SIDDHASENA DIVĀKARA'S

NYĀYĀVATĀRA

(Edited by the late S C Vidyabhusan with English Translation Notes etc)

AND

With the VIVRTI of Siddharsi

AS WELL AS

The Text of 21 DVĀTRIMŚIKĀS and the SAMMAÏ-SUTTAM

VINAYAVIJAYA'S

NAYAKARṆIKĀ

(Edited by the late M D Desai with English Translation etc)

THIS VOLUME IS

Edited by

Dr A N. Upadhye, M A., D Litt
Professor of Jainology & Prākrits
University of Mysore, Mysore

With an Introduction, Bibliographic Review, Indices etc.

PUBLISHED BY

JAINA SĀHITYA VIKĀSA MAṆḌALA
112, SWAMI VIVEKANANDA ROAD
VILE PARLE, BOMBAY-56 (AS)

TABLE OF CONTENTS

PUBLISHERS' NOTE

Siddhasena Divākara is a distinguished logician and poet, we have his writings both in Prākrit and Sanskrit, but his genius has not been sufficiently assessed by a thorough study of his works by different scholars from various points of view It was quite necessary, therefore, that the texts usually attributed to him are published in a handy volume for facilitating further studies

S. C VIDHYABHUSAN's observations on the *Nyāyāvatāra* have proved a propitious step in the study of Siddhasena and his works His edition of that text is included in this volume For a more exhaustive study of it, the *Vivrti* of Siddharsi is also given here Then are included here the texts of the available Stutis and of the *Sanmati-sūtra* along with their verse Indices The *Nayakarnikā* is a good manual for understanding Jaina logic, so that too is given a place here

The distinguishing feature of this volume is the Bibliographic Survey about Siddhasena and his works Dr UPADHYE has done his best to acquaint himself with all that was written about Siddhasena and given here a neat summary of the various articles, essays, introductions etc contributed by various scholars in different languages This material would be certainly useful in furthering the progress of researches about Siddhasena and his works

Dr A N. UPADHYE, Professor of Jainology and Prākrits, University of Mysore, has taken great pains in bringing out this volume. His critical survey is indeed exhaustive and leaves no points untouched, as is

usual with his meticulous scholarship. He is in the front rank of the present-day Jaina and Prākrit scholars in India The authorities of the Jaina Sāhitya Vikāsa Maṇḍala, Bombay, are very thankful to him

Siddhasena Divākara needs to be appreciated, behind the legends of miraculous hallo created round him, as a gifted poet and a mature logician in an all-India perspective setting aside sectional and regional predilections. If this volume helps this cause even to a small extent, its publication is highly rewarded

Our thanks are due to the Manager, Sharada Press, Mangalore, for all the cooperation given by him

A. K. Doshi

Jaina Sahitya Vikas Mandal
112, Vivekananda Marg
Vile Parle, Bombay-56 (AS)
16-5-1971

PREFACE

Siddhasena, as an author, has attracted the attention of modern scholars for a number of reasons It was S C VIDYABHUSAN that gave a position to the study of *Nyāyāvatāra* on the canvas of Indian logic It is the superb edition of the *Sanmati-tarka*, however, along with the Sanskrit commentary of Abhayadeva (Ahmedabad 1924–31) and an exhaustive study of the same in Gujarati (Ahmedabad 1932 and 1952) by Pts SUKHALALAJI and BECHARDASAJI that have revived the study of this great work of Divākara Many scholars have written on Siddhasena and about his works But the credit of the pioneer study of the contents of some of the *Dvātrimśikās* has to go to Pt SUKHALALAJI who is well-known for his all-round and keen penetration into the intricacies of philosophical concepts in India

With a view to paving the way for and furthering the progress of the study of Siddhasena's works, an humble yet earnest attempt is made to bring together here, in this volume, some basic and accessory material VIDYABHUSAN'S edition of the *Nyāyāvatāra* is reprinted, then is given the text of the *Nyāyāvatāra* with Siddharsi's *Vivrti* (mainly following Dr P L VAIDYA'S ed), then to supplement the study of the *Nyāyāvatāra*, the edition of the *Nayakarnikā* by M. D DESAI is put here, and then are added here the texts of the available *Dvātrimśikās* and of the *Sanmati-sūtra* Further, here is included an exhaustive Bibliographic Survey which attempts to give a careful summary of earlier studies about Siddhasena and his works If anything important is omitted, I only regret my limited library

facilities and my ignorance in that regard. All suggestions are welcome to make this survey complete. *ko na vimuhyati śāstra-samudre*/

After a critical study of the above material, I have presented, in my Introduction, my approach to the study of Siddhasena If all this helps earnest researchers to think for themselves and estimate the logical and poetic abilities of Siddhasena, the Editor would feel that his labours are amply rewarded

The Jaina Sāhitya Vikāsa Mandala, Bombay, has to its credit a number of publications under the able and enlightened guidance of Sheth AMRITLALAJI K. DOSHI who has retired from active business and devotes all his time to study and reflection He has a natural love for learning and a pious attachment for Jainological studies I feel very thankful to him for publishing this volume which is expected to be a substantial aid for further studies on Siddhasena and his works The shape of this volume is much benefited by his advice, if any shortcomings are there, the responsibility is mine My thanks are due to Pt DALASUKHABHAI MALAVANIA, Ahmedabad, and Dr A S GOPANI, Bombay, who have obliged me with references and books

I would be failing in my duty, if I did not record my sincere gratitude to the University Grants Commission for having so graciously made me the Grant intended for Retired Teachers. It is this timely aid that has enabled me, even after my retirement, to pursue my researches in my specialised branches of Indology with the peace of mind all such work needs.

Though I was working on this volume for some time past, important portions of it have been written

by me on the inspiring campus, Mānasa Gangotrī, after I accepted the invitation of the University of Mysore and joined here as Professor of Jainology and Prākrits My special thanks are due to Professor D. Javare Gowda, Vice-Chancellor, and other University authorities for kindly allowing me to continue my earlier scholastic commitments to their completion here

karmanyevādhikāras te|

A. N Upadhye

Manasa Gangotri
University of Mysore
Mysore Śrutapañcamī
29-5-1971

INTRODUCTION

Among the works traditionally attributed to Siddhasena Divākara, it is accepted almost unanimously that he is not the author of the *Kalyānamandira-stotra*. This Stotra is composed on the pattern of the *Bhaktāmara;* like the latter mentioning its author's name Mānatunga, this mentions Kumudacandra, and both of them are invested with miraculous efficacy Another work of this Kumudacandra is *Cikura-dvātrimsikā*, and it is being assigned to *c* 12th century A D The *Dvātrimśikā* No 21 is also not regarded as Siddhasena Divākara's composition There have been Siddhasenas more than one, and here we are concerned only with him who was called Divākara

Siddhasena has not given any autobiographical details The *Sammaī-suttaṃ* opens with the word Siddha Obviously it is a *māngalika* term, but the possibility of author's hinting his name cannot be ruled out In the *Dvā s* Nos 1,2 and 16, there is a term *siddha* or *siddhi* in the closing section, while Nos 5 and 21 mention Siddhasena by *śleṣa* The first five form a unit, as it were, and the author mentioning his name at the end of the fifth, really a Stuti for which Divākara is famous, is quite appropriate The 21st is not accepted as the composition of Siddhasena Divākara, naturally, if it mentions the author as Siddhasena, he must be different from Divākara If VIDYABHUSAN's text has *krtir iyaṃ śrī-sitapaṭṭa-Siddhasena-Divākarasya*, Siddharsi's commentary has possibly his *vivrti* in view when it adds *kṛtir iyaṃ ācārya-Siddha-vyākhyānikasya* Then in a Ms., in the Bhandarkar O. R. Institute, Poona, the

colophon at the end of *Dvā* 19 runs thus· *dveṣya-śvetapaṭa-Siddhasenācāryasya kṛtiḥ* The colophons, thus, have no biographical value, because copyists seem to have taken liberty with them

Then there are the Prabandhas and Kathānakas (mostly after 1200 A D) which give the biography of Siddhasena They are full of inconsistencies and anachronisms, and most of the studies, so far carried out, betray the tendency of picking up likable details and explaining away, somehow or the other, the remaining ones In the case of Haribhadra, his colophons mentioning Yākinī lent some reliability to the Prabandhas which explained how he became the pupil of Yākinī. But, in the case of Siddhasena, there is hardly any such clue given by himself His alleged defeat by Vṛddhavādi (about whose works and gifts we know nothing), his supernatural feat about the Śivalinga, his help to some kings with his miraculous powers all this is motivated by the attempt to edify the sectarian church in a particular region These Prabandhas and their authors have proved themselves sufficiently indifferent to the greatness of Siddhasena as a poet and as a logician They hold him up more as a teacher gifted with supernatural or miraculous powers, and this too has the same object of edification of the church These Prabandhas do not mention the *Sanmati* of Divākara The explanation offered for this omission is that it was not in Sanskrit and that it did not contain 32 verses As a matter of fact, the composers or compilers of Prabandhas belong to a tradition according to which Prākrit is a sacred language of the Āgamas, and naturally they were expected to be more particular about a work written in Prākrit Further, it is these Prabandhas that

have shown some contempt for the alleged partiality of Divākara in his attempt or desire to put the Āgama into Sanskrit. Thus the explanation offered proves itself inconsistent There must be, therefore, some deeper reason for this omision of the mention of the *Sanmati* in the Prabandhas

Haribhadra is one of the earlier authors to mention Siddhasena Divākara and his *Sanmati* First, he calls him Śrutakevalin, and secondly, he tells us that his name was Divākara (p *1) Then he has a pun on the name that he was like *divākara*, sun, to the darkness of Duhsama-kāla Some of these expressions are more significant than what is so far understood Śrutakevalin is not a hyperbolic compliment, but it is a statement of fact and usage Śrutakevali was a designation usually borne by the Teachers of the Yāpanīya Samgha. It is accepted by scholars that Śākatāyana, alias Pālyakīrti, the author of the Sanskrit grammar, belonged to the Yāpanīya Saṃgha, and he describes himself as Śrutakevali-deśīyācārya Secondly, Umāsvāti also is called Śrutakevali in an inscription, and Pt PREMI has already indicated that Umāsvāti might have been a Yāpanīya (*Jaina Sāhitya aura Itihāsa*, Bombay 1956, pp 522 ff) Umāsvāti is not without his differences from the present-day Ardhamāgadhī canon, it is quite likely that he flourished in the South, and his Kusumapura might have been the same as Thiru-p-pādiri-p-puliyūr, now called Cuddalore-Old Town, once a great centre of Jainism in the South The term *pādiri* means flower in Tamil. Siddhasena being a Yāpanīya, Haribhadra correctly describes him as Śrutakevali The second item mentioned by Haribhadra is that Siddhasena was Divākara (*ākhya*, by name). This is borne out

by a later Prabandha that Siddhasena came from the South, Karnāṭaka, and his name was Bhaṭṭa Divākara.

Once the Yāpanīya Saṃgha was as much important as Digambara and Śvetāmbara, and its prevalence and history are primarily confined to the South, especially, Karṇātaka There are ephigraphical references to this Saṃgha and its Teachers from the 5th to the 14th century A D The *Darśanasāra* of Devasena (written in 990 of the Vikrama era) puts the origin of the Yāpanīya Sangha in 205 years after the death of Vikrama and attributes it to a Śvetapata. In the South the images of the Yāpanīya Sangha are worshipped by Digambaras in their temples even to this day Indranandi, however, calls them (along with the Śvetāmbaras etc.) Jaināblāsas, and Śrutasāgara is very severe against them Gunaratna includes them among the four Saṃghas of Digambaras like Digambara monks they have a peacock-feather-brush but admit Strī-mukti and Kevali-bhukti It is not unlikely that, in earlier times, the monks of this Sangha carried the bunch of feathers of *gṛddhra* or *balāka* to distinguish themselves separately The studies in this direction are not fully carried out the regional, doctrinal and sectarian traits of this Sangha, which might be varying here and there, await further investigation On the whole, it seems that the Yāpanīya Samgha stood midway as it were between the two, Śvetāmbaras and Digambaras (See my paper, Yāpanīya Saṃgha · A Jaina Sect, *The Journal of the University of Bombay*, I, vi, May 1933)

If one scans the references in the *Amogha-vṛtti* of Śaākaṭāyana on his own Sūtras of his Sanskrit grammar, it is abundantly obvious that Yāpanīyas accepted the authority of texts like the *Chedasūtra*, *Niryukti* etc

(See Dr. BIRWE's learned Introduction and our General Editorial for the ed of the *Śākaṭāyana Vyākaraṇa* published by the Bhāratīya Jñānapītha) Śrutasāgara says that they read *Kalpa* (*-sūtra*). The titles of some other texts, which the Yāpanīyas accepted as authoritative, may also be gathered from the commentary of Aparājita on the (*Bhagavatī*) *Ārādhanā* In short, some of the works, which are looked upon today as Śvetāmbara Āgamas, were acceptable to Yāpanīyas

A good deal of sectarian sentiment has coloured most of the studies about Siddhasena Negative evidence is freely used, plenty of 'if 's and 'why not's are employed; and some of the evidence, which does not support a preconceived notion, is just explained away

That Siddhasena Divākara was a Yāpanīya and that he hailed from the South, especially Karnātaka, fully explain many a detail, both positive and negative.

i) Haribhadra, as an exponent of Syādvāda, did not fail to recognise the value of the *Sanmati,* but he clearly stated that its author was or called himself Śrutakevalin, i e , he belonged to the Yāpanīya Sangha

ii) As Siddhasena belonged to the Yāpanīya Sangha, his *Sanmati-sutra* did not find any mention in the Prabandhas, because it showed certain differences from the Ardhamāgadhī canon That it was in Prākrit and did not contain 32 verses are no sufficient and satisfactory reasons, as noted above, to omit it

iii) Divākara's opinion on the relation between Darśana and Jñāna in a Kevalin is that of *abheda,* to be distinguished from *yugapad* (held by Kundakunda etc) and *krama* (held by Jinabhadra etc). In operational effect *abheda* and *yugapad* are nearer to each other than to *krama,* though two different words are

used. The stand of Abhedavāda obviously distinguished Divākara from the two other schools, Digambara and Śvetāmbara.

iv) Divākara's reference to the wedding of Mahāvīra (found in one of the Stuties) cannot exclusively prove that he was Śvetāmbara, because the *Kalpasūtra*, as noted above, was acceptable to the Yāpanīyas

v) Some of the views expressed by Siddhasena show minor doctrinal differences (as in the *Niścaya-dvā*), the sectarian zeal, therefore, has branded Siddhasena as *dveśya-sitapaṭa*

It need not be denied that Siddhasena was primarily a logician, Tārkika and Vādin If he differs from tradition, it may not necessarily mean that he was progressive, but some of the deviations might be traced back to the Yāpanīya creed the study about which is not fully carried out

The South, especially the Karnāṭaka, being the home of the Yāpanīyas, Siddhasena, as endorsed by the statement of a later Prabandha, must have belonged to the South, before he migrated to Ujjain, where he got the royal patronage That he belonged to the South or Karnātaka is further confirmed by some other indications

1) The term Sanmati, another name of Mahāvīra and therefore rightly used in the title of the *Sanmati-tarka* or *-sūtra*, is found in the *Nāmamālā* of Dhanañjaya which is more popular in the South, especially Karnāṭaka

2) Siddhasena's *Sanmati-tarka* has close similarities with the *Pravacanasāra* of Kundakunda and has many ideas and expressions common with Samantabhadra It has some Gāthās common with the *Mūlācāra* (at-

tributed to Vaṭṭakera) which is a compilation of small Prakaraṇas some of them inheriting traditional Gāthās, common with the *Niryuktis* etc Kundakunda and Vaṭṭakera belonged to the South, especially Karnātaka and round about. The arguments of Pt Sukhalalaji to put Kundakunda earlier than Siddhasena still hold good, and no substantial evidence is brought forth to put Kundakunda and Samantabhadra latert han Siddhasena Kundakunda, Samantabhadra and Siddhasena are definitely earlier than Pūjyapāda who quotes Kundakunda's *Dvādaśānuprekṣā* (Gāthās 25–9) and Siddhasena's Stuti III 16 in his *Sarvārthasiddhi* (II 10, VII 13) and refers to Samantabhadra in his Sanskrit grammar (5 4 140) Chronological conclusions need typical evidence, opinions do not count there, and parallel ideas and concepts can never be conclusive, especially when no definite source can be assigned to a specific period.

3) Sumati or Sanmati is said to have written, according to an epigraphic evidence and Vādirāja (1025 A.D), a commentary on the *Sanmati*, and this is referred to in an inscription (1128 A D) at Shravan Belgol and the *Pārśvanātha-Carita* respectively Both the sources belong to the South, especially Karnātaka

4) The tradition is unanimous that on the eve of his career Siddhasena migrated to the South (obviously the area of his birth) and died at Paithan If he went to the South on the eve of his life, it is but a natural instinct'

To recapitulate, Siddhasena belonged to the Yāpanīya Sangha which flourished in the South, and was later absorbed among the Digambaras in Karnāṭaka One Prabandha assigns him to the Deccan, particularly Karnāṭaka, making him the son of a Brahmin and giv-

ing him the name, Divākara. Being Brahmin by birth and proficient in Sanskrit, this Divākara, now Siddhasena a Yāpanīya monk, must have migrated to Ujjain attracted by the great and generous Gupta ruler and by the atmosphere of Sanskrit learning

It is argued that Siddhasena did not belong to the South, because the peculiarity of *d* found in the Prākrit of the Jaina works of the South is absent in the *Sanmati*. The argument, apart from its being negative, is, on the face of it, deceptive and obviously motivated to prove that Siddhasena belongs to Northern or Western India First, the change of *t* to *d* and retention of *d* are not a regional feature, much less are they confined only to Jaina works of the South They are a dialectal feature found in the North as well, and while studying Prākrit dialects one cannot confine oneself to Jaina works only. Secondly, in the text of the *Sanmati*, the speciality of the old Prākrit works and Mss , preserved in Western and Northern India, namely the *ta-śruti* (which is found even in the Mss of literary works like the *Samaraīcca-kahā*, *Kuvalayamālā* etc , then what to say about texts like the *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* etc) is conspicuously absent One has to accept that the Mss of the *Sanmati* do not possess any of the characteristics of those preserved in the West of India Thus the argument to disprove that Siddhasena belonged to the South holds no water The critical text of the *Sanmati* based on all the available Mss is still a desideratum If the variants available on Kundakunda's *Pravacanasāra* waver between *di* and *i*, in the Present 3rd p sing., the *Sanmati* has preference for *i*. But it has to be remembered that the evidence of the Prākrit dialect is almost always a secondary one.

The use of Sanskrit by Jaina authors in the South was not an abnormal phenomenon; and sepecially those Teachers, who called themselves Śrutakevalin, have used it with liking. The earliest author, for instance, is Umāsvāti, also called Umāsvāmi, as far as we know. Then Śākatāyana, alias Pālyakīrti, belongs to the same group, and his grammar of Sanskrit is well known Pūjyapāda Devanandi shows close study of Pānini and Patañjali, and even earlier than him is Samantabhadra (whom he mentions by name) whose known workds are only in Sanskrit Poets like Ravikīrti (who claims to have emulated Kālidāsa and Bhāravi) and Jatā-Simhanandi do presuppose cultivation of stylistic Sanskrit in the South, especially in Karnātaka and round about, among the Jaina authors. Siddhasena could not have been an exception On the one hand, he shows acquaintance with some of the texts of the Ardha-māgadhī canon and composed his *Sanmati-tarka* in Prākrit, and on the other, he has poetic abilities in handling stylistic Sanskrit as seen from some of his Stutis which have brought him eminence as a poet It is his attachment for Sanskrit that must have attracted him to Ujjain of the Gupta period where and when Sanskrit poetry was reaching unparallelled heights in the hands of poets like Kālidāsa under royal patronage Siddhasena's alleged proposal to render the Ardha-māgadhī canon into Sanskrit was natural in view of the spirit of the age and his attachment for Sanskrit, but it was more than natural that it could not be accepted by the Sangha, and he had to face, as the legends go, *prāyaścitta*.

One of Siddhasena's *Dvātrimśikās*, No 11, is an eulogy of a contemporary king Traditional tales as-

sign Siddhasena to the court of Vikramāditya, and he is identified with Ksapanaka (a back-formation of Śramana-ka through Savana-(y)a, Khavaṇa-(y)a, forms like Khavanaū are available in Apabhraṁśa), quite a natural term to describe a Yāpanīya A critical study of this *Dvā* in comparison with certain Gupta inscriptions has led KRAUSE not only to assign Siddhasena (who has many ideas and expressions common with Kālidāsa) to the Gupta period but to demonstrate also that Siddhasena had more in view Samudragupta, though he might have lived down to the reign of Chandragupta II (c 376–414 A D) at whose court he might have been equally conspicuous This Chandragupta had also a title Vikramāditya Dr H L Jain also holds the view that Siddhasena has praised king Chandragupta II

Siddhasena (Divākara) is highly praised by eminent Jaina authors as a Vādin (which I feel like taking to mean Anekānta-vādin) and a Kavi Obviously they have in view his *Sanmati* (perhaps also some of his *Dvātrimśikās*) and Stutis

The *Sammai-sutta* (or *Sanmati-sūtra*, *-tarka* or *-prakarana*) is a profound treatise expounding Anekānta-vāda and allied topics It is composed in Prākrit unlike other works attributed to Siddhasena which are all in Sanskrit It has three sections and they are called Kānda Parellels for this are available elsewhere Kundakunda's *Pravacansāra* has three sections, but they are called Śrutaskandhas Bhartṛhari's *Vākyapadīya* also has three sections called Kāndas The use of Kānda in such treatises was not unusual, so one need not go to epic literature to find this usage The three Kāndas of the *Sammai* contain 54, 34 and

70 Gāthās respectively The First Kāṇḍa is devoted to the discussion of two primary Nayas, Dravyārthika and Paryāyārthika and their further explanation with reference to other Nayas and Nikṣepas as well as Vyañjana- and Artha-paryāyas Perhaps the author has in his view different Ekānta systems of thought Then Jīva is described from the points of seven Bhaṅgas (36f) The Second Kāṇḍa discusses Jñāna and Darśana which are the important characteristics of Jīva Discarding the views that they are *yugapat* and *kramaśaḥ* in a Kevalin, he propounds his *samāna* or *abheda* view The Third Kāṇḍa is given to the exposition of Dravya, Guṇa and Paryāya, and further explains why there could not be a *guṇārthika-naya* The three-fold nature of Dravya is expounded and the supreme importance of Anekānta is stressed.

The commentaries of Mallavādi and Sumatideva on the *Sanmati* are not available today, and we have at present only that of Abhayadeva (*c* 10th-11th century A D) Eminent authors like Jinadāsa Mahattara (676 A D) Haribhadra (*c* 750-800 A D), Vīrasena (816 A.D) and others have referred to this work of Siddhasena

Prabandhas attribute 32 *Dvātriṁśikās* to Siddhasena, but only 21 (if *Nyāyāvatāra* is taken as an independent work which it is) are available today It is held by all that the 21st *Dvā* is composed by a different Siddhasena One cannot be dogmatic that all the available *Dvā s* were composed in the very order in which they stand today and that each one necessarily contained 32 verses. There is no agreement among scholars that all the available *Dvā s* were composed by one and the same Siddhasena These should be kept open questions for further research and discussion. The first five

Dvā s form a good unit; they are in praise of Mahāvīra; the colophon at the end of the 5th specifies it as *Stuti-Dvā,* and they have close parallels with the *Svaymbhū-stotra* of Samantabhadra No 21 also is addressed to Mahāvīra, but, as noted above, it is of different authorship No 11 is addressed to a king who is identified on valid grounds with the Gupta king, either Samudragupta or Chadragupta II, preferably the latter. No 6 is a critical exposition of Āpta, and contains a bold criticism that all that is old is not gold No. 8 is a discussion about Vāda-kathā It sheds abundant light on Vāda, its weakness and vanity The *Dvā* No 7 is called *Vādopanisad* the title is as clever as the survey of the technique of debate The main object of the debate is to gain victory and the tricks and tactics of it are fully covered here

There are six *Dvā s* which deal with different systems of philosophy The 9th deals with Veda, and the author shows that he is fully conversant with the *Śvetāśvataropaniṣad* and some Ṛgvedic contexts The exposition is subtle, and needs careful study The 12th deals with the Nyāya-darśana the opening verse is quite outspoken, the 13th covers the Sāmkhya-darśana, and the next three are devoted to Vaiśesika, Bauddha and Niyati-vāda (possibly Ājīvika)

The remaining *Dvā s,* namely Nos 10, 17, 18 19 and 20 (the *Nyāyāvatāra* excluded) discuss different aspects of Jaina doctrines, such as, Dhyāna, Āsrava-Samvara from different points of view, Karma and its fruition, the traits of a Teacher and the qualities of a pupil, Jñāna-darśana-cāritra, threefold nature of substance (*dravya*) etc

In the real sense of the term the first five *Dvā.s*

alone are Stutis addressed to divinity, namely, Mahāvīra, and the 11th is a glorificatory address to a mighty king The rest of the *Dvā.s* can be called *prakaraṇas* dealing with different topics, like Vāda, some or the other Darśana and lastly, some topics dealing with Jainism The idea of putting together the sections dealing with Jainism at the end is a happy one and possibly indicates the hand of one and the same author

As noted above, the first five *Dvā s* have close agreement, both in thought and expression, with the *Svayambhū-stotra* of Samantabhadra, a veiled reference to whom being hinted by some scholars in I 13 The texts of these are not always satisfactory, and no ancient commentary on them has come to light some of them need thorough study at the hands of specialists in different Darśanas who alone can value whether Siddhasena's observations are really anterior to the basic Sūtra texts or quite later on which points scholars are not agreed A portion of III 16 is already quoted by Pūjyapāda in his *Sarvāthasiddhi*, and the speciality of Siddhasena referred to by him in his *Jainendra Vyākaraṇa* (5 1 7) is detected in *Dvā* IX.22 Thus, like the *Sanmati*, some of the *Dvā s* have enjoyed popularity both in the South and West (if not North) of India

The *Nyāyāvatāra*, as far as we know, is the earliest manual on logic composed for the benefit and training of the Jaina authors who till its time studied Nyāya possibly from other sources available to them It is a Prakarana and not a Stuti, and it is questionable whether it could have been intended to be a *Dvā*. Its constitution (whether it had 32 verses), its authorship by Siddhasena (the author of the *Sanmati*) and consequently its date have to remain open questions for a

number of reasons By being over-dogmatic and assertive one only blocks the channels of further research

i) The Prabandha sources which include the *Nyāyāvatāra* among the *Dvā s* cannot help us on the common authorship of the *Sanmati* and *Nyāyāvatāra*, because they do not mention at all the former in the traditional account about Siddhasena Divākara

ii) Pt Malavania informs me that Haribhadra, in his *Aṣṭaka*, quotes the *Nyāyāvatāra*, 2, by referring to its author as Mahāmati Elsewhere, however Haribhadra speaks plainly about the author of the *Sanmati* as Divākara and Śrutakevalin

iii) There is a commentary of Haribhadra on the *Nyāya-praveśa* (of Dinnāga) and there is a Tippana of Devabhadra on the *Nyāyāvatāra*, but the said-to-be existing commentary of Haribhadra on the *Nyāyāvatāra* has not come to light The evidence put forth, in this regard, is very much undermined, if critically scrutinised its *granthāgra*, given by the *Bṛhaṭṭippanaka*, namely, 2073 Ślokas, is identical with that of the *Vivṛti* (in its printed eidition) of Siddharṣi These Mss of the *Vivṛti* belong to Pattan, where, as claimed, the Mss of Haribhadra's commentary are not traced

iv) The *Nyāyāvatāra*, Nos 4 and 9, are common with the *Ṣaḍdarśanasamuccaya* (No 56) and *Ratnakaraṇḍaka* (No 9) Here the question is not so much of chronological priority of one author over the other as that of genuineness of these verses in the respective texts based on Mss evidence and the context in discussion If at all these are interpolations, the claim of the *Nyāyāvatāra* being a *Dvā* gets shaken

v) The opinions of Jacobi and Vaidya on the age of the *Nyāyāvatāra* are not fully met with what is

needed is clear-cut evidence such as the *Nyā* being quoted by name and a quotation from it being attributed to Divākara by authors or works who or which are definitely earlier than Dharmakīrti. Counter opinions to disprove opinions expressed earlier often prove weaker in strength and less acceptable The earliest author, as far as I know, who specifies the name of Siddhasena Divākara as the author of the *Nyāyāvatāra* is Śāntisūri of the 11th century A D or so.

vi) The *anyathānupapannatva* characteristic of the Hetu (*Nyā* 22) is attributed to Pātrasvāmi (=Pātrakesari) He is earlier than Akalanka and Śāntaraksita As yet, as far as I know, no evidence is brought forth to show that this characteristic of the Hetu is earlier than Pātrakesari

As a Vādin and Kavi, Siddhasena Divākara is undoubtedly the author of the *Sanmati* and most of the *Dvātrimśikās*, and his date is to be fixed only in the light of these facts He is earlier than Haribhadra (*c* 750–800 A D), Jinadāsagani Mahattara (A D 676) and Jinabhadra (*c* 609 A D), and it is highly probable that he belonged to the Gupta period as a contemporary of Chandragupta (II) Vikramāditya (*c* 376–414) Some other Siddhasena, alias Kumudacandra, composed the *Kalyānamandira* and *Cikura-dvātrimśikā*, and the *Dvā.* No 21, as accepted by all, is the composition of some other Siddhasena For reasons noted above, the question of the date and authorship of the *Nyāyāvatāra* has to remain open for further research and investigation.

CHARLOTTE KRAUSE has fluently appreciated Siddhasena Divākara as a logician, a politico, a Jaina Sādhu and a court poet, and I feel like quoting her

somewhat elaborately, though many of her observations are personal appreciation based on her samples from the *Guna-vacana-dvā*, 11, of Siddhasena.

Siddhasena's works betray his "devotion to the Jaina faith, and last but not least, the reluctance of the logician to abandon, even for a while, his beloved speciality, logic, in which he keeps indulging even under the influence of poetic inspiration There he is seen playing with some logical term, which his poetic skill makes scintilate with unexpected meanings, again he is found advocating some logical theory, or dealing a quick feint at a heterodox opponent by a brilliant poetic figure, performing the miracle of making abstract logic blossom into concrete life"

"Though a Jaina ascetic, the poet possesses insight into politics, diplomacy and court-life, and is full of humaneness and a humour which often elicits a smile even from the modern reader Yet he is a devoted Jaina, and takes every occasion, no matter if he has to create it himself, to plead for the doctrines of his religion This he does with conviction and fervour, yet without fanaticism, for his broadmindedness allows him to utilise ideas of Hindu mythology whenever desirable, and his perfect poetic manners prevent him from transgressing the limits of polite polemics and good taste, even when tackling an opponent"

"Being a Jaina Sādhu, and as such plighted to absolute poverty and abstinence from worldly enjoyments, it can only have been the love for his faith and zeal for its aggrandisement which prompted him to compose this secular panegyric, making no secret of his intention to please a royal patron and gain his

favour, for ends which can only have been pure and selfless "

"And yet, his tone betrays that he sincerely loved and admired that royal patron for those unusual qualities of intellect and character on which he so eloquently dwells Sometimes, as though feeling shy of showing his admiration freely, he disguises eulogy by apparent chiding and teasing, in a form which strikes the reader by its boldness,—obviously the boldness of a confidant and favourite, to whom such liberty was willingly conceded On the other hand, the poet seems perfectly sure of his success in paying this unusual patron the most subtle compliment that could be thought of, viz , by weaving into nearly every line of this *Dvātriṁśikā* the implication that, as a matter of course, his patron is all the time following him into the depths of erudition which he displays, and is able to appreciate the intricacies of poetic and polemic skill to which he treats him "

Such a pen-picture of Siddhasena, based on a single *Dvātriṁśikā*, should prove an incentive to critical scholars to appreciate the manifold gifts of Siddhasena scattered all over his works

A N. Upadhye

Manasa Gangotrai
Mysore Śrutapañcamī
29-5-1971

TO

Siddhasena Divākara

The Great Devotee of Lord Mahāvīra

Whose 2500th Nirvāna Mahotsava

is being Celebrated Soon

सिद्धसेन-प्रशस्तिः

भण्णइ एगंतेणं अम्हाणं कम्मवाय णो इट्ठो ।
ण य णो सहाववाओ सुअकेवलिणा जओ भणिअं ।। १०४७ ।।

आयरियसिद्धसेणेण सम्मईए पइट्ठिअजसेणं ।
दूसमणिसादिवागरकप्पत्तणओ तदक्खेणं ।। १०४८ ।। 1)

* * * *

जगत्प्रसिद्धबोधस्य वृषभस्येव निस्तुषाः ।
बोधयन्ति सतां बुद्धिं सिद्धसेनस्य सूक्तयः ।। ३० ।। 2)

* * * *

कवयः सिद्धसेनाद्या वयं च कवयो मताः ।
मणयः पद्मरागाद्या ननु काचो ऽपि मेचकः ।। ३९ ।।

प्रवादिकरियूथानां केसरी नयकेसरः ।
सिद्धसेनकविर्जीयाद्विकल्पनखराङ्कुरः ।। ४२ ।। 3)

* * * *

प्रतिभाविशेषदिं स-
भुतियिं विरचिसि कवींद्रसमितिगें कविता- ।
चतुरतेयं मेरॆदु जग-
नुतरॆनिसिदरल्तॆ सिद्धसेनाचार्यर् ।। 4)

* * * *

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था
अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।

तथापि यूथाधिपतेः पथस्थः
स्खलद्गतिस्तस्य शिशुर्न शोच्यः ।। ३ ।। 5)

* * * *

उदितो ऽर्हन्मतव्योम्नि सिद्धसेनदिवाकरः ।
चित्रं गोभिः क्षितौ जह्रे कविराजबुधप्रभा ।। 6)

---

1) हरिभद्रस्य (पञ्चवस्तुके), 2) जिनसेनस्य (हरिवंशे), 3) जिनसेनस्य (आदिपुराणे), 4) चामुण्डरायस्य (आदिपुराणे), 5) हेमचन्द्रस्य (अयोगव्यवच्छेदिकायाम्), 6) मुनिरत्नस्य (अममचरित्रे)

SIDDHASENA AND HIS WORKS

A Bibliographic Survey

1 Mss Recorded

Siddhasena, often with the title Divākara and to be distinguished from some other authors of the same name, is traditionally believed to be the author of the *Sanmati-prakarana*, *Nyāyāvatāra* and *Dvātrimśikās* and also of the *Kalyāṇamandira-stotra* The importance and consequent popularity of his works could be easily ascertained from the Mss of his works, with or without commentaries, available in public libraries which have so far come to light (vide H D VELANKAR *Jinaratnakośa*, Poona 1944 pp 422-3, 222-3, p 183 and pp 80-1 for the Mss of the above works respectively)

2. Editions in Print

The available works of Siddhasena have been printed in different editions, with or without commentaries, and in some cases with Introductions etc They are listed below as far as the library facilities were available to the editor

I Sanmati-prakaraṇa

1) *Sammati-sūttam*, Pothi edition, folios 28-33, published by Śrī-Jaina-dharma-prasāraka-sabhā (JDPS), Bhavnagar Sam 1965 (=1909 A D) This contains also the texts of twentyone *Dvātrimśikās* (folios 1-26) and of the *Nyāyāvatāra* (f 27)

2) Ibidem, Part I, with the commentary of Abhayadeva in the Yaśovijaya Jaina Granthamālā, Benares, Vīra Sam 2436 (=1910 A D)

3) *Sanmati-tarka-prakarana* Ed by S SANGHAVI and B DOSHI and published along with the Sanskrit commentary, *Tattva-bodha-vidhāyinī* or *Vādamahārnava* of Abhayadeva by the Purātattva-mandira, Ahmedabad 1924-31

4) *Sanmati-prakarana* along with Introduction, Translation and exposition (in Gujarati) by S SANGHAVI and B DOSHI, Śrī-Puñjābhāi Jaina Granthamālā, No 6, Ahmedabad 1932, Second revised ed, Gujarat Vidyāpītha, Ahmedabad 1952

5) *Sanmati-tarka*· English Translation of the above by A B. ATHAVALE and A S GOPANI Published by Jaina Shwetambara Education Board, Bombay 1939

6) *Sanmati-tattva-sopānam*, compiled by Vijayalabdhisūri and published in the Śrī-Labdhisūrīśvara-Jaina-Granthamālā, No 15, Chhani 1946 It is a compilation (incorporating portions) from the *Tattvabodhinī* of Abhayadeva on the *Sammati*, and it is intended as a suitable handbook for a better understanding of the matter

7) *Sanmatitarka-Mahārnavāvatārikā* by Vijayadarśanasūri, Madras 1956 Available from Shri RATILAL BULAKHIDAS, Svami Narayan Chawl, No 17, Ahmedabad It has an Introduction covering the references to the *Sanmati* by various authors, the sources for the career of Siddhasena and giving some comparative tables of verses common with other authors

8) *Sanmati-prakarana* A Hindi Translation of No 4, incorporating some revision by Pt SUKHALALAJI, by S M JAIN, Jñānodaya Trust, Ahmedabad 1963

II Nyāyāvatāra·

1) *Nyāyāvatāra (-sūtra)*, Text only (See I 1 above), published in the JDPS, Bhavnagar, 1909 A D , folios 27 ff Pothi edition

2) *Pramālakṣana* of Jineśvara this is an exposition of the first verse of the *Nyāyāvatāra* in 405 Sanskrit Kārikās along with the *svopajña* commentary It is to be assigned to the latter part of the eleventh century of the Vikrama era Published by the Tattvavivecaka Sabhā, Ahmedabad

3) *Nyāyāvatāra*, the Earliest Jaina work on pure Logic Sanskrit Text and Commentary Edited with Notes and English Translation by S C VIDYABHUSAN Arrah 1915 (It is reprinted here)

4) Ibidem, with the *Vivṛti* of Siddharsi-gaṇi and the *Tippana* of Devabhadra (called Rājaśekhara by mistake), Published by Hemacandrācārya-sabhā, Pāṭaṇa 1917

5) *Nyā -sūtra* Text with an Introductory Note and Exposition (in Gujarati) by SUKHALALAJI, *Jaina Sāhitya Samśodhaka*, Vol III, No 1, pp 121-47, Ahmedabad Sam 1983(=1926 A D)

6) *Nyāyāvatāra* with Siddharsi's Ṭīkā and Devabhadra's Ṭippaṇa Edited with an English Introduction, Notes etc by P L

VAIDYA Published by Śrī Jaina Śvetāmbara Conference, Bombay 1928.

7) Ibidem Text and Hindi Bhāṣānuvāda of Siddharṣigaṇi's Sanskrit Comm (used from P L VAIDYA's edition noted above) by VIJAYAMURTI, Rāyachandra Jaina Śāstramālā, No 20, Bombay 1950

8) *Nyāyāvatāra-vārttika-vṛtti* The Text of the *Nyāyāvatāra*, the *Vārttika* and *Vṛtti* of Śāntyācārya Edited with Introduction, Notes etc by D MALAVANIA, Singhi Jaina Series, No 20, Bombay 1949

III Dvātriṁśad Dvātriṁśikās

1) *Dvātriṁśikās* (along with the *Nyāyāvatāra* and *Sammati-sūtra*) Bare Texts of 21 *Dvā s* published by JDPS, Pothi Ed, Bhavnagar 1909

2) *Vedavāda-dvātriṁśikā* (*Dvā* 9) Sanskrit Text, Translation and Exposition along with an Introductory note (all in Gujarati) by SUKHALALAJI SANGHAVI Bhāratīya Vidyā Granthamālā No 7, *Bhāratīya Vidyā* (Hindi) Part III, Bombay 1945

3) *Dvātriṁśad Dvātriṁśikāḥ* (*Dvā* 1) Text and Sanskrit commentary, *Kiraṇāvalī* by name, of Vijayalāvaṇyasūri Edited by Suśīlavijayagaṇi, with Bhāvārtha in Gujarati at the end Botad (Saurashtra), A D 1952

4) Ibidem (*Dvā* 2), as above A D 1953

5) Ibidem (*Dvā* 3), as above, A D 1955

6) Ibidem (*Dvā* 4), as above, A D 1956

7) Ibidem (*Dvā* 5), as above, A D 1968

8) *Gunavacana-dvātriṁśikā* (*Dvā* 11) A Contemporary Ode to Candragupta , Edited with English Translation, an Introductory Note and Comparative Notes by H L JAIN *Madhya Bhāratī*, No. 1, July 1962, Jabalpur University, Jabalpur 1962

9) Siddhasena-*Dvātriṁśikā* (*Dvā s* 1-5) Hindi Translation only, by Kṣu Siddhasāgara, Maujamabad, Jaipur 1970 This Hindi translation appears to follow the Gujarati translation in Nos 3-7 above

IV Kalyāṇamandira-stotra:

1) *Kalyānamandira-stotra* Kāvyamālā 7, Bombay (4th ed) 1926.

2) Ibidem in Zwei Jaina Stotras by H JACOBI, *Indische Studien*, Vol XIV, pp 351-391 Here the Text and German Translation are presented with a critical study of the Stotra in comparison with the *Bhaktāmara*, along with some remarks on grammatical peculiarities

3) Ibidem with the Sanskrit commentaries of Kanakakuśala and Māṇikyacandra, in the Volume *Bhaktāmara* etc Devacanda L P Series No 79 Bombay 132 Here is a Foreword by H JACOBI in English

3 Studies etc by Modern Scholars

1 With the beginning of the operation of Search for Sanskrit Mss in different parts of India, Siddhasena and some of his works or some legends about him, attracted the attention of scholars like Th AUFRECHT, R G BHANDARKAR, P PETERSON etc BHANDARKAR in his *Report* for 1883-84 (Bombay 1887) noted Jinasena's reference to Siddhasena and also some biographical details about the latter PETERSON in his *Reports* III, IV and V (Bombay 1887, 1894 and 1896) puts together good many details about different Siddhasenas

2 S C VIDYABHUSAN presented the advance proofs of his edition of the *Nyāyāvatāra* to the International Congress of Orientalists, held at Copenhagen in August 1908 In the Introduction to his edition he describes Siddhasena Divākara as "the first Jaina writer on pure Logic" According to the *Vicāra-sāra-prakaraṇa* of Pradyumnasūri (1000 A D), he was a Śvetāmbara He gives some information about him based on the *Prabhāvakacarita* (viii 57f) He puts him as Kṣapaṇaka, one of the nine gems according to the *Jyotirvidābharaṇa*, to be a contemporary of Vikramāditya of Ujjain A D 505 and A D 587, a contemporary of Varāhamihira

3 S C VIDYABHUSAN *History of the Mediaeval School of Indian Logic*, Calcutta 1909, pp 13 ff. Siddhasena Divākara, c 533 A D He is the author of *Nyāyāvatāra*, a distinct treatise on Jaina logic His other work is *Sammatitarka-sūtra*. He belonged to the Śvetāmbara sect as mentioned by Pradyumnasūri He is also men-

tioned by Jinasena in his *Ādipurāṇa*, dated 783 A D He was a pupil of Vṛddhavādi, and given the name Kumudacandra at the time of ordination He had the Linga of Rudra split at Ujjayini in the Mahākāla temple by reciting the *Kalyāṇa-mandira-stotra* He is believed by Jainas to have converted Vikramāditya to Jainism 470 years after the *nirvāṇa* of Mahāvīra, i e, in 57 B C This Vikramāditya is possibly identical with Yaśodharmadeva, king of Malwa, who according to Alberuni defeated the Huns at Korur in 533 A D This is confirmed by Hwen-thsang Moreover Varāhamihira, one of the nine gems at the court of Vikramāditya, lived between 505 and 587 A D Siddhasena is no other than Kṣapaṇaka Then follows a detailed analysis or exposition of the contents of the *Nyāyāvatāra*

4 DAYACHANDRA GOYALIYA *Jaina Hitaiṣī*, IX 3, pp 123 ff Bombay 1913 He deals with Jaina Nyāya (in Hindi) and gives a neat summary of the *Nyāyāvatāra* (Only some portions were seen by me So it cannot be said whether he has mentioned any source of his)

5 JINAVIJAYA *Jaina Hitaiṣī*, Vol XII, Bombay 1916, pp 22f Siddhasena mentioned by Haribhadra in his *Dharmabindu* is not a Jaina But Siddhasena referred to by both Jinasenas is the same as Divākara, a *vādin* and a poet He is referred to in the *Amoghavṛtti* He is the author of *Sanmati*, *Stutis*, *Nyāyāvatāra* and *Kalyāṇa-mandira* The *sampradāya* never came, in early days, in the way of appreciating the merits of authors of other *sampradāyas*

6 N PREMI *Jaina Hitaiṣī*, Vol 14 Bombay 1920, pp 102-3 It is pointed out how Vādirāja, in his *Pārśvanāthacarita*, refers to Sanmati who wrote a commentary on the *Sanmati* He seems to be identical with Sumati of the Ś Belgol inscription who wrote the *Sumatisaptaka*

7 JINAVIJAYA Siddhasena Divākara Aur Svāmi Samantabhadra, *Jaina Hitaiṣī* Vol XIV, Bombay 1919, also *Jaina Sāhitya Saṁśodhaka*, I, i, pp 6-20, Poona 1920

Siddhasena Divākara and Samantabhadra have been eminent exponents of Pramāṇa śāstra of the Jainas in the Śvetāmbara and Digambara traditions respectively Siddhasena, according to the *Jyotirvidābharaṇa*, was one of the nine gems of Vikrama's court Here, more than historical a comparative study of Siddhasena and

Samantabhadra, and of their abilities would be studied. Following the Buddhist lead, Siddhasena is a pioneer logician who composed the *Nyāyāvatāra* and *Sanmati-prakaraṇa* He stood, with all self-confidence, for bold rationalism not minding his contradiction with the old and established creed He held the view that it is logical that Kevala-darśana and Jñāna are *yugapad* and not *kramaśaḥ*, and thus came in conflict with the traditional view found in the canon On this account, he is criticised by Jinabhadra in his *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* and by Siddhasena in his commentary on the *Tattvārtha-sūtra*, I-31 The Digambara view is for Yugapad and against Kramaśaḥ There is a tradition that Siddhasena wanted to put the entire canon into Sanskrit, and this resulted into his temporary ex-communication from the Samgha Siddhasena has won, however, great recognition allround Mallavādi is said to have written a commentary on the *Sanmati-prakarana* Haribhadra calls him Śrutakevalin in his *Pañcavastu* Siddharṣi wrote his commentary and Śāntyācārya his *Vārttika* on the *Nyāyāvatāra* and Abhayadeva his voluminous commentary on the *Sanmati* Devasūri and Hemacandra have respectfully followed him Digambara authors like Jinasena I in his *Harivamśa* and Jinasena II in his *Ādipurāṇa*, Akalanka in his *Rājavārttika* (VIII i 17), Lakṣmībhadra in his *Ekāntakhaṇḍana* have respectfully referred to or quoted Siddhasena as an authority

Samantabhadra has the same position in the Digambara literature as that of Siddhasena in the Śvetāmbara one Samantabhadra has no work in Prākrit like the *Sanmati-tarka* of Siddhasena Both had to face the challenge of the Brahmanic allegation that Jainism was *nāstika* Siddhasena's *Dvātrimśikās* show his wide study of contemporary Vāda It appears that Samantabhadra flourished a little later than Siddhasena In the case of both, almost parallel traditional stories of their miraculous powers are narrated Siddhasena's activities are associated with Mālava as well as the South A verse put in the mouth of Samantabhadra inscribed at Ś Beḷgol indicates that he toured over many parts of India Samantabhadra shows more perfection in his exposition than that of Siddhasena His *Āptamīmāmsā* is commented upon by Akalanka, Vidyānanda and Yaśovijaya.

Samantabhadra is complimented for his abilities as a poet and

disputant by both Jinasenas, Vādībhasimha, Śubhacandra and Vīranandi

Likewise Śvetāmbara authors like Haribhadra, Vādideva, Hemacandra and Malayagiri have referred to and quoted him Haribhadra has called him Vādimukhya (the *svopajña* commentary explains the term as Samantabhadra) in his *Anekānta-jayapatākā* quoting a verse *bodhātmā* etc quoted by Śāntyācārya in his *Pramāṇakalikā* and by Vādideva in his *Syādvāda-ratnākara* in the name of Samantabhadra, but not traced in any of his known works Another verse (*nayāstava* etc) from the *Svayambhū-stotra* of Samantabhadra is quoted by Hemacandra (in his *Śabdānuśāsana*) and by Malayagiri (in his *Āvaśyakaṭīkā*) attributing it to (Ādya-) stutikāra Thus both Siddhasena and Samantabhadra have won respect both among Śvetāmbaras and Digambaras

8 S C VIDYABHUSANA *A History of Indian Logic* (Ancient, Mediaeval and Modern Schools), Calcutta 1921, pp 173 ff He deals with Siddhasena Divākara alias Ksapaṇaka, *c* 480-550 The details about Siddhasena are given more or less as in his earlier work *Indian Logic Mediaeval School* He adds here that Siddhasena Divākara seems to have been a contemporary of Jinabhadra Gaṇi Ksamāśramaṇa (484-588 A D) who criticises *Dvātrimśad-dvātrimśikās* of which the *Nyāyāvatāra* is a part Then follows a detailed exposition of the contents of the *Nyāyāvatāra*

9 H JACOBI *Samarāiccakahā*, B I , Calcutta 1925 In the Introduction, p iii, he assigns Haribhadra to *c.* 750 A D Haribhadra quotes Jinadāsa Mahattara without mentioning his name The latter's Cūrṇi on the *Nandīsūtra* was finished in 676 A D To about the same time belongs Siddhasena Divākara whom Haribhadra quotes for he uses no doubt, Dharmakīrti, though he does not name him Dharmakīrti qualifies *pratyakṣa* only as *abhrānta* and Dharmottara expressedly says *bhrāntaṃ hy anumānam*, while Siddhasena Divākara in his *Nyāyāvatāra* 5ff claims *abhrānta* for *pratyakṣa* as well as *anumāna*; similarly he extends the distinction of *svārtha* and *parārtha*, which properly applies to *anumāna* only, to *pratyakṣa* also, ibidem 12 f. Apparently he thought to improve on Dharmakīrti by a wholesome generalisation of nice distinctions Dharmakīrti is to be assigned to *c* 650 A D

In this context another observation of JACOBI, in the same Introduction, p xiii, deserves to be noted Siddhasena Divākara had written a *Nyāyāvatāra* which unmistakably presupposes Dharmakirti's *Nyāyabindu* apparently intending to provide the Jainas with a manual of Logics But it is decidedly inferior to the masterly work of Dharmakīrti, which it was designed to supersede, nor had it any lasting success Haribhadra, however, instead of founding a logical school of the Jainas, induced them, by commenting on Dinnāga, to study the original works of Buddhist Logicians He apparently appreciated their paramount importance, though he controverted, at great length, some logical propositions of Dharmakīrti in his *Anekāntajayapatākā* The interest of the Jainas in Buddhist Logics continued long after his time, we owe to it the preservation of Dharmakīrti s *Nyāyabindu* and Dharmottara s *Nyāyabindu-ṭīkā* in the original Sanskrit, for the oldest Mss of these works and of a fragment of a commentary on the latter come from Jaina Bhandars

10 SUKHALALAJI *Nyāyāvatāra-sūtra*, Gujarati Intro , Ahmedabad Samv 1983, pp 122 f

He controverts the opinion of H JACOBI by instituting a comparison in details of the three works *Nyāyapraveśa*, *Nyāyāvatāra* and *Nyāyabindu* and his conclusion is that even if the *Nyāyāvatāra* is not superior to *Nyāyabindu* it is in no way inferior to it These three texts are studied putting side by side their outward and internal details He has also marked out the stages through which the Jaina *pramāṇa-mīmāṁsā* has developed

11 P L VAIDYA *Nyāyāvatāra*, Bombay 1928, Intro pp xi f Siddhasena Divākara wanted to controvert the Buddhists who had perfected the science of pure logic from the point of view of their religion, and that is why he composed the *Nyāyāvatāra* He presents in this manual a polemic against the Buddhists His claim, thus, to be the first Jaina writer on pure logic is well-founded As to his style in the Stutis, it is ornate and appears to be post-Kālidāsian, the images are characteristic of the age of Kālidāsa, Bāṇa and Bhavabhūti His discussion about Sāmkhya, Vaiśesika etc give no clue to his age The doctrines presented are fragmentary, and the few of them mentioned there as belonging to these systems are the common places of the standard works on these systems as known

to us His exposition of Buddhism (No 15) is undoubtedly influenced by ideas peculiar to the Mādhyamika-Yogācāra school which came into existence in the second if not in the third century of the Christian era

The common verse between the *Ratnakarandaka-śrā* and *Nyāyāvatāra* (No 9) appears to be in its natural place in the former but superfluous in the latter It is either copied or quoted by Siddhasena, or an interpolation in the *Nyāyāvatāra* The theory of interpolation is more acceptable

The date of Siddhasena fluctuates between the 1st century B C and 7th century A D JINAVIJAYAJI assigns him to the 1st century of the V-era Likewise is the view of M B JHAVERI on the ground that Siddhasena is mentioned in the *Jainendra Vyākarana* (c 482 A D) and the Sāmkhya and Vaiśeṣika views in the *Dvā s* are different from those of Īśvarakṛṣṇa and the Vaiśesika system This cannot be accepted There is something wrong about the proposed date of Mallavādi, for this very Mallavādi wrote a Ṭippana on the *Nyāya-bindu-ṭīkā* of Dharmottara (about 837-47 A D) of which a palm-leaf Ms in the Pattan Bhandar is dated 1174 JINAVIJAYAJI accepts for Jinabhadra the traditional date 588 A D and puts Divākara earlier than him On the other hand it can be even argued that Siddhasena advocates his views against the apologetic position taken by Jinabhadra

Dr S C Vidyabhusan identifies Siddhasena with Ksapanaka, one of the nine gems in the court of Vikramāditya According to him, he belonged to the Śvetāmbara sect and is mentioned by Pradyumnasūri (c 980 A D) as well as by Jinasena in his *Ādipurāna* (dated 783 A D) To identify Siddhasena with Ksapanaka and to say that he was Śvetāmbara would be a weak position Ksapanaka means a Digambara and Digambara Pattāvalis duly mention Siddhasena Divākara

JACOBI's arguments are quite cogent that Siddhasena adopts the expressions of Dharmakīrti The *Nyāyāvatāra* 6 7 contain the favourite view of the Yogācāra school and unmistakably presuppose Dharmakīrti and the later phase of the Yogācāra school Siddhasena must have flourished between Dharmakīrti (635-50 A D) and Haribhadra (c 750 A D) and therefore he might be assigned to c 700 A D This is corroborated by the fact that there have been no

commentaries on the *Nyāyāvatāra* before that of Siddharṣi (A.D. 906)

The title *Nyāyāvatāra* seems to have been suggested by similar manuals like the *Nyāyapraveśa* of Dinnāga and *Nyāyabindu* of Dharamakīrti Many expressions and contexts in the *Nyāyāvatāra* can be justified and better interpreted only by presuming that Siddhasena has before him the works of Dharmakīrti (see the Notes)

12 SUKHALALAJI and BECHARDAS *Sanmati-tarka* and its Importance (in Gujarati) (*Jaina*, Silver Jubilee Number, Saṁvat 1985, Bhavnagar, pp 109-121)

It is the Jaina scriptures and their study that have kept Jainism alive The *Sanmati* has been valued like the Āgama What Nemicandrasūri says in his *Pravacanasāroddhāra* about it and its author deserves special attention In the comm on the *Jītakalpacūrni* great praise is lavished on the *Sanmati* Likewise Yaśovijaya, Śrīmad Rājachandra and Ātmārāmaji are highly attached to it The term *Sanmati*, in the title *Sanmati-tarka*, refers to the name of Mahāvīra, and hence obviously indicates the greatness of this work

The *Sanmati-tarka* (*St*) is composed in Prākrit, has three divisions (*kānda*), is composed in Āryās (54+43+70=167), and thus externally bears a good comparison with the *Pravacanasāra* (*Ps*) of Kundakunda which has three Śrutaskandhas and is composed in Prākrit Āryās (92+108+75=275) *Ps* devotes a section to *cāritra* which is not touched in *St* *St* devotes a *kāṇḍa* to the discussion of Nayas which the *Ps* does not cover at all *Ps* has a concise reference to Saptabhangī which is dealt with in details in *St* The catching discussion about Śubha-, Aśubha- and Śuddha-bhāvas of the *Ps* is not found in *St* Both the works deal with *jñāna* and *jñeya*, but there is obvious difference between the two *Ps* explains *pratyakṣa* and *parokṣa* as accepted in Jainism and the traditional view about *jñāna* of the Jainas, rather isolated from that in other systems The *St*, however, adopts a different approach by reviewing and criticising contemporary theories about *jñāna* and by establishing its point of view, namely, that there is no difference between Kevala-darśana and -jñāna logically pointing out fallacies in other views *Ps* describes six Dravyas in the traditional canonical way. this has no place in *St* All that *St* presents is the nature of Jñeya from the Jaina point of view

The style of *Ps* is essentially canonical (*āgamika*), with very little of logician's touch, while *St* is basically *tārkika* Divākara applies rationalistic and logical tests in a rigorous manner whatever may be the topic under discussion The *Ps*, in the canonical manner, expounds the doctrines and also gives (didactic) sermons one feels, while attending to it, that one is hearing doctrinal-didactic sermons of a great Nirgrantha in a temple-upāśraya The *St* has no sermons it presents a flowing yet logically rigorous exposition of Jaina principles at the hands of a gifted logician

Though both *Ps* and *St* elucidate Jaina philosophy and dogmatics, the former propounds one sect of Jainism while the latter expounds and systematises Jainism as a whole The code of morality in *Ps* has the Digambara school in view while *St* has no special school in view, but propounds and systematically presents the doctrines of Mahāvīra according to strict logic

To understand the currents of thought or challenges contemporary with Siddhasena, it is necessary to take into account a number of ancient Buddhist and Vedic texts Kundakunda, the author of *Ps*, shows, in a general way, the influence of Sāmkhya, Vaiśeṣika and Buddhist schools of thought Divākara shows, in addition to the above, deep and extensive influence of Nyāya, Veda, Upaniṣads and contemporary schools of thought And this is obvious from Siddhasena's *Sanmati*, *Dvātriṃśikās* etc i) But for the difference in language and of the school of thought, both the *Sanmati* and the *Sāmkhya-kārikā* of Īśvarakṛṣṇa are composed in the same metre and have the same pattern of treatment of their respective schools ii) Comparing the Buddhistic *Madhyamaka-kārikā* of Nāgārjuna (of Śūnyavāda) and *Viṃśikā* and *Triṃśikā* of Vasubandhu (of Vijñānavāda) with the works of Divākara mutual influence is necessarily accepted iii) The study of *Vaiśeṣika-sūtras* and Nyāya-darśana has specially inspired Divākara in composing the *Sanmati* Though there is difference of language and form (prose and verse), pure logical approach is common to them

It appears that Divākara had possibly two objects in composing *St* · i) to provoke thoughtfulness and develop understanding on the strength of logic in one's Sampradāya, and ii) to secure respectability for the basic principles of Jainism among the learned of the non-Jaina schools

The Jaina Nirgranthas were devoted to knowledge and renunciation, and their self-reliance was exemplary But soon they got themselves steeped into the orthodoxy of broad principles and customs The majority of the followers of the Āgamas were devoted more to their words Instead of adjusting the comprehensiveness of principles of Mahāvīra to the changing times and localities, they were upset by new environments and became intolerant of new ideas and practices The special strength of the Śramaṇa Samgha was used more to the preservation of the age-old than to the comprehension and adjustment of the basic principles for facing fresh challenges of the times This was intolerable to Divākara He could see that the noble and profound principles of Mahāvīra were quite comprehensive and capable of wider application It is deep study, logical interpretation and wide intellectual approach that were needed Divākara had grasped by his intellectual gifts the profundity of Mahāvīra's doctrines, but other Śramaṇas were not ready to hear his interpretations They misrepresented him by saying that he was disrespecting the words of Tīrthakaras by preaching what was not said in the ancient Sūtras Divākara made it plain that those who were making a distinction between Kevala-darśana and -jñāna were not diving deep into the meaning of the Sūtras intelligently and logically Correct understanding of the Sūtras, he added, was itself Samyag-darśana A proper understanding of the context and judicious application of the Nayas were necessary Mere study of the text of the Sūtras was not enough, but a thorough and deep understanding of their meaning was needed These observations of Divākara show that he was out to enkindle deeper understanding of the Sūtras in the Śramaṇa Samgha

Further, Divākara wanted the non-Jaina scholars to understand better the Jaina principles and to meet correctly their attack on the latter Among the principles of Naya, Jñāna and Jñeya explained in the *Sanmati-t*, his exposition of Naya and Jñeya clearly brings out the analysis of Nayas in such a way that all the schools of philosophy are shown to be partial attempts to understand reality and in a way accommodated in the pattern of Nayas Many have laughed at Anekānta without understanding it, but he declared that Anekānta stands triumphant without which all *vyavahāra* is fruitless

On a closer study, it appears that Divākara was the first to put

forth comprehensively a rational and logical exposition of Naya and Anekānta-vāda The *Āpatamīmāmsā* of Samantabhadra and *Anekānta-jayapatākā* of Haribhadra etc are subsequent attempts

The greatness of a hero and of a man of letters gets glorified even outside his circle or *paramparā* Digambara authors like Jinasena in his *Harivamśa-purāna*, Jinasena (II) in his *Ādipurāna*, Anantavīrya in his commentary on the *Siddhiviniścaya* and Laksmībhadra etc have given high position to Divākara whose works have not been in any way less authoritative Akalanka quotes a famous verse of Divākara in his *Tattvārtha-Rājavārttika* and Vidyānanda (alias Pātrakesari) substantiates his Vārttikas in his *Ślokavārttika* by quoting Gāthās from the *Sanmati* as an authority Nor has Anantavīrya ignored the *Gāthās* of the *Sanmati* in his commentary It seems further as if the *Laghīyastrayam* of Akalanka is a replica or reflection of the *Sanmati*

Though Divākara's influence is seen allround, it is rather striking that no one has written anything by way of commentary on his works other than the *Sanmati* and *Nyāyāvatāra* May be that the rigorously logical scrutiny of Siddhasena was so upsetting, or his gifted scholarship was so awe-striking that his important *Dvātrimśikās* came to be neglected, howsoever greeted he might have been for his learning It appears that very few read them That is why even the twentyone of them now available are so corrupt that it would involve great labour to restore them correctly

Divākara's works available today are the *Sanmati*, 21 *Dvātrimśikās*, *Nyāyāvatāra* and *Kalyānamandira* The *Sanmati* differs from others in its language and contents it is in Prākrit, while all others are in Sanskrit As to the *Dvā s*, each one deals with a different topic Some of the opening ones are poetical hymns in praise of Mahāvīra, many of them are expositions of non-Jaina Darśanas, and one of them deals with the art and technique of disputation The *Nyāyāvatāra* deals with Jaina Nyāya, while the *Kalyānamandira* is a Stuti of Pārśvanātha Haribhadra and Madhvācārya seem to have been inspired by the *Dvā s* to study different Indian systems of philosophy or Darśanas If the *Sanmati* primarily deals with Jaina philosophy, the *Dvā s* cover various Indian philosophical schools Siddhasena's command over Sanskrit and his poetic talents are remarkable He shows deep study and sharp intellect He is a fear-

less critic, straightforward and partial for quality or virtue. He expended his gifts and energy for enhancing the greatness of Mahāvīra's creed

Both the *Pravacanasāra* and *Sanmati-tarka* are equally important, but if one of them is to be chosen for study, preference will have to be given to the latter The verses in *St* are more attractive, but side by side the study of *Ps* cannot be avoided In spite of the importance of *St*, if *Ps* is more popular in the courses of study, the reasons are obvious The *Ps* presents principles of Jainism according to the ancient pattern, while *St* has a novel exposition of the same Those who could not tolerate 'modernity' lost the advantage of the study of *St* Secondly, the commentaries on *Ps* were not elaborate like available Ṭīkā on *St* which is very important but not easily understood by the general reader Thirdly, *Ps* (text with comm) is translated into both ancient and modern languages for the benefit of readers, but *St* has not been subjected to any such accessories of study

Yasovijaya has stressed in his *Dravya-guna-paryāya Rāsa* that the study of Dravyānuyoga and understanding of Niścaya-cāritra are more important than rituals, but such appeals have never induced monks to study works like the *Sanmati* The *St*, if duly translated, might find place even in University courses

The earlier commentaries of Mallavādi and Sumati on *St* are not available the only commentary available now is that of Abhayadeva Whether Siddhasena himself, like Akalanka, wrote a short commentary is a matter of investigation Abhayadeva's commentary is too exhaustive beyond explaining *St*, it has become a treatise by itself It extends over 25000 Granthas It presents a comprehensive survey of various Darśanas with a view to establishing the Anekāntavāda that seems to be its objective which is more than fulfilled The work is bigger than *Tattvasamgraha*, *Prameya-kamala-mārtanda* and *Nayacakra*, and it is written in an attractive style Eminent Jaina authors, from Siddhasena to Yaśovijaya, have enriched the literary heritage of Gujarat which possesses enviable Jñānabhaṇḍāras of Jainas in places like Pattan etc They contain many non-Jaina works of significance as well (Details of the edition of the *Sanmati* published by the Gujarat Vidyāpīṭha are given) Then some verses from the Stutis are given along with their exposition in

Gujarati (I. 4-6, 12-3, 15, 18, 26-7, II 13, 19, IV 3-4, 15, VI 5, 8, 16) Likewise the Gujarati exposition and the text of *Vādopaniṣad-dvā* (1, 7, 8, 21, 26-29, 32), *Vāda-dvā* (1-5, 7-13, 15-21, 24-6) and *Nyāya-dvā* (1, 7, 16, 28-9, 31) are given

13 H JACOBI Foreword to the edition of the Bhaktamar Kalyanamandir etc Bombay, 1932

JACOBI refers to his earlier edition and German translation of the two Stotras, *Bhaktāmara* and *Kalyānamandira*, prepared by him in 1876 There is no reason to change the earlier opinions which, in fact, are confirmed, he claims, by the views of other scholars Jaina Hymnology is a rather extensive branch of their literature It is found in Sanskrit, Prākrit, Apabhramśa and modern Indian Languages in a great variety of style The *Bhaktāmara* of Mānatunga holds an important position It is written in the flowing style of classical Sanskrit poetry and avoids laboured conceits and verbal artifices It has also a character of prayer for help in the dangers and trials under which men suffer That is how it has caught the heart of the faithful

The *Kalyānamandira* of Kumudacandra is a counterpart of the *Bhaktāmara* The similarities are manifold, in the number of the verses, in the form of the metre and also in the contents The *Bhaktāmara* had originally 43 verses, No 39 having been added later But this addition was made even before the *Kalyānamandira* came to be composed in imitation of it

It is agreed that the *Kalyānamandira* has imitated the *Bhaktāmara* Both of them are current amongst Śvetāmbaras and Digambaras If we recapitulate the Śvetāmbara sources about the *Bhaktāmara*, Mānatunga is put as a contemporary of Śrīharsa possibly identical with Harṣavardhana (606-47 A.D) but his place is wrongly mentioned Elsewhere alongwith Bāṇa Mānatunga is put at the time of Bhoja of Dhārā This is chronologically impossible Mānatunga is put as a contemporary of Mayūra and Bāṇa and a good deal of miraculous story has surrounded them which appears to have influenced the Jaina legend as well There is hardly any historical evidence to put Bāṇa, Mayūra and Mānatunga together Then there are Paṭṭāvalis and Gurvāvalis the approximate dates which they give for Mānatunga range from 300 to 1050 A D Unless there is a

quotation from or allusion to the *Bhaktāmara* or *Bhayahara* in earlier literature, all that may be ascertained certainly is that about the end of the 13th century A D Mānatunga was already regarded as an ancient teacher

Our information about the *Kalyānamandira* is very scanty It is composed in imitation of *Bhaktāmara* The name mentioned at the end is Kumudacandra like that of Mānatunga in the *Bhaktāmara* It is open to grave doubts that Kumudacandra was another name to Siddhasena Divākara, because nowhere in other works of Siddhasena, Kumudacandra is mentioned It is, therefore, almost certain that Kumudacandra should not be identified with Siddhasena This Kumudacandra has to be distinguished from another who was vanquished by the Śvetāmbara Devasūri in 1125 A D There is no record to show that even this Kumudacandra composed the *Kalyānamandira*

Kalyāṇamandira shows certain grammatical irregularities noticed here As to the age of Siddhasena, reference may be made to the Introduction of the *Samarāiccakahā* (Page 3, notes)

14 M D DESAI *Jaina Sāhityano Samksipta Itihāsa* in Gujarati Bombay 1933, pp 107-122 paragraphs 152-172 The following topics about Siddhasena are covered Nyāya prior to Siddhasena , An eminent logician and pioneer of the Jaina Nyāya, His *Sammatitarka*, a great Nyāya work, A gifted and independent thinker His 32 *Dvātrimśikās*, A Dārśanika , Not a Saiddhāntika, but a Tārkika , Respected by Digambaras , His high status among the Śvetāmbaras , His other works His biography and legends , Sanskirt and Prākrit , An original author

15 RATANLAL SANGHAVI Siddhasena Divākara, *Anekānta* II, pp 493 ff Delhi 1939 It is an essay on Siddhasena dealing with his contribution to literature, his various works, his praise by other authors, legends about him, selected verses from his works, his commentators

16 SUKHALALAJI Pratibhāmūrti Siddhasena Divākara (in Hindi) *Bhāratīya Vidyā*, III i pp 9-20, Bombay 1945

Indian philosophy is basically spiritualistic, aiming at self-purification , so in its earliest phase logic and disputation were not so important Sectarian differences gave prominence to

logical controversies, so *tarka-vidyā* gradually got a stronghold in various systems including Jainism It appears that it played an important role in Jainism only after the 5th century of the Vikrama era along with adoption of Sanskrit language

Siddhasena, so far known, is the pioneer of the movement He is associated with Vikrama of Ujjain, he belongs to the 5th–6th century of the V-era, and this Vikrama might have been either Chandragupta II, or his grandson Skandagupta

Tradition is consistent that Siddhasena was a Brahmin by birth, and his courageous proposal to put the ancient Jaina Prākrit works into Sanskrit seems due to his basic training and aptitude His available works thoroughly bear witness to his intellectual gifts and deep learning as a poet, logician and philosopher

Siddhasena's poetry reminds one of Aśvaghoṣa, Kālidāsa and others For instance, one can compare the description of the mood of women on the occasion of wedding *Buddhacarita*, VIII 20-22 *Kumārasambhava*, VII 56,59,62, and *Dvātriṃśikā*, V 10 12

Besides his 21 *Dvā s* in Sanskrit, so far available, his *Sanmati-prakarana*, in Prākrit, is the first Jaina work to establish Jaina doctrines on logical basis, and it has been followed by subsequent Śvetāmbara and Digambara authors

The first five and the 11th *Dvā s* are hymns of praise, glorifying respectively Mahāvīra and some victorious king These hymns of praise remind us of the *Adhyardha-śataka* of Mātṛceta, the Buddhist Stutikāra who was a contemporary of Aśvaghoṣa and the *Catuhaśataka* of Āryadeva who flourished subsequently Siddhasena is the first Sanskrit Stutikāra, and what Hemacandra says (*kva Siddhasena* etc) is quite true Samantabhadra's *Svayambhū-stotra*, a captivating prayer, and *Yuktyanuśāsana* are philosophical hymns and seem to imitate Siddhasena's works Hemacandra has imitated them in his *Dvā s*

Hemacandra's Sūtra *anu-Siddhasenaṃ kavayaḥ*, in his grammar, compliments Siddhasena as the foremost poet Some poetic verses from Siddhasena's Stutis may be illustrated here. The opening stanzas, I 1-3, contain Virodhālamkāra in the

Upanişadic style and terminology, II 23 is marked with Virodhābhāsa in Sāmkhya terms, III 8 shows the preeminence of Mahāvīra by reconciling various *kāraṇa-vādas* of the *Śvetāśvatara Upaniṣad,* IV.3 holds up Mahāvīra even above Indra and Sūrya; IV.7 well puts how Mahāvīra, without any conventional study, has become an Ācārya for the whole world, IV 15 rightly compares Mahāvīra with the ocean, a typical basis of Anekānta, IV 26 presents the Jaina concept of Ātman through Vibhāvanā and Viśeṣokti, XI 13 is a typical illustration of the glorification of a brave and victorious monarch

Some of the utterances of Siddhasena hold him up as the foremost (*ādya*) Jaina disputant (*vādī*), philosopher and cyclopaedist of Darśanas If the *Vādopaniṣad,* VII, describes the code of disputation, elsewhere, VIII, he has made a good fun of it He has well brought out the inherent compatibility between *adhyātma* and *vāda*, adept as he was in both Two dogs fighting over a piece of flesh, may perhaps become friendly, but never can two disputants be friends (VIII 1) Śreyomārga and Vādamārga are two poles apart (VIII 7)

Siddhasena seems to be the first to present a factual survey of various Indian Darśanas Haribhadra in his *Saḍdarśana-samuccaya* and Mādhavācārya in his *Sarvadarśana-samgraha* have developed the same idea Among the available *Dvā s* only Nyāya, Vaiśesika, Sāmkhya, Bauddha, Ājīvika and Jaina (in more than one) systems are covered Any scholar would be struck with wonder at his criticism of traditionalism (*purātanatva*) and exposition of Vedānta in two chapters The survey and presentation of details are unique, and even a Vedāntic scholar would feel immensly interested in them

Siddhasena hits hard at the vanity of pretended and vocal scholarship (VI 1), at blind toleration of contradictions in what is inherited (VI 3-4) out of respect for *purātana* (VI 5, cf Kālidāsa *Mālavikāgnimitra*) His challenge to blind faith and inherited orthodoxy full of inconsistency (VI 7-8) is quite characteristic, and he appeals to reason to value what is worthy (VI 28) His *Vedavāda-dvā* (which is fully reproduced here) is a remarkable piece exposing Dvaita-Sāmkhya and Vedānta, and in fact, presenting Jaina principles in Upaniṣadic terminology To under-

stand this, what is needed is deeper comprehension of the basic ideas behind different terminology

17. SUKHALALAJI SANGHAVI Śrī-Siddhasena Divākarano Samayano Praśna (in Gujarati) *Bhāratīya Vidyā* (Hindi), pp 152 f, Part III, Bombay 1945

Now the date of Jinabhadragaṇi Kṣamāśramaṇa is definitely fixed by Muni JINAVIJAYAJI as Vikrama Sam 666 when the *V-bhāṣya* was completed at Valabhi Jinabhadra in this Bhāṣya and in his *Viśeṣanavatī* has reviewed the Upayogābhedavāda of Siddhasena and Upayogayaugapadya-vāda of Mallavādi who wrote a commentary on the *Sanmati* So Siddhasena is earlier than Mallavādi and far earlier than Jinabhadra So Siddhasena is to be assigned to the 5th century of the V era This is further confirmed by Pūjyapāda Devanandi, who, in the *vetteh Siddhasenasya*, refers to an opinion of Siddhasena actually illustrated by the form *vidrate* in the *Dvā*, IX 22 Further Pūjyapāda quotes in his *Sarvārthasiddhi*, VII 13, a line from the *Dvā*, III 16 Any way Siddhasena belongs to the 5th century of the Vikrama era either as a predecessor or senior contemporary of Pūjyapāda

18 H R KAPADIA *Anekāntajayapatākā*, Vol II, Baroda 1947 Introduction pp 98 ff

Haribhadra refers to Siddhasena and his *Sammaipayarana* in his *Anekāntajayapatākā* as well as in his *Paṃcavatthuya* (vv 1047-8), calling him a Suyakevali Jinadāsagaṇi (c 676 A D) refers to him thrice in his *Niśīthavisehacunnī* Siddhasena must have flourished before him at least 150 years, latest in the 6th century A D Further it appears that Siddhasena is anterior to Samantabhadra, the author of *Āptamīmāṃsā* According to the Bhadreśvara's *Kathāvali*, Siddhasena was a pupil of Vṛddhavadi, he moved about from Ujjain to Paithan including Baroach as well, he proposed the translation of the Āgamas into Sanskrit, he preferred reason to scriptural authority, he believed that *kevala-darśana* and *-jñāna* were identical, he included Naigama under Samgraha, the *Jainendra Vyākarana* of Pūjyapāda refers to him, and the following works are attributed to him i) Thirty two *Dvā s* of which 22 are available A verse from the Stutis, *nayāstava* etc is quoted by Abhayadeva, and a verse quoted by

Hemacandra may be from his missing *Dvā* Udayasāgara of the 16th century has a comm on *Dvā* 21 and Siddharṣi on the *Nyāyāvatāra* Siddhasenagaṇi quoted a verse from his *Pramāṇa-dvātriṁśikā* in his commentary on the *Tattvārthasūtra* Siddhasena mentions his name in the *Dvā s* 5 and 21, in verse 31 ii) *Kalyāṇamandirastotra* in 44 Sanskrit verses iii) *Sammai-payaraṇa* in three sections A Gaccha of Siddhasena Divākara flourished in Sam 1086 Ugrāditya in his *Kalyāṇakāraka* refers to Siddhasena as a pacifier of planets and poison

19 Charlotte KRAUSE Siddhasena and Vikramāditya in the *Vikrama Volume* (English), pp 213-80, Scindia Oriental Institute, Ujjain 1948

Vikramāditya, the Śakāri and Samvatsara-pravartaka, mentioned in Jaina literature as a Śrāvaka king, is a historical person, and according to Gurvāvalis his Samvat started 470 years after Mahāvīra's Nirvāṇa and 135 years prior to the commencement of the Śālivāhana era Siddhasena Divākara, the Jaina logician and lyric poet, is associated with him

1 The *Jyotirvidābharana* refers to Kṣapaṇaka among the nine gems in the court of Vikramāditya he is a Jaina monk (*ksapanaka*), possibly Śrutasena alias Siddhasena an astronomer-author of this name is mentioned by Varāhamihira

2f The Jaina Prabandhas and Kathānakas (mostly after 1200 A D) record various tales (they are succinctly enumerated in summaries) about the connection between Vikramāditya and Siddhasena They may be used for settling the whereabouts of Siddhasena Divākara Some questions of anachronism and inconsistencies arise (as enumerated here was he the son of the Purohita of Vikramāditya of Ujjain or was he the Karṇātabhatta-Divākara who migrated from the South?) while coordinating the different sources The task of neatly revealing the kernel seems hopeless in view of the inadequacy of the expedients so far available

4 Excluding all references posterior to 850 A D the following material is relevant for fixing Siddhasena's time Jinasena (in his *Ādipurāṇa, c* 840) praises Siddhasena as a victorious disputant, Vīrasena quotes (in his *Dhavalā* comm , 816 A D) the *Sammaisutta*, Jinasena (in his *Harivaṁśapurāṇa*, 783 A D)

compliments his *sūktayah*, Haribhadra (*Pañcavastuka* between 650 and 777 A D) refers to his famous *Sanmati-tarka* and to his being Divākara, and further (in his *Anekāntajaya-patākā*) speaks of a Vṛtti (not available) to *Sanmati-tarka* composed by Mallavādin (*c* 5th century of the Vikrama era) who wrote annotations to Dharmottara's commentary on Dharmakīrti's *Nyāyabindu*, Jinadāsagaṇi (in his *Cūrṇī* to the *Niśītha-sūtra* 676 A D) has two references to the *Sanmati* and one to the miraculous powers of Siddhasenācārya, Jinabhadragaṇi (*Viśeṣāvaśyakabhāṣya*, 611 A D) discusses the main doctrines of Siddhasena, Śivakoti's *Ratnamālā* (of doubtful date) mentions Bhaṭṭāraka Siddhasena as prior to Samantabhadra, as in some Śvetāmbara Paṭṭāvalis, Pūjyapāda (in his *Jainendra-Vyākarana*, *c* 450 A D) refers to Siddhasena along with Bhūtabali, Prabhācandra, Samantabhadra and other ancient Jaina authors, and lastly Varāhamihira's *Bṛhajjātaka* (*c* 505 A D) mentions an astronomer-author Siddhasena All this shows that Siddhasena flourished earlier than 450 A D

Siddhasena is acclaimed as an authority by both the Digambara and Śvetāmbara authors It is only the internal evidence that has led the editors of the *Sanmati* to decide that he cannot have been a Digambara According to an inscription on a statue at Jaisalmer, Siddhasena belonged to Nāgendrakula which is not consistent with the statement of the Prabandhas that he is assigned to Vidyādhara-vaṁśa or—gaccha which is to be understood possibly as Vidyādhara Śākhā

H Jacobi and P L Vaidya inferred from the use of the term *bhrānta* used by Siddhasena that he is following Dharmakīrti and therefore assigned him to the second half of the 7th century A D This and Mukthar's argument that Siddhasena adopts a verse from the *Ratnakaraṇḍaka* are refuted by Sanghavi-Doshi who assign him to the 5th century of the Vikrama era, in the Gupta period Sanghavi confirms his earlier view (in the light of Jinabhadra's definite date) of the 5th century A D in supersession of Malavania's opinion to assign him to the 6th or 7th century A D The *terminus ante quem* for Siddhasena's time is *c* 450 A D, but the *terminus a quo* is still open, because of 'the method hitherto resorted to, namely, by drawing conclusions from the dates of heterodox works which happen to contain

technical terms or doctrines criticised by Siddhasena. For in view of the vast literature, which, though testified to have existed, is no longer available, it must be admitted that our knowledge of early Indian philosophy is relatively limited It is therefore unsafe to state on the basis of the chance-remains available whether, in an individual case, a term or a doctrine appears in a certain work for the first time, or whether it represents one of the later links in the chain of Guru-paramparā lost to our view '

5 The *Gunavacana-dvātrimśikā*, the 11th of the 21 or 22 available *Dvā s* is an isolated example of secular panegyrical poetry in the midst of those a great part of which are in fact hymns in praise of Mahāvīra, some of which mostly contain refutations of heterodox philosophical systems or expositions of certain aspects of Jaina philosophy and some of which deal with the rules of disputation and controversy Unlike those addressed to Mahāvīra this eleventh one has in view a royal patron who is revealed as such a unique personality, standing out in bold relief against the back-ground of warfare, empire-building and ingenious rule that, with the help of contemporaneous literature, even a modern reader can guess who he was and thus infer when Siddhasena lived This eulogy contains graceful poetic figures as well as a small attack on the system of Vaiśeṣika philosophy achieved with the help of occasional paranomasia

The text of this *Dvā* is edited here with various readings from two Mss added in the footnotes which record also the names of metres of each verse Then follows a studied translation in English The literary qualities of the hymn, the poetic abilities of the author and his sense of admiration towards the patron are not only indicated but also expressed in catching terms (which deserve to be reproduced in estimating Siddhasena in different contexts)

6 The royal patron must have been an outstanding personality, likely to have left the imprint of his genius on the history of his times The *Dvā s* have a number of ideas and expressions common with the works of Kālidāsa with whom, therefore, Siddhasena's contemporaneousness cannot be ruled out Siddhasena's style and diction agree with Gupta Praśastis (enumerated and illustrated in details); so like Kālidāsa, Siddhasena also

might belong to the Gupta period. The patron's qualities of head and heart are typical features of the Gupta age, so Siddhasena's patron may have been one of the Gupta rulers of India's Golden Age

7. Putting together from the hymn the patron's features about his position and career, his personality etc. (details are exhaustively listed), he could not have been Chandragupta I, or Skandagupta, or even Kumāragupta in view of some of the hints Despite some temptation, it could not be even Harigupta mentioned in the *Kuvalayamālā* The choice lies between Samudragupta and Chandragupta II in view of their great traits reflected in the hymns

8 Then there are some other considerations (duly elaborated by the writer) which seem to indicate that Siddhasena had more in view Samudragupta (close parallels from Hariṣeṇa's Praśasti noted) than Chandragupta II It may be that Siddhasena wrote this hymn during the concluding career of Samudragupta when Chandragupta was in the prime of youth He must have lived down into the reign of Chandragupta II (*c* 376-414) at whose court he was equally conspicuous Siddhasena's zeal for Sanskrit is quite in tune with the spirit of the Gupta period The title Vikramāditya was also borne by Chandragupta

20 JUGALKISHORE MUKTHAR Sanmati Siddhasenānka, *Anekānta*, IX 11-2, December 1948, reprinted in the Introduction of the *Purātana-Jaina-Vākya-sūcī*, Delhi 1950, included in his *Jaina Sāhitya aura Itihāsapara Viśada-prakāśa*, Part I, Delhi 1956, its English Translation (by A N UPADHYE), under the title *Sanmati-sūtra and Siddhasena*, published by Virasewamandira Trust, Delhi 1965

The *Sanmati-sūtra* is equally authoritative for Digambaras and Śvetāmbaras Sanmati, a name of Mahāvira, so the title *Sammaï-sutta* (= Sanmati-sūtra) is more appropriate than *S-prakarana* or *S-tarka* Candrasūri, in his comm on the *Jītakalpa-cūrnī* refers to *Sanmati* and *Siddhi-viniścaya* as important works on Jainism Of the three Kāṇḍas, in which the *Sanmati* is divided, the first is called Nayakāṇḍa, because it deals with primary Nayas, Dravyārthika and Paryāyārthika The Second is called Jīvakāṇḍa, which, according to Pt SUKHALALAJI etc

should be better called Jñānakāṇḍa There is, however, discussion about Jīva in it The Third Kāṇḍa has no title Dr P L VAIDYA suggests Anekāntavāda-kāṇḍa for it, it can have some such name Sāmānya-viśesa-kāṇḍa or Dravya-paryāya-kāṇḍa, Pt SUKHALALAJI etc would suggest Jñeya-kāṇḍa, bringing their correspondence with the chapters of the *Pravacanasāra*

The total number of Gāthās in the *Sanmati* is (54+43+70=) 167, but the last Gāthā *jena* etc is considered *prakṣipta*, because it is not commented upon by Abhayadeva This Gāthā, however, is worthy of Siddhasena in view of its style and contents, and it is a suitable *mangalāṅka* A Digambara author Sumati (=Sanmati) had written a Vivṛti (mentioned by Vādirāja in his *Pārśvanāthacarita*, A D 1025), likewise Mallavādi as mentioned by Haribhadra, Yaśovijaya) also had written a Ṭīkā on the *Sanmati*, but these have not come down to us

As to the subject matter of the Sanmati-sūtra, it deals with the Dravyārthika (*sāmānya*) and Paryāyārthika-naya (*viśeṣa*), which are distinct points of view one, ignoring the other, is erroneous Every Naya can become right or wrong, depending on its application but taken exclusively, it cannot fully explain the concepts of *samsāra*, *sukha*, *bandha* etc This Nayavāda may be *pariśuddha* or otherwise, if it does not encroach on the scope of others or if it insists on its being correct exclusively Then are listed heretical views and systems which claim exclusive authoritativeness The Jaina system or account of its Syādvāda stands for a tolerant and balanced point of view in fact, *samanvaya* or intellectual tolerance is its basic and guiding (*niyāmaka*) principle and not opposit on or refutation for its own sake, and that is why the various heretical creeds forgetting their mutual opposition get accommodated therein What Jinaśāsana stands for is suitably explained in this work which really achieves Prabhāvanā as defined by Samantabhadra The study of Nayas is a part and parcel of Anekāntavāda which is characteristically described by Amrtacandra

As attested by Vīrasena and Haribhadra, Siddhasena is the author of the *Sanmati* Excepting the Siddham in the first Gāthā of the *Sanmati*, which might stand for him by śleṣa, Siddhasena gives no information about himself Even in the *Dvā s* and

Nyāyāvatāra, which are insisted upon as his works, there are no biographical details No clear-cut evidence is put forth to show that all these works belong to one and the same Siddhasena

According to Digambara and Śvetāmbara lietarary traditions there are a number of works, such as, 1) *Jītckalpa-cūrṇī;* 2) *Tattvārthādhigama-ṭīkā;* 3) *Pravacanasāroddhāra-vṛtti*, 4) *Ekaviṃśati-sthāna-prakaraṇa*, 5) *Śakrastava* and some others no more available now, 6) *Bṛhat-ṣaḍdarśana-śamuccaya*, 7) *Viṣograśamanavidhi* (a treatise on medicine), 8) *Nītisāra-purāṇa* are attributed to him Besides these works, i) *Dvātriṃśad Dvātriṃśikā*, ii) *Sanmati-sūtra*, iii) *Nyāyāvatāra;* and iv) *Kalyāṇamandira* are put to his credit

According to Dig tradition, Kumudacandra is the author of the *Kalyāṇamandira*, but according to the *Prabhāvaka-carita* (Sam 1334) of Prabhācandra, Kumudacandra is another name of Siddhasena Divākara But a couple of earlier Prabhandhas do not mention this Merutunga (V S 1361) and Jinakalpasūri (V S 1405) do not give Kumudacandra as a name of Siddhasena The *Prabandhakośa* (V S 1405) of Rājaśekhara mentions Kumudacandra as the name of Siddhasena but attributes to him *Pārśvanātha Dvā* (instead of *Kalyāṇamandira-Sto*), obviously a different work, and therefore these Kumudacandras must be different persons In the present *Kalyāna-m -stotra* there is a reference to the *upasarga* of Pārśvanātha by a demon, and this agrees with the Dig tradition and not with the Śvetā one which lays down *upasargas* only for Mahāvīra The biographical details in the five Prabandhas are often basically different and contradictory, as shown by Pts SUKHALALAJI and BECHARDASAJI, and they conclude that Kumudacandra could not have been the name of S-Divākara So there is no evidence to attribute the *Kalyāna-m* to Siddhasena

We may take up the other three works attributed to Siddhasena (*Nyāyāvatāra*, ed P L VAIDYA, *Sanmati-sūtra*, ed Pts SUKHA and BECHARA, and *Dvā s*, ed BHAVNAGAR) The order of the *Dvā s* could not have been that of the author, not did he compose all of them after accepting renunciation, and further, all these are not composed by one and the same author The 21st *Dvā*, for a number of reasons, could not be attributed to

Siddhasena It cannot be categorically accepted that the *Nyāyāvatāra* is one of the *Dvā s* it is possibly an independent work.

The 5th and 21st *Dvā s*, though mentioning the name of Siddhasena, are not of one authorship on account of their forms Likewise other anonymous *Dvā s* may be by different Siddhasenas Pts SUKHALALAJI and BECHARADASAJI group the first five *Dvā s* as an unit They are in praise of Mahāvīra and bear close comparison with the *Svayambhū-stotra* of Samantabhadra The word *svayambhū* is at the beginning and the author's names are mentioned or hinted at the close (V 32) The remaining 15 are a group or groups composed by different Siddhasenas The 11th is in praise of a king, 6th and 8th are polemic, and the remaining are doctrinal or philosophical There is a discrepancy in the number of verses in different *Dvā s* this is posterior to the composition and possibly due to copyists with different motives Only when some new Mss are found, many points, such as the name of the king, the number of verses etc can be ascertained

All the *Dvā s* are not Stutis, though claimed as such, and this does not fit in well with the story given in the Prabandhas that, at the request of Vikramāditya, Siddhasena recited the Stutis before the Śivalinga This can be said about only six *Dvā s*, and the rest of them have no relevance

The references and contexts mentioned in the *Prabhāvaka-carita* do not suit at all these *Dvā s;* so the Stutis offered there must be different The various Prabandhas are not unanimous about the image that came out of the Śivalinga, whether Ādinātha or Pārśvanātha There is an attempt to make the tales consistent with the present *Dvā s* The following points are clear i) The *Dvā s* were not composed in the present order, ii) they are not of one and the same Siddhasena, iii) the *Nyāyāvatāra* is one of them, iv) the difference in the number of verses is later and due to some motives, v) and the present *Dvā s* do not fit in well with the stories in the Prabandhas So any conclusion should be limited only to a particular *Dvā*

It is claimed that all the 20 *Dvā s* (excepting the 21st) the *Nyāyāvatāra* and the *Sanmati* are composed by one and the same Siddhasena who, according to Śvetāmbara Prabandhas, was a pupil of Vṛddhavādi and had a title Divākara Following this

approach much is written full of confusion and misunderstanding Pt SUKHALALAJI is vacillating about the age of Siddhasena assigning him between 5th to 7th centuries of the Vikrama era Though the Prabandhas mention the *Nyāyāvatāra*, they do not include *Sanmati* among the works of Siddhasena this is a riddle for which no satisfactory explanation is given The *Sanmati* could not have been the work of a pupil of Vṛddhavādi who was threatened with excommunication because of his proposal to put the canon into Sanskrit it is all a later thought

No indisputable evidence is brought forth for the common authorship of the *Dvā s*, *Nyāyāvatāra* and *Sanmati*, beyond saying that these works are the product of such an intellectual gift that all of them emanate from one and the same source There is good deal of similarity between the works of Samantabhadra and Siddhasena Intellectual equipments can be found among other authors also as noted There were thus three clear distinct Siddhasenas i) the author of the *Sanmati*, ii) the author of the *Nyāyāvatāra*, iii) and another, the author of some *Dvā s* The remaining *Dvā s* might have been composed by some other Siddhasenas, more than one

1) Siddhasena is said to uphold *abheda*– or *ekopayoga*– as against *krama*– and *yugapad-vāda* in connection with the *jñāna* and *darśana* of a Kevalin Abhayadeva and Yaśovijaya endorse this interpretation, and the latter calls this a new doctrine of Siddhasena

2) The first (1 32), second (2 30) and fifth (5.21-2) *Dvā s* present the *yugapad-vāda* which is the same as that of Samantabhadra (101) and further endorsed by Akalanka The author of these three *Dvā s* cannot be identical with that of the *Sanmati* Haribhadra, in his *Nandī-vṛtti*, too quotes Gāthās from the *Viśeṣanavatī* of Jinabhadra attributing *yugapad-vāda* to Siddhasena, so also Malayagiri on the same, but Yaśovijaya has tried to explain it differently so that it could be attributed to the author of the *Sanmati* If there was any other Siddhasena advocating *yugapadvāda*, he must be the author of these three *Dvā s*

3) In the *Niścaya-Dvā*, No 19, it is stated that the Jina has two Upayogas, as against the *ekopayoga* of the *Sanmati*

4) In the *Niścaya-dvā*, No 19 (13, 17) Śrutajñāna is not accepted as different from Mati, likewise difference in Manaḥparyāya and Avadhi is refuted This is contradictory to what is said in the *Sanmati* (3, 19, 26-8)

This *Dvā* must have been composed by some Siddasena other than the author of the *Sanmati* Likewise the author of the *Nyāyāvatāra* (8, 9, 30) who accepts Śruta and Mati as distinct is different from that of the *Niścaya-dvā* Pt SUKHALAL explains this by saying that Siddhasena is giving traditional view in one text and his independent view in another Such explanations are based on the presumption of common authorship which is not proved at all An independent thinker cannot be a traditionalist at the same time

5–6) The enumerative pattern of *jñāna, darśana* and *cāritra* in the *Niścaya-dvā* (19 1) is different from that in the *Tattvārtha-sūtra* and inconsistent with the *Sanmati* (II 32-3, III 44) Some other views in the *Niścaya-dvā* are inconsistent with those in other *Dvā s* (1 29, 17 27, cf also 19 24 with the *Sanmati* (III 32-4) Thus *Niścaya-dvā* contains views which are not consistent with the *Sanmati* and *Nyāyāvatāra* In some Mss, at the end of *Niścaya-dvā*, Siddhasena is qualified *dveṣya-sitapata*, perhaps by some intolerant copyist Thus it cannot be attributed to the author of the *Sanmati*

7) The *Nyāyāvatāra* is composed centuries later than the *Sanmati-sūtra*, because it shows the influence of Pātrasvāmi (later than Samantabhadra) as well as Dharmakīrti and Dharmottara JACOBI has pointed that Dharmakīrti added the word *abhrānta* in Dinnāga's definition of Pratyakṣa, and this is followed by Siddhasena Likewise his definition of *anumāna* shows the influence of Pātrasvāmi who is quoted by Akalanka and Vādirāja

In the light of the known dates of Dharmakīrti (625-50 A D) Dharmottara (725-750 A D), Pātrasvāmi (3rd quarter of the 7th century of the Vikrama era), the author of the *Nyāyāvatāra* cannot be identical with that of the *Sanmati* who is earlier than V Sam 666 The explanation that *abhrānta* or *avyabhicāri* was in vogue even before Dharmakīrti is hardly satisfactory for a number of reasons Thus *Nyāyāvatāra* and some *Dvā.s* cannot be ascribed to Siddhasena, the author of *Sanmati*

DATE etc —As to the date of Siddhasena, the author of the *Sanmati*, his Abhedavāda is refuted by Akalaṅka (*c* 643 A D) in his *Rājavārttika* and by Jinabhadra Kṣamāśarana (*c* 609 A D), so he is earlier than A D 609.

Haribhadra and Abhayadeva attribute Kramavāda to Jinabhadra-Kṣamāśramaṇa, who refers to all the three *yugapad–*, *krama–* and *abheda-vādas* Really speaking Kramavāda is earlier than Jinabhadra, and it is propounded by Bhadrabāhu (*Āvaśyaka-niryukti*, 978) who is not identical with Śrutakevalin and is also different from the author of the *Chhedasūtra*, and is to be assigned to Śaka 427, i e, A D 505 So Siddhasena the author of the *Sanmati* is to be put between A D 505 to 609

Pt SUKHALALAJI has wavered on the date of Siddhasena First, he would put Mallavādi earlier than Jinabhadra and Siddhasena still earlier than Mallavādi Secondly, Pūjyapāda alias Devanandi mentions Siddhasena and also quotes from one of his Stutis with an illustration which is traced in one of the Stutis (3 16) So Siddhasena is earlier than Pūjyapāda (1st half of the 6th century of the V era) There is no definite evidence that Mallavādi was earlier than Siddhasena, and Abhayadeva's attribution of the Yugapadvāda (to Mallavādi) is of doubtful authenticity Mallavādi has used the *Vākyapadīya* of Bhartṛhari (600-650 A D) So he cannot be earlier than Siddhasena

Mallavādi cannot be so ancient He is only earlier than Haribhadra (3rd or 4th quarter of the 9th century of V era) Siddhasena referred to in the *Nayacakra* is not called Divākara but only Ācārya or Sūri Then Siddhasena referred to and quoted by Pūjyapāda is only the author of the 3rd and 9th *Dvā s* and not of the *Sanmati-sūtra* Pūjyapāda does not refer to Krama and Abheda-vāda, but it is only Akalanka that refutes them

It cannot be accepted that Kramavāda arose first, then Yugapad– and lastly Abheda-vāda, for Yugapad– is already referred to in the *Āvaśyaka-niryukti*, in the *Niyamasāra* of Kundakunda and in the *Saṭkhaṇḍāgama* of Bhūtabali both of whom are earlier than Umāsvāti to whom Yugapadvāda is being attributed

In view of the fact that Pūjyapāda refers in his grammar to Samantabhadra, the latter cannot be put later than Pūjyapāda

Inscriptions from Ś. Belgol put Pūjyapāda later than Samantabhadra The *Nyāyāvatāra* borrows a verse from *Ratnakaraṇḍaka* and is also influenced by the *Devāgama* Siddhasena, the author of the *Sanmati*, is later than Pūjyapāda and consequently later than Samantabhadra whose *Svayambhūstotra* and *Āptamīmāṃsā* have influenced the *Sanmati* of Siddhasena

Siddhasena, in one of the Dvā (*ya esa* etc 1 13), has a veiled reference to Samantabhadra who 'for the first time, instituted the test of Sarvajña in his *Āptamīmāṃsā* etc ' Some of the *Dvā s* have many ideas and expressions common with the *Svayambhūsto* Samantabhadra's works have obviously influenced Siddhasena, and the latter flourished later than the former This is borne out by the dates given in the traditional Paṭṭāvalis

Pt SUKHALALAJI's qualification 'first' for Siddhasena is not justified in view of the influence inherited by him from Samantabhadra's works From the over-all points of view, the age of Siddhasena, the author of the *Sanmati* is between the 3rd quarter of the 6th and the 3rd quarter of the 7th century of the Vikrama era

As to the Sampradāya of Siddhasena, he, like Umāsvāti and Samantabhadra, is respected by both the Dig and Śvetā schools According to Dig tradition, Siddhasena is mentioned in the Paṭṭāvali of the Senagaṇa He is remembered with reverence by Jinasena in his *Harivaṃśa* (Śaka 705), Jinasena in his *Ādipurāṇa* and quoted (with extracts from the *Sanmati*) by Vīrasena and Jinasena Likewise Padmaprabha Maladhārideva, Pratāpakīrti, Kanakāmara, etc have given him high compliments

According to the Śvetāmbara tradition, Siddhasena is generally known by his title Divākara which was first used by Haribhadra and later by Abhayadeva In the *Cūrṇī* and in the *Nayacakra* of Mallavādi, the term is not appended to his name In the earlier Paṭṭāvalis his name is not mentioned In an *Avacūrī* (on a Stava) composed after the 9th century of the Vikrama era, his name is mentioned He is mentioned as Prabhāvaka and not Divākara, pupil of Dharmācārya and Vṛddhavādi In one source he is mentioned after Pādalipta as having produced the image of Pārśvanātha by reciting the *Kalyāṇamandira* at Ujjaini at the time of Vikramāditya (of

uncertain identification) 470 years after Mahāvīra In the Paṭṭāvalis he is mentioned as Divākara from 15th century of the Vikrama era Some of the respectful references to him with or without Divākara, in the Śvetāmbara literature are collected here (from the *Amamacaritra*, *Samarādityakathā*, *Syādvādaratnākara*, *Dvātriṁśikā* of Hemacandra) Some time it is suspected that this Siddhasena may be the author of some *Dvā s* and not of the *Sanmati* and other *Dvā s* Any reference to the *Sanmati* is conspicuous by its absence Different Siddhasenas have been merged into one He is at times called Divākara in Śvetāmbara works In the Digambara works one Divākara-yati is mentioned by Raviṣeṇa, and he is probably identical with Siddhasena Divākara The period of time agrees well Indra, the teacher of Divākara, mentioned by Raviṣeṇa, seems to be the same as Indradinna of the Śvetāmbara Paṭṭāvalis The Senagaṇa Paṭṭāvali also refers to Siddhasena's breaking of the Linga at Ujjaini Further, Siddhasena is claimed to be Śvetāmbara because of some sectarian references (2 6 ff) Even the wedding of Mahāvīra is not accepted by some Śvetāmbara texts, or this may be just a *para-vaktavya* It is equally possible that some *Dvā s* are written by a Śvetāmbara Siddhasena But this does not prove that Siddhasena, the author of the *Sanmati*, was a Śvetāmbara Some *Dvā s* have patent Digambara views in them Then Abheda– is nearer Yugapad-vāda of Kundakunda The alleged Śvetāmbara doctrines are not found in the *Sanmati* Siddhasenagaṇi has criticised Siddhasena Divākara who is nowhere criticised by Digambara authors Taking all the views and even opinions into consideration one has to admit that Siddhasena, the author of the *Sanmati*, was a Digambara Some *Dvā s* may have been composed by one Siddhasena of Śvetāmbara persuasion He shows great influence of Samantabhadra Some of the tales about him are just a copy of those associated with Samantabhadra The author of the *Nyāyāvatāra* might have been a Śvetāmbara

21 D MALAVANIA *Nyāyāvatāra-vārttika-vṛtti*, Bombay 1949, Introduction pp 141f In his exhaustive Introduction he presents a survey of Jaina Darśana from the Āgama period etc On the date of Siddhasena he changes his earlier opinion and accepts

that Siddhasena cannot be later than the 5th century of the Vikrama era He controverts the views of JACOBI and VAIDYA and asserts that there is nothing prohibitive to assign Siddhasena earlier than Dharmakīrti Prof HIRALAL has proved that *Ratnakaraṇḍaka* is not of Samantabhadra, therefore there is no point in saying that Siddhasena is later than Samantabhadra Siddhasena is a gifted poet of great genius as demonstrated by Pt SUKHALALAJI He has put Anekāntavāda on a solid logical basis

Nāgārjuna established that the *vastu* is *sāpekṣa* in the light of Śūnyavāda Asanga and Vasubandhu proposed that it is *vijñānarūpa* Dinnāga, the pupil of Vasubandhu, founded the school of Buddhist logic, and therefore he is the father of it Likewise Vātsāyana, Śabara and others established their respective views If these facts of the first five centuries are taken into consideration, Siddhasena's appearance and his contribution to Jaina logic look natural His exposition of Nayas is quite characteristic and he lays down the foundation of Jaina Nyāyaśāstra in his *Nyāyāvatāra* He has used the works of Dinnāga in plenty

22 P N DAVE Kumudacandra, Summaries of Papers, 21st Session, All-India O Conference, Srinagar 1961, pp 104-5

No definite information is available about the great Jain poet, Kumudacandra, the author of the *Kalyāṇamandira* He could not be identical with the Digambara controversialist of the first half of the 12th century He is to be distinguished from Siddhasena Divākara in view of the positive evidence supplied by Kumudacandra's *Cikura Dvātriṃśikā* which, like the *Kalyāṇamandira*, mentions the name of Kumudacandra The style etc of both of them are quite similar Kumudacandra seems to have flourished between the 11th and 13th centuries A D i) Kumudacandra is first mentioned in the *Prabhāvakacarita*, *c* 1277 A D ii) The second verse of *C-Dvā* contains the word *hevāka* of Persian or Arabic origin, not current till 11th century A D iii) No commentary earlier than this is available on the *Kalyāṇamandira*

23 H L JAIN, in his paper 'A Contemporary Ode to Chandragupta Vikramāditya, already noted above, puts together some details about Siddhasena, his age (earlier than 7th century

A D), his legendary biography and his association with Vikramāditya King Candragupta II of the Gupta dynasty had the title of Vikramāditya, and his period is from 380 to 413 A D The Jaina tales very well agree with what he know about him from other sources Kālidāsa is also associated with him Among the available *Dvātrimmśikās* Nos 1, 3 and 16 contain the word Siddha, while Nos 5 and 21 mention the full name Siddhasena There is much common in them which indicates common authorship The 11th *Guṇavacana-dvā* is an eulogy of a king whose main traits are extolled From similar expressions found in inscriptions, in the works of Kālidāsa etc, it can be said that Siddhasena is praising King Candragupta II

24 *Sanmati-prakarana* by S SANGHAVI and B J DOSHI, Jnanodaya Trust, Ahmedabad 1963 This is a Hindi rendering, with some additional specialities, of the Gujarati (2nd ed), Ahmedabad 1953 There is an English Translation of the 1st ed , Ahmedabad 1933, by A B ATHAVALE and A S GOPANI, Bombay 1939

There have been many authors bearing the name Siddhasena, but one with the title Divākara is the author of the *Sanmati-tarka*, and no other Jaina authors named Siddhasena is known earlier than him

DATE—As to his date, i) Haribhadra (first half of the 8th century of the V era) mentions *Sanmati* and also Siddhasena, ii) Jinadāsagaṇi Mahattara has three references to Siddhasena and his *Sanmati* in his *Niśītha cūrni* (A D 677), iii) Jinabhadra (A D 609) upheld the Āgama tradition, while Siddhasena was a logician and out to put the Āgama in Sanskrit Circumstances indicate that Siddhasena might have flourished 150–200 years earlier than him iv) He is said to have been a contemporary Vikrama, but which Vikrama cannot be ascertained v) VIDYABHUSHAN, who identifies Siddhasena with Kṣapaṇaka of the nine jewels, puts him in 530 A D as a contemporary of Yaśodharmadeva of Malwa But this has a twofold error Vikrama's identity is dubious and likewise is that of Siddhasena and Kṣapaṇaka vi) The chronology given by Paṭṭāvalis deserves attention for the period of Siddhasena According to the *Prabhāvakacarita* (V S 1334), Siddhasena was the pupil of

Vṛddhavādi and he comes next to Skandilācārya (*c.* A.D. 317, according to tradition) thus he can be assigned to 4th or 5th century of the Vikrama era vii) Haribhadra (likewise Yaśovijaya too) refers to Mallavādi's commentary on the *Sanmati;* and Mallavādi is said to have encountered with Buddhist Vyantara deities (*c* A D 357), and Mallavādi's fragmentary *Nayacakra* with Siṁhasūrigaṇi's commentary is available All this indicates to assign Mallavādi's time to *c.* A D 357 Siddhasena is earlier than Mallavādi viii) Then Pūjyapāda Devanandi refers to Siddhasena (5 1 7) in his *Jainendra Vyākarana* and quotes from his Stuti (III 16) in his *Sarvārthasiddhi* (VII 13) Pūjyapāda is to be assigned to 6th century of the Vikrama era ix) The priority of one or the other between Siddhasena and Jinabhadra is problematic An old Ms of the *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* shows that the author composed it in A D 609 (or is it a date of some later context?) This shows that Siddhasena is earlier than Jinabhadra Mallavādi refers to Siddhasena, but is not aware of Jinabhadra, so he is earlier than Jinabhadra Thus Siddhasena belongs to the 4th or 5th century of the Vikrama era

H JACOBI and P L VAIDYA put Siddhasena after Dharmakīrti (A D 635-50) because of the use of *bhrānta* and *abhrānta* in the definition of *pratyakṣa* in the *Nyāyāvatāra* following Dharmakīrti But this *abhrānta* or *avyabhicārī* is already used by Dinnāga and even Maitreya, the teacher of Asanga So he need not be put after Dharmakīrti As to JUGALKISHORE's claim that Siddhasena quotes from the *Ratnakarandaka,* it cannot be accepted, because that verse is quite in the context in the *Nyāyāvatāra* and Samantabhadra's authorship of the *Ratnakarandaka* is questioned

So Siddhasena belongs to the 4th or 5th century of the Vikrama era His zeal for Sanskrit, inherited from his Brahmanic birth, is quite consistent with the Gupta age

BIOGRAPHY No contemporary or near contemporary material for Siddhasena's biography is available Some Prabandhas, references and some of his works supply information about him Of the Prabandhas, two are in Mss (of Bhadreśvara in prose, *c* 11th century of V-era, and another in verse earlier than V-era 1291) and three (*Prabhāvakacarita* Sam 1334, *Prabandha-cintāmani* Sam 1361 and *Caturvimśati-prabandha* Sam 1405) For various

reasons, the details about Siddhasena from the *Prabhāvakacarita* deserve to be summarised first It describes how Siddhasena of Brahmanic birth met Vṛddhavādi of the Vidyādhara Śākhā in Ujjayini at the time of Vikramāditya Defeated in his encounter, Siddhasena became his pupil and was named Kumudacandra He won royal patronage there, and practised miracles like Suvarṇasiddhi etc He was welcomed by Devapāla of Karmāra who became his friend and whom he defended miraculously against Vijayavarman of Kāmarūpa He became famous as Divākara He was attached to the royal pomp, but was soon enlightened by Vṛddhavādi The Sangha made him take *prāyaśchitta* for his proposal to render the Āgama into Sanskrit He went out in disguise He coverted the Kudangeśvara-linga into Pārśvanātha after composing Stutis of 32 verses, 30 in number, (*Nyāyāvatāra, Viastutis* and *Kalyānamandira*) it is the 11th verse of the last that worked the miracle He once went to Baroach, converted the cowherd folk by Tāla-rāsaka, and established there a temple of Ṛṣabha He helped the local king with a miraculous army He then reached Pratisthāna and died there by Prāyopaveśana

The *Kathāvali* has these four incidents i) The king was blessed with Dharmalābha by Siddhasena and was given one crore of gold coins, ii) Divākara wanted to put the canon into Sanskrit and had to take *prāyaścitta* iii) In disguise Divākara prayed with *Dvātrimśikās*, and the image of Pārśvanātha emerged from Śivalinga iv) Divākara went to Deccan and died there Then there are some additional incidents i) Siddhasena was defeated in controversy and became the pupil of Vṛddhavādi ii) A king in calamity was helped with men and money by Siddhasena who was honoured

The *Caturvimśati-prabandha* tallies mostly with the *Prabhāvaka-carita*, but it has two additional points First, the account of the origin of the Mahākāla temple given by Divākara to the king, Vikrama, and secondly, Divākara making the king build a temple of Jina at Omkāra as a rival to that of Śiva there

Now the details of the fifth source, especially in the *Vikra-mārka-prabandha*, show much difference i) Vṛddhavādi is said to be the pupil of Ārya Suhasti and not of Skandila ii) Siddha-sena came, according to the *Prabandha-cintāmani*, from South

Karṇātaka and not Ujjain iii) The image that emerged from Śivaliṅga was of Ṛṣabha and not of Pārśvanātha iv) The way in which Vikrama's donation was used was different, and thence started the Vikrama era v) It is the king Vikramāditya and not the king Devapāla that was helped by Siddhasena vi) It is his preceptor, and not the Sangha, that gave *prāyaścitta*

Making some substractions and additions in the traditional details, a short life-sketch of Siddhasena can be reconstructed i) Because of some inherent qualities Divākara became the pupil of Vṛddhavādi ii) Siddhasena covered the area (by his activities) Ujjain to Paithan, including Baroach iii) There was a king in Ujjain called Vikramāditya, and Siddhasena's contacts with him proved mutually beneficial iv) Siddhasena was punished by the Sangha for his idea of rendering the canon into Sanskrit v) He was a great scholar of Sanskrit vi) He was tempted by the royal favour, but he was put on the right track by his preceptor vii) He died in Deccan

A series of questions (1-10) are raised and tentatively answered in the light of Paṭṭāvalis and Prabandhas which are not entirely trustworthy The answers are guesses and inferences based on the material available at present

i) In the light of the detailes scrutinised, it is proper to suppose that Skandila who came from the family of Pādalipta must have belonged to the branch of Vidyādharī and not to the Gaccha of Vidyādhara which is said to have been started by Vidyādhara, the disciple of Vajrasena If so, then Divākara, Vṛddhavādi and Skandila belonged to the Vidyādhara Vara Āmnāya, i e, the branch Vidyādharī started by Vidyādhara Gopāla and not to the Gaccha of Vidyādhara c) If some identifications are accepted, Skandila may be put c 4th century of the V-era, then there is an interval of 200 years between Pādalipta and Skandila b) Vṛddhavādi can be the disciple of Skandila and not of Suhasti iii) Personal details about Divākara and his sister being a Jaina nun are not corroborated by sufficient data iv) Citrakūṭa must be Chittod in Mewar The town of Tālarāsaka and Karmāra and the kings Devapāla and Vijayavarman await identification. vi) Kudangeśvara and Mahākāla appear to refer to the same sanctuary, associated with Āvanti Sukumāla (c 2nd century before

the Vikrama era) and situated on the bank of Siprā The Mahākāla of Āvanti is well-known and claimed as theirs by Brāhmaṇas, Buddhas and Jainas About Siddhasena's composition, the oldest source refers to *Dvā s*, the recitation of the last verse of which led to the appearance of the image of Pārśvanātha There are discrepancies in details The *Prabhāvakacarita* makes up the number 32 by adding the *Nyāyāvatāra* (which has 32 verses) and *Vīrastuti* It mentions also the *Kalyāṇamandira* in 44 verses, not mentioned earlier, and Kumudacandra became the name of Siddhasena At present 21 *Dvā s* are extant, and to these *Nyāyāvatāra* and *Kalyānamandira* may be added Some Sanskrit verses attributed to Siddhasena or Stutikāra are not traced in his available works, but they might belong to his missing works b) According to the Prabandhas, the *Dvā s* got a place in the life of Siddhasena possibly due to their miraculous association 'but it is really surprising that the *Sanmati* should not find a place of honour in the life of Siddhasena ' May be it was in Prākrit and did not contain 32 verses

Among the 23 extant works, only the 5th and 21st *Dvā s* mention the name of the author, by *ślesa*, in conclusion In the *Kalyāna-mandira*, Kumudacandra is mentioned by *śleṣa* In the *Sanmati* the name of Siddhasena is not mentioned by pun It is only on the strength of reference and the peculiar genius that these works can be attributed to Siddhasena Though the subject matter and even the language are different, the profound genius of the author is the common feature of all the works Though there are different opinions about the authorship of the *Kalyānamandira*, its author is in no way inferior to Siddhasena Divākara

Earlier than 10th or 11th century, there are no references to *Dvā s* as the works of Divākara That the *Sanmati* is the work of Siddhasena Divākara dates back earlier than Abhayadeva of the 10th century who commented on the *Sanmati* and is aware of earlier commentators Two centuries prior to him Haribhadra mentions the *Sanmati* as the work of Divākara Thus *Sanmati* is the work of Siddhasena Divākara, the pupil of Vrddhavādi

Just as it is disproved that Samantabhadra is the author of the *Gandhahasti-mahābhāṣya* on the *Tattvārtha*, this Gandhahastin, as current in the Śvetāmbara tradition, is not Siddhasena Divā

kara, but another Siddhasena, the disciple of Bhāsvāmi All the quotations associated with Gandhahastin are taken from the commentary of Siddhasena, the pupil of Bhāsvāmi Only the *Prabhāvaka-carita* mentions Siddhasena as Kumudacandra Granting that Siddhasena is the author, it cannot be definitely accepted that Kumudacandra was his name

A comparative study of the works of Siddhasena with those of other Jaina and non-Jaina authors will give a correct perspective about his indebtedness to and influence on others

SIDDHASENA AND OTHER JAINA ĀCĀRYAS Umāsvāti and Kundakunda hold a high place, one writing in Sanskrit and the other in Prākrit Both expose the scriptural tradition Kundakunda shows more developed thought-pattern than Umāsvāti The Buddhist Vijñānavāda and Śūnyavāda influence is seen in Kundakunda's works, but not in Umāsvāti's *Tattvārthabhāṣya* This writer once held that Kundakunda was earlier than Siddhasena, but now he seems to have changed his view on the authority of Pt MALAVANIA'S findings Kundakunda cannot be put earlier than 5th century of the Vikrama era Siddhasena is possibly aware of the Sūtras and the commentary of Umāsvāti who is earlier than Siddhasena, and both of them have something common

Between the works of Kundakunda and Siddhasena the are similarities of words, like the use of the word *svayambhū* in style, in subject matter, and in the development of ideas all these are duly illustrated by giving necessary contexts in the works of both the authors

Siddhasena is earlier than Pūjyapāda Comparison of Samantabhdra with Siddhsena is of special importance 1) with reference to their relative priority, ii) influence of one over the other, or of any common influence, iii) a comparative estimate of their scholarly activities, iv) the way in which they have expounded the Jaina doctrines, and vii) their remarkable agreement despite difference in tradition and locality

Both of them are held in great respect by their respective tradition as Stutikāras Not that all the works of these two authors are available at present Some of their verses have close agreement (*Nyāvāvatāra* 9, 28 and *Ratnakarandaka* 9 and

Āptamīmāmsā 102) A verse *nayāstava* etc occurring in the *Svayambhū-stotra* of Samantabhdra is attributed by Abhayadeva to Siddhasena The object of these two teachers is the establishment of the Anekānta logic. Their works can be compared with reference to i) similar expressions, ii) style, and iii) subject matter (all these duly enumerated)

As to their relative priority, Siddhasena was once assigned (in 1932) to the 5th century of the Vikrama era and now it appears that he should be assigned to the 2nd half of the 4th and the beginning of the 5th century of the Vikrama era

It has been shown elsewhere that Samantabhadra flourished after Dharmakīrti Pūjyapāda's reference to Samantabhdra in the Sūtra *catuṣṭayam Samantabhadrasya* can be explained away thus There is no evidence for there being a grammar of Samantabhadra and no confirmation of the *catuṣṭayaṃ* is found in his available works Under these circumstances it is possible that Pūjyapāda has in view a Buddhist Samantabhadra Vyākaraṇa of Candrakīrti mentioned by Budon(?) If there was any Vyākarṇa by Jaina Samantabhdra, Śākaṭāyana and Hemacandra should have mentioned it

Pt JUGALKISHORE has taken three different Siddhasenas as the authors of the *Sanmati*, *Dvā s* and *Nyāyāvatāra*, and that the author of the *Sanmati* belonged to the Digambara tradition All this is not acceptable to me as yet

The *Mūlācāra* is not an original work but a compilation Four Gāthās from the *Sanmati* (2, 40-3) are found in its Samayasāradhikāra (10, 87-90) This work must have been compiled after Siddhasena The *Mūlācāra* contains many Gāthās from the *Niryukti* of Bhadrabāhu Vaṭṭakera appears to be later them 6th century of the Vikarama era

Mallavādi who is said to have conquered the Buddhist in V Samvat 414 appears to be the same as the author of the *Dvādaśāra-nayacakra* Hemacandra describes him as a great disputant (*vādi*), and Abhayadeva mentions him, in his commentary on the *Sanmati*, as one who upheld Yugapad-upayoga-vāda The entire *Nayacakra* is not available Haribhadra and Yaśovijaya have possbly this very Mallavādi in view Siddhasena and Mallavādi appear to be contemporaries, may be even

teacher and pupil Mallavādi who wrote a Ṭippaṇa on Dharmottara's commentary on 'the *Nyāyabindu* of Dharmakīrti is different and comparatively modern (A D 700-750).

Siddhasena flourished earlier than Jinabhadra who is mentioned by Hemacandra as a great commentator These two authors have much in common i) with reference to similar verses, and ii) parallel words and thoughts (All these are discussed in details) Jinabhadra and Siddhasena have discussed about the Kevala-upayoga-vāda, so also some subsequent authors in the Digambara tradition hold the Yugapad-vāda This was a matter of controveray Siddhasena, without accepting these two, advocated Abhedavāda The way in which these discussions are presented indicates that the Kramavāda might have be been advocated even before Jinabhadra Not that it originated from him, but he only systematised and supported it Jinabhadra did not regard Siddhasena as the first exponent of the Abhedavāda Siddhasena only systematised it

Abhayadeva mentions Mallavādi as an advocate (*puraskartā*) of the Yugapadvāda which, in the case of Digambaras, is well known from Kundakunda's works As Mallavādi's work is not available, nothing can be said

Simhagaṇi-kṣamāśramaṇa has quoted a number of Gāthās from the *Sanmati* with or without the mention of the name of Siddhasena Haribhadra is fully influenced by Siddhasena as evident from his works Gandhahastin appears to have Siddhasena Divākara in view while zealously defending the Kramavāda, and he quotes verses from the *Sanmati* and *Dvātrimśikā*

Akalanka shows great influence of Siddhasena He quotes a verse in his *Rājavārttika* from the *Dvātrimśikā* and he adopts Siddhasena's opinions about *guna* and *paryāya* even against his earlier Digambara tradition His exposition of Pramāṇa, Naya and Nikṣepa reminds us of Siddhasena's discussion

Vīrasena has witten commentaries on the *Saṭkhaṇḍāgama* and the *Kasāyapāhuḍa* known as the *Dhavalā* and *Jayadhavalā* The former was completed on Octo 8, 816 A D He quotes plenty of Gāthās from the *Sanmati* (duly tabulated) He takes an exception to the view of Siddhasena whose name he mentions

The *Sanmati* was looked upon as Sūtra, and thus its opinions were accepted as authoritative in the Digambara tradition

Vidyānandi was more inspired by the study of Siddhasena's works then Akalanka was In his *Ślokavārttika* he quotes Gāthās of the *Sanmati* He accepts as well as opposes some of the views of Siddhasena In the classification of Nayas, he is following Siddhasena more than his own predecessors He refers to a work called *Nayacakra*, but the influence of *Sanmati* cannot be underrated

Śilānka, Śāntisūri (Vādivetāla) and Vādideva have invoked the authority of the *Sanmati* in their commentaries and works

The two *Dvā s* of Hemacandra follow the models of those of Siddhasena Though in one case he imitates the *Svayambhū-stotras* of Samantabhadra, both of them are chiefly inspired by Siddhasena

Yaśovijaya appears to us a veritable disciple of Siddhasena of antiquity He shows an all-embracing study of Siddhasena from whose works he has picked up topics and written independent Prakaraṇas on them Yaśovijaya appears to be almost the last great scholar to maintain the tradition of study of Siddhasena's works

SIDDHASENA AND NON-JAINA AUTHORS Bādarāyaṇa, Jaimini, Kaṇāda and Akṣapāda loom large as the founders of Indian philosophical thought It is natural that Siddhasena is influenced by them

From among the Buddhist authors, it is possible that Siddhasena has studied the two works of Nāgārjuna (2nd century A D) *Madhyamaka-kārikā* and *Vigrahavyāvartinī-kārikā* Siddhasena described Mahāvīra as the founder of the Madhyama-mārga and interprets the Śūnyavāda in his own way

From the second hand sources that are available Siddhasena appears to have taken his Vādas from the great works of Maitreya and Asanga Though Vasubandhu's original works are not entirely available, it is possible to say, from the portions from them studied by us, that Siddhasena's patterns and titles appear to have been taken from Vasubandhu Siddhasena is positively aware of the Vijñānavāda

Hemacandra refers to Siddhasena as the greatest poet, but no epic or poem of Siddhasena is known to us A comparative study of his *Dvātrimśikās* with the works of Kālidāsa and Aśvaghoṣa will easily convince the reader that there is close similarity in style, phraseology and striking ideas Kālidāsa was influenced by Aśvagoṣa It cannot be definitely said about their relative priority or their being contemporaries Many common points and parallel contexts and striking ideas from Siddhasena's works can be spotted in the poems of Aśvaghosa and Kālidāsa

Dinnāga was an exponent of Vijñānavāda and the greatest Buddhist logician There are reasons to believe that Dinnāga and Siddhasena were almost contemporaries There are close similarities between their works whether it is due to mutual influence or common inheritence cannot be definitely said Some of the statements of Siddhasena in his *Nyāyāvatāra* are not necessarily levelled against Dinnāga but perhaps against some other school which was respected by Dinnāga

About the individuality of Śankarasvāmi there is a good deal of doubt In case he is the author of the *Nyāyapraveśa*, then either Siddhasena and himself have influenced each other or have inherited common legacy

Whatever may be the relative chronology of Dharmakīrti and Bhāmaha, we feel convinced that Siddhasena was the predecessor of these two Dharmakīrti is assigned to the 7th century and Bhāmaha was a great rhetorician The *Nyāyāvatāra* of Siddhasena can be compared with the *Nyāyabindu* of Dharmakīrti What Siddhasena says in his *Nyāyāvatāra* is directed against earlier Sautrāntika and other Bauddha traditions and not against Dharmakīrti and Bhāmaha The earlier exponents were Maitreya, Asanga and others A mere similarity between the *Nyāyabindu* and *Nyāyāvatāra* cannot lead us to conclude that Siddhasena was a contemporary of Dharmakīrti In the field of Indian logic and philosophy, which is a flux of different currents, it cannot be always said who was an originator of a certain doctrine All that can be said is that Dharmakīrti and Siddhasena had a common source

The COMMENTATOR ABHAYADEVA—Abhayadeva, the pupil of Pradyumnasūri, has written a commentory, *Tattvabodhavidhāyinī*,

on some of the Sūtras of the *Sanmati* From the additional information collected from other Praśastis, it appears that *Vādamahārnava* was another name of this very commentary Abhayadeva hailed possibly from the Candragaccha, and his period approximately ranges from the latter half of the 10th century to the first half of the 11th century of the Vikrama era

The object of Abhayadeva's commentary is to give a systematic exposition of the doctrine of Anekānta It presents a good study of the earlier material The *Sanmati* has been all along an important work, and hence the need of an exhaustive commentary

SANMATI AND ITS COMMENTARY— The name of the text varies in its spelling *Sanmati* is the name of Mahāvīra of which *Sammai* is a Prākrit form It is also mentioned as *Sanmati-tarka-prakaraṇa* and *Sanmati-prakarana* The name of the commentary is already noted above, in two forms, both of which are well confirmed by internal and external references The language of the *Sanmati* is Prākrit in general It does not contain the characteristics like *d* found in the Jaina works of the South It proves that this was written in Western India

Umāsvāti was the first to use Sanskrit and then both Sanskrit and Prākrit were cultivated by Jaina authors By birth Siddhasena had studied Sanskrit and Darśanas Abhayadeva's commentary is in Sanskrit following the lead of Śankarācārya etc The *Sanmati* is in Prākrit Āryā, perhaps following the manner of the *Madhyama-kārikā* of Nāgārjuna and the *Sāmkhya-kārikā* of Īśvarakṛṣṇa Abhayadeva's commentary is in prose with verses scattered here and there This prose reminds us of the style of the *Prameyakamalamārtaṇḍa* and *Nyāyakumudacandra* There is no other work in the Śvetāmbara Jaina literature of this type prior to the 10 century.

The text of the *Sanmati* is of medium size having 166 stanzas The 167th stanza appears to have been added later than the time of the commentary The Sanskrit commentary contains 25,000 verses, the biggest of its kind with reference to the time when it was written, It uses all the earlier material

The text of the *Sanmati* is divided, like the *Pravacanasāra*, into three parts called Kāṇḍas The first is qualified with Naya,

the second with Jīva, but the third has no qualification These Sections deal with Naya, Jñāna and Jñeya The term *kāṇḍa* is known in the *Rāmāyana,* but here it occurs for the first time in Jaina literature It comes very close to the term Gaṇḍikā associated with the *Dṛṣṭivāda* The term *kandikā* is used in the Upaniṣad as well, The term *sutta* is well-known in the early Prākrit and Pāli texts It may be equated with both *sūtra* and *sūkta*, the latter current in the *Ṛgveda*

Coming to the contents of the *Sanmati*, the two topics, namely, the Anekānta and categories allied to it have to be taken into consideration, The Anekānta signifies an attempt to take into account the various aspects of the *vastu* and present it accordingly The seeds of it are available in the early canon and further developments are seen in the Prākrit commentaries Then in Sanskrit, it is seen in the *Bhāṣya* of Umāsvāti in the *Tattvārthādhigamasūtra*, During the Gupta period and even in the Buddhist Universities there was growing pursuit of logical studies in different parts of India and Jaina literature could not escape this influence Its discussion is seen in the works of Siddhasena, Mallavādi, Pūjyapāda, Samantabhadra, Simhakṣamāśramaṇa, Haribhadra, Akalanka, Vidyānanda, Prabhācandra and Abhayadeva

In the Śvetāmbara literature the discussion about Anekānta or Nayavāda is later on tuned to Upaniṣadic Advaita by Siddhasena and Samantabhadra and later on to Advaita Mīmāṁsā by Haribhadra etc The way in which these topics are discussed from stage to stage can be marked out even with reference to the text of the *Sanmati* and to the discussion in the commentary The Anekāntavāda need not be considered as the monopoly of Jainism because the ideas corresponding to it are found elsewhere, for instance, the Madhyama-mārga or -pratipadā in Buddhism Though no such word is found in the Pūrva-mīmāṁsā, Sāṁkhya etc the trend of thought does drift towards the Anekānta This can be illustrated from some of the Sāṁkhya ideas

As to the allied categories resulting from the Anekāntavāda, there are the Nayavāda and Saptabhangīvāda, the Dravyāstika and Paryāyāstika views, the enumeration and classification of the Nayas and their subsequent adoption and discussion by other

authors are quite interesting topics The commentator Abhayadeva has elaborated the Apauruṣeya-vāda etc, which, along with other allied topics, are seen in subsequent works as well

The *Sanmati* contains the exposition of Darśana and Jñāna and the author shows remarkable ability in expounding them Siddhasena stands for their Abheda and this has to be distinguished from other views

The third chapter of the *Sanmati* deals with the *Jñeya* The Dravyārthika and Paryāyārthika view-points are discussed and whether a Guṇārthika point of view is possible is taken into account In the context of Hetu– and Ahetu-vāda, the five views of causation are discussed These and other incidental topics which are hinted in the *Sanmati* are elaborated in the commentary

DVĀTRIMŚIKĀS OF SIDDHASENA—There are available twenty-one or twenty-two (if the *Nyāyāvatāra* is also included) *Dvā.s* of Siddhasena In the format of their colophons, in the number of verses, in the mention of the name of the author etc, there are indications to the effect that these texts have suffered in transmission One cannot be sure whether the present order is an original one

The age, when these were composed, was characterised by the prominence of the Sanskrit language and discussion about the rival religio-philosophical controversies Royal patronage was sought by profound scholars, and umpires were appointed on the assemblies where such controversies were held These points are clear from the *Dvā s* of Siddhasena

Siddhasena mentions his name at the end of the 5th *Dvā* Perhaps he was a Brahmin by birth, and thus he had inherited mastery over Sanskrit language and Vedic studies He belonged to the Śvetāmbara sect and accepted the Śvetāmbara scriptures, especially the biography of Mahāvīra found therein

Siddhasena had mastered the knowledge of the contemporary Vedic schools and Buddhist tenets, and he was the most critical student of Jaina philosophy By nature he seems to be merry, witty and even satirical Usually he is logical, but now and then he takes recourse to faith He is possibly associated with some king and is conversant with the assemblies and the code of the controversies conducted therein He is a creative genius, and has

struck many a novel note in his works He shows remarkable influence of and is inspired by Mahāvīra and his personality Not only he shows devotion to Mahāvīra but is also out to expound his tenets in a critical manner.

As to the style of these *Dvā s*, they are written in dignified Sanskrit, often bristling with many figures of speech. Siddhasena is as lucid as Kālidāsa He has used seventeen different metres. Most of the *Dvā s* are in the Anuṣṭubh metre with a change in the concluding verse

The *Dvā s* 1–5 (addressed to Mahāvīra), 11 (addressed to some king) and 21 (to Mahāvīra, but composed by some other Siddhasena) are eulogistic The 6th and 8th are critical in nature, and the rest are philosophical The 7th gives the main rules of controversy Six philosophical *Dvā s* deal with non-Jaina systems (9 Veda, 12 Nyāya, 13 Sāmkhya, 14 Vaiśesika, 15 Bauddha and 16 perhaps Ājīvika) The remaining six (10, 17, 18, 19, 20 and 22) deal with Jaina philosophy the 22nd, of course, primarily with Jaina logic

In the range of eulogistic Sanskrit literature, among the well-known authors and their hymns, it is only with Samantabhadra and his *Svayambhū-stotra* that Siddhasena and his hymns deserve close comparison Siddhasena concentrates his devotion only on Mahāvīra, while the *Svayambhū-stotra* covers all the Tīrthakaras Between Siddhasena and Samantabhadra there are close resemblances of expression, subject-matter and style (which are enumerated in details) Some of these ideas are subsequently adopted by Vidyānanda and Hemacandra Some of the ideas are common with Purāṇic mythology and Buddhist thought The influence of the Upaniṣads and *Gītā* is found in the first five *Dvā s*, but no trace of it is found or seen in the *Svayambhū-stotra* Some of the descriptions of Kālidāsa like that of the marriage procession have a similarity in Siddhasena's hymns Aśvaghoṣa also has a similar context but the atmosphere is different

The *Dvā* 2 in the Vasantatilaka metre reminds one of the famous *Bhaktāmara* and the *Kalyānamandira* If Siddhasena were to be the author of the *Kalyānamandira*, it could not have been so barren of the philosophical ideas so common with him The *Dvā* 3 contains the idea of Purusottama and can be compared

with the *Gītā* and the *Yogasūtras* The *Dvā* 4 reminds us of certain contexte in the *Kumārasambhava* and *Saundarananda* of Kālidāsa and Aśvaghoṣa (respectively) The 5th is a tiny poem, really a beautiful biography of Mahāvīra These five *Dvā s* seem to have been composed independently (as a unit) Their order is perhaps of a later stage All of them aim at bringing out clearly the supreme excellence and the peerless greatness of Mahāvīra The *Dvā* 11 bestows great praise on some king who was actually before him The *Dvā* 6 deals with the nature of Āpta and reminds us of the *Āptamīmāmsā* of Samantabhadra and the *Āptaparīkṣā* of Vidyānanda These authors have their different approaches It is here that Siddhasena attacks conservatism and orthodoxy He wants to establish Mahāvīra as the highest Āpta on logical grounds In this context he reminds us of some of the ideas of Kālidāsa

The *Dvā* 8 discusses the *jalpa-kathā* Here Siddhasena brings out the weakness and strength of contemporary assmblies of controversy

The *Dvā* 7 is quite significant so far as it is a clever survey of the art of debate (it seems to mention Dharmakīrti but it cannot refer to the author of that name and is of no chronological significance) It is inspired by the current literature on contemporary technique of Vāda The *Dvā* 9 has a discourse on the Brahman of the Upanishad, imitating the *Śvetāśvatara* but with a subtle vein of disapproving the Upanishadic doctrine The *Dvā* 12 refers to Nyāya-darśana, the *Dvā* 13 to Sāmkhya, the *Dvā* 14 to Vaiśesika, and the *Dvā* 15 to Buddhist Śūnyavāda The text of these is corrupt in many places It seems that Siddhasena had before him some works other than the Kārikās of Īśvarakṛṣṇa In his treatment of Buddhism Siddhasena shows acquaintance with the Mādhyamika-kārikā of Nāgārjuna and also the Vijñānavāda The *Dvā* 10 deals with Dhyāna employing the terminology of Yoga philosophy The *Dvā* 16 deals with Niyativāda which is referred to in the 3rd *Dvā* The *Dvā s* 7-20 are extremely incorrect They all deal with Jaina philosophy Some titles are added to them at their close

The *Dvā* 17 gives an exposition of Āsrava and Samvara from the Vyavahāra and Niścaya points of view, it is these which

cause worldly life and liberation It is the *mamatā* that is the cause of misery in this world In the *Dvā* 18 the subject is how to follow the instruction The *Dvā* 19 deals with *jñāna, darśana* and *cāritra* The *Dvā* 20 sheds light on the three-fold character of *dravya* The *Dvā* 22 is a manual of Nyāya dealing with the logical details such as *pakṣa, sādhya, hetu* etc A commentary of Udayasāgara (16th century) is available on the 21st *Dvā*, and the famous author Siddharṣi has written a commentary on the 22nd *Dvā*, i e, the *Nyāyāvatāra*

SUPPLEMENT—Pt JUGALKISHORE MUKTHAR (*Anekānta*, Nov – Dec 1949, nos 11-12) has taken exceptions to some of our views about Siddhasena Divākara and his works As already discussed, the age of Mallavādi is tha early part of the 5th century of the Vikrama era Siddhasena is earlier than him, and therefore he is to be assigned to the 2nd half of the 4th century A D Pt JUGALKISHORE has confused between two Mallavādis

Siddhasena is clearly indebted to some of the contexts in the canonical works, therefore he is described as Śvetāmbara If Siddhasena is mentioned in Digambara works it is because of the greatness of his works, just as Samantabhadra and Akalanka etc are mentioned by Śvetāmbara authors It is not correct that the Niryuktis are composed in the 6th century, because there is ample evidence to show that they were still earlier In the *Anuyogadvāra* there is a reference to *niryukti* etc Niryukti Gāthās are found in the works of Kundakunda They seem to be common inheritance The canon mentions the Krama-vāda and Kundakunda mentions the Yugapad-vāda Though Siddhasena advocated the Abheda-vāda on logical grounds, it does not mean that he denied the authority of the canon

Pt JUGALKISHORAJI has not correctly interpreted some of the expressions in the *Dvā s* The use of Yaśodā-priya (5 6) clearly confirms that Siddhasena follows the Śvetāmbara tradition Likewise he has avoided referring to *Dvā* 2 3 and misconstrued *Dvā* 2 52 The use of *yugapad* by Siddhasena is not correctly understood Some of his arguments are not acceptable The result of our own thought is that Samantabhadra flourished somewhere between Dharmakīrtia and Akalanka, and he is to be put in A D

7-8th century Whatever may be the age of these authors and their relative priority, their greatness is ever-abiding

25 *Siddhasena Divākara' A Study* A Thesis submitted to the University of Bombay for the Ph D Degree by P N DAVE, September, 1962

INTRODUCTION—Siddhasena Divākara is one of the great writers of India, a pioneer in all the fields of Jainism Jinasena and Hemacandra appreciated him as a poet Besides his *Dvātrimśikās*, *Sanmati-tarka* is an important work on Darśana and his *Nyāyāvatāra* deals with Jaina logic Mallavādi, Haribhadra, Siddharsi and Abhayadeva have written commentaries on his works, and he is claimed and respected both by Śvetāmbaras and Digambaras The earlier work done in the field by Pandits SUKHALAL and BECHARDAS, Pt JUGAL KISHORE, Dr P L VAIDYA, VIDYA BHUSHANA, KRAUSE, etc is all taken into consideration The *Dvātrimśikās* are studied here thoroughly, often correcting the text in many places The material used is enumerated and the contents of the various chapters are indicated

I) LIFE—No contemporary meterial is availabe for Siddhasena's life The *Prabhavāka-carita* of Prabhācandra, *Prabandha-cintāmani* of Merutunga, *Caturvimśati-prabandha* of Rājaśekhara are composed in the Vikrama era 1334, 1361 and 1405 respectively There are two other unpublished Prabandhas Then there is also the *Kathāvali* of Bhadreśvara written about 10th or 11th century A D, but it could be even as early as the 7th century A D It is one of the oldest sources for the account of Siddhasena Samghatilaka also (1365 to 1421 V era) gives the life of Siddhasena Perhaps it is based on some earlier source The accounts are much over-coloured by miracles There are also contradictions in details Here more dependence is laid *Caturvimśati-prabandha* and variations from it are duly noted Siddhasena was born at Āvanti where King Vikramāditya was ruling But Jinaprabha Sūri mentions him as a Southerner belonging to Karnātaka He was a Brahmin by caste and names of his parents are also given Siddhasena studied various *śāstras* in Āvanti He was proud of his learning which he used to parade Vṛddhavādi puts him at his proper value There are different versions of the story, however, Siddhasena became the disciple of Vṛddhavādi He was

given the name of Kumudacandra, according to some sources, at the time of his consecration A story is narrated how Siddhasena came in contact with Vikramādiya of Ujjain whose patronage he received At Citrakūṭa, Siddhasena secured miraculously certain books of *vidyās* from a pillar At Karmāra he won over the king Devapāla and helped him in a battle with a magical army

Once Siddhasena expressed to the Sangha his intention to convert the scriptures into Sanskrit from Prākrit, and for this he was made to take Prāyaścitta For twelve years he wandered as Avadhūta and later effected a miracle in the temple of Kudangeśvara at Ujjain This was by reciting the *Dvātr mśikās* In another source it was effected by the *Kalyānamandira-stotra* King Vikramāditya was highly impressed and became converted to Jainism Siddhasena made him build a temple of Jina at Omkāra

There are a number of doubtful points whether he belongs to the South or to the North, whether Vrddhavādi or Ārya Suhasti or Dharmācārya was his preceptor, whether Kumudacandra was his name or not, how far the mystic and miraculous powers attributed to Siddhasena are justifiable, what is the explanation of his attachment for Sanskrit why his *Dvātrimśikās* were neglected, what is the historical value of the miracle at the temple of Mahākāla and his alleged indentity with Kṣapaṇaka

After noting and discussing the doubtful points in these biographical details the following conclusions are stated

1) Siddhasena was a Brahmin in his earlier career He was expert in Brahmanical studies and advocated the use of Sanskrit 2) He was converted to Jainism 3) Because of his logical thinking and partiality for Sanskrit he was given *prāyaścitta* 4) He won the favour of king Vikramāditya and brought honour to Jainism 5) He composed *Sammatisutta* and *Dvātrimśat-Dvātrimśikās* 6) Though he was a great poet and philosopher among the Jainas, he was not respected and his works were not appreciated 7) He was a great debator and able dialectician 8) His death was highly mourned, and nobody after him reached his stature

II) DATE—Siddhasena's date is a matter of controversy and number of scholars have discussed it so far The external refe-

rences to Siddhsena and his works can help us to decide one terminus 1) Haribhadra (7–8th century A D) refers to Siddhasena and his *Sanmati* 2) Jinadāsagaṇimahattara (676 A D) mentions Siddhasena and his *Sanmati* 3) Jinabhadra Kṣamāśramaṇa (611 A D) refutes *abhedavāda* propounded by Siddhasena 4) Pūjyapāda (6th century A D) refers to Siddhasena in his *Jainendra Vyākarana* and quotes from one of the *Dvātriṁśikās* (in his *Sarvārthasiddhi*) 5) Mallavādi is said to have written a commentary on the *Sanmati*, and his *Dvādaśāranayacakra* contains references to it There are differences about the date of Mallavādi So Siddhasena is earlier than Mallavādi and the tradition puts him as a contemporary of Vikramāditya who flourished in 57 B C

That Siddhasena was a contemporary of Vikramāditya is corroborated by a number of reference in the Prabandhas of Jinaprabha, Rājaśekhara, Prabhācandra and Bhadreśvara It cannot be said that these stories were manipulated

The date and identity of Vikramāditya are still under controversy 1) VIDYABHUSANA indentifies him with Yaśodharamadeva of Mālava (530 A D) 2) KALYANAVIJAYA considers him to be Balamitra 3) KRAUSE guesses him to be Samudragupta (340–375 A D) 4) SANGHAVI and DOSHI identity him with Chandragupta II (380–418 A D), 5) PATHAK equates him with Skandhagupta (455–56 A D) 6) JAYASWAL takes him to be Śātakarni Gautamīputra 7) WINTERNITZ and others envisage him as a fictitious person

On the authority of the Prabandhas, this Vikramāditya who is associated with Siddhasena, is Vikrama who founded the era There are reasons for this view 1) the contents of *Gunavacana-Dvātriṁśikā*, 2) the *praśasti* in the *Prabandha-cintāmani*, and 3) the record at the Nābheya shrine seen by Jinaprabha There are some other considerations as well to put Vikramādiya in the first century B C 1) Hāla describes the donation of one Vikramāditya who preceded himself (87 A D) 2) Varāhamihira quotes an ancient Garga and Vikramāditya was earlier than him It is he who started the Vikrama Samvat and inaugurated a golden age as it were That Siddhasena has this king in view is fully borne out by the various references in the *Gunavacana-Dvā* (see verses 17, 24 etc) enumerated and interpreted here KRAUSE

takes them to be references to Samudragupta in comparison with his inscription as enumerated and elaborated here Of the 26 points adduced by KRAUSE none is decisive and peculiar to Samudragupta KRAUSE'S inference from the words like Satyabhāmā, Ādyapuruṣa, Mrgapati, Mahendra etc can be explained away even differently The claim of Candragupta II is negatived by the fact that he possessed immoral character All other identities proposed above can be set aside The Guruparamparā also shows that Siddhasena, the pupil of Vṛddhavādi, was a contemporary of Vikramāditya in 57 B C The explanation that Siddhasena belonged to Vidyādhara Āmnāya agrees with our premises JUGALKISHORE'S identification of Divākara Yati with Siddhasena cannot be accepted because of the anachronism involved

JACOBI, VAIDYA and MUKTHAR assign Siddhasena to the 7th century A D after Dharmakīrti whose definition is adopted by him But this definition is now shown to be earlier than Dharmakīrti, so also the twofold division of Pratyakṣa and Anumāna are all earlier than Dharmakīrti VAIDYA'S contension that Siddhasena was a predecessor of Jinabhadra holds no water MUKHTAR'S view that Siddhasena borrowed a verse (No 9) from the *Ratnakarandaka* of Samantabhadra cannot be used for chronology now, because it is not the work of Samantabhadra, the author of *Āptamīmāmsā* The date of *Ratnakarandaka* is about 1000 A D There is no positive evidence before us to prove the influence of the first Samantabhadra or of Umāsvāti (4th century A D) or of Kundakunda (5th century A D) on Siddhasena This evidence requires us to place Siddhasena in the latter half of the first century B C There is nothing in the works of Siddhasena that can be called as post-Kālidāsa Sanskrit Some scholars believe that Kālidāsa flourished in the first century B C

That Siddhasena flourished in the reign of Vikramāditya of Ujjain, who established the Krta era, is corroborated by some items in his works 1) The use of Kāṇḍa, 2) older form of the Sāmkhya 3) full description of Niyativāda, 4) the characteristics of Vedavāda, 5) the contemporary doubt of Jinahood of Mahāvīra, 6) archaic forms of Sanskrit, 7) Siddhasena being the first author to write systematically on Logic among the Jainas, 8) the

age of conflict between tradition and anti-tradition, and 9) the environment of accepting Sanskrit as scriptural language All these considerations indicate that Siddhasena flourished before the 4th century A D

III) WORKS etc —There is a large number of works attributed to Siddhasena and of that name there have been many authors There are only two works, viz, *Sanmati* and *Dvātrimśikās* which belong to Siddhasena Divākara There are available now only 21 *Dvā s* out of which only 15 contain 32 verses The number of verses in each and their order of arrangement are questionable The 21 include the *Nyāyāvatāra* and *Mahāvīra Dvā*

It is claimed that Siddhasena had epithets Kumudacandra, Ksapanaka, Gandhahasti etc The *Kalyānamandira* and *Cikura-Dvātrimśikā* mention the name Kumudacandra Gandhahasti is a different Siddhasena Some other works, not available now (enumerated here), are attributed to him The *Śakrastava* cannot be his work, but possibly belongs to Siddhasenagani of the 9th century A D It shows later philosophical trend unknown to Divākara

As to the *Kalyānamandira* Stotra, it has 44 verses in praise of Pārśvanātha Some 11 commentaries (enumerated here) are available on it The earliest belongs to 1652 A D It is opined that it imitates the *Bhaktāmara* Both of them are composed in the same format and the similarities between them are indisputable (details given) The last verse of the *Kalyānamandira* may be an interpolation It deserves to be compared with the *Mahimnastotra* of Puṣpadanta The *Prabandhakośa* calls it Dvātrimśikā, but this is not borne out by the present text The 44th verse mentions Kumudacandra There is the *Cikura-Dvātrimśikā* in praise of Rsabha It mentions Kumudacandra prefixed with *jana* as in the *Kalyānamandira* This cannot be the work of Siddhasena Divākara

The *Vardhamāna-Dvā*, the 21st in the enumeration, lacks both poetic and philosophic heights of Siddhasena and shows certain polemic weakness This cannot be the work of Siddhasena Likewise the *Anekārtha-dhvanimañjarī* attributed to Ksapanaka, *Viṣogragrahaśamanavidhi* ascribed to Siddhasena, *Nītisārapurāna* said to have been composed by Siddhasena, *Simhāsana Dvātrimśikā*

which goes in the name of Siddhasena all these cannot be definitely attributed to S Divākara Likewise is the case of *Bṛhat-ṣaḍdarśana-samuccaya* The *Pramāṇa-Dvātriṃśikā* claimed to have been composed by him possibly dealt with the Pramāṇa of Kevalin, but it is not available Devanandi refers to Siddhasena and the peculiarity of form attributed to him is traced in the *Vedavāda-Dvātriṃśikā* Another Sūtra indicates that he was a grammarian A work on Astrology is attributed to Siddhasena

There are stray verses quoted from the works of Siddhasena which are not available today Abhayadeva attributed to him a verse *nayāstava* etc It is not found in the *Dvā s*, but it is found in the *Svayambhūstotra* of Samantabhadia Likewise, verses are quoted by Maladhāri Hemacandra, Prabhācandra, Simhakṣamāśramaṇa and some of them are quite worthy of Siddhasena The contents and verses of the *Dvātriṃśikās* etc are tabulated(here)

Tradition attributes the *Sanmati* and *Dvātriṃśikās* to Siddhasena, but JUGALKISHORE MUKHTAR postulates 3 Siddhasenas and attributes the *Dvā s* differently On the basis of the different views expressed in the *Dvā s*, Siddhasena, the author of *Sanmati*, is a Digambara according to him and is not a predecessor of Samantabhadra It is quite possible that in some *Dvā s* Siddhasena follows the traditional view but in others a progressive view This is quite natural in his intellectual development Other scholars have put *Nyāyāvatāra* later than Dharmakīrti, but it can be shown that the *Nyāyāvatāra* is following earlier difinition and Siddhasena need not be put after Dharmakīrti The authorship of the *Nyāyāvatāra* cannot be separated from that of the *Sanmati-tarka* The inconsistencies shown by Pt MUKHTAR in the *Niścaya-Dvā* can be easily met with as is done by Pt SUKHALALJI The hypothesis based on parallelism in philosophy is often misleading

Pūjyapāda quotes a verse from the 3rd *Dvā* Simhakṣamāśramana refers to Siddhasena as an author of both the *Sanmati* and *Nyāyāvatāra* and quotes from his *Pramāna-Dvā* Jinasena refers to Siddhasena both as a *kavi* and *pravādi* It is a sad fact that Prabandhas about Siddhasena do not mention the *Sanmati-tarka* From this it cannot be concluded that the author of the *Sanmati* is different from the author of *Dvā s*

All the 21 *Dvā.s* are found in one and the same Ms It may be seen what their colophons mention. At the end of the 19th *Dvā*, Siddhasena is qualified as Dveṣya-śvetapata The 21st *Dvā* mentions Siddhasena-Divākara The *Nyāyāvatāra* mentions Śrī-Sitapata-Divākara, and the *Sanmati* colophons mention Śrī-Siddhasena-Divākara There is uniformity in the style in every one of them His progressive and independent logical thinking is seen in the *Sanmati-tarka* and in the *Niścaya-Dvā* Some orthodox scribe appears to have added the word *dveṣya* before his name Siddhasena is both a poet and a philosopher and even his hymns are philosophical, and he has a remarkable comprehension of the various systems of philosophy His verses contain beautiful similes There is no doubt about the common authorship of the *Sanmati-tarka* and the *Dvātriṁśikās* One can speculate about the proper order of his works His former phase of life was disorderly but the latter a Kṛtayuga The 6th *Dvā* refers to the former phase and the 11th to the latter Love for one's name is a sign of youth, so he mentions his name in the 5th and 2nd *Dvā s* The 4th explicitly refers to his recent anointment The *Sanmati-tarka* also alludes to his name The 6th *Dvā* complains that the modern authors are not appreciative This possibly refers to the *Sanmati-tarka* or the *Niścaya-Dvā* the latter perhaps an earlier composition It is possible, according to some of the sources, that the Sangha inflicted on him the atonement The 6th *Dvā* is perhaps an apology Then he seems to have composed the hymn of Pārśva or Rsabha Then comes the *Gunavacana-Dvā* in honour of Vikramāditya who favoured him and who was admitted to the Sangha Thereafter he composed rest of his works to educate his disciples *Vāda Dvā* is characteristic of his mature age Nothing can be said about the *Nyāyāvatāra* and his hymns on different systems of Philosophy

IV) SIDDHASENA AND OTHER AUTHORS—Siddhasena is a pioneer of most of the branches of the knowledge among the Jainas Excepting the scriptural literature no other writings have influenced Siddhasena There are different opinions about the dates of Kundakunda and Umāsvāti Along with Siddhasena they have been respected by both the sects Kundakunda and Siddhasena have much in cammon, but Kundakunda's influence on Siddhasena

cannot be decisively proved The word Samanā in the *Pañcāsti-kāya Samayasāra* No 12 possibly includes Siddhasena Pts SANGHAVI and DOSHI have shown how Kundakunda has attacked the doctrinal positions of Śvetāmbaras, but there is no such sectarian discussion in the *Sanmati-tarka* or in other works of Siddhasena There is no influence of Umāsvāti on Siddhasena If Umāsvāti was the predecessor of Siddhasena, then Siddhasena might not have suffered for his proposal of Sanskritising the scripture The *Praśamarati* of Umāsvāti deserves to be compared with the *Tattvārthasūtra* Pūjyapāda (5th century A D) refers to Siddhasena and mentions him also as Stutikāra Samantabhadra is a great name among the Jainas In any case he was prior to Pūjyapāda who refers to him also in the *Jainendra Vyākarana* He is a great philosopher and a great genius but he is posterior to Siddhasena There are similarities in the works of them as well as in the traditions about them

Mallavādi is the author of *Dvādaśāra-nayacakra* Hema-candra pays homage to him Pts SANGHAVI and DOSHI consider him to be a contemporary of Siddhasena He had the honour of being the first commentator on the *Sanmati* It is not available but Haribhadra has quoted it in his *Anekānta-jayapatākā* So also Yaśovijaya seems to have utilized it It is strange that Abhayadeva fails to give any hint of his work He was not a contemporary of Siddhasena He does not seem to be acquainted with authors like Dharmakirti He had the *Sanmati* and *Dvā-trimśikās* before him He is said to have propounded *yugapad-upayoga-vāda* Jinabhadra refutes the Abhedavāda of Siddhasena He has adopted many gāthās from the *Sanmati* Sumatideva is said to have written a commentary on the *Sanmati* as stated by Vādirāja and Śravana Belgol inscription Haribhadra was a prominent Jaina scholar He is highly influenced by the works of Siddhasena He flourished before 800 A D His praise of Siddha-sena is significant He quotes the *Sanmati-tarka*, but his alleged commentary on the *Nyāyāvatāra* is not available Haribhadra has received inspiration from some of the contexts in the works of Siddhasena (enumerated) Simhakṣamāśramaṇa quotes verses from the *Sanmati-tarka* and he mentions both *Sanmati* and *Nyāyāvatāra* of Siddhasena.

Gandhahasti upholds the *kramavāda* and refutes the *abheda-vāda* of Siddhasena Akalanka and Vidyānanda quote the *Sanmati* The former has adopted the subject matter of the *Sanmati* in his *Laghīyastrayam* and has also accepted some of the views of Siddhasena Vidyānanda also partly approves the views of Siddhasena Other authors like Śīlānka etc show great respect for Siddhasena Hemacandra looks upon Siddhasena as the greatest poet, he imitates him in his *Dvātrimśikās*, and the common points between them are obvious Siddharṣi (962 V era) has written a commentary on the *Nyāyāvatāra* Abhayadeva of the Candragaccha (10th century A D) has written a commentary on the *Sanmati-tarka* It is a treasure of philosophical thought up to-date It is called *Vādamahārnava* or *Tattvabodhavidhāyinī* Both the titles have equal significance It is a methodical exposition and follows the footsteps of Śabarācārya, Śankarācārya etc Yaśovijaya is highly influenced by Siddhasena, and he has expounded the contents of the *Sanmati-tarka* and has composed a work called *Dvātrimśat-Dvātrimśikā*

Works of Siddhasena reflect his close study of Brahmanical literature especially on Nyāya, Vaiśeṣika, Sāmkhya, and Vedānta Siddhasena's exposition of Buddhism does not refer to any Buddhist text He might have had before him the works of Aśvaghoṣa and Mātṛceta Aśvaghosa flourished in the 1st century A D Even earlier than Aśvaghosa some authors wrote in polished Sanskrit Some of his verses are comparable with similar contexts in the *Stuti Dvā* of Siddhasena Mātrceta was a great Buddhist poet He flourished in the first century A D Siddha-sena's first five *Dvātrimśikās* can be compared with Mātṛceta's *Śataka* Between Kālidāsa and Siddhasena there are many common contexts as well as similarity of style Perhaps they were contemporaries Buddhist philosopher like Nāgārjuna etc have left their influence on Siddhasena Dharmakīrti is posterior to Siddhasena, so JACOBI and VAIDYA are wrong in inferring Dharmakīrti's influence on Siddhasena

V) PICTURE OF THE TIMES—As to the contemporary picture reflected in the works of Siddhasena, he lived in an age of great upheavel Sanskrit was being adopted by Buddhist authors like Aśvaghoṣa and Jaina authors like Siddhasena and Umāsvāti

Reasoning was valued more than tradition Religious disputations were being favoured by kings and the code of these debates was not very healthy Poets praised the kings though all of them were not very worthy Vikramāditya was a great king of the times He was endowed with outstanding qualities There was a struggle between orthodoxy and progressiveness Both Siddhasena and Kālidāsa raised their voice against the dictum that old is gold Mystic practices were in vogue The kings employed spying and achieved success by any means On the whole people were devoted to religion, but there were doubters as well A Hindu king Vikramāditya uprooted the Śakas and founded the Śaka era

VI) AIM OF SIDDHASENA'S WORKS—Siddhasena has indicated the forces which compelled him to write As an ascetic, he was to follow the path of salvation and get rid of *samsāra* To understand the scriptures he laid stress on the Nayavāda It is this that led him to write the *Sanmati* Correct knowledge of Pramāṇas and Nayas is very essential for the liberation of the self These two are discussed in the *Nyāyāvatāra* He was out to glorify his own religion He has, therefore, studied different systems of philosophy so that he could prove how the religion of Jina is superior He wanted to place before his readers the Niścayadṛṣṭi, and, in this direction, he has made worthy efforts in all his works For the first time he introduced systematic logic among that Jainas and popularised the Sanskrit language His was a religious mission with a view to presenting the doctrines of Mahāvīra in a consistent manner

VII) SIDDHASENA'S PERSONALITY—Siddhasena was a manifold personality with mastery over many subjects He was a great poet, philosopher, saint, dialectician, grammarian, astrologer and so on

He was a man of learning quite proficient in different Brahmanical schools of philosophy as well as in Buddhism and in Jainism He had mastered the Jaina scriptures including perhaps the *Dṛṣṭivāda* He showed acquaintance with polity and government organisation, and references to this effect are found in his Stutis He knew Āyurveda and Ugrāditya makes a reference to him He uses plenty of technical terms from

Āyurveda Likewise he was conversant both with Astronomy and Astrology He knew metrics and he was an expert in miracles He was a philosopher-poet with a remarkable mastery over expression and skill in description He stands comparison with Kālidāsa His expression is embellished both in Artha and Śabda His similes are catching and Dṛṣṭāntas striking He has a fund of humour, and he can be both serious as well as light He is a dialectician and his teachings are always original He must have been a mighty debator capable of outwitting his rivals He was a Brahmin by birth but Jaina by conversion He was mature in thought and expression His devotion to Jainism is unquestioned He accepts defeat sportively, and he is *sāttvika* enough to undergo *prāyaścitta*

VIII) SIDDHASENA'S CONTRIBUTION—He inaugurated a new age of logic and outlook His *Nyāyāvatāra* is a unique contribution in which he defined Pramāṇas and refuted the Buddhist point of view There is something original in his contribution towards the development of Jaina Logic He is the great exponent of Anekāntavāda and of the Abhedavāda His interpretation of epistemology, especially the identity between *mati* and *śruta* is significant He has given an able exposition of contemporary philosophy His exposition of Sāmkhya is earlier than that of Iśvarakṛṣṇa To debating he has made special contribution by his psychological approach He is rightly honoured as a great poet on account of his heights of imagination, wealth of intution, lucidity of language, art of exposition, mastery over metres and rich vocabulary By using Sanskrit he gave Jaina philosophy a seat near Buddhism and Brahmanism He has given a glorious account of his patron Vikramāditya Hemacandra can be worthily compared with Siddhasena in rendering service to the faith and in many other respects Siddhasena is to Jainism what Dinnāga is to Buddhism and Śankarācārya to Brahmanism

1 SANMATI-TARKA—The *Sanmati* is a great work, a *darśana* It is admired by Haribhadra and many others both from Śvetāmbara and Digambara sects It has been commented upon by Mallavādi, Sumatideva and Abhayadeva Yaśovijaya has commented almost on all the works of Siddhasena It is a philosophical treatise in Prākrit Gāthās, and it is divided into three

chapters (called Kāṇda) like the *Pravacanasāra* of Kundakunda. The first is Nayakāṇda, the second Jīvakāṇda, and the third has no name Pts SANGHAVI and DOSHI think that the author might have not named it VAIDYA names it Anekāntavāda-Kāṇḍa and JUGAL KISHORE endorses it The propriety of the Jīvakāṇḍa is questioned It should have been Jñānakāṇda or Upayogakāṇḍa There is a difference of opinion even on this point, and references to Jīva in that section are pointed out Some other alternative names are also suggested The term Kānda is used for the first time in Jaina literature by Siddhasena, and it cannot be traced back to the word Gaṇḍikā of the *Dṛṣṭivāda* It is found in the *Atharvaveda*, *Rāmāyana* etc The word Sutta is used for some canonical text It is derived from Sūtra and not from Sūkta

The first chapter has 54, the second 43 and the third 70 verses, thus making a total of 167 verses It is opined that the verse 69 of the third chapter is an interpolation There is difference of opinion in this regard The title Sanmati, or Sammai in Prākrit, is the epithet of Lord Mahāvīra and has a double significance It contains right or approved knowledge The word Sanmati for Mahāvīra is more common among the Digambaras Sammati is more appropriate than Sanmati Siddhasena has adhered himself more to the logic than to the scripture It is called both Tarka and Prakaraṇa, and they have their own significance It is written in general Prākrit different from the Āgamika language The peculiarities of *da* found in the South are not found in the *Sammati* This was perhaps written in Northern India or in the Western part of India The author was a north Indian and not a South Indian by birth, and the Mss of his works are only found in the north All other works of Siddhasena are composed in Sanskrit The style of the *Sammati* is perfectly philosophical like that of the *Sāmkhyakārikā* At present the commentary of the Abhayadeva alone is available, though references to Mallavādi's commentary are met with The commentary of Sumatideva is mentioned, and there might have been some other commentaries as well Coming to the contents of the *Sanmati*, Abhayadeva presents an elaborate exposition of the first verse in which he reviews many philosophical tenets Then follows the exposition of Dravyārthika

and Paryāyārthika points of view and of three-fold characteristic of substance The relation of the Nayas is indicated with suitable illustrations Then is stated the Saptabhangī as well as the way in which the soul is to be understood

The second Kāṇḍa deals with Jñāna and Darśana and the exposition of the Five-fold knowledge About the relation between Jñāna and Darśana in a Kevalin there is controversy—*kramavāda, sahavāda* or *abhedavāda* Siddhasena upholds the last He is criticised by others for this view especially by those like Jinabhadra, Siddhasenagaṇi etc who uphold the Kramavāda of the Āgama Siddhasena has expounded the theory of knowledge in details covering the eight-fold division, laying special stress on Kevaladarśana and Kevalajñāna In the concluding section he wipes out the doubt about the difference between Jīva and Kevala He gives suitable illustrations

In the third Kāṇḍa Siddhasena shows that the Anekāntavāda is the only ultimate reality and all exclusive statements are one sided Then he discusses that if Guṇas were different from Paryāyas, there should have been a Guṇāstikanaya He illustrates duly how the substances and their attributes are not different Then the three-fold characters of the substance is described A real Jaina is never an extremist He stands for Anekānta which should not be allowed to become Ekānta He explains the word Samaya He further explains the application of the Anekānta to the three-fold nature of the substance extended over three times The Nayavāda can be manifold, and there can be different theories regarding the soul The value of Anekānta in understanding reality is unquestioned Every verse, in this work, is pregnant with great meaning and philosophical implication Not only it explains the Jaina doctrines but also refutes the rival tenets

2 NYĀYĀVATĀRA—The *Nyāyāvatāra* is a primer of logic, the first of its kind among the Jains and quite equal to the *Pramāna-samuccaya* of the Dinnāga It cantains 32 verses and hence it is included among the *Dvātrimśikās*, but that it is addressed to Lod Jina does not seem proper The second period in the progress of Jaina logic is inaugurated by the genius of Siddhasena who lays the foundation of logic among the Jainas

and establishes the doctrine of Anekānta The *Nyāyāvatāra* has brought down Nyāya for the Jainas It is considered to be earlier than the *Nyāyapraveśa* of Dinnāga and the *Nyāyabindu* of Dharmakīrti According to Umāsvāti the path of salvation is possible through the knowledge of Pramāṇa and Naya and for these stand the *Sanmati-tarka* and the *Nyāyāvatāra*

The *Nyāyāvatāra* difines Pramāṇa in details Siddhasena could not have borrowed a verse of Samantabhadra He discusses the verbal testimony and gives the exposition of Anumāna in detail His observations on the Dṛṣṭānta are significant He explains the various fallacies and states in conclusion the Anekānta and Nayas Śāntyācārya has written the Vārttika on it and Siddharṣi's commentary is a great tribute to its value

3 STUTIS—The first 5 Dvātriṁśikās are prayers of Lord Mahāvīra On the first 4 there is a commentary of Vijayalāvaṇya-sūri The 5th is of great poetic charm The 11th *Dvā* is an eulogy of king Vikramāditya The 5th is called *Stuti-dvā* Siddhasena is said to have prayed to Pārśvanātha or Vṛṣabha by 32 *Dvā s* which began with the verse Svayambhū These are translated here with occasional observations here and there Then follows the translation-exposition of *Dvā s* 1, 2, 3, 4, 5 and 11 Here and there doctrinal differences are discussed and the views of some others are reviewed

4 VĀDA—It is difficult to trace the origin of Vāda, but *jijñāsā* seems to have been at the basis of it Questions have been raised right from the Vedic times The Jaina Nirgranthas concentrated themselves more on the religious practices The age of Mahāvīra, however, was full of controversies When learned Brahmins were converted to Jainism, they infused the fresh spirit of dialectics in Sanskrit and Siddhasena is a pioneer These debates had their objectives, varieties and the rules of their conduct, the specimens of which are illustrated from Buddhist and other sources The *Dvā* No 7 is named as *Vādopaniṣad* Here Siddhasena explains how the disputation is set, how one should know about the adversary, how favourable considerations should be secured etc He gives certain warning to the debators and sheds light on the nature of assemblies He gives instances about one's behaviour there And some of his descriptions

about the debates are quite catching Patience, according to Siddhasena, is a solid shelter for the debators The *Dvā* No 8 deals with Vāda In the 7th he appeared crooked and devising but here he is a tranquil Jaina monk Perhaps this is the fruit of his maturity His similies and the description of the debators are apt He attaches more value to the friendly discussions which alone can yield good results He gives concrete illustrations of the debators and also sheds light on their behaviour, their vanity, their short-comings and their inconsiderateness

5 JAINA PHILOSOPHY—Among the *Dvātriṃśikās* available No 6, 10, 17, 18, 19 and 20 deal with Jainism The first four have not been named by the author, but in view of their contents they may be called 6 Āptaviniścaya, 10 Yogācāra, 17 Śivopāya and 18 Anuśāsana

6 —Siddhasena lays more stress on reason than on blind acceptance It discloses the emotion of a person who has suffered at the hands of the orthodox The verses from this *Dvā* are translated here with occasional observations

10 —This is an exposition on Yoga in Jainism Some details of this are described in the *Yogabindu* of Haribhadra later According to Siddhasena Yogic performances are intended for ripening or obstructing the Kaṣāyas In this the direct valid knowledge of a Kevalin is maintained The four-fold meditation is discussed and some of the theoretical ideas, such as Upadhāna etc, conditions for Yogic activities and other requisites are discussed This *Dvā* has two verses more

17 —In this the path that leads to salvation is praised Here Siddhasena emphasises the importance of both knowledge and conduct He explains that merit and demerit give rise to pleasure and pain respectively The environments play a great rôle on the deeds of a man One has to cultivate certain virtues and eliminate bad traits The difference in the results of the Karmas is duly accounted

18 —This *Dvā* discusses the rules or instructions about imparting knowledge to candidates The style is ornate and the outlook practical The feelings to be considered in teaching the requisites of a good teacher and the conditions for instruction are

discussed The students are classified and certain rules are laid down to be observed by a candidate to eliminate his errors Lastly, the nature of higher studies is expounded

19 *Niścaya Dvā* —Here Siddhasena propounds the ultimate point of view His identity of Mati and Śruta and also of Avadhi and Manaḥparyāya has been commented upon by Yaśovijaya Siddhasena's expositions and usage have their speciality He also expounds his higher views about collusion and division based on the number of Gunas Not only he propounds his ideas about knowledge but also advocates their appropriateness Because of certain independene and novel views expressed in this *Dvā*, scribes have described Siddhasena as Dveṣya

20 *Dṛṣṭiprabodha* —This deals with Drsti as the 13th deals with Sāmkhya Siddhasena has in view perhaps 12th Anga, the *Dṛṣṭivāda*, which is lost Siddhasena's age is postulated as first century B C Perhaps this Anga was available in his days He might have used Utpāda and other Pūrvas The *Drstivāda* discusses various rival views and Siddhasena also brings out this disharmony between Bauddha, Sāmkhya and Vaiśesika and proves ultimately that Mahāvīra's stand-point harmonises all of them He explains Dravya, Paryāya and Sat The one-sided views are considered inappropriate He discusses Satkārya and other Vādas and also some geographical topics He concludes that Mahāvīra's words are consistent The text is often corrupt and maximum attempt is made to bring out the meaning

6 NON-JAINA PHILOSOPHY—The *Dvā* No 9 bears the name of Vedavāda It shows the influence of the *Śvetāśvatara Upaniṣad* and the *Bhagavadgītā* borrowing freely words and expressions from Vedic literature Perhaps Siddhasena has his own meaning for these terms Some verses are difficult for interpretation The sources of some of the ideas here can be marked out He concludes that the non-duality view-point is the only perfect outlook which can lead one to liberation from miseries

The *Dvā* No 12 deals with the Nyāya school which is based on the *Nyāyasūtras* of Gautama This school has its own history The various categories of the *Nyāyasūtra* can be spotted in the verses of this *Dvā* Siddhasena discusses also what is the reason and what are the fallacies of reason Here and there his termino-

logy differs from that of Gautama Some of the doctrines etc are defined and the arena of dialectics is indicated How one earns strength in a debate and what are the weaknesses of discussion are indicated

The *Dvā* No 3 called Sāmkhyaprabodha aims to give a description of the Sāmkhya system which has its own history Siddhasena adopts the definition of Pratyakṣa and Anumāna from Vārsagaṇya Here only some aspects of Sāmkhya system are dealt with and the text is often corrupt Siddhasena has perhaps Kapila in view whom he calls a Ṛṣi He also refers to Āsuri and Vyāsa The evoluent and the evolution are narrated The *pramānas* are defined The nature of spirit is indicated Evolutions etc are described Functions of the sense organs are expounded And what are Siddhis, Tuṣṭis and Bhūtasargas are discussed Siddhasena does not follow any definite source and his exposition of the Sāmkhya is original

The *Dvā* No 14 is named as Vaiśeṣika Dvātrimśikā The Vaiśesika system has its own history Like the Kanāda's Sūtras this text also agrees with the discussion of Dharma The categories, Pramānas etc are enumerated The atomic theory is discussed The creation of the bodies, time and space, mind, different dimensions, origination of sound, the nature of existence, the idea of nescience are all discussed

The *Dvā* No 15 deals with Santānavāda of Buddhists It is very dificult to ascertain Siddhasena's sources The ideas about Pudgala, Pratītya Samutpāda, Padārtha, as in Buddhism, are discussed There follows an exposition of Bhāvanā, Hetupratyaya, Nirvāṇa etc

The *Dvā* No 16 is named Niyati Dvātrimśikā Niyati was considered as one of the first six causes even in the Upaniṣadic age The Ājīvika leader Gośāla was an exponent of it Some questions about Niyati are enumerated This Niyativāda is sometimes considered as an offshoot of Jainism and sometimes identified with Digambaras The *Bhagavatīsūtra* gives some details about it According to the Niyativāda the creator is rejected and the effort is denied The transmigration of a soul is due to predestination etc according to Gośāla The ideas about dreams, gods and inferences etc are discussed

APPENDIX—The *Kalyānamandira-stotra* is an important hymn among the Śvetāmbaras, its popularity being shared only with the *Bhaktāmara-stotra* of Mānatunga JACOBI attributed its authorship to Kumudacandra which name is alluded in the Stotra itself Traditionally it is attributed to Siddhasena Divākara, a contemporary of Vikramāditya JACOBI held a different opinion and here some additional evidence is given to support him

It is only in the 14th century that the personality of Kumudacandra got merged into that of Siddhasena as it is clear from the *Prabhāvakacarita* In earlier accounts there is no reference to this The *Kalyānamandira-stotra* is associated with the miracle performed by Siddhasena at Ujjaini There is, however, some inconsistency in the narration

Kumudacandra was a different person This is clear from the manuscripts of the *Cikura-Dvātrimśikā* which also mentions Kumudacandra prefixed by the term *jana* Both these hymns have similarity in style Siddhasena cannot be their author because of the stylistic differences Prior to the 13th century A D the *Kalyānamandira* is not attributed to Siddhasena Kumudacandra is not mentioned in any Gurvāvali nor can it be identified with the Digambara Kumudacandra (*c* 1125 A D) It is to be presumed that Kumudacandra was a Śvetāmbara He flourished in the 12th century A D for the following reasons 1) He is mentioned in the *Prabhāvakacarita* 2) *Cikura-Dvātrimśikā* contains the word *hevāka* of Parsian and Arabic origin, not current before the 11th century A D 3) No older commentary on the *Kalyānamandira* is available 4) The ornate style has the smell of the age of Jayadeva

The last verse of *Cikura-Dvā* mentions the word Ravi probably denoting Divākara

There is another work *Vardhamāna Dvātrimśikā* which resembles the *Kalyānamandira* and *Cikura-Dvātrimśikā* in style and form It is considered to be not a work Siddhasena though this name occurs at the end It is not unlikely that this also might be the work of Kumudacandra, known afterwards as Siddhasena The *Kalyānamandira* is worthy of a great poet who can stand comparison even with Kālidāsa in style and expression

26. V P JOHRAPURKAR *Viśvatattva-prakāśa*, Jīvarāja Jaina Granthamālā, No 16, Sholapur 1964, Introduction pp 41 ff which deal with Siddhasena and his works

Siddhasena occupies an important position as an exponent of the Nayavāda and as an independent reviewer of the Āgamic doctrines As the Prabandhas report, he was a Brahmin by birth and was initiated into the Jaina order by Mukundarṣi alias Vṛddhavādi He could not proceed with his proposal to convert the Āgama into Sanskrit because of the disapproval of the Sangha His conversion of the Śivalinga into the image of Pārśva at Ujjainī is an important factor in his career, and an occasion for the composition of his *Dvātriṃśikās* His title Divākara indicates the sun of the present age In the three works, *Dvātriṃśikā*, *Sanmati* nnd *Nyāyāvatāra*, attributed to Siddhasena, there are differences of views, so it is better that they are separately reviewed

The *Sanmati* or *Sammai* is suffixed with *-sūtra*, *-tarka* and *-prakarana* Each of its three Kāṇdas has 54, 43 and 70 Gāthās respectively In the first there is the description of the two basic Nayas Dravyārthika and Paryāyārthika, indicating their relation with the seven Nayas and the Nikṣepas The one-sided views of Bauddha, Sāmkhya and Vaiśesika systems are reviewed Lastly, Jīva is described from the points of view of seven Bhangas In the Second, Jñāna and Darśana, the important characteristics of the Jīva, are significantly discussed Discarding the *yugapad* and the *kramaśah* views of the Digambara and Śvetāmbara tradition, he propounds the *abheda-vāda* This being something novel Jinabhadra and others have criticised it In the Third is discussed the relation between Dravya, Guṇa and Paryāya, and explained why there could not be a Guṇārthika-naya The threefold nature of Dravya is expounded, and there follows an exhortation on the importance of the Nayavāda much superior to the other usual activities of monks The commentaries of Mallavādi and Sumatideva on the *Sanmati* are not available, the only commentary at present is that of Abhayadeva. Jinadāsa Mahattara refers to the *Sanmati* and Jinabhadra criticises the Abhedavāda their dates are A D 676 and 609 So the *Sanmati* may be assigned to

the middle of the 6th century or a little earlier The Prabandhas about Siddhasena do not mention the *Sanmati*

According to the Prabandhas, Siddhasena composed 32 *Dvā s*, but only 21, or 22 if *Nyāyāvatāra* is included, are available Every one of them has not got 32 verses The first 5 *Dvā s* are in praise of Mahāvīra and are influenced by the *Svayambhūstotra* of Samantabhadra The 11th *Dvā* is in praise of some king, and according to Dr HIRALALAJI, he is Chandragupta Vikramāditya The *Dvā s* 6 and 8 are *samīksātmaka,* and the rest of them deal with different Daiśanas There are different opinions in these *Vedavāda-dvā* describes Brahman in the Upanisadic language The *Niścaya-dvā* shows that Mati and Śruta are *abhinna* so also Avadhi and Manaḥparyāya Here Jīva and Pudgala alone are recognised as Dravyas The colophon of this *Dvā* describes the author as *dvesya-sitapata* The *Dvā s* 1, 2 and 5 subscribe to the *yugapad* view as against the *abheda* of the *Sanmati* On account of such differences it cannot be held that all the *Dvā s* are composed by one and the same Siddhasena They are important from the point of view of logical exposition Some of them have been composed earliar than Pūjyapāda who quotes a portion of a verse from *Dvā* 3 in his *Sarvārthasiddhi* Haribhadra and Malayagiri refer to one Siddhasena who held the Yugapad view may be that he is the author of the *Dvā s*

The *Nyāyāvatāra* contains 32 verses and hence looked upon as one of the *Dvā s* It is one of the important and the earliest manuals on Nyāya As to its contents, it accepts two Pramāṇas, Pratyaksa and Paroksa, the latter includes Anumāna and Āgama Pratyaksa and Anumāna have two types each, Svārtha aud Parārtha Pramāna cannot be *bhrānta* Hetu is the basis of Anumāna Lastly Āgama is required to be founded on Syādvāda Haribhadra had written a commentary on the *Nyāyāvatāra* from which he has included a verse (No 4) in his *Saddarśanasamuccaya* (No 56), so the *Nyāyāvatāra* was composed earlier than the 8th century It takes the definition of the Āgama from the *Ratnakarandaka* and the definition *anyathānupa-pannatva* of the Hetu from Pātrakesari, therefore the *Nyāyāvatāra* could not be assigned to earlier than 7th century Commentaries on this work have been written by Haribhadra, Siddharsi and Devabadra Taking

the first verse as the basis Jineśvara and Śāntisūri have composed the Vārttika

Publications etc of each work are noted at the end of the discussion on each work

27 KAILASHCHANDRA SHASTRI Digambara Paramparāmē Ācārya Siddhasena (in Hindi) Shri Mahavira Jaina Vidyālaya Golden Jubilee Volume, pp 37 f, Bombay 1968

Siddhasena, the great Jaina author-logician, is revered in both the sects of Jainas Though his works are more respected among the Śvetāmbaras today, such was not the situation in the past

Akalanka mentions Siddhasena in his *Tattvārthavārttika* (I 13) along with Śrīdatta who was a great Digambara Ācārya and who, according to Vidyānanda (*Tattvārtha-ślo*, p 280) had conquered 63 disputants and was the author of *Jalpanirnaya* Jinasena (I) in his *Harivamśa* (I 30) and Jinasena (II) in his *Ādipurāna* (I 42) respectfully refer to Siddhasena in the midst of other Digambara authors Primarily Anekānta is discussed in the *Sanmati* and the discussion about Darśana and Jñāna follows as a part of it The arguments to prove the *abheda* of *jñāna* and *darśana* are a hard nut indeed Jinasena shows a close study of the *Sanmati*

Vīrasena quotes the Sūtras of the *Sanmati*, as an Āgama, in the classification of Nayas, but its Abheda-vāda (which is severely criticised by Jinabhadra in his *V-bhāṣya*) which he does not accept, he disapproves in soft words Akalanka stands as a remarkable confluence of Samantabhadra and Siddhasena In his *Astaśatī* on the *Āptamīmāmsā* of Samantabhadra, he accepts some of the logical conclusions of Siddhasena, for instance, the six-fold Naya-classification In his comm on the *Laghīyastrayam* he adopts the Sanskrit chāyā of some of the Gāthās of the *Sanmati* Likewise, he has sympathetically discussed the Guṇa-paryāya view of Siddhasena whose influence he has inherited.

Vidyānanda has composed his *Aṣṭasahasrī* on the *Āptamīmāmsā* Following the example of Kumārila, he wrote his *Tattvārtha-ślo* He refers possibly to the *Nayacakra* of Mallavādi He does not accept Siddhasena's views on Nayas or Guṇa-paryāya The way in which he fits in the Guṇa-paryāya in

the Anekānta is significant Though differing from Siddhasena thus, he quotes a Gāthā of his respectfully

Sumatideva flourished possibly earlier than Akalaṅka, and Vādirāja (*Pārśvanāthacarita* I 22) remembers him as Sanmati, the commentator on the *Sanmati* which must be the same work as that of Siddhasena Śāntarakṣita, in his *Tattvasaṃgraha*, reviews the views of a Digambara author Sumati, possibly this very commentator According to a Ś -Belgol inscription, Sumatideva was the author of the *Sumati-saptaka* The *Sanmati* was respected as an Āgama, but with the disappearance of Sumati's comm and after Abhayadeva wrote his commentary on it, it came to be looked upon as a work of Śvetāmbara tradition A line from one of the *Dvā*s is quoted in the *Sarvārthasiddhi* (VII 13) by Pūjyapāda, this is quoted by Akalanka and Vīrasena (*Jayadhavalā* 1, p 108) fully Further Akalanka (*Tattvārthavā* VIII 1) quotes another verse 1 30 The *Nyāyāvatāra* has not got recognition among the Digambaras Thus Siddhasena and his *Sanmati* have been respected in the Digambara-Paramparā

The Library of Jain Literature

NYĀYĀVATĀRA

(The Earliest Jaina work on Pure Logic)

by

SIDDHA SENA DIVĀKARA

(The celebrated Ksapaṇaka of Vikramāditya's court)

WITH SANSKRIT TEXT AND COMMENTRY
EDITED FOR THE FIRST TIME
WITH NOTES AND ENGLISH TRANSLATION

by

Mahamahopadhyaya
Dr Satis Chandra Vidaybhusana,
Siddhanta Mahodadhi, M A , Ph D , F I R S ,
Principal, Sanskrit College, Calcutta,
Author of the History of the Medieval School of Indian Logic, etc

---

Publisher
Kumar Devendra Prasada
The Central Jain Publishing House
ARRAH, (India), 1915

CONTENTS

PREFACE

(Second Edition)

The second edition of this treatise on Jaina Logic is intended to be included as a volume of "the Library of Jaina Literature" in the publication of the Sacred Books of the Jaina Society, ARRAH

I take this opportunity of expressing my sincere thanks to my friend KUMAR DEVENDRA PRASAD, Managing Director of the said Society, at whose suggestion this edition was undertaken

I hope the work, which as a treatise on Jaina Logic is unique in its character will in this way obtain a wider circulation

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA

Sanskrit College
Calcutta
December, 1915

PREFACE

(First Edition)

Professor PETERSON, in his Fifth *Report* on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, mentions a Jaina Sanskrit work called *Nyāyāvatāra* by Siddha Sena Divākara A manuscript of this work, together with a commentary on it called *Nyāyāvatāra-vivṛti*, was kindly procured for me from a private library in Bhāvanagara, Bombay, by the well-known Śvetāmbara Sādhus, Śāstra-viśārada Jainācharya Vijaya Dharma Sūri and Upādhyāya Indra-vijaya

Seeing that the *Nyāyāvatāra* is a very important work, being the earliest known Jaina treatise on Pure Logic, I have, in the present volume, attached the text of it with extracts from its verbose commentary * I have also included in the volume an English translation which I prepared for the *Journal* of the Indian Research Society of Calcutta The notes which I have added to elucidate the translation are based on the commentary already referred to

I acknowledge with thanks that Mr C RUSSELL, M A, Principal, Patna College, has kindly helped me with a number of suggestions while the translation was passing through the press

My thanks are also due to RAI SARAT CHANDRA DAS, Bahadur, C I E at whose instance I undertook this work, and who, at the suggestion of the Government of Bengal, forwarded its advance proof to the International Congress of Orientalists held at Copenhagen in August 1908 It was kindly accepted by that learned body as a contribution on the Jaina philosophical literature

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA

Presidencey College
Calcutta
February, 1909

---

* Instead of this, the entire *Vivṛti* to given in this Volume, A N U

AN OBSERVATION

[Mahāmahopādhyāya Dr SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA maintains here that Siddha Sena Divākara was identical with the well-known Ksapaṇaka This view perfectly commends itself to me There is proof enough that Siddha Sena was a Jaina sage and lived in the court of Vikramāditya That Ksapaṇaka was one of the Nine Gems of the court of Vikramāditya is also very widely known, and it remains only to prove that he was a Jaina sage We have instances enough in the *Pañcatantra* where the Jaina ascetics are nicknamed as Ksapaṇaka The following instances from the *Avadānakalpalatā* will show that the Buddhists also designated the Jaina ascetics as Ksapaṇaka —

भगवद्भाषितं तत्तु सुभद्रेण निवेदितम् ।
श्रुत्वा क्षपणकः क्षिप्रमभूद् द्वेषविषाकुलः ।। ९ ।।

तस्य सर्वज्ञतां वेत्ति सुभद्रो यदि मद्गिरा ।
तदेष क्षपणश्रद्धां त्यक्ष्यति श्रमणादरात् ।। १२ ।।

मूर्खक्षपणभक्तेन तद्गिरा हतयोषिता ।
त्वया त्यक्तस्वपुत्रेण किं नाम सुकृता कृतम् ।। ४० ।।

(Jyotiṣkāvadāna)
SARAT Ch DAS]

INTRODUCTION

SIDDHA SENA DIVĀKARA, THE AUTHOR OF NYĀYĀVATĀRA Logic was mixed up with metaphysics and religion in the ancient writing of the Jainas as in those of other sects in India The first Jaina writer on Pure Logic appears to have been Siddha Sena Divākara It was he who, for the first time among the Jainas, distinguished logic from the cognate branches of learning by composing a metrical work called *Nyāyāvatāra*[1] on Logic in thirty-two stanzas

Siddha Sena Divākara is the famous author of the *Sammati-tarka-sūtra,* which is a Prākṛta work on philosophy, containing an elaborate discussion on the principles of logic This author, who belonged to the Śvetāmbara (the white-robed) sect, has been mentioned by Pradyumna Sūri (1000 A D) in his *Vicāra-sāra-prakarana* [2]

This famous logician, who was a pupil of Vrddhavādi Sūri, received the name of Kumuda-candra[3] at the time of his ordination He is said to have split, by the efficacy of his prayers, the *Linga* (Brahmanical symbol) of Rudra in the temple of Mahākāla at Ujjaini, and to have called forth an image of Pārśvanātha by reciting his *Kalyāna-mandira-stava* He is believed to have converted king Vikramāditya to Jainism, 470 years after the Nirvāna of Mahāvīra [4] The Jainas believe that he was the spiritual tutor of that famous king, as is evident from the *Kumārapāla-carita* and other works

---

[1] A manuscript of the *Nyāyāvatāra* by Siddha Sena Divākara, together with its commentary called *Nyāyāvatāra-vivṛti*, was kindly procured for me from Bhavanagara, Bombay, by Venerable Dharmavijaya and his pupil, Indravijaya For further information about this work, see a notice of it in PETERSON'S Fifth *Report* on Sanskrit MSS , p 289 The notes, incorporated in this paper for the elucidution of the translation, are all based on the *Nyāyāvatāra-vivṛti*

[2] पचेव य वरिससए सिद्धसेणदिवायरो य जयपयडो ।
छच्चसए वीसहिए सक्कथुऊ अज्जरक्खिपहू ॥ १६ ॥

(*Vicāra-sāra-prakarana*, noticed by PETERSON in his Third *Report*, p 272)

[3] Cf *Prabhāvakacarita VIII*, V 57

[4] See KLATT'S *Paṭṭāvali* of the Kharatara Gaccha in the *Indian Antiquary*, Vol XI, Sept 1882, p 247

It may be noted here that Vikramāditya of Ujjaini has been considered by scholars to be identical with Yaśodharma Deva, king of Malwa, who, according to Alberuni, defeated the Huns at Koiur, in 533 A D The Chinese pilgrim, Hwen-tshang, who came to India in 629 A D, says that a very powerful king (presumably Vikramāditya) reigned 60 years[1] before his arrival there From these it appears that Siddha Sena Divākara, who was a contemporary of Vikramāditya, must have lived at Ujjaini about 550 A.D

Legends and historical accounts show that Siddha Sena was the well-known Kṣapaṇaka[2] (the Jaina sage), who adorned the court of Vikramāditya and was one of the Nine Gems (*nava-ratna*) Varāhamihira, the famous astronomer, who was another of the Nine Gems of the court of Vikramāditya, lived between A D 503[3] and A D 587 We are told that Kṣapaṇaka, alias Siddha Sena, was a contemporary of Varāhamihira, so he must have flourished about the middle of the 6th century

CANDRA-PRABHA SŪRI, AUTHOR OF NYĀYĀVATĀRA-VIVṚTI(?) There is an excellent commentary on the *Nyāyāvatāra*, called the *Nyāyāvatāra-vivrti* by Candra-prabha Sūri,[4] who also belonged to the Śvetāmbara sect and founded the Pūrṇimā Gaccha[5] in Samvat

---

[1] BEAL'S *Buddhistic Records* of the Western World, Vol II, p 26

[2] धन्वन्तरि क्षपणकोऽमरसिहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासा ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥
(Jyotirvidābharana)

[3] Dr THIBAUT'S Introduction to *Pañcasiddhāntika*, p XXX Varāhamihira chose Śaka 427 or A D 505 as the *abdapiṇḍa* of his astronomical calculation, showing thereby that he lived about that time So—

सप्तास्विवेदसख्य शककालमपास्य चैत्रशुक्लादौ ।
अर्द्धास्तमिते भानौ यवनपुरे सौम्यदिवसाद्ये ॥ ८ ॥

(*Pañcasiddhāntika*, Chap 1, edited by Dr G THIBAUT and SUDHAKARA DVIVEDI)

[4] See PETERSON'S *Fourth* Report, p xxvii, and PETERSON 3, xvi In the *Nyāyāvatāra-vivṛti* itself there is no mention of Candra-prabha Sūri I found somewhere that he was the author of it The authorship of the *Nyāyāvatāra-vivṛti* must, however, for the present remain an open question

[5] See Dr R G BHANDARKAR'S *Report*, 1883–84, p 147

1159 or A D 1102 He was a pupil of Jayasiṁha Sūri, and preceptor of Dharamaghoṣa He wrote another logical treatise, called *Prameya-ratna-kośa*,[1] and a philosophical treatise called *Darśana-śuddhi*, otherwise called *Samyaktva-prakarana* He was a great logician, and in controversy appeared as a lion before opponents, who resembled elephants [2] In the introduction to his *Nyāyāvatāra-vivṛti* he has quoted the Buddhist logicians, Dharmottara and Arcata, and in the concluding lines has craved the mercy of Jina

---

[1] *Jaināgama List*, Bombay, p 77, and PETERSON s Third *Report* on Sanskrit MSS , Appendix, p 9

[2] तीर्थे वीरविभो सुधर्मगणभृन् सतानलब्धोन्नति-
श्चारित्रोज्ज्वलचन्द्रगच्छजलधिप्रोल्लासशीतद्युति ।
साहित्यागमतर्कलक्षणमहाविद्यापगासागर
श्रीचन्द्रप्रभसूरिरद्भुतमतिर्वादीभसिंहोऽभवत् ॥ १ ॥
(*Daśavaikālika-ṭīkā* Tilakācārya, noticed in Peterson's Fifth *Report* p 65)

न्यायावतारः

NYĀYĀVATĀRA

Text and Translation, with Notes

प्रमाणं स्वपराभासि ज्ञानं बाधविवर्जितम् ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥ १ ॥

1 *Pramāna* (valid knowledge) is the knowledge which illumines itself and other things without any obstruction it is divided as *pratyaksa* (direct knowledge or perception) and *parokṣa* (indirect knowledge) as knowables are ascertained in two ways

This definition sets aside the view of those Buddhists (Yogācāras) who maintain that knowledge illumines itself alone, inasmuch as there is, according to them, no external object beyond it The same definition is also in direct opposition to the doctrine of the Naiyāyika, Mīmāmsaka and others, who hold that knowledge illumines the external object alone, as it cannot illumine itself The Jainas maintain that it is only when knowledge illumines itself that it can take cognizance of the external object. So according to them knowledge, like a lamp, illumines itself as well as the object lying outside it

Those whose sight has been obscured by darkness often see many false images, such as two moons, etc , men bewildered by sophism are found to believe that every thing is momentary, or the like With a view to

differentiate such kinds of false knowledge from *Pramāṇa* (valid knowledge), the phrase "without obstruction" has been used

Pramāna (valid knowledge) is divided here into *pratyakṣa* (direct knowledge) and *parokṣa* (indirect knowledge), including in the latter *anumāna* (inference) and *śabda* (the verbal testimony) This division contravenes the conclusion of Cārvāka that there is only one *pramāna* viz , *pratyaksa* (perception or direct knowledge), for *pratyakṣa* cannot be established as a *pramāna* except through the medium of the *paroksa* (indirect knowledge) It also sets aside the view of the Saugatas (Buddhists) who divide *pramāna* into *pratyakṣa* (direct knowledge or perception) and *anumāna* (inference), without any notice of *śabda* (the verbal testimony)

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।
प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २ ॥

2 *Pramānas* and the practical use made of them are well known there appears no necessity for giving any definition of the *pramāṇas*

There was never a time when the acts of seeing, inferring, etc , were not performed The use of these acts is also well known, for it is through them that we can choose one thing and reject another thing So it appears superfluous to explain the nature of *pramāna* (valid knowledge)

प्रसिद्धानां प्रमाणाना लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् ।
तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद् व्यामूढमनसामिह ॥ ३ ॥

3 The necessity here for giving the definition of the well-known *pramānas* is to remove the stupidity from the mind of stupid people

Pramāṇa (valid knowledge), though well-known, is explained here to warn the foolish people from taking false knowledge as true

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।
प्रत्यक्षमितरद् ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ४ ॥

4 Such knowledge that takes cognizance of objects, not beyond the range of the senses, is *pratyakṣa* (direct knowledge or perception); the other is known as *parokṣa* (indirect knowledge), in reference to the manner of taking the cognizance.

The words *pratyakṣa* (direct knowledge) and *paroksa* (indirect knowledge) have been used here in their ordinary acceptations, namely, the first for sense-perceptions, and the second for inference and verbal testimony In the ancient Jaina scriptures, however, *pratyakṣa* (direct knowledge) signified perfect knowledge acquired by the soul direct through meditation and not through the channels of the senses, while *parokṣa* (indirect knowledge) signified knowledge derived through the medium of the senses or signs comprising perception, inference and the verbal testimony.

साध्याविनाभुनो लिङ्गात् साध्यनिश्चायकं स्मृतम् ।
अनुमानं तदभ्रान्तं प्रमाणत्वात् समक्षवत् ॥ ५ ॥

5 The knowledge determinant of that which is to be proved (*i e*, the major term, called in Sanskrit *sādhya*), derived through the mark (*i e*, the middle term

called in Sanskrit *linga*) which is inseparably connected with the same, is known as *anumāna* (inference). being a *pramāna* it is free from invalidity like perception (*pratyakṣa*)

Inference is of two kinds 1) *svārthānumāna*, inference for one's own self, and 2) *parārthānumāna*, inference for the sake of others The first kind is the inference drawn in one's own mind after having made repeated observations Suppose that having repeatedly seen in the kitchen and other places, that where there is smoke there is fire, and having realised in his mind that there is a universal antecedence of fire in respect of smoke, a man afterwards goes to a hill and entertains a doubt as to whether or not there is fire in it Instantly, when he observes smoke on it, he recollects the inseparable connection between fire and smoke, and concludes in his mind that the hill has fire in it, as it has smoke on it This is an inference for one's own self The inference for the sake of others will be defined later on

This definition of inference, says the commentator, sets aside the view of certain writers (such as Dharmakīrti, the Buddhist) who maintain that non-perception (*anupalabdhi*), identity (*svabhāva*) and causality (*kārya*) are the marks or grounds of inference, or of certain other writers who hold the effect (*kārya*), cause (*kāraṇa*), conjunction (*samyoga*), co-existence (*samavāya*), and opposition (*virodha*) to be such marks or grounds The division of inference as 1) *a priori* (*pūrvavat* from cause to effect), 2) *a posteriori* (*śesavat* from effect to cause) and 3) from analogy (*sāmānyatodrsta*, perception of homogeneousness, that is, the recognition of the subject as being referrable to some class, and as being thence liable to have predicated of it whatever may be

predicable of the class) [as given in the *Nyāya-sūtra* of Aksapāda Gautama] is also hereby set aside.

न प्रत्यक्षमपि भ्रान्तं प्रमाणत्वविनिश्चयात् ।
भ्रान्तं प्रमाणमित्येतद् विरुद्धवचनं यतः ॥ ६ ॥

6 Since it is a *pramāna*, *pratyaksa* (perception), too, is not invalid, for, "a *pramāna*, is invalid" is an absurd expression

Some (Buddhists) who maintain that the world is true only from the practical or illusory point of view (*lokasamvrti*), but false from the transcendental or absolute standpoint (*pāramārthika*), consider perception (*pratyaksa*) to be merely illusory, and consequently invalid from the absolute standard of truth But this view is opposed by the Jainas, who maintain that the world is real from all standpoints, and consequently perception is not invalid

सकलप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वासिद्धितः स्फुटम् ।
प्रमाणं स्वान्यनिश्चायि द्वयसिद्धौ प्रसिद्ध्यति ॥ ७ ॥

7 Owing to the impossibility of all phenomena (external objects) being invalid, *pramāna* is evidently a determinant of self and other things, and serves to establish both

The world is not an illusion knowledge and its objects are all real

दृष्टेष्टाव्याहतत्वाद्वाक्यात् परमार्थाभिधायिनः ।
तत्त्वग्राहितयोत्पन्नमानं शाब्दं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

8 Knowledge arising from words, which taken in their proper acceptance express real objects not in-

consistent with what are established by perception, is known as *śabda* (the verbal testimony)

Śabda (the word or verbal testimony) is of two kinds 1) *laukika* (the knowledge derived from a reliable person), and 2) *śāstraja* (the knowledge derived from scripture)

आप्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् ।
तत्त्वोपदेशकृत् सार्वं शास्त्रं कापथघट्टनम् ॥ ९ ॥

9 The scripture (*śāstra*) is that which was invented (or first known) by a competent person, which is not such as to be passed over by others, which is not incompatible with the truths derived from perception, which imparts true instructions and which is profitable to all men and is preventive of the evil path

This definition sets aside the view of those (Mīmāmsakas) who maintain that the scripture (such as the Veda) is eternal and was not composed by any human being The scripture could not have been called a verbal testimony (*śabda* or word), unless it embodied the words of any particular person or persons

स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनं बुधैः ।
परार्थं मानमाख्यातं वाक्यं तदुपचारतः ॥ १० ॥

10 Like the decision for oneself, the production of a decision in others is called by the learned 'knowledge for the sake of others' (*parārthamāna*) speech is designated as such by metaphor

Knowledge is of two kinds 1) knowledge for one's own self (*svārthamāna*), and 2) knowledge for

the sake of others (*parārthamāna*). The second is defined as that which produces decision or belief (*niścaya*) in others, *i.e.*, which enables others to ascertain the nature of things The "word" or "speech" (*śabda* or *vākya*) comes under this class, that is, it is knowledge for the sake of others, for it produces decision in others It is true the "word" itself is not knowledge, but being the medium through which knowledge is conveyed to others, it is figuratively identified with knowledge

प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् ।
परस्य तदुपायत्वात् परार्थत्वं द्वयोरपि ॥ ११ ॥

11 Perception and inference having disclosed objects with which we are familiar, and they being the means of communication to other people, both of them are knowledge for the sake of others

Perception and inference are as much knowledge for one's own self (*svārthamāna*) as for the sake of others (*parārthamāna*) They are called "knowledge for the sake of others", because the results of perception and inference arrived at by one's own self can be communicated to others through words

प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि च यद्वचः ।
प्रत्यक्षं प्रतिभासस्य निमित्तत्वात्तदुच्यते ॥ १२ ॥

12. A statement expressive of the object ascertained by perception is also called perception it is so called being the cause of the object's manifestation

As the result of perception can be communicated to others through the word, the word itself is figurative-

ly called perception For instance, the deposition of a witness is taken by the judge as equivalent to perception, though in truth the judge has not perceived the fact deposed to

साध्याविनाभुवो हेतोर्वचो यत् प्रतिपादकम् ।
परार्थमनुमानं तत् पक्षादिवचनात्मकम् ॥ १३ ॥

13 A statement expressive of the reason (*i e* , mark or the middle term, called *hetu*) which is inseparably connected with that which is to be proved (*i e* , the major term, called *sādhya*) having been composed of the minor term (called *paksa*, signifying a side or place), etc , is called an inference for the sake of others (*parārthānumāna*)

In an "inference for the sake of others" the minor term (*paksa*), etc , must be explicitly set forth The major term or "proven" (*sādhya*) is that which is to be proved The middle term or reason (*hetu*, *linga* or *sādhana*) is that which cannot exist, except in connection with the major term or "proven" (*sādhya* or *lingi*) The minor term or abode (*pakṣa*) is that with which the reason or middle term (*hetu*) is connected, and whose connection with the major term (*sādhya*) is to be proved In a proposition, the subject is the minor term (*paksa*), and the predicate the major term (*sādhya*) The following is an "inference for the sake of others" –

1) This *hill* (minor term) is full of *fire* (major term)—proposition (*pratijñā*),

2) because it is full of *smoke* (middle term),

3) whatever is full of smoke is full of fire, just as the *kitchen* (example, *dṛṣṭānta*),

4) so is this hill full of smoke (application, *upanaya*).

5) *therefore*, this hill is full of fire (conclusion, *nigamana*)

The above is a mediocre (*madhyama*) form of an "inference for the sake of others" Here the minor term (*pakṣa*), the major term (*sādhya*), the middle term (*hetu*) and example (*dṛṣṭānta*) have been used The worst (*jaghanya*) form of an "inference for the sake of others" consists in a mere statement of the reason or middle term (*hetu*), besides the major term (*sādhya*) and the minor term (*pakṣa*), thus –

1) This *hill* (minor term) is full of fire (major term),

2) because it is full of *smoke* (middle term)

The best (*uttama*) form of an inference for the sake of others consists in the statement of the following ten parts or members (*daśāvayava*) 1) proposition (*pratijñā*), 2) correction of the proposition (*pratijñā-śuddhi*,) 3) reason or middle term (*hetu*), 4) correction of the reason or middle term (*hetu-śuddhi*), 5) example (*dṛṣṭānta*), 6) correction of the example (*dṛṣṭānta-śuddhi*), 7) application (*upanaya*), 8) correction of the application (*upanaya-śuddhi*), 9) conclusion (*nigamana*), and 10) correction of the conclusion (*nigamana-śuddhi*)

Any form containing less than ten members, down to five, is called mediocre (*madhyama*)

साध्याभ्युपगम. पक्षः प्रत्यक्षाद्यनिराकृत. ।
तत्प्रयोगोऽत्र कर्तव्यो हेतोर्गोचरदीपकः ॥ १४ ॥

14. ***Pakṣa*** (the minor term) is that which is asserted to be connected with the (major term or) *sādhya*, and is not excluded by perception, etc , it is to be used here (in an inference for the sake of others) as exhibiting an abode of the reason (*i e* , the middle term, called ***hetu***)

Some philosophers hold that the minor term (*pakṣa*) is not an essential part of an inference But this view, according to the Jainas, is untenable, it being absolutely necessary to state the minor term (*pakṣa*) in an inference

अन्यथा वाद्यभिप्रेतहेतुगोचरमोहितः ।
प्रत्यायस्य भवेद्धेतुर्विरुद्धारेकितो यथा ॥ १५ ॥

15 Otherwise, owing to a misconception as to the abode of the reason (*i e* , *paksa* or minor term) as intended by the disputant, his reason (*hetu* or middle term) may appear to his opponent as absurd

If any disputant does not explicitly state the minor term (*pakṣa*), his reason might be misunderstood by his opponent, *e g* –

1) This hill (minor term) is full of fire (major term),

2) because it is full of smoke (middle term)

The above inference, if the minor term is omitted, will assume the following form·–

1) Full of fire (major term),

2) because full of smoke (middle term)

Here the opponent might not at once recollect any abode or place (minor term, *pakṣa*) in which the fire and smoke abide in union, and might mistake a lake

for such an abode In such a case, the whole argument will be misunderstood.

धानुष्कगुणसंप्रेक्षि जनस्य परिविध्यतः ।
धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन गुणेतरौ ॥ १६ ॥

16 A man who has come to behold the excellence of an archer will have to behold the opposite of it, if the archer hits without fixing an aim

Just as a clever archer, with a view to preventing his arrow from going to a wrong direction, fixes his aim before hitting, so a skilful disputant, in order to avoid being misunderstood, should, in stating an inference, mention the minor term (*pakṣa*) with which the major term (*sādhya*) and the middle term (*hetu*) are both connected

हेतोस्तथोपपत्त्या वा स्यात् प्रयोगोऽन्यथापि वा ।
द्विधान्यतरेणापि साध्यसिद्धिर्भवेदिति ॥ १७ ॥

17 The reason (or the middle term, *hetu*) may be used to show connection or the opposite of it, in either of these two ways, the *sādhya* (that which is to be proved) can be proved

The reason or middle term (*hetu*) can be used in two ways as follows 1) the reason or middle term (*hetu*) may exist only if the major term (*sādhya*) existed, such as in the proposition "here there is fire, because there is smoke", the smoke (middle term) may exist only if there is fire (major term), and 2) the reason or middle term (*hetu*) cannot exist if the major term (*sādhya*) does not exist, such as in the proposition "here there is fire, because otherwise there could not be any

smoke", the smoke (middle term) could not have existed if there had been no fire (major term)

साध्यसाधनयोर्व्याप्तिर्यत्र निश्चीयतेतराम् ।
साधर्म्येण स दृष्टान्तः संबन्धस्मरणान्मतः ॥ १८ ॥

18 Where the inseparable connection of the major term (*sādhya*) and the middle term (*sādhana* or *hetu*) is shown by homogeneousness (*sādharmya*), the example is called a homogeneous one, on account of the connection (between those terms) being recollected

An example (*drstānta*) is a familiar case which reassures the inseparable connection (*vyāpti*) between the major term (*sādhya*) and the middle term (*hetu*) It is of two kinds 1) homogeneous (*sādharmya*), and 2) heterogeneous (*vaidharmya*) The homogeneous example is that which reassures the connection (*vyāpti*) by homogeneousness (*sādharmya*), thus –

1) This hill is full of *fire* (major term)
2) because it is full of *smoke* (middle term),
3) just as the *kitchen* (homogeneous example)

Here the fire and smoke abide homogeneously in the kitchen

साध्ये निवर्तमाने तु साधनस्याप्यसंभव· ।
ख्याप्यते यत्र दृष्टान्ते वैधर्म्येणेति स स्मृतः ॥ १९ ॥

19 The heterogeneous example is that which shows that the absence of the major term (*sādhya*) is followed by the absence of the middle term

The heterogeneous example reassures the connection (*vyāpti*) by contrariety, that is, by showing that the absence of the major term (*sādhya*) is attended by

the absence of the middle term (*hetu*), thus –

1) This hill has no *smoke* (major term),
2) because it has no *fire* (middle term),
3) just as a *lake* (heterogeneous example)

अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धेर्बहिरुदाहृतिः ।
व्यर्था स्यात्तदसद्भावेऽप्येवं न्यायविदो विदुः ॥ २० ॥

20 Logicians maintain that to cite an example from outside is useless, as that which is to be proved (*sādhya*) can be proved through internal inseparable connection (*antar-vyāpti*), even without such example

Internal inseparable connection (*antar-vyāpti*) occurs when the minor term (*pakṣa*) itself as the common link of the middle term (*hetu*) and the major term (*sādhya*) shows the inseparable connection between them, thus –

1) This hill (minor term) is full of *fire* (major term),
2) because it is full of *smoke* (middle term)

Here the inseparable connection between the fire and smoke is shown by the hill (minor term), which is their common ground

External inseparable connection (*bahir-vyāpti*) occurs when an example (*dṛṣṭānta*) from outside is introduced as the common link of the middle term (*hetu*) and the major term (*sādhya*) to reassure the inseparable connection between them, thus –

1) This hill is full of *fire* (major term),
2) because it is full of *smoke* (middle term),
3) just as a *kitchen* (example)

Here the kitchen, which forms no essential part of the inference, is introduced from outside as the com-

mon link of the fire and smoke, to reassure the inseparable connection between them (the fire and smoke).

Some logicians [such as Vasubandhu] hold that that which is to be proved, that is, the "proven" or the major term (*sādhya*), can be established by the internal inseparable connection (*antar-vyāpti*) alone, so the pointing out of the external inseparable connection (*bahir-vyāpti*) is superfluous It is useless even when there is no internal inseparable connection In the case of the internal inseparable connection being existent external inseparable connection is superfluous, and in the case of the former being non-existent the latter is useless

प्रतिपाद्यस्य यः सिद्धः पक्षाभासोऽस्ति लिङ्गतः ।
लोकस्ववचनाभ्यां च बाधितोऽनेकधा मतः ॥ २१ ॥

21 If that of which the major term or predicate (*sādhya*) is affirmed is opposed by evidence (*linga*), the public understanding, one's own statement, etc , we have that which is known as the fallacy of the minor term or thesis (*paksābhāsa*), of which there are many varieties

The semblance or fallacy of the minor term or thesis (*pakṣābhāsa*) arises when one predicates of the minor term (*pakṣa*) that which is yet to be proved to the opponent, or which is incapable of being proved, or when it is opposed to perception and inference, or inconsistent with the public understanding or incongruous with one's own statement, thus –

1) "The jar is corporeal (*paudgalika*)"—this is a conclusion which is yet to be proved to the opponent.

2) "Every thing is momentary"—this is a Saugata (Buddhist) doctrine which, according to the Jainas, is incapable of being proved.

3) "The general (*sāmānya*) and particular (*viśeṣa*) things are without parts, are distinct from each other and are like themselves alone"—this is opposed to perception

4) "There is no omniscient being"—this is, according to the Jainas, opposed to inference

5) "The sister is to be taken as wife"—this is inconsistent with the public understanding

6) "All things are non-existent"—this is incongruous with one's own statement

अन्यथानुपपन्नत्वं हेतोर्लक्षणमीरितम् ।
तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैस्तदाभता ॥ २२ ॥

22 The reason (*i e* , the middle term called *hetu* has been defined as that which cannot exist except in connection with the major term (*sādhya*), the fallacy of the reason (*hetvābhāsa*) arises from non-conception, doubt or misconception about it (the middle term).

1) This hill is full of *fire* (major term),

2) because it is full of *smoke* (middle term)

In this example "smoke" is the middle term or reason (*hetu*) which cannot exist, except in an inseparable connection (union) with "fire", which is the major term (*sādhya*)

असिद्धस्त्वप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते ।
विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिकः स तु ॥ २३ ॥

23 That which has not yet been established is called "the unproved" (*asiddha*), that which is possible only in the opposite way is called "the inconsistent" (*viruddha*), that which can be explained in one way as well as in the opposite way is called "the uncertain" (*anaikāntika*)

Semblance of the reason or fallacy of the middle term (*hetvābhāsa*) is of three kinds, as follows —

1) The unproved (*asiddha*) such as "the sky-lotus is fragrant, because it has the generic property of lotuses" Here the reason, *viz*, the sky-lotus (which is unreal) has the generic property of lotuses, is unproved

2) The inconsistent (*viruddha*) such as "this is fiery, because it is a body of water" Here the reason alleged is opposed to what is to be established

3) The uncertain (*anaikāntika*) such as "all things are momentary, because they are existent" Here the reason alleged is uncertain, because 'existence' may or may not be a proof of momentariness, for, an opponent might equally argue "all things are eternal, because they are existent"

साधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
अपलक्षणहेतूत्थाः साध्यादिविकलादयः ॥ २४ ॥

24 Logicians have declared that fallacies of the example (*dṛṣṭāntābhāsa*) in the homogeneous form, arise here from an imperfect middle term or from a defect in the major term, etc

Fallacies of the homogeneous example (*sādharmya dṛṣṭāntābhāsa*) arise from a defect in the major term (*sādhya*) or middle term (*hetu*) or both, or from doubt about them, thus —

1) Inference is *invalid* (major term) because it is a *source of knowledge* (middle term), like *perception* (homogeneous example)

Here the example involves a defect in the major term (*sādhya*), for perception is not invalid

2) Perception is *invalid* (major term), because it is a *source of true knowledge* (middle term), like a *dream* (homogeneous example)

Here the example involves a defect in the middle term (*hetu*), for a dream is not a source of true knowledge

3) The omniscient being is not *existent* (major term), because he is not *apprehended by the senses* (middle term), like a *jar* (homogeneous example)

Here the example involves a defect in both the major and middle terms (*sādhya* and *hetu*), for the jar is both existent and apprehended by the senses.

4) This person is *devoid of passions* (major term), because he is *mortal* (middle term), like the *man in the street* (homogeneous example)

Here the example involves doubt as to the validity of the major term, for it is doubtful whether the man in the street is devoid of passions

5) This person is *mortal* (major term), because he is *full of passions* (middle term), like the *man in the street* (homogeneous example)

Here the example involves doubt as to the validity of the middle term, for it is doubtful whether the man in the street is devoid of passions

6) This person is not *omniscient* (major term), because he is *full of passions* (middle term), like the *man in the street* (homogeneous example)

Here the example involves doubt as to the validity of both the major and middle terms, for it is doubtful

whether the man in the street is full of passions and not omniscient

Some unnecessarily lay down three other kinds of fallacy of the homogeneous example (*sādharmya-dṛṣṭāntābhāsa*), viz —

1) Unconnected (*ananvaya*), such as This person is *full of passions* (major term), because he is a *speaker* (middle term), like a *certain man in Magadha* (example)

Here, though a certain man in Magadha is both a speaker and full of passions, yet there is no inseparable connection between "being a speaker" and "being full of passions"

2) Of connection unshown (*apradarśitānvaya*), such as —

Sound is *non-eternal* (major term), because it is *adventitious* (middle term), as a jar (example)

Here, though there is an inseparable connection between "adventitious" and "non-eternal", yet it has not been shown in the proper form, as—

"Whatever is adventitious, is non-eternal, as a jar"

[Dignāga, the Buddhist, urged the necessity of converting the example into a universal proposition, with a view to show the connection between the middle term and major term in the proper form]

3) Of contrary connection (*viparītānvaya*), such as —

Sound is non-eternal (major term), because it is *adventitious* (middle term)

Here, if the inseparable connection (*vyāpti*) is shown, thus—

"Whatever is non-eternal, is adventitious as a jar", instead of thus—

"Whatever is adventitious, is non-eternal as a jar", the example would involve the fallacy of contrary connection

वैधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
साध्यसाधनयुग्मानामनिवृत्तेश्च संशयात् ॥ २५ ॥

25 Logicians have declared that fallacies of the example in the heterogeneous form arise when the absence of the major term (*sādhya*) or the middle term (*sādhana* or *hetu*) or both, is not shown, or when there is a doubt about them

The fallacy of the heterogeneous example (*vaidharmya-dṛṣṭāntābhāsa*) is of six kinds, thus —

1) Inference is *invalid* (major term), because it is a *source of true knowledge* (middle term), whatever is not invalid is not a source of true knowledge, as a *dream* (heterogeneous example)

Here the example involves in the heterogeneous form a defect in the major term (*sādhya*) for a dream is really invalid, though it has been cited as not invalid

2) Perception is *non-reflective* or *nirvikalpaka* (major term), because it is a *source of true knowledge* (middle term), whatever is reflective or *savikalpaka*, is not a source of true knowledge, as *inference* (heterogeneous example)

Here the example involves in the heterogeneous form a defect in the middle term (*sādhana*), for inference is really a source of true knowledge, though it has been cited as not such

3) Sound is *eternal* and *non-eternal* (major term), because it is an *existence* (middle term), whatever is not eternal and non-eternal is not an existence, as a *jar* (heterogeneous example)

Here the example involves in the heterogeneous form a defect in both the major and middle terms (*sādhya* and *sādhana*), for the jar is both "eternal and non-eternal", and "an existence"

4) Kapila is *non-omniscient* (major term), because he is a *non-propounder of the four noble truths* (middle term), whoever is not non-omniscient is not non-propounder of the four noble truths, as *Buddha* (heterogeneous example)

Here the example involves in the negative form a doubt as to the validity of the major term (*sādhya*), for it is doubtful whether Buddha was omniscient

5) This person is *untrustworthy* (major term), because he is *full of passions* (middle term), whoever is not un-trustworthy is not full of passions, as *Buddha* (heterogeneous example)

Here the example involves doubt as to the validity of the middle term (*hetu*), for it is doubtful whether Buddha is not full of passions

6) Kapila is not devoid of *passions* (major term), because he did *not give his flesh to the hungry* (middle term), whoever is devoid of passions gives his own flesh to the hungry, as *Buddha* (heterogeneous example)

Here the example involves doubt as to the validity of both the major and middle terms (*sādhya* and *sādhana*), for it is doubtful whether Buddha was devoid of passions and gave his own flesh to the hungry

Some unnecessarily lay down three other kinds of fallacy of the heterogeneous example (*vaidharmya-dṛṣṭāntābhāsa*), viz —

1) Unseparated (*avyatireki*) This person is not *devoid of passions* (major term), because he is a *speaker*

(middle term), whoever is devoid of passions is not a speaker, as a *piece of stone* (heterogeneous example).

Here, though a piece of stone is both "devoid of passions" and "not a speaker", yet there is no unavoidable separation (*vyatireka-vyāpti*) between "devoid of passions" and "a speaker"

2) Of separation unshown (*apradarśita-vyatireka*).

Sound is *non-eternal* (major term), because it is *adventitious* (middle term), just as *ether* (example)

Here, though there is an unavoidable separation between "adventitious" and "eternal", yet it has not been shown in the proper form such as "Whatever is not adventitious, is eternal, just as ether".

[Dignāga, the Buddhist, urged the necessity of converting the heterogeneous example into a universal negative proposition, with a view to point out the connection of the middle term and major term]

3) Of contrary separation (*viparīta-vyatireka*)·

Sound is not *eternal* (major term), because it is *adventitious* (middle term), whatever is eternal, is not adventitious, just as *ether* (example)

Here the example has been put in a contrary way, for the proper form should have been· "Whatever is not adventitious is eternal, just as *ether*

वाद्युक्ते साधने प्रोक्तदोषाणामुद्भावनम् ।
दूषणं निरवद्ये तु दूषणाभासनामकम् ॥ २६ ॥

26 Refutation (*dūṣaṇa*) is the pointing out of the aforesaid fallacies in the reasoning of an opponent; but it is called a semblance of a refutation (*dūṣaṇābhāsa*), when the reasoning is really devoid of defects

A disputant is said really to refute his opponent, if the former can detect in the reasoning of the latter any of the fallacies aforementioned But it will be a mere semblance of refutation, if he ascribes to his opponent fallacies which he has not really committed

सकलावरणमुक्तात्मकेवलं यत् प्रकाशते ।
प्रत्यक्षं सकलार्थात्मसततप्रतिभासनम् ॥ २७ ॥

27 That which is characterised as free from all obstructions and shines as the absolute is called (supreme or transcendental) perception, it uninterruptedly illumines the nature of all objects

Perception (*pratyakṣa*) is used in two senses 1) supreme or transcendental (*pāramārthika*) and 2) practical (*vyāvahārika*) The practical perception consists of the knowledge acquired by the soul through the channels of the senses, such as the visual knowledge, auditory knowledge, etc Transcendental perception is the knowledge acquired by the soul direct, through meditation, without the intervention of the senses or signs

प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्तनम् ।
केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ॥ २८ ॥

28 The immediate effect of *pramāna* (valid knowledge) is the removal of ignorance, the mediate effect of the absolute knowledge is bliss and equanimity, while that of the ordinary practical knowledge is the facility to select or reject

Pramāna (valid knowledge) is of two kinds. 1) *kevala*, absolute and 2) ordinary. The immediate

effect of both is the cessation of ignorance The mediate effect of the absolute knowledge is happiness and equanimity, while that of the ordinary knowledge is the facility which it affords us to choose the desirable and reject the undesirable

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥ २९ ॥

29 Since things have many characters (that is, may be conceived from many points of view), they are the objects of all-sided knowledge (omniscience); but a thing conceived from one particular point of view is the object of *naya* (or one-sided knowledge)

Objects, whether intrinsic or extrinsic, possess many different characteristics, and may be taken from different standpoints They are understood in their entire character by omniscience alone, while to take them from a certain standpoint is the scope of *naya* (the one-sided method of comprehension)

Naya (the one-sided method of comprehension) is of seven kinds, mentioned below —

1) *Naigama* (the non-distinguished) is the method by which an object is taken in its generic and specific capacities not distinguished from each other. For instance, by the term "bamboo" one may understand a number of properties, some of which are peculiar to its own species, while the remaining ones are possessed by it in common with other trees, such as a mango, jack, banyan, etc , without any distinction being made between these two classes of properties The Nyāya and Vaiśeṣika schools of philosophy follow the *Naigama naya*

2) *Saṃgraha* (the generic) is the method by which the generic properties alone are taken into consideration without any cognizance of the particular properties which, independent of the former, are non-entities, like sky-flowers Thus, when we speak of a mango, jack or bamboo, we mean that it is a tree The Advaita and Sāmkhya systems of philosophy follow the *Saṃgraha-naya*

3) *Vyavahāra* (the practical) is the method by which the practical or particular alone, is considered, for the general without the particular is a non-entity, like the horn of a hare On being asked to bring a tree, can anybody bring the tree in general? No, he can bring only a particular tree, such as a mango, jack or bamboo The Cārvāka philosophy follows the *Vyavahāra-naya*

4) *Ṛju-sūtra* (the straight expression) is the method by which a thing, as it exists at present, is considered, without any reference to the past or future It is useless to ponder over things as they were in the past or will become in the future All practical purposes are served by the thing itself, as it exists at the present moment For instance, a man, who was formerly (in a previous birth) my son, is now born as a prince somewhere else, he is of no practical use to me now So the *Ṛju-sūtra* recognises only the entity itself (*bhāva*), and does not consider the name (*nāma*), image (*sthāpanā*), or the constituent cause (*dravya*) For instance, a poor cowherd, if he bears the *name of Indra*, does not thereby become the lord of heavens An *image* of a king cannot accomplish the function of the king himself The *causes* in me which will lead to my accepting a different kind of body in a future birth,

cannot enable me to enjoy that body now Some hold that the atoms alone are true, while practically it is the aggregates or lumps alone that are true This is *Rju-sūtra*, which is followed by the Buddhists

5) *Śabda* (the verbal) consists in using a word in a conventional sense, and not according to its etymological derivation Thus the word *śatru* usually, or in its conventional sense, means "enemy", while etymologically "a destroyer". The grammarians are the followers of this method

6) *Samabhirūdha* (the subtle) consists in making nice distinctions among the synonyms, applying each name appropriately according to their etymological derivation The grammarians are the followers of this method

7) *Evaṃbhūta* (the such-like) consists in naming a thing only when it possesses its practical efficiency Thus a man should be named *Śakra* if he actually possesses strength (*śakti*), implied by the name The grammarians are the followers of this method

नयानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।
संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ३० ॥

30 The knowledge which determines the full meaning of an object through the employment, in the scriptural method, of one-sided *nayas*, is called *Syād-vāda-śruta*

The *śruta* or scriptural knowledge is of three kinds, v.z 1) false hearing or knowledge (*mithyā-śruta*), such as that derived from the scripture of the bad Tirthikas, 2) hearing of the one-sided method (*naya-śruta*), that is, the knowledge derived from that

part of the Jaina scripture which teaches us to comprehend things from any particular standpoint, and 3) hearing of the all-sided method (*syād-vāda-śruta*), that is, the knowledge derived from that part of the Jaina scripture which teaches us to comprehend things from all-sided standpoints The *naya-śruta* (knowledge of the one-sided method) has been described in the previous verse The *syād-vāda* (knowledge of the all-sided method) is described below —

Syād-vāda, which literally signifies assertion of possibilities, seeks to ascertain the meaning of things from all possible standpoints Things are neither existent nor non-existent absolutely A thing may be said to exist in a certain way and to be non-existent in another way, and so forth *Syād-vāda* examines things from seven points of view, hence the doctrine is also called *sapta-bhangī-naya* (seven-fold paralogism) It is stated as follows 1) May be, it is (*syādasti*), 2) may be, it is, not (*syād-nāsti*), 3) may be, it is, and it is not (*syād-asti-nasti*), 4) may be, it is indescribable (*syād-avaktavyam*), 5) may be, it is and yet indescribable (*syād-asti ca avaktavyaṃ ca*), 6) may be, it is not, and also indescribable (*syād nāsti ca avaktavyaṃ ca*), 7) may be, it is, and it is not, and also indescribable (*syād asti ca nāsti ca avaktavyaṃ ca*)

When a thing is to be established, we say "it is", when it is to be denied, we say "it is not" When a thing is to be established and denied in turn, we say "it is and it is not", When a thing is to be established and denied simultaneously, we say, "it is indescribable" When a thing is to be established and yet described as indescribable, we say "it is, and yet indescribable" When a thing is to be denied and also

declared as indescribable, we say "it is not, and also indescribable" When a thing is to be established and denied as well as declared indescribable at the same time, we say "it is and it is not, and also indescribable" *Syād*, which signifies "may be", denotes all these seven possibilities, that is, a thing may be looked at from one of the above seven points of view, there being no eighth alternative

प्रमाता स्वान्यनिर्भासी कर्ता भोक्ता विवृत्तिमान् ।
स्वसंवेदनसंसिद्धो जीवः क्षित्याद्यनात्मकः ॥ ३१ ॥

31 The spirit (soul or *jīva*) is the knower, doer and enjoyer, illumines self and others, undergoes changes of condition, is realised only in self-consciousness, and is different from the earth, etc

The soul (*ātman* or *jīva*) has knowledge, and so is different from knowledge itself As an enjoyer and doer, the soul in the Jaina philosophy is different from that of the Sāṃkhya philosophy The soul by the Jainas is described as undergoing changes of condition In this respect, it is different from that of the Nyāya and Vaiśesika philosophy

प्रमाणादिव्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका ।
सर्वसंव्यवहर्तॄणां प्रसिद्धापि प्रकीर्तित ॥ ३२ ॥

कृतिरियं श्रीसितपट्टसिद्धसेनदिवाकरस्य ॥

32 This system of *pramāna*, etc , is beginningless and endless, though familiar to all persons in every day practice, it is yet explained here

This shows that the world, as conceived by the Jainas, is eternal

न्यायावतारश्लोकानुक्रमणिका

श्रीसिद्धसेनदिवाकरविरचितः

न्यायावतारः

श्रीसिद्धर्षिगणिकृतविवृतिसहित ।

अवियुतसामान्यविशेषदेशिनं वर्धमानमानम्य ।
न्यायावतारविवृतिः स्मृतिबीजविवृद्धये क्रियते ॥ १ ॥

तस्य चेदमादिवाक्यम्

प्रमाणव्युत्पादनार्थमिदमारभ्यते ।

प्रमाणेत्यादि । अनेन च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसबन्धविकलतया ध्वनेर्बहिरर्थं प्रति प्रामाण्यायोगादभिधेयादिसूचनद्वारोत्पन्नार्थसशयमुखेन श्रोतार. श्रवण प्रति प्रोत्साह्यन्ते इति धर्मोत्तरो मन्यते । तदयुक्तम् । यदि हि शब्दस्यार्थप्रकाशन प्रति सामर्थ्यं न समस्ति, तत् कथमसावभिधेयादिसूचने पटिष्ठ स्यात् । न च तस्याप्रामाण्ये एतच्छ्रवणादर्थसशय कुर्वन्ति प्रेक्षावन्त, तद्वत्ताहाने मिथ्याज्ञानादपि प्रवृत्त्यविरामप्रसङ्गाच्च । अर्चटस्त्वाह—न श्रावकोत्साहकमेतत्, प्रामाण्याभावात्, तेषां चाप्रामाण्यादप्रवृत्तेः, किं तर्हि प्रकरणार्थकथनावसरोपस्थितपरोपन्यस्तहेत्वसिद्धतोद्भावनार्थम् । तथा हि—सभवत्येववादी—नारब्धव्यमिदम्, अभिधेयादिशून्यत्वात्, काकदन्तपरीक्षादिवदिति, तदनेनास्य तद्वत्ताप्रकाशकेन वचसा तद्धेतुनामसिद्धतोद्भाव्यत इति । तदयुक्ततरम्, यतो यदीदमप्रमाणमिति नाभिधेयादीनि साक्षाल्लक्षयत् प्रवर्तयति, तत परोपन्यस्तहेत्वसिद्धता कथयतीति युक्तिरिक्त पश्याम, अप्रमाणस्याकिंचित्करत्वात्, अन्यथा प्रमाणविचारणमानर्थक्यमश्नुवीत । तस्मादिद प्रमाणभूत सदभिधेयादीनि प्रतिपादयत् प्रेक्षावत प्रवर्तयतीति प्रकरणादावुपन्यस्तम् । सबन्धशून्यत्वादस्य कथमर्थे प्रमाणतेति चेत्, प्रत्यक्षेऽपि कथ तर्हि सेति वाच्यम् । ग्राह्यग्राहकभावसबन्धबलादिति चेत्, अत्रापि वाच्यवाचकभावादिति ब्रूम । स एव कथमिति चेत्, अध्यक्षेऽपि वेद्यवेदकभाव कथमिति वाच्यम् । तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामिति चेत्, केय तदुत्पत्तिर्नाम । तज्जन्यतेति चेत् । प्रतिक्षण भङ्गुरत्वे सैव दुरुपपादेत्याचक्ष्महे । तथा हि—क्षणनश्वरोऽर्थः स्वक्षणे पूर्वं पश्चाद् वा कार्यं कुर्यादिति त्रयी गतिः । तत्र न तावदाद्य पक्षः

कक्षीकरणीयः, समकालभाविनि व्यापाराभावात्, इतरथैकक्षणवर्तिनां समस्तार्थ-
क्षणानामितरेतर कार्यकारणभाव प्रसज्येत, तथा च तत्प्रयुक्तो ग्राह्यग्राहक-
भावश्चेत्यसमञ्जसमापनीपद्येत । अथ स्वक्षणात्पूर्वम्, अचारु एतदपि, स्वय-
मसतो भविष्यच्छङ्खचक्रवर्त्यादेरिव पूर्वकालवर्तिनि कार्ये व्यापाराभावात् ।
5 अथ स्वक्षणादूर्ध्वं कार्यं विधत्त इति मन्येथा, एतदप्यसाधीय॰, विनष्टस्य
कार्यकरणाक्षमत्वात्, अन्यथा मृतस्य शिखिन केकायित स्यात् ॥ तदाकारतापि
किमर्थाकारसङ्क्रान्त्या, अथ तत्सदृशतयोत्पत्तेर्ज्ञानस्येति । यद्याद्य कल्प,
तदयुक्तम्, ज्ञाने स्वाकारार्पणादर्थस्य निराकारतानुषङ्गात् स्वदेहे पृथुतरार्थ-
दर्शनप्रसङ्गात्, शिर॰स्फोटनप्लावनाद्यनर्थप्रसक्तेश्च । अथ द्वितीय, तथा
10 सति सादृश्यवशादर्थव्यवस्थेत्यायातम् । न च सादृश्य भवतां दर्शने तात्त्वि-
कमस्ति, विविक्तक्षणक्षयिपरमाणुलक्षणस्वलक्षणानां पारमार्थिकत्वाभ्युपगमात्।
अनादिकालालीनवासनाप्रबोधसपादितसत्ताकनिर्विकल्पकविविक्तदर्शनोत्तरका-
लभाविविकल्पव्यवस्थापितसादृश्यवशादर्थग्रहणनियमे सत्येकनीलस्वलक्षणे क्षणे
सकलकालकलापव्यापिकाककुवलयादिगतनीलताया व्यवस्थितिरविशेषेणानुष-
15 ज्येत, तथा च प्रतिनियतो ग्राह्यग्राहकभावो न घटामटाट्येत । अङ्गुल्य-
ग्रनिर्दिश्यमानपुरोवर्तिनीलस्वलक्षणदर्शनबलायातत्वात् नैल्यविकल्पस्य तदेवाध्य-
वस्यति न भूत भावि काककुवलयादिगत वा इति चेत्, तर्हि विकल्प स्वलक्ष-
णनिष्ठ प्राप्त॰, नियतदेशवशावच्छिन्नार्थक्रियासमर्थार्थग्रहणात् । तथा हि—
तदध्यवसाय किं तद्विकल्पनम् उत तद्ग्रहणम् । न तावत् तद्विकल्पनम्,
20 विकल्पानां भवदभिप्रायेण स्वलक्षणान्त प्रवेशाभावात् । तदुक्तम्—

तेनान्यापोहविषया॰ प्रोक्ता सामान्यगोचरा ।
शब्दाश्च बुद्धयश्चैव वस्तुन्येषामसभवात् ॥ १ ॥ इति ।

अथ ब्रूयात्—यद्यपि विकल्पा सामान्य गोचरयन्ति तत्त्वत, तथापि
प्रत्यक्षविकल्पयोर्यौगपद्येन प्रवृत्तेर्विमूढ प्रतिपत्ता विकल्पस्यापि स्वलक्षण-
25 निष्ठतां व्यवस्यति । तथा चोक्तम्—

मनसोर्युगपद्वृत्ते सविकल्पाविकल्पयो ।
विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्य व्यवस्यति ॥ १ ॥ इति ।

तत् किमिद शपथै प्रत्येय यदुत मोहाद् विकल्पेन स्वलक्षणमध्यवस्यति
न पुनर्विशदनिर्भासिन साक्षात्करोति । एव चाध्यक्षमपि सकलार्थव्यक्तीर्गोचर-
30 यति, विकल्पमोहात्तु संनिहितविषय लक्ष्यते इति परोऽनुषञ्जयन् दुर्निवार:

स्यात् । उत तद्ग्रहणमध्यवसाय, तदा स्वलक्षणनिष्ठता विकल्पस्य स्ववाचा
भवद्भिः प्रतिपन्ना स्यात् । एवं च विकल्पयुगलकेऽप्यर्थक्रियासमर्थार्थपर्यवसि-
ततत्ताकता विकल्पस्याढौकते । यदा च विकल्पः स्वलक्षणसौधमध्यमध्यास्त
इति अभिदध्या', तदा सति ध्वनेरपि तदन्तःप्रवेशो दुर्निवारः स्यात्, तत्सहचर-
त्वात् । यदाह भवदाचार्य'— स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पानामिति । 5
न च विकल्प व्यतिरिच्य सादृश्यव्यवस्थापकमन्यदस्ति, प्रत्यक्षस्य सकलजगद्वि-
लक्षणस्वलक्षणग्रहणप्रवणत्वात् । तद् यदि तत्सदृशतयोत्पत्तिस्तदाकारता,
तदा प्रतिपादितन्यायाद् विकल्पस्य सनिहितार्थगोचरतोररीकर्तव्या, तथा च
ध्वनिरपि तद्विषय सिध्यतीति सिद्ध न समीहितम् । अन्यथा तदाकारता न
समस्ति, गत्यन्तराभावात् । तत्र तदुत्पत्तितदाकारते ग्राह्यग्राहकभावहेतू संस्त' । 10
सस्ता वा, तथापि विकल्पत' पर्यनुयोज्यो भवान् । किमेते ग्रहणकारणं पार्थ-
क्येन उत सामस्त्येन । तद् यद्याद्य पक्ष., कपालक्षणो घटान्त्यक्षणस्य ग्राहकः
प्राप्नोति तज्जन्यत्वात्, जलचन्द्रो वा नभश्चन्द्रस्य ग्राहक स्यात् तदाकार-
त्वात् । अथ द्वितीय, तदा सति घटोत्तरक्षण पूर्वक्षणस्य ग्राहक प्रसज्जति,
तदुत्पत्तेस्तदाकारत्वाच्च । जडत्वादर्थस्य न ग्राहकत्वमपि तु ज्ञानस्य तदुत्पत्ति- 15
तदाकारतयो सत्योरिति चेत्, इदमिदानीं विदितमस्माभि, एतदपि समानार्थ-
ग्राहिप्राचीनसवेदनक्षणलक्षणमनस्कारोत्पाद्यज्ञाने ग्राहकलक्षण व्यभिचरति,
उत्पादकप्राक्तनक्षणवर्तिमनस्काराग्राहकत्वात् । तदध्यवसायसाहित्येन तदु-
त्पत्तितदाकारतयोर्ग्रहणकारणत्व सपूर्णं मनस्कारे तत्रास्तीति चेत्, किमिद
भिन्नगोचरेण सह साहित्यम् । तथा हि-अध्यवसायो वासनाप्रबोधवशादुत्पन्न 20
सामान्यमनर्थरूप विकल्पयति । प्रत्यक्ष बहिरार्थाल्लब्धात्मलाभ तदाकार
तमेव साक्षात्करोति — इति भवता दर्शनम्, तत्र विकल्पसाहित्य प्रत्यक्षस्य
कचन विशेष पुष्णाति । तदिद ग्राह्यग्राहकभावकारण प्रत्यक्षेऽपि यद्
भवद्भिरभ्यधायि, तद् यथा यथा विचार्यते तथा तथा विशीर्यत इत्यनपेक्ष-
णीयम् । तद् यथाकथचित् प्रत्यक्षस्य प्रतिपादितग्राह्यग्राहकभावलक्षणवैक- 25
ल्येऽपि ग्राहकत्वम् अर्थस्य ग्राह्यत्वम्, तथा दृष्टत्वात्, अन्यथा निखिलव्यव-
हारोच्छेदप्रसङ्गात् भवद्भिरपि प्रत्यपादि । तथा शब्दस्य वाचकत्वमर्थस्य
वाच्यत्व प्रतिपद्यध्व यूयम्, अत्रापि दृष्टहाने व्यवहारोच्छेदस्य समानत्वात् ।
अथ इत्थमाचक्षीथा, यथा — नद्यास्तीरे गुडशकट पर्यस्तं, धावत धावत
डिम्भका — इत्यादिविप्रतारकपुरुषवचनश्रवणात् प्रवर्तमाना विप्रलम्भताभाजो 30

जायन्ते, अतः सकलवचनेष्वनाश्वास इति । एवं तर्हि चिकिचिकायमानमरु-
मरीचिकाचक्रचुम्बि यज्जलोल्लेखि विशददर्शनमुदयपदवीं समासादयति
तदलीकमवलोकितमिति, सकलाध्यक्षेष्वनाश्वास इत्यभिदध्महे । पाश्चात्य-
विपरीतार्थोपस्थापकप्रमाणबाधितत्वाद् मरीचिकासु जलज्ञानमप्रमाणं न
शेषसत्यस्तम्भादिविज्ञानानि, बाधारहितत्वादिति चेत्, तर्हि वचनादप्ययं न्याय
किं काकैर्भक्षित । न हि वयं सर्वज्ञवचसां प्रामाण्यं प्रतिपद्येमहि, किं तर्हि
सुनिश्चिताप्तप्रणेतृकाणामेव । तत्र प्रामाण्यं प्रति प्रत्यक्षशाब्दयोर्विशेषमुपल-
भामहे । एष तु विशेष. स्यात्, प्रत्यक्षं चक्षुरादिसामग्रीविशेषजन्यत्वात्
संनिहितनियतार्थग्राहि स्पष्टप्रतिभासम्, शाब्दं तु तथाविधकारणविकलत्वाद्
नियतानियतार्थग्राहि अस्पष्टप्रतिभासम् । न च एष विशेष प्रामाण्यक्षति-
कारी, इतरथानुमानस्याप्यप्रामाण्यमासज्येत, तस्याप्यविशदानियतार्थग्राहि-
त्वात् । परमार्थतस्तु त्रिकालव्यापिन सर्वार्थग्रहणस्वभावत्वेऽपि आवरण-
तिरस्कृतस्य जीवद्रव्यस्य चक्षुरादिसामग्रीसापेक्षावरणक्षयोपशमवशात् सनिहित-
स्पष्टार्थग्रहणपरिणाम प्रत्यक्षमित्युच्यते । शब्दसापेक्षक्षयोपशमात्तु नियता-
नियताविशदार्थग्रहणपरिणामस्तु शाब्दमिति । तत्र तदुत्पत्तितदाकारते
प्रत्यक्षे शाब्देऽन्यस्मिन् वा ज्ञाने नास्तव्यौ स्त । तस्मात्पारमार्थिकाभिधेय-
प्रयोजनसम्बन्धप्रतिपादकमेतदादिवाक्यमिति स्थितम् ॥

तत्राभिधेय वाच्य, तच्चेह प्रमाणम्, तस्यैव प्रकरणेन प्रतिपाद्यत्वात्,
तत् प्रमाण इत्यवयवेन लक्षयति । प्रयोजन द्विधा, श्रोतु. कर्तुश्च । पुनरपि
द्विविध, अनन्तर व्यवहित च । तत्र श्रोतुरनन्तरप्रयोजन प्रमाणविषया
व्युत्पत्ति., कर्तुर्व्युत्पद्यमानस्य प्राज्ञत्वात् शिष्यस्य व्युत्पादनम् । तत्रात्मप्रयो-
जन दर्शयन्नारभ्यते इति अस्य मयेतिपदसव्यपेक्षत्वात् । शिष्यप्रयोजन तु
व्युत्पत्तिरित्यनेनोपसर्गधातुसमुदायेनैव तदन्तर्गत लप्स्यते इत्यभिप्रायवान् कर्ता
आत्मव्यापार णिजन्तेन निर्दिशति—प्रमाणव्युत्पादनार्थमिति । व्यवहित-
प्रयोजन द्वेधा, व्यावहारिक पारमार्थिक च । व्यावहारिक हेयोपादेयोपेक्षणी-
येष्वर्थेषु हानोपादानोपेक्षालक्षणम् । पारमार्थिकम् अभ्युदयनि श्रेयसावाप्ति-
रिति । एतत्तु साक्षादनुक्तमप्यनन्तरप्रयोजनफलत्वात् तद्वचनेनैवाक्षिप्तमव-
गन्तव्यम् । सबन्धस्तूपायोपेयलक्षण, तत्रोपेय प्रकरणार्थपरिज्ञानम्, प्रकरण
मुपाय, ततस्तदभिलषता प्रकरणमिदमारम्भणीयमिति अनुक्तोऽपि वचनेन
संबन्धोऽर्थाद् गम्यते इति तात्पर्यार्थ ।

अधुनाक्षरार्थो विव्रियते—तत्र यद्यपि प्रमाणशब्दस्य सर्वकारकैर्भावेन च
व्युत्पत्तेः सुकरत्वात् "कृत्यल्युटो बहुलम्" (पा० ३-३-११३) अन्यत्रापि
(पा० ३-३-१२०) इति वचनाद् यथाक्रममभी कर्त्रर्थादिकारकभावव्युत्पत्त्या
प्रमाणशब्दवाच्या, तद् यथा—आत्मार्थज्ञानार्थक्रियाकारणकलापक्षयोपशम-
क्रियारूपा., तथापीह ज्ञानमेवाधिक्रियते, तस्यैव परीक्षाक्षमत्वात्, इतरेषां 5
परीक्षाया· तत्पुर.सरत्वात्, वैयर्थ्याच्च । तथा हि—नार्थस्तावदात्मन·
परीक्षया, तस्य भ्रान्ताभ्रान्तज्ञानेषु समानत्वात् । नाप्यर्थस्य, तस्योपेयत्वात्,
उपायभूतज्ञानपरीक्षणेनैव गतत्वात् । नार्थक्रियाया, तदवगतौ परीक्षावै-
यर्थ्यात् । नापि कारणकलापस्य, ज्ञानोत्पत्ते. प्राक् स्वरूपानवगते, पश्चात्
तत्स्वरूपनिर्णयादेव तत्सादृगुण्यवैगुण्यावगतेर्नैरर्थक्यात् । नापि क्षयोपशमस्य, 10
तस्य ज्ञानोत्पादोन्नीयमानरूपत्वात् । नापि प्रमितिमात्रस्य, तस्य प्रमाण-
साध्यतया तच्चारुताद्वारेणैव समीचीनतासिद्धेरिति । तदयमभिप्राय.—
यद्यपि अनन्तधर्माध्यासिते वस्तुनि सर्व एव शब्दार्था निरुपचरिता घटन्ते,
तथापि येनार्थं परिच्छिद्यार्थक्रियासमर्थार्थप्रार्थनया प्रवर्तन्ते प्रमातारस्तदेवेह
ज्ञानमात्मना सह धर्मिरूपतया तादात्म्येऽपि धर्मरूपतया व्यतिरिक्त प्रमी- 15
यतेऽनेनेति प्रमाणमित्युच्यते । तस्य व्युत्पादनं परपरिकल्पितलक्षणादि-
व्युदासेन स्वाभिप्रेतलक्षणादिस्वरूपप्रकाशनम् । तदर्थम्—अर्थशब्दः प्रयोजन-
पर्याय इदम् इति अर्थरूपतया स्वचेतसि विवर्तमानप्रकरणशरीर परामृशति ।
द्विविध हि प्रकरणशरीरम्, शब्दोऽर्थश्चेति, बहि. शब्दरूपतया प्रकाशयिष्य-
माणत्वेऽप्यन्तस्तस्यार्थाकारेण प्रत्यक्षत्वाद् । आरभ्यते इति पदवाक्यश्लो- 20
कादिरचनया प्रक्रियते इति यावत् ।

इह च लक्षणसंख्यागोचरफलेषु प्रमाण प्रति विप्रतिपद्यन्ते परे । तथा
हि लक्षणे तावत्, प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति सौगता । अनधिगतार्थाधि-
गन्तृ प्रमाणमिति मीमांसका । अर्थोपलब्धिहेतु प्रमाणमिति नैयायिकादय. ॥
तथा संख्यायां, प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति सौगता । प्रत्यक्षानुमान- 25
शब्दोपमानार्थापत्त्यभावा प्रमाणानीति मीमांसका । प्रत्यक्षानुमानशब्दोप-
मानानि प्रमाणानीति नैयायिका. । प्रत्यक्षानुमानशब्दानि प्रमाणानीति
वैशेषिका· । एतान्येव सांख्याः । प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमिति चार्वाकाः ॥
तथा गोचरे, परस्परविनिर्लुठितक्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि
प्रमाणगोचरस्तात्त्विक इति बौद्धा · । सामान्यविशेषात्मकं वस्त्विति मीमां- 30

सका: । परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषाविति नैयायिकवैशेषिका: । अंगुष्ठरूपं सामान्यमिति सांख्या । भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमीति चार्वाका. ।। तथा फलेऽपि विप्रतिपद्यन्ते, अर्थाधिगति. प्रमाणफलमिति सौगता: । पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरमुत्तरं तु फलमिति मीमांसकादय' ।

5 तत्र तावल्लक्षणसख्याविप्रतिपत्ती निराचिकीर्षुराह —

प्रमाणं स्वपराभासि ज्ञानं, बाधविवर्जितम् ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा, मेयविनिश्चयात् ।। १ ।।

तत्रापि पूर्वार्धेन लक्षणविप्रतिपत्तिमुत्तरार्धेन तु सख्याविप्रतिपत्ति निराचष्टे । लक्षण च पररूपेभ्यो व्यावर्तनक्षमोऽसाधारणधर्म । लक्ष्यते
10 परिच्छिद्यते विजातीयेभ्यो व्यावृत्त लक्ष्य येन तल्लक्षणमित्युच्यते । तच्चेह द्वये प्रत्याय्या स्वदर्शनानुरक्तान्त करणास्तीर्थान्तरीया विप्रतिपन्ना, तथा मुग्धबुद्धयो लौकिका अव्युत्पन्नाश्चेति । ततश्च यदादौ विप्रतिपन्नान् प्रति लक्षण तदैव लक्ष्यलक्षणभावो द्रष्टव्य' । यदिद भवतामस्माक च प्रमाण-मिति प्रसिद्धम्, तत्स्वपराभासि ज्ञान बाधविवर्जित मन्तव्यम्; प्रसिद्ध
15 प्रमाणमनूद्याप्रसिद्ध स्वपराभासित्वादि विधीयते । यदा तु अव्युत्पन्नमतीन् प्रतीद लक्षणम्, तदा प्रतिप्राणि स्वपरप्रकाशिनो ज्ञानस्य बाधारहितस्य कस्यचित् सिद्धत्वात्, अन्यथा प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, एव ते बोध्यन्ते — यदवो भवतां क्वचिन्नियतार्थग्राहि स्वपरप्रकाशक बाधरहित ज्ञान प्रसिद्धं तत् प्रमाणमिति बुध्यन्ताम् । अत्रापि सिद्धस्यानुवादोऽसिद्धस्य
20 विधान योज्यम् ।।

अधुनाक्षरार्थ —तत्र प्रमाणमिति पूर्ववत् । स्व आत्मा स्वरूप, परोऽर्थ , तावाभासयितु प्रकाशयितु शीलमस्य तत्तथा । ज्ञायते निर्णीयते तत्त्व येन तद् ज्ञानम् । बाध्यतेऽनेनेति बाध , विपरीतार्थोपस्थापकप्रमाण-प्रवृत्तिरिति यावत् । तेन विशेषेण वर्जित रहित यज्ज्ञान तत्प्रमाणमिति
25 सटङ्क. ।।

इह च व्यवच्छेद्यापेक्षया लक्षणे विशेषणप्रवृत्ते स्वपराभासि इत्यनेन ये स्वाभास्येव ज्ञान मन्यन्ते ज्ञानवादिनो बौद्धविशेषा, ये च पराभास्येव मीमांसकनैयायिकादयस्ते निरस्ता' । ते हि बहिरर्थाभावात् ज्ञान स्वांशपर्य-वसितसत्ताकमित्याचक्षीरन्, तदयुक्तम् । ज्ञेयार्थाभावे ज्ञानाभावप्रसङ्गात् ।

अथार्थाभावेऽपि स्वप्नदशायां वनदेवकुलादिनानाप्रतिभासं ज्ञानमवलोकित-
मिति तथाभूत सकलं ब्रूषे, तन्न, तस्यापि प्राग्जन्मस्वाभाविकसद्भूतार्थदर्शन-
संपादितात्मसंस्कारनिद्रादिकारणकलापसंनिधानप्रबोधव्यपेक्षत्वात्, इतरथा-
त्यन्तानुभूतभूतपञ्चकातिरिक्तषष्ठभूतप्रतिभासः स्यात् । किं च । कथमेकं
ज्ञानं सितपीताद्यनेकाकारविवर्तमिति प्रष्टव्यो भवान् । अनाद्यविद्यावासनात 5
इति चेत्, अत्रापि विकल्पयुगलमवतरति, ततो ज्ञानात् सा वासना
व्यभैत्सीद् न वा । व्यत्यरैक्षीच्चेद्, एवं सति तद्ग्राहकप्रमाणमभिधानीयम्,
ज्ञानव्यतिरिक्तायाः संवेदनाभावात्, तत्संवेदने चार्थस्यापि व्यतिरिक्तस्य
संवेदनमिति स दुष्प्रतिषेधः स्यात् । वेद्यवेदकाकारकलुषिताज्ज्ञानादेव
व्यतिरिक्ता तत्कारणभूता ज्ञानरूपैव सानुमीयते इति चेन्न, तया सह सम्बन्ध- 10
ग्रहणाभावात्, दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गाच्च । किं च । यथा व्यति-
रिक्तवासनावशादेकमपि ज्ञान नानाकारम्, तथा जडमपि तद्वशादेव बोधरूप
प्रकाशत इति विपरीतापत्तेरर्थ एव सिद्धिमास्कन्देद् न ज्ञानम् । अथाव्यति-
रिक्ता, हन्त ज्ञानमेव तन्न वासना, तदव्यतिरिक्तत्वात् तत्स्वरूपवदित्यास्तां
तावत् । पराभास्यपि स्वप्रकाशाभावादभिदधीरन्, तदप्यसम्बद्धम् । स्व- 15
प्रकाशाभावे परप्रकाशायोगात् । न हि प्रदीप स्वरूपमनुद्द्योतयन् घटाद्युद्द्यो-
तने व्याप्रियते । स्वय चाप्रतीतमपि यद्यय ग्राहयति ज्ञानम्, देवदत्तस्योत्पन्न
(ज्ञान) यज्ञदत्त ग्राहयेत्, विशेषाभावात् । अन्यच्च । परप्रकाशनमात्रेऽपि
दूरासन्नादिभेद प्रथमानानामर्थानां किमपेक्षश्चकास्ति, शरीरापेक्ष इति चेत्,
न, तस्यापि प्रकाश्यताविशेषात्, तस्मादन्तर्मुखाकारस्य बहिरर्थग्रहणे सति 20
अय घटामाटीकते नान्यथा । अथार्थापत्त्यादिना प्रमाणान्तरेण तदन्तर्निविष्टं
गृह्यते, ततस्तदपेक्षया द्योत्यते दूरासन्नादिभेद इति चेत्, न, तत्रापि विकल्प-
युगलकानतिवृत्ते । तथा हि—तत्प्रमाणान्तर स्वप्रकाशमन्यप्रकाश वा ।
स्वप्रकाश चेत्, प्रथमस्य किं क्षूणम् । अन्यप्रकाश चेत्, तत्रापीयमेव वार्ता
इत्यनवस्था, तस्मात् स्वरूपमवभासयदेव ज्ञानमर्थग्रहणाय व्याप्रियते इति 25
स्थितम् ॥

'ज्ञानम्' इत्यनेन तु यन्नैयायिकादिभि. पर्यकल्पि संनिकर्ष· प्रमाणमिति,
तस्य प्रामाण्य निरस्यति । यत· स्नानपानावगाहनाद्यर्थक्रियानिर्वर्तनक्षममर्थं
निश्चित्याध्यवसानेन प्रवर्तन्ते प्रमातारस्तदेव ज्ञान प्रमाण न संनिकर्षो
जडत्वादिति, अव्यवहितनिर्णयाभावादित्याकूतम् । अर्थोपलब्धिहेतुत्वात्तस्य 30

प्रामाण्यमिति चेत्, विशीर्णेदानीं प्रमाणेयत्ता, देहादेरपि तत्कारणतया प्रामाण्यापत्तेरित्यास्तां तावत् ।

'बाधविवर्जितम्' इत्यमुना तु यत्तिमिराद्युपहतनयनदीधितिप्रसराविना नभस्तलावलम्बिनिशीथिनीनाथद्वयादिप्रतिभासम्, यच्च कुतर्कभ्रान्त-
5 चेतसां निजदर्शनाकर्णनप्रभवं क्षणक्षयिसामान्यविशेषैकान्तेश्वरादिकृतभुवन-प्रतिभासं ज्ञानं तत्प्रत्यनीकार्थप्रत्यायकप्रमाणान्तरोपनिपातप्लावितत्वात् प्रतिक्षिपति । विशेषार्थविशब्दोपादानात् य खलु बहुलकामलावलेपलुप्त-लोचनबलानां धवले जलजे पीतिमानमावधानो बोधः समुल्लसति, स यद्यपि सकलं कालं तद्दोषाव्युपरमे प्रमातुर्निजदर्शनेन न बाध्यते, तथापि तज्जल-
10 जधवलताग्राहिणा जनान्तरदर्शनेन बाधितत्वान्न प्रमाणमित्युक्तं भवति ।

समस्तलक्षणेन तु यत्परे प्रत्यपीपदन् अनधिगतार्थाधिगन्तृ प्रमाणम् अविसंवादकं प्रमाणम्, अर्थोपलब्धिहेतु प्रमाणम् इत्यादि तन्निरास्थत्, तथा हि—अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वं किमभिधीयते । ज्ञानान्तरेणानधिगतमर्थं यदधिगच्छति तत्प्रमाणमिति चेत्, तर्हि तज्ज्ञानान्तरं परकीयं स्वकीयं वा ।
15 तद्यदि परकीयम्, तदयुक्तम्, सर्वज्ञज्ञानस्य सकलार्थगोचरतया सर्वप्राकृत-लोकज्ञानानामधिगतार्थाधिगन्तृत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, तदर्थग्राहिजनान्तरदर्शन-संभवाच्च । अथ स्वकीयं, तत्रापि सोऽधिगम्योऽर्थः किं द्रव्यमुत पर्यायो वा । द्रव्यविशिष्टपर्यायः, पर्यायविशिष्टं वा द्रव्यमिति । तथा किं सामान्यमुत विशेषः । आहोस्वित् सामान्यविशिष्टो विशेषः विशेषविशिष्टं वा सामान्यम् ।
20 इत्यष्टौ पक्षाः । तत्र यद्याद्यमुररीकुरुषे, तदयुक्तम्, द्रव्यस्य नित्यत्वैकत्वा-भ्यामनधिगतत्वांशाभावात् । अथ द्वितीयम्, तदप्यचारु, पर्यायस्य प्राचीन-संवेदनोदयसमयध्वस्तस्य संवेदनान्तरप्रभवकालं यावदप्रतीक्षणासंभवेन विशेष-णानर्थक्यात् । उत तृतीयम्, तदप्यसाधीयः, विकल्पद्वयानतिक्रमात् । स हि द्रव्यविशिष्टः पर्यायः समकालभाविना ज्ञानेनानधिगतोऽधिगम्यते, यद्वा
25 कालान्तरभाविनेति । न तावत्समकालभाविना, तत्संभवाभावेन विशेषण-वैफल्यात् । न हि संभवोऽस्त्येकस्य प्रमातुरेककालं द्रव्यक्रोडीकृतैकपर्याय-विषयसंवेदनद्वयप्रवृत्तेः, तथानुभवाभावात्, परस्परमधिगतार्थाधिगन्तृत्वेना-प्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । नापि कालान्तरभाविना, गृह्यमाणपर्यायस्य कालान्त-रानास्कन्दनात्, पूर्वोत्तरक्षणत्रुटितवर्तमानक्षणमात्रसंबन्धित्वात्तस्य । एतेन
30 पर्यायविशिष्टद्रव्यपक्षोऽपि प्रतिव्यूढः, समानयोगक्षेमत्वात् । अथ सामान्य,

तदप्यसंबद्धम्, तदेकतया प्रथमज्ञानेन साकल्यग्रहणादुत्तरेषां सामान्यज्ञाना-
नामधिगतार्थगोचरतयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथ विशेषः, स नित्योऽनित्यो
वेति वक्तव्यम् । नित्यश्चेत्, एवं सत्याद्यसंवेदनेनैव तस्य सामस्त्यग्रहणा-
दुत्तरेषां तद्विषयाणामधिगतगोचरत्वेनाप्रामाण्यप्रसक्तिः । अनित्यश्चेत्,
पर्यायदूषणेन प्रतिक्षिप्तः । अथ सामान्यविशिष्टो विशेषः, कास्य विशिष्टता, 5
किं तादात्म्यमुत तत्सन्निधिमात्रम् । तादात्म्यं चेत्, प्रथमज्ञानेन सामान्य-
वस्तुनोऽपि ग्रहणात्, अन्यथा तादात्म्यक्षते, तद्विषयान्यज्ञानानामप्रामाण्यं
प्रसज्येत । तत्सांनिध्यपक्षेऽपि द्वयोरपि परस्पर विशकलितरूपत्वात् पक्षद्वयो-
दित दूषण पदचाल्लग्न धावति । विशेषविशिष्टसामान्यपक्षे पुनरेतदेव
विपरीत योज्यम् । तत्र, अनधिगतार्थाधिगन्तृत्व ज्ञानस्य कथंचिद् विचार- 10
भारगौरव सहत इत्यलक्षणमिति स्थितम् ॥ अविसंवादकत्वमधुना विचार्यते
तत्किं प्रदर्शितार्थप्राप्त्या उत प्राप्तियोग्यार्थोपदर्शकत्वेन आहोस्विदविचलि-
तार्थविषयत्वेन भवान् ज्ञानस्य प्रामाण्यं कथयति । यदि प्रथम कल्प,
तदयुक्तम्, जलबुद्बुदादिमुमूर्षुपदार्थोत्पादितसंवेदनस्याप्रमाणतोत्पत्ते, प्राप्ति-
काले तस्य ध्वस्तत्वात् । अथ द्वितीय, तदप्यचारु, प्राप्त्ययोग्यदेशस्थितग्रह- 15
नक्षत्रादिगोचरज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसक्ते, अनुचितदेशावस्थानेनैव प्राप्त्यनर्हत्वा-
त्तेषाम् । अथ तृतीय पक्षः, तत्राप्यविचलितविषयतां कथमवैषि । ज्ञानान्त-
रेण तद्विषयनिराकरणाभावादिति चेत्, एतदेवास्माभिरुदित किं भवत
परुषमाभाति । न हि स्वपरप्रकाशि ज्ञान बाधारहित विमुच्यान्यस्य विषया-
निराकरण ज्ञानान्तरेण प्रेक्षामहे । तत्तदेव न्यायात्प्रमाण भवद्भिरभ्युपगत- 20
मिति ॥ अर्थोपलब्धिहेतु प्रमाणमित्येतदपि न परीक्षां क्षमते, शरीरादेरपि
तत्कारणतया प्रामाण्यप्रसङ्गात् । अव्यवहितमर्थोपलम्भकारण प्रमाण न
देहादिकमिति चेत्, एवं तर्हि ज्ञानमेव स्वपराविर्भावक निर्बाधक च
प्रमाण न सन्निकर्षादि, तत्सद्भावेऽप्यर्थपरिच्छेदाभावात् । तस्मादेतदेव चारु
प्रमाणलक्षणमिति ॥ 25

अधुना तत्संख्यामाह—प्रत्यक्षं चेत्यादि । तत्र सिद्धान्तप्रसिद्धपार-
मार्थिकप्रत्यक्षापेक्षयाक्षशब्दो जीवपर्यायतया प्रसिद्धः, इह तु व्यावहारिक-
प्रत्यक्षप्रस्तावादक्षशब्द इन्द्रियवचनो गृह्यते । ततश्चाक्षं प्रतिगत प्रत्यक्षम् ।
यदिन्द्रियमाश्रित्योज्जिहीतेऽर्थसाक्षात्कारि ज्ञान तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । एतच्च
प्रत्यक्षशब्दव्युत्पत्तिनिमित्त न तु प्रवृत्तिनिमित्तम । स ह्येवं व्युत्पादितोऽपि 30

साक्षात् ग्राह्यग्राहक ज्ञानविशेष लक्षयति, तत्रैव रूढत्वात्, यथा गमनक्रियायां
व्युत्पादितोऽपि गोशब्द· ककुदादिमन्त पिण्डविशेषं गच्छन्तमगच्छन्तं वा
गोचरयति, तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्, न गमनक्रियायुक्तमपि पुरुषादिकं
विपर्ययादिति । ततश्च सर्वज्ञज्ञानानां यत्स्वरूपसंवेदनं तदपि प्रत्यक्षमित्युक्तं
5 भवति । तत्रापि स्वरूपस्य ग्राह्यस्य साक्षात्करणसद्भावादिति । अक्षेभ्य.
परतो वर्तते इति परोक्षम्, अक्षव्यापारनिरपेक्षमव्यापारेणासाक्षादर्थपरिच्छेदक
यज्ज्ञान तत्परोक्षमिति भाव । चशब्दौ प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तुल्यकक्षतां
लक्षयत· । तेन यत्परे प्राहु, प्रत्यक्षं सकलप्रमाणज्येष्ठमित्यादि तदपास्तं
भवति, द्वयोरपि प्रामाण्यं प्रत्यविशेषात्, विशदाविशदप्रतिभासविशेषस्य
10 सतोऽपि ज्येष्ठतां प्रत्यनङ्गत्वात् । प्रत्यक्षस्य पुर.सरत्वात्परोक्षस्य कनिष्ठतेति
चेत्, नायमेकान्त, सर्वत्रान्यथानुपपन्नतावधारितोच्छ्वासनि श्वासादिजीव-
लिङ्गसद्भावासद्भावाभ्या जीवसाक्षात्कारिप्रत्यक्षशून्येऽपि जीवन्मृतप्रतीति-
दर्शनात्, अन्यथा लोकव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । क्वचित्प्रत्यक्षगृहीतसबन्ध-
बलात्परोक्ष प्रवर्तत इति प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वकल्पने पश्य मृगो धावतीत्यादि-
15 शब्दबलात्कृकाटिकामोटनद्वारेण मृगविषय, तथा स्मरणात्सकेतग्रहणाद्वा
अपूर्वापूर्वार्थदर्शनकुतूहलादिना वनदेवकुलादिगोचर परोक्षपूर्वं प्रत्यक्ष दृष्टमिति
परोक्षस्य ज्येष्ठतासज्येत ।

द्विधेति । सर्वं वाक्य सावधारण प्रवर्तते इति न्यायात्, अन्यथानि-
यतार्थाप्रदर्शकत्वेन तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, विपरीताकारनिराकरण-
20 चातुर्यायोगेन निराकाङ्क्ष प्रवृत्त्यसिद्धे. द्विधैव इत्यवधारणेन परपरिकल्पित-
विपरीतसख्यान्तर तिरस्कुरुते, तस्य युक्तिबाधितत्वात् । तथा हि—
प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमित्यसत्, परीक्षाभावे तस्यैव प्रामाण्यायोगात् । स हि
काश्चित्प्रत्यक्षव्यक्तीरर्थक्रियासमर्थार्थप्रापकत्वेनाव्यभिचारिणीरुपलभ्यान्यास्त-
द्विपरीततया व्यभिचारिणीश्च, तत कालान्तरे पुनरपि तादृशेतराणां
25 प्रत्यक्षव्यक्तीनां प्रमाणतेतरते समाचक्षीत । न च पूर्वापरपरामर्शशून्य
पुरोवर्त्यर्थग्रहणपर्यवसितसत्ताक प्रत्यक्ष पूर्वापरकालभाविनीनां प्रत्यक्ष-
व्यक्तीनां सादृश्यनिबन्धन प्रामाण्यमुपलक्षयितुं क्षमते । न चायं स्वप्रतीति-
गोचराणामपि प्रत्यक्षव्यक्तीनां प्रामाण्य परं प्रतिपादयितुमीश· । तस्माद-
वश्यंतया यथादृष्टप्रत्यक्षव्यक्तिसाधर्म्यद्वारेणाधुनातनप्रत्यक्षव्यक्तीनां प्रामाण्य-
30 प्रत्यायकं परप्रतिपादकं च परोक्षान्तर्गतमनुमानरूपं प्रमाणान्तरमुररी-

कर्तव्यम् । परावबोधार्थं च प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं नान्यदस्तीत्युल्लपन्
उन्मत्ततामात्मनो ख्यापयति । प्रत्यक्षेण परचेतोवृत्तिसाक्षात्करणाभावाद्
व्यापारव्याहारचेष्टाविशेषदर्शनाद् बोधविशेषावगतौ परोक्षस्य प्रामाण्य
बलादापततीति न्यायात् । स्वर्गादृष्टदेवतादिप्रतिषेधं न प्रत्यक्षेण कर्तुमर्हति,
तस्य सन्निहितमात्रविषयत्वात् । न चाय तदप्रतिषेधेन खरखरकचार्वाक- 5
तामाप्नोति, प्रमाणान्तरं च तत्प्रतिषेधार्थं च नेच्छतीति विषममेतत्कथं
कुर्यादिति सविस्मय मश्चेत. । किं च । प्रत्यक्षमपि कथ प्रमाणता स्वीकरो-
तीति वक्तव्यम्, गृह्यमाणपदार्थान्वयव्यतिरेकानुकरणात् । तथा हि —
तत्समग्रसामग्रीकपदार्थबलेनोन्मज्जति, तदभावे विस्फारितेक्षणयुगलस्यापि
प्रमातुर्नोदीयते इति ब्रूषे, परोक्षेऽपि तर्हि समानमेवैतत्, तदपि बहिरर्थ- 10
सामर्थ्यादेवोल्लसति, तत्सबद्धलिङ्गशब्दद्वारेण तस्योत्पत्ते., अन्यथा परोक्षा-
भासताप्रसङ्गात् । तस्य चालीकत्वे पारमार्थिकपरोक्षप्रामाण्यक्षतेरयोगात्,
अन्यथा प्रत्यक्षमपि गगनतलावलम्बिशशधरयुगलावलोकनचतुरमलीकमव-
लोकितमिति सकलाविशददर्शनानि सत्यताभिमतान्यप्यलीकतामश्नुवीरन् ।
तत्र, प्रमाणभूत परोक्ष कदाचन गृह्यमाणपदार्थसत्ता विहायोत्पत्तुमुत्सहेत, 15
इति प्रत्यक्षवत्प्रमाणकोटिमारोहति बलादिति स्थितम् ॥ तथा यदपि
परैरुक्तद्वयातिरिक्त प्रमाणसंख्यान्तर प्रत्यज्ञायि, तत्रापि यत्पर्यालोच्यमानमुप-
मानार्थापत्तिवत्प्रमाणतामात्मसाक्षात्करोति, तदनयोरेव प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्तर्भा-
वनीयम् । यत्पुनर्विचार्यमाण मीमांसकपरिकल्पिताभाववत्प्रामाण्यमेव
नास्कन्दति, न तेन बहिर्भूतेन वा किंचिन्नः प्रयोजनम्, अवस्तुत्वादित्यपकर्ण- 20
नीयम् । अथ कथमुपमानस्य प्रामाण्यमिति ब्रूषे । तदुच्यते । प्रथमं हि
विशददर्शनाधिगतगोपिण्डविशेषस्य 'यथा गौस्तथा गवय ' इति वाक्याकर्णना-
हितात्मसंस्कारस्य पुंसोऽटव्यां पर्यटतो गवयपिण्डविशेषविषयविविक्तदर्शन-
पुरःसर यत्पूर्वापरगोगवयपिण्डगोचरदर्शनव्यापारसपादितजन्मकम् 'अय तेन
सदृशोऽनयोर्वा सादृश्यमिति' सादृश्यविशिष्टपिण्ड पिण्डविशिष्ट सादृश्य 25
गोचरयत्संवेदनमुदीयते तदुपमानमिति । यदाहुस्तद्वादिन —

तस्माद्यद्दृश्यते[1] तत्स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।
प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ १ ॥ इति ।

(श्लोकवार्तिके ४४४ पृष्ठे) 29

---

[1] 'स्मर्यते' इति पाठान्तरम् ।

ततश्च पूर्वापरदर्शनयोः पुरोवर्तिगोगवयपिण्डग्रहणपर्यवसितसत्ताकत्वात्
पूर्वापरपरामर्शशून्यत्वात् विशदनिर्भासितया शब्दोल्लेखरहितत्वात् तदविक-
मव्यभिचरितं व्यवहारकारि सादृश्यमवस्तुपमानं स्वपरप्रकाशितया निर्बाध-
कत्वाच्च प्रमाणम् । पूर्वापरपिण्डातिरिक्तमपर सादृश्यं नोपलभ्यते इति
5 चेत्, कोऽयमुपालम्भो यदि प्रत्यक्ष तत् । यदि प्रत्यक्षे सादृश्यमुपमानगोचर-
त्वान्न प्रतिभाति, कोऽस्यापराध । न हि ज्ञानान्तरे तद्गोचरो न प्रतिभातीति
निर्गोचर तदिति वक्तु शक्यम्, इतरथोपमानेऽपि प्रत्यक्षनिर्ग्राह्या व्यक्तिर्न
भातीति निर्गोचरमध्यक्षमनुषज्येत । तद् यथा स्वविषयेऽध्यक्ष प्रमाण
तथोपमानमपि । न हि द्वयो प्रथमानयोरेक प्रति विशेषाभावे पक्षपात
10 कर्तुं युक्त. । एतेन प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्मृत्यूहादीनामविसंवादकानां परोक्ष-
विशेषाणां प्रामाण्य व्याख्यातमवगन्तव्यम्, समानन्यायानुपातित्वात् । तथा
हि—प्रथममर्थदर्शनमात्मनि सस्कारमाधत्ते, तादृशदर्शनादसौ सस्कार
प्रबुध्यते, प्रबुद्ध पूर्वार्थविषयं स एवायं तज्जातीयो वेत्युल्लेखेन प्रत्यभिज्ञान-
मुत्थापयति, तस्योर्ध्वतिरश्चीनभेदसामान्यव्यवस्थापकत्वात् असजातपूर्वार्थ-
15 गोचरदर्शनस्य तदुदयाभावात्, तथा स एव सस्कारस्तादृशार्थदर्शनेनाभोगा-
दिना वा प्रबुद्धोऽनुभूतविषयासंप्रमोषलक्षण स्मरणमुपजनयति, अदृष्टार्थस्य
पुसः स्मरणानुपपत्तेरिति । ऊहोऽपि प्रत्यक्षानुमानासवेद्यसाध्यार्थान्यथानुपपन्न-
त्वलक्षणलिङ्गसबन्धग्रहणप्रवण प्रमाणान्तरमिति कथयिष्यते । अर्थापत्तिस्तु
प्रत्यक्षादिगोचरीकृते स्फोटादिपदार्थान्यथानुपपत्त्या दहनशक्त्यादिक पावकादे-
20 रर्थान्तर पूर्वदर्शनगोचरात् समधिकमव्यभिचरित परिकल्पयतीति प्रमाणता
स्वीकरोत्येव, तल्लक्षणयोगात् । एवमन्यदपि प्रत्यक्षगोचराधिक्यसपादक
निराकाङ्क्षतया व्यवहारकारि यत्सवेदन तत्तत्प्रमाणमिति समर्थनीयम्,
स्वपरप्रकाशिनिर्बाधत्वात्, पूर्वापरसोपानपद्धतिदर्शनोत्तरकालभावि तत्सख्या-
सवेदनवत् । सर्वेषा चैतेषां परोक्षेऽन्तर्भाव., अन्यथानुपपन्नार्थान्तरदर्शनद्वारेण-
25 प्रस्तुतार्थसवेदनचतुरत्वादिति । किंचिद्विशेषात्तु प्रमाणान्तरपरिकल्पने प्रमाणे-
यत्ता विशीर्येत, आनन्त्यप्राप्ते', आवरणक्षयोपशमविचित्रतया ज्ञानप्रवृत्तेर्वि-
चित्रत्वादिति । ननु चैव सति यत्परोक्षस्य द्वैविध्य वक्ष्यमाणमनुमानशाब्द-
भेदेन तदपि कथमुपपत्स्यते, तत्रापि ह्याप्तप्रणीतवचनप्रभवज्ञानस्यार्थान्य-
थानुपपन्नत्वेनानुमानान्तर्भावो न दुरुपपाद । ततश्चानुमानमेवैकमवशिष्यते
30 तदेव परोक्षशब्देन यद्युच्येत युक्तमास्ते, विदुषामभिधान प्रत्यनादरात्,

सत्यमेतत्, एवं तु मन्यते यद् यद्यपि कस्यांचित्प्रविषयानुमानान्तर्भावयितुं शक्यं शाब्दम्, तथापि तत्प्रति विप्रतिपद्यन्ते परे । अतस्तस्याहृत्य प्रामाण्यं समर्थनीयम् । न चापृथग्भूतस्य तद्विविक्तं वक्तुं शक्यम्, अतः पार्थक्येनोप-न्यासः । अनेन चैतदुपलक्षयति - अन्येषामपि परोक्षविशेषाणामनुमानान्त-र्भावसंभवेऽपि य य प्रति परेषां विप्रतिपत्तिस्त त परोक्षादपकृष्य विविक्त-युक्त्युपन्यासेन तस्य तस्य प्रामाण्यमावेदनीयम् । तथा च शास्त्रान्तरे यदूहादीनां लक्षण अकारि आचार्यैस्तद् युक्तमेवेत्युक्त भवति । कथ तर्हि मीमांसकपरिकल्पितोऽभावो न प्रमाणम् । निर्गोचरत्वादिति ब्रूम. । तथा हि —प्रत्यक्षमेवान्वयव्यतिरेकद्वारेण भूतलमेवेद घटादिर्नास्तीति वस्तुपरिच्छेद-प्रावीण्यमाबिभ्राण तदधिकग्राह्यार्थाभावात् प्रमाणान्तर परिकल्प्यमान निरस्य-तीति किं नश्चिन्तया । तस्य सदसद्रूपवस्तुग्राहिण प्रतिप्राणि प्रसिद्धत्वात् । अथ कदाचिदभिदध्यात्, अध्यक्ष भावांशमेवाकलयति, इन्द्रियद्वारेणोत्पत्ते, तस्य च भावांशे एव व्यापारात्, नास्तिताज्ञान तु वस्तुग्रहणोत्तरकाल प्रति-योगिस्मरणसद्भावे मानसमक्षव्यापारनिरपेक्षमुन्मज्जति । तदुक्तम्—

> न तावदिन्द्रियेणैषा[1] नास्तीत्युत्पाद्यते मति. ।
> भावांशेनैव सयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥
> (श्लो० वा०, पृ० ४७९)
>
> गृहीत्वा वस्तुसद्भाव स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
> मानस नास्तिताज्ञान जायतेऽक्षानपेक्षया ॥ १ ॥ इति ।
> (श्लो० वा०, पृ० ४८२)

अत्रोच्यते । भावांशादभावांशस्तर्हि अभिन्नो भिन्नो वा । अभिन्नश्चेत्, कथमग्रहणम्, भावांशादव्यतिरिक्तत्वादेव, तत्स्वरूपवत् । भिन्नश्चेत्, घटाद्यभावविनिर्लुठित भूतलमाद्यदर्शनेन गृह्यते इति घटादयो गृह्यन्ते इति प्राप्तम्, तदभावाग्रहणस्य तद्भावग्रहणनान्तरीयकत्वात् । तथा च अभावोऽपि पश्चात्प्रवर्तमानस्तानुत्सारयितुमपटिष्ठ स्यात्, अन्यथा प्रत्यक्षमसंकीर्णस्य संकीर्णताग्रहणात् भ्रान्तमापनीपद्येत । किं च । प्रमाणाभावादर्थाभावोऽ-भावप्रमाणेन साध्यते इति भवतोऽभिप्राय —

---

[1] "इन्द्रियैरेषा" इत्यपि पाठ ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ १ ॥
(श्लो० वा०, पृ० ४७३)

इति वचनात् । तदयुक्तम् । यतः प्रमाणाभावः कथं ग्राह्यः ।
5 तद्ग्राहकप्रमाणान्तराभावादिति चेत्, तस्याप्यभावग्रहणे तद्ग्राहकप्रमाणान्त-
राभावो ग्राह्य इत्यनवस्था । अथ अर्थाभावात्प्रमाणस्य प्रमाणाभावाच्चार्थ-
स्याभावः प्रतिपद्यत इति मन्येथा, तदेतदितरेतराश्रयं दुर्घटमापद्येत । न
यावदर्थाभावो गृहीत तावत्प्रमाणाभाव सिध्यति, अर्थाभावः प्रमाणाभावात्से-
त्स्यतीत्यावर्तनात् । अथेन्द्रियवत् स्वयमविज्ञातोऽपि प्रमाणाभावोऽर्थाभावं
10 ज्ञापयिष्यतीत्यभिदधीथाः, तदयुक्तम्, तस्य तुच्छतया सकलशक्तिविरह-
लक्षणत्वात्, इन्द्रियस्य तु तद्विपर्यस्ततया ज्ञानोत्पादनक्षमत्वात् । तस्मात्
प्रत्यक्षमेव भूतलादिप्रतिनियतवस्तुग्राहितां बिभर्ति । यदि तद्विपरीतघटादि-
प्रतियोगिवस्त्वन्तरवैविक्त्यं तस्याकलयति नान्यथा, विजातीयव्यवच्छेदाभावे
तस्यैव प्रतिनियतत्वासिद्धेः, सकलसंकीर्णतया ग्रहणप्रसङ्गात्, अतोऽधिक-
15 ग्राह्याभावान्निर्विषयतयाभावाख्यं प्रमाणं यत् परैः पर्यकल्पि तदप्रमाणमिति
स्थितम् ।

द्विधेत्यस्मिन् सत्यपि 'प्रत्यक्षं च परोक्षं च' इति नियतद्वैविध्यप्रदर्शनेन
सौगतपरिकल्पितं 'प्रत्यक्षमनुमानं चेति' द्वैविध्यमपक्षिपति, तदाकूतेन तस्या-
योगात् । प्रत्यक्षातिरिक्तं हि तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसंबन्धोपलक्षितकार्यस्व-
20 भावानुपलब्धिरूपलिङ्गत्रयसंपादितजन्मकमनुमानमेव प्रमाणं न शब्दोहादिकम्,
संबन्धविकलत्वादिति तदाकूतम् । अयुक्तं चैतत्, प्रत्यक्षानुमानातिरिक्त-
प्रमाणान्तराभावग्रहणोपायाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षात् प्रमाणान्तराभावाव-
गतिः, तस्य स्वलक्षणविषयत्वेनाभावग्राहिताविरोधात् । नापि स्वभाव-
कार्यानुमानाभ्याम्, तयोर्वस्तुसाधनत्वात् । नाप्यनुपलब्धेः, तस्या अप्यत्यन्ता-
25 भावसाधनविरोधात् । स हि चतुर्विधा वर्ण्यते मूलभेदापेक्षया । तद् यथा—
विरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धकार्योपलब्धिः कारणानुपलब्धिः स्वभावानुपलब्धिश्चेति ।
न तावद्विरुद्धोपलब्धेः प्रमाणान्तरस्यात्यन्ताभावः, दृश्यात्मनो विरुद्धस्य
विधानेन इतराभावसाधनात्, संनिहितदेश एव प्रतियोग्यभावसिद्धेः । एतेन
विरुद्धकार्यानुपलब्धिरपि व्याख्याता, तस्या अपि प्रतिषेध्यविरोधिसंनिधापन-
30 द्वारेणाभावसाधकत्वात् । कार्यानुपलब्धिरपि तद्देशाक्लृप्तकार्यस्यैवाभावं

साधयति न सर्वत्र, स्वयमसिद्धत्वात् । स्वभावानुपलब्धिरप्येकज्ञानसंसर्गि-
पदार्थोपलम्भरूपा तद्देश एव प्रतिषेध्यभावं गमयति । अतः प्रमाणान्तर-
स्यापि क्वचिन्निषेधः स्यात् न सर्वत्र । तन्न प्रमाणान्तरबाधकं समस्ति ॥
प्रत्यक्षानुमानयोश्च प्रामाण्यं कुत इति चिन्त्यम् । न तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य
निर्विकल्पकतया सतोऽप्यसत्कल्पत्वात् । तत्पृष्ठभावी विकल्पस्तु न 5
स्वलक्षणाम्भोधिमध्यमवगाहते, तत्कथं तत्राप्रविष्टस्तत्स्वरूपं निश्चिनुयात् ।
अप्रमाणभूताच्च तस्मात्प्रामाण्यनिर्णय इति निबिडजडिमाविष्करणं भवताम् ।
अनुमानात्प्रामाण्यनिर्णय इति चेत्, न तस्यापि स्वलक्षणाद् बहिः प्लवनात् ।
अप्रामाण्यव्यवच्छेदस्तेन साध्यते इति चेत्, न, व्यवच्छेदस्य व्यवच्छिन्नाव्यति-
रेकात्, इतरथान्धकारनर्तनकल्पमनुमानमासज्येत, निर्विषयत्वात् । किं च । 10
तत्प्रामाण्यनिर्णायकमनुमानं प्रमाणमप्रमाणं वा । न तावदप्रमाणम्, ततः
प्रामाण्यासिद्धेः । नापि प्रमाणम्, तत्प्रामाण्यसाधकाभावात् । न हि
प्रत्यक्षात् तत्सिद्धिः, विकल्पशून्यतयाकिंचित्करत्वात्, इत्युक्तम् । अनुमानात्तु
तत्साधने विकल्पयुगलं तदवस्थमेवावतिष्ठते तत्प्रामाण्यसाधनेऽप्यनुमान-
कल्पना इत्यनवस्था । किं च । गृहीतसंबन्धस्यानुमानं प्रवर्तेत, संबन्धस्त्रि- 15
कालगोचरो ग्राह्यः, न च प्रत्यक्षं तं लक्षयितुं क्षमते, पूर्वापरक्षणत्रुटितरूपवार्त-
मानिकक्षणतदुत्तरकालभाविनो विकल्पस्यापि व्यावहारिकाभिप्रायेण तन्निष्ठ-
ताभ्युपगमात् । अनुमानाद् ग्रहीष्यति इति चेत्, ननु तदपि संबन्धपूर्वकं
प्रवर्तते, तद्ग्रहणेऽपीयं वार्ता इति अनवस्था । तस्मादनुमानमभिलषता
गत्यन्तराभावात् तत्संबन्धग्रहणप्रवणस्त्रिकालगोचरोऽव्यभिचारी वितर्कोऽभ्यु- 20
पगन्तव्यः । तथा च प्रस्तुतद्वैविध्यस्य विघटितत्वात्, अन्यदपि यदेवंविधमवि-
संवादि ज्ञानं तत्प्रमाणमस्तु इत्यलं शुष्काभिमानेनेति । यदि पुनः
साध्यार्थान्यथानुपपन्नहेतुसंपादितमनुमानमिष्येत, तदा प्रत्यक्षमनुमानं चेत्यपि
द्वैविध्यं घटामटेवेव; प्रत्यक्षव्यतिरिक्तज्ञानस्य सामस्त्येनानुमानेऽन्तर्भाव-
संभवात्, अन्यथानुपपन्नार्थान्तरमन्तरेण परोक्षार्थविषयप्रतीतेरभावादिति ॥ 25

सांप्रतमन्यथा सूत्रावयवेनैव प्रकृतनियमकारणमाह—मेयविनिश्चयादिति ।
द्विधैवेति च काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि संबन्धनीयम् । ततश्चायमर्थः—
द्वाभ्यामेव प्रकाराभ्यां मेयस्य ग्राह्यार्थस्य निश्चयात् स्वरूपनिर्णयात्, द्वे एव
प्रमाणे न न्यूनमधिकं चेति । अयमत्राभिप्रायः—स्वसंवेदनं प्रति निखिल-
ज्ञानानामेकरूपतया साक्षात्करणचतुरत्वात् नास्त्येव भेदः; बहिरर्थं पुनरपेक्ष्य 30

कश्चिच्चक्षुरादिसामग्रीबललब्धसत्ताकः स्वावयवव्यापिनं कालान्तरसंचरिष्णुं
स्थगितकणविवर्तमलक्षितपरमाणुपारिमाण्डल्य सन्निहित विशदनिर्भासं सामान्य-
माकार साक्षात्कुर्वाणः प्रकाशः प्रथते, तत्र प्रत्यक्षव्यवहारः प्रवर्तते । यः
पुनर्लिङ्गशब्दादिद्वारेण नियतानियतसामान्याकारावलोकी परिस्फुटतारहित
5 सत्त्वात्मनोऽर्थग्रहणपरिणाम समुल्लसति स परोक्षतां स्वीकरोति । न चैतौ
प्रकारौ विहाय प्रकारान्तरेण ज्ञानप्रवृत्तिं पश्याम', न चापश्यन्त प्रमाणान्तर-
परिकल्पन क्षमामहे, न च द्वयो. प्रथमानयोरेक निह्नुवानमुपेक्षामहे, विशेषा-
भावात्, तस्मादेतदेव द्वैविध्यमुररीकर्तव्यमिति स्थितम् ॥ १ ॥

साप्रत यदस्माभिः प्राग् विवृण्वद्भिरभ्युदपादि, यदुत विप्रतिपन्नाव्युत्पन्न-
10 व्यामोहापोहसहमिहेव प्रमाणलक्षणमिति तत्सूत्रदर्शनादेव विमलबुद्धयोऽव-
गच्छेयु । मन्दमतयस्तु तावता न भोत्स्यन्त इति तद्धितविधित्सया व्यक्त
प्रमाणलक्षणाभिधानफल प्रतिपिपादयिषुरपि सपूर्वपक्ष निराकाङ्क्ष लक्षयेयुस्ते
इति तावत् पूर्वपक्षमुत्थापयन्नाह—

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।
15 **प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २ ॥**

इह वचनमुच्चारयता विमृश्यभाषिणा प्रत्यवमृश्यम्—किमिद मामक
वचन श्रोतृसस्काराधायकमुत नेति । इतरथा पर्यालोचितकारितास्य
हीयते । श्रोतृसस्काराधायक चेत्, उच्चारयति अन्यथा विपर्यय इति ।
एतत्तु प्रमाणलक्षणवाक्य सकलजनानादिप्ररूढार्थप्रत्यायकत्वादश्रोतृसस्कारा-
20 धायकम् । अत आह—प्रसिद्धानि प्ररूढानि, नाधुना साध्यानीत्यर्थः ।
प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि, परोक्षगतभेदापेक्षया बहुवचन व्यक्तिभेदे सामान्य-
मपि कथचिद् भिद्यते इति दर्शनार्थम् । तथा हि । तदविवक्षितव्यक्तिक-
मेकरूपता बिभर्ति प्रमाणमिति, व्यक्त्यवच्छेदेन पुनरवच्छिद्यमान नाना-
कारतामादत्ते प्रत्यक्षानुमानशाब्दानि प्रमाणानीति, व्यक्तिव्यतिरिक्ताव्यति-
25 रिक्तरूपत्वात्तस्य । तथा हि—शब्दाच्चक्षुरादेर्वा दूराद् वृक्ष इति प्रत्यये
धवखदिरपलाशादिविशेषानपेक्षया साधारण वृक्षत्वमेव चकास्ति, तस्मात्
तेभ्यो भिन्न तद्, व्यतिरेकिणाकारेण ज्ञाने प्रतिभासनाद् घटादिवत् ।
परिस्फुटधवखदिरपलाशादिविशेषावलोकनवेलायां तु न तद्व्यतिरेकिणा रूपेण
29 प्रकाशते इत्यभिन्नम्, तदव्यतिरिक्तस्य सवेदनात्, तत्स्वरूपवत् । विशेषा-

भिन्नमेव रूप तात्त्विकं सामान्यस्य, तस्यैव बाह्यार्थक्रियाक्षमत्वात् ।
भिन्नं पुनः कल्पनाबुद्धिविकल्पितत्वादवस्तुरूपमिति चेत्, न, द्वयोः प्रकाश-
मानयोरेकस्य निह्नोतुमशक्यत्वात् । अन्यथा भिन्नमेव रूप स्वाभाविक-
मितरत्तु कल्पनाबुद्धिदर्शितमित्यपि वक्तुं न वचनभङ्गः स्यात् । अर्थ-
क्रियाकारिताविशेषस्तु भिन्नेऽपि रूपे न दुरुपपादः, तस्यापि ज्ञानसाधारण- 5
व्यवहारकरणदक्षत्वात् । न चार्थक्रिया वस्तुलक्षणमिति निवेदयिष्यामः,
तस्मात्सर्वत्र भिन्नाभिन्नौ सामान्यविशेषाविति दर्शनार्थो बहुवचननिर्देशः ।
आस्तां तावत्प्रमाणानि, व्यवहारश्च तत्कृत. प्रसिद्ध इति सम्बन्ध. ।
चशब्दोऽपिशब्दार्थ. । तेनायमर्थ—यदर्थं प्रमाणपरीक्षणमसावपि जलपान-
शीतत्राणादिर्व्यवहारोऽनादिरूढ, तन्निरर्थकं प्रमाणलक्षणाभिधानमित्य- 10
भिप्रायवानपि पर परदत्तापरिजिहीर्षयात्मनोऽन्यथा प्राह—प्रमाणलक्षण-
स्योक्तौ पररूपव्यावर्तनक्षमासाधारणप्रमाणधर्मकथनरूपायां ज्ञायते निर्णीयतेऽ-
स्माभिर्त प्रयोजन तत्फलम्, अतिसूक्ष्मत्वात्तावकाभिसन्धेरिति काक्वा
प्रश्नयत्युल्लुण्ठयति चेति । किं च प्रमाणलक्षणमनिश्चित वाभिधीयते,
निश्चित वा स्वरूपेणेति पक्षद्वयम् । न तावदनिश्चितम्, अनिश्चितस्य 15
लक्षणत्वायोगात्, उन्मत्तकविरुतवत् । अथ निश्चितम्, तत्किमप्रमाणा-
त्प्रमाणाद्वा । न तावदप्रमाणात्, अप्रमाणस्य निश्चायकत्वायोगात् । यदि
पुनरप्रमाणमपि निश्चायकमिति सङ्गीर्येत, तदा प्रमाणपर्येषण विशीर्येत,
नैरर्थक्यापत्ते, अप्रमाणादपि निश्चायकत्वाभ्युपगमात् । अथ प्रमाणात्,
तत्किमलक्षणम्, लक्षणोपेत वा । अलक्षण चेन्निश्चायक प्रमाणम्, तर्हि 20
सर्वप्रमाणानां लक्षणाभिधानमनर्थकम्, तद्व्यतिरेकेणाप्यर्थनिश्चयसिद्धे.,
भवदभिप्रेतलक्षणनिश्चायकप्रमाणवत् । अथ लक्षणोपेतम्, तत्रापि विकल्प-
युगलमनिवारितप्रसरमनुधावति, तल्लक्षण निश्चितमनिश्चित वा । न
तावदनिश्चित लक्षण लक्ष्य लक्षयति । निश्चयोऽपि प्रमाणादप्रमाणाद्वा ।
अप्रमाणान्निश्चयासिद्धे प्रमाणादिति वक्तव्यम् । तदप्यलक्षणं सलक्षण वा । 25
अलक्षणत्वे पूर्वास्यार्थग्रहणे किं क्षूणम् । सलक्षणत्वे त्वेतल्लक्षण निर्णीत-
मनिर्णीत चेति तदेवावर्तते । तन्न प्रमाणलक्षणाभिधानोपायोऽस्ति, तस्मा-
त्प्रसिद्धानि प्रमाणानि इत्यङ्गीकर्तव्यमिति ॥ २ ॥

अधुना चार्यागृहीतस्तावकीनोऽभिप्रायोऽस्माभिरिति पर प्रत्यायस्तन्मत-
मनुभाष्य तदेवानुमन्यमानस्तथापि लक्षणोक्तेः साफल्यमावेदयन्नाह— 30

प्रसिद्धानां प्रमाणानां लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् ।
तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद्व्यामूढमनसामिह ॥ ३ ॥

एतदभ्यधायि भवता यथा—प्रसिद्धानि प्रमाणानि, ततस्तेषां लक्षणो-
क्तौ असाधारणधर्मकथनविषये प्रयोजन फलं, किमिति शेष. । तदेतदयुक्तम् ।
5 यतो यद्यपि प्रतिप्राणि प्रसिद्धानि प्रमाणानि, अन्यथा तत्कृतनिखिलव्यवहा-
रोच्छेदप्रसङ्गात्, तदुच्छेदे च दृष्टहान्याद्यापत्ते', तथापि केचिद् विततमोहा-
वष्टब्धान्त.करणास्तत्स्वरूपमनुभवन्तोऽपि न लक्षयन्ति ततस्तानवलोकयता-
मस्माक तद्विषये कृपापरीतचेतसां यथावस्थितप्रमाणलक्षणाविर्भावनद्वारेण
व्यामोहमेतेषामपसारयाम इति प्रमाणलक्षणाभिधान प्रति प्रवर्तते चेत ।
10 तदिद प्रयोजनम्—तद्व्यामोहनिवृत्ति. स्याद्—इति, तस्मिन् प्रमाणलक्षणे
व्यामोहो विपरीताभ्युपगमवतां विपर्यासलक्षणस्तीर्थ्यानां प्रमाणाप्रमाण-
विवेकविकलानाम्, अनध्यवसायात्मकस्तु मुग्धबुद्धीनां लौकिकानाम्, तस्य
निवृत्तिरविपरीतलक्षणावगमादपगम इत्यर्थ । सा स्याद् भवेत् । केषामि-
त्याह—व्यामूढ विपरीतग्रहग्रस्त विचित्ततां गत मनोऽन्त करण येषां ते तथा
15 तेषाम् । इहेति लोके । तदय तात्पर्यार्थ—यद्यनादिप्रसिद्ध प्रमाणलक्षण
प्रति केचिदपि न व्यामुह्येयुस्तदा यद् भवद्भि प्रागुदग्राहि निरर्थक
प्रमाणलक्षणाभिधानमिति, तत् युक्तमेव स्यात् । न चैतदेवम्, तत्र
व्यामूढानां दर्शनात् । एतेन यदवादि दूषण प्रमाणलक्षणमनिश्चित निश्चित
वा अभिधीयेत इत्यादि तदपि सिद्धसाध्यतामध्यप्रतिबद्धत्वान्न बाधाविधायि
20 अस्माकमिति मन्तव्यम् । व्यामूढमनसोऽपि प्रति प्रमाणलक्षणप्रकाशने
तल्लगतीति चेत्, न, स्वसंवेदनसिद्धस्य वचनेन प्रकाशनात्, तस्य व्यामोहापोह
एव व्यापारात् । यथा विविक्तभूतलावलोकनेऽपि अध्यक्षाद् यो घटाविवे-
विक्त्य न प्रतिपद्यते, कुदर्शनव्यामोहात्, त प्रत्युच्येत नास्त्यत्र घट',
उपलम्भकारणसमग्रतायामप्यनुपलम्भात् । वैविक्त्य हि तत्राध्यक्षसिद्धम्,
25 वचनाद् व्यामोहो निवर्त्येत; तथेहापि विद्वद्भिर्द्रष्टव्यम् । निर्णीतं तल्लक्षण-
मध्यक्षेण, तस्य व्यवसायरूपत्वात्, वचन पुनर्विपरीतारोपनिराकरणे
व्याप्रियत इति स्थितम् । तदेव प्रमाणलक्षण सामान्येन प्रतिपाद्य तद्गत-
कुचोद्य पर्यहार्याचार्येण ॥ ३ ॥

अधुना तद्विषयामेव संख्याविप्रतिपत्ति निराचिकीर्षता ये प्रत्यक्ष-
30 परोक्षलक्षणे प्रमाणव्यक्ती प्राक प्रक्रान्ते, तयोरपि लक्षण प्रति विप्रति-

वदन्तेऽपरे । अतस्तल्लक्षणमपि वक्तव्यम्, इति तावत् प्रत्यक्षलक्षणमभि-
धातुकाम आह—

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।
प्रत्यक्षमितरज्ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ४ ॥

तत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देश:, अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमिति 5
लक्षणनिर्देश. परोक्षोऽक्षगोचरातीत:, ततोऽन्योऽपरोक्षस्तद्भावस्तत्ता तया,
साक्षात्कृततयेति यावत् । अर्यत इत्यर्थ., अवगम्यते इति हृदयम् । अर्थ्यत
इत्यर्थो वा, दाहपाकाद्यर्थक्रियार्थिभिरभिलष्यते इति यावत् । तस्य ग्राहक
व्यवसायात्मकतया साक्षात् परिच्छेदक ज्ञान तदीदृशमिति, ईदृगेव प्रत्यक्षमिति
संटङ्क । तत्र ज्ञानग्रहणेन यत् सांख्या प्राहु—श्रोत्रादिवृत्ति प्रत्यक्षमिति 10
तत् तिरस्करोति । श्रोत्रादीनां प्रकृतिविकारतया तद्वृत्तेर्व्यापारलक्षणाया
जडतया प्रत्यक्षत्वायोगात्, अर्थपरिच्छित्तिहेतुतया प्रत्यक्षत्वे आलोकादिजड-
कारणकलापव्यापारस्यापि प्रत्यक्षतापद्येत, विशेषाभावादिति । अर्थस्य
ग्राहकमित्यस्य ग्रहणेक्षया इति वक्ष्यमाणपदसापेक्षत्वात् । अमुना बहिरपि
येऽर्थकलाकलनविकल सकलमपि ज्ञान प्रलपन्ति तान्निरस्यति । स्वांशग्रहणे 15
ह्यन्त सवेदन व्याप्रियते यथा तथा बहिरपि, इतरथा अर्थवज्ज्ञानसतानान्त-
राण्यपि विशीर्येरन्, स्वप्नदृष्टान्तेन तदनुमानस्योपप्लवमात्रतापत्ते , स्वविज्ञा-
नस्यैव तथा तथा विजृम्भणात् । तथा च प्रमाणप्रमेयप्रतिपाद्यप्रतिपादककार्य-
कारणभावादय प्रलीयेरन्, आत्मव्यतिरेकेणात्मीयपूर्वोत्तरक्षणयोरपि ज्ञानस्य
प्रवृत्तिनिरोधापत्ते । अद्वयविज्ञानतत्त्वसाधनेनानुकूलमाचरसीति चेत्, स्यादेतत्, 20
यदि भवत प्रमाणपरिदृष्टसकलव्यवहारोच्छेदनकुदर्शनवासनाहितादृष्टाद्वय-
तत्त्वपरिकल्पनात् प्रतिकूल न स्यात् । तथार्थविरहेण बहि प्रमाणभूतज्ञानो-
ल्लासोऽस्ति, निर्हेतुकत्वप्रसङ्गादिति । ग्राहकमिति च निर्णायक द्रष्टव्यम्,
निर्णयाभावेऽर्थग्रहणायोगात् । तेन यत् ताथागतै प्रत्यपादि—

प्रत्यक्ष कल्पनापोढमभ्रान्तम् (न्या० बि० ४) इति 25

तदपास्त भवति, तस्य युक्तिरिक्तत्वात् । तथा हि—ते निर्विकल्पकत्वेऽध्यक्ष-
स्यायुक्ती घटयन्ति—किलेदमर्थसामर्थ्येनोदीयते, सन्निहितार्थक्रियासमर्थार्थ-
ग्राहकत्वात् । न चार्थे ध्वनयः सन्ति, तद्धेतुविलक्षणकारणान्तरजन्यत्वात्,
ततश्चासावुपनिपत्य स्वगोचरसवेदनमुत्थापयन् स्वाकारमनुकारयति । तस्मात्,
तद्ग्राहिणि विज्ञाने शब्दसंश्लेषो युक्त. । किं च यदुत्पादककार्योपयोगेऽपि तं 30

तावन्न गृह्णीयात्, संवेदनमपि तु स्मरणसंपादित तदभिधायकध्वनिसंयोजनं प्रतीक्ष्यमाणं तावदासीत्, तर्हि दत्तो जलाञ्जलिरर्थग्रहणस्य । तथा हि—तमर्थमपश्यंस्तस्मिन् गृहीतसंकेत तदभिधायकं ध्वनिं नानुस्मरति, उपाया-भावात्, अननुस्मरंश्च पुरोवर्तिन्यर्थे न योजयति, स्मृत्युपस्थापनव्यतिरेकेण

5 तद्योजनाशक्ते, अयोजयंश्च भवदभिप्रायेण न पश्यतीति ध्वान्ध्यादान्ध्यमापद्येत । यदि चेन्द्रियजमपि ज्ञान विकल्पकलुषितमिष्येत, तदा तदपि मनोराज्यादि-विकल्पवद् विकल्पान्तराविर्भावे सति निवर्तेत, नचैतदस्ति, संनिहितगो-पिण्डगोचरस्य चक्षुर्जसंवेदनस्याश्वादिविषयविकल्पोदयेऽप्यनिवर्तनात्, संहृत-सकलविकल्पस्यापि च परिस्फुटसंनिहितार्थविषयदर्शनसिद्धे. । तन्नाक्षज

10 ज्ञान शब्दसंपर्कमनुभवति । अत्र प्रतिविधीयते—यत्तावदुक्तम्, अशब्दकार्य-सामर्थ्योद्भूतत्वाद् ध्वनिरहितमध्यक्षमिति, तदयुक्तम्, न हि शब्दासंपृक्तार्थ-जमित्येतावतैवाभिलापविनाकृतमिति वक्तु शक्यम्, अन्यथा जडार्थजनितमिति जडमपि तत् स्यात् । अथ बोधरूपमनस्कारसाहित्याद् न जडमिति ब्रूषे, तथा सत्यभिलापसंसृष्टमनस्कारसंनियोगात् साभिलापमपि स्यात् । किं च

15 विविक्ता परमाणव स्वाकारार्पणद्वारेण स्वगोचर ज्ञानमुत्पादयन्तः कथम-सन्तमात्मनि स्वावयवव्यापिन कालान्तरसंचरिष्णुमाकार तत्र प्रथयन्ति । विभ्रमादिति चेन्न, इदानीमर्थे यदस्ति तदेव प्रतिभाति, तत्रासतोऽपि स्थूराकारस्य प्रतिभासनात् । तथा शब्दोऽपि यद्यविद्यमानोऽर्थे तद्ग्राहिणि ज्ञाने प्रतिभासेत, किं क्षूयेत । यच्चोक्त—स्मरणजनितशब्दसंयोजन प्रतीक्ष्य-

20 माणमर्थोपयोगेऽपि यद्यासीतेत्यादि यावदान्ध्यमापद्येत तत् ताथागतपक्षेऽपि समानम् । तथा हि—स्वलक्षणविषयेन्द्रियजनिर्विकल्पकज्ञानसद्भावेऽपि न तावद्विदितयानिदितया वार्थव्यवस्थिति ; यावद्विधिप्रतिषेधद्वारेण विकल्पयुगलक पाश्चात्य नोदयते, यत्रैवांशे विकल्पं जनयति, तत्रैवास्य प्रमाणता—इति वचनात् । निर्विकल्पकस्य सतोऽपि व्यवहारं प्रत्यसत्कल्पत्वात् । स च

25 विकल्प संकेतकालभावितमभिलापसामान्यमनुस्मरत एवोत्पत्तुमर्हति, अभि-लापसामान्यस्मरणबीजं च कुत. प्रबुध्येत । तादृशदर्शनादिति चेत्, ननु तदपि दर्शन निर्विकल्पकत्वादर्थं नातिशेते, तत्कथ सामान्यविषयविकल्पबीजं प्रबोधयेत् । अर्थं पुन. सामान्यव्यवसायात्मिकां बुद्धिं न जनयेदिति भवतो कदाग्रह । तदर्थवत् तद्विषय दर्शनं व्यवसायशून्यत्वात् नाभिलापसामान्य-

30 गोचरस्मरणबीजं प्रबोधयति, तदप्रबुद्धं न स्मरण जनयति, अजात स्मरणं न

शब्दं योजयति, अयोजितः शब्दो नार्थं निश्चाययति, अनिश्चितोऽर्थो न
व्यवहारमवतरति, अनवतीर्णो नाकृष्टाद्विशिष्यते, अविशिष्टः प्रमातुरानर्थ्य
लक्षयतीति । तस्माद्यथाकथंचिन्निर्णयाभावात् स्वयमप्रतीतमपि निर्विकल्पक-
दर्शनं वासनाप्रबोधद्वारेण विकल्पमुत्थाप्यात्मव्यापारमभिलापयति कतिचिदं-
शविषयम्, तथार्थोऽपि यदि चक्षुरादिसामग्र्यन्तःपातित्वेनाप्रतीत एव स्वयम्, 5
तथास्वभावत्वात् । संकेतकालभाविताभिलापसामान्यविषयात्मसंस्कारप्रबोध-
द्वारेणात्मविषयमभिलापसंसृष्टं संवेदनमुल्लासयेत् नात्यन्तमयुक्तं पश्यामः ।
न चायं सविकल्पको बोधो मनोराज्यादिविकल्पकल्पः । चक्षुरादिसामग्री-
सपाद्यत्वात् । इतरस्य तु मनोमात्रप्रभवत्वात् । अत एव तद्विकल्पान्तरा-
विर्भावे निवर्तते । मानसविकल्पस्यैव विकल्पान्तरेण निवर्तनात्, अस्य तु 10
कारणसामर्थ्येन बलात् प्रवृत्ते । एतेन संहृतसकलविकल्पावस्थायां नैव
प्रादुर्ष्यादित्येतदपि प्रतिक्षिप्तम्, अस्य प्रमातुरिच्छया संहर्तुमशक्यत्वात्,
मानसविकल्पसंहरण एव तत्सामर्थ्योपपत्तेरिति । एतच्च शब्दसंपृक्तप्रत्यक्ष-
पक्षादपि एकान्तनिर्विकल्पकप्रत्यक्षपक्षस्य पापीयस्तां दर्शयद्भिरस्माभिरवग्राहि ।
परमार्थतः पुन प्रत्यक्षे साक्षाच्छब्दोल्लेखो नेष्यते, विशदव्यवसायेनार्थसाक्षा- 15
त्करणचतुरत्वात्तस्य । केवलं तदपि संनिहितं परिस्फुटं स्वावयवव्यापिनं
कालान्तरसंचरिष्णुं स्थगितक्षणविवर्तम् अलक्षितपरमाणुपारिमाण्डल्यं पदार्था-
न्तरैः सह समानासमानाकारं स्वपरमाणूनां सामान्याकारं स्तम्भादिकं पदार्थं
गोचरयतीति सविकल्पमित्युच्यते, परपरिकल्पितक्षणक्षयिविविक्तपरमाणुलक्षण-
स्वलक्षणग्रहणप्रवणनिर्विकल्पप्रत्यक्षप्रतिषेधार्थं कथंचिदभिलापसंसर्गयोग्य- 20
गोचरतादर्शनार्थं वा । एवं च प्रत्यक्षगोचरीकृतेऽर्थे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धग्रहणा-
दयस्तद्विषया शाब्दव्यवहारा सर्वे एव निरुपचरिता घटन्ते इत्युक्तं भवति ।
यदि पुनः शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासमध्यक्षं न स्यात्, ततः को दोष. इति चेद्,
विकल्पानुत्थानेन सविकल्पव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग. । तथा हि — निर्व्यवसायं
दर्शनमित्यतः पाटवोपेतमपि स्मृतिबीजाधानं तदुत्तरकालभावि वा तादृशार्थ- 25
दर्शनं तत्प्रबोधनमभ्यासवासनापाटवेऽपि न विधातुमलम्, यतः सामान्य-
विकल्पोत्पत्त्या व्यवहारः प्रवर्तेत, क्षणिकत्वादिषु सकलकालं निर्विकल्पका-
ध्यक्षस्पष्टतयाभ्युपगतेष्वपि तददर्शनात् । तस्मात् यत्र कुत्रचिदर्थांशे पाश्चात्य-
व्यवहारप्रवृत्तिस्तत्र प्राचीनं संवेदनं निर्णायकमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा
क्षणिकत्वाद्यंशवत् सर्वांशेषु व्यवहार. प्रलीयेत । तत्र कदाचन कल्पनापोढत्वं 30

प्रत्यक्षस्य प्रमातुरपि प्रतीतिगोचरचारितामनुभवति । अप्रतीतं चास्तीति
श्रद्धातुं दुःशकम्, अतिप्रसङ्गादित्यलक्षणम् । अभ्रान्तत्वमपि न घाघटीति,
भवदभिप्रायेण स्थिरस्थूरार्थग्राहिण. संवेदनस्य विपर्यस्तरूपत्वात्, तद्विपरीतस्य
तु स्वप्नकालेऽप्यप्रकाशमानत्वात् । तद्यदि यथावस्थितार्थग्राहित्वमभ्रान्तत्वम्,
5 तन्न संभवत्येव, विविक्तलक्षणक्षयिपरमाणूनां कदाचिदप्यप्रतिभासात्, तेषां च
पारमार्थिकत्वात् । अथ व्यावहारिकाभिप्रायेण यदिदं घटादिकं स्वलक्षण-
मर्थक्रियाक्षमम्, तत्र यन्न भ्राम्यति तदभ्रान्तमित्यभिप्रेतम्, तर्हि कल्पनापोढ-
पदमुत्सारणीयम्, इदानीमनेन सहावस्थानाभावात् । व्यवहारावतारिणो
घटादिस्वलक्षणस्य निर्णयेनैव ग्रहणात्, अन्यथा व्यवहाराप्रवृत्ते, दृष्टस्याप्य-
10 दृष्टानतिशयनात् । तस्मात् व्यवसायात्मकमध्यक्षमित्येतदेव चार्विति
स्थितम् ॥ अपरोक्षतया—इत्यनेन तु परोक्षलक्षणसंकीर्णतामध्यक्षस्य
परिहरति, तस्य साक्षात्कारितया अर्थग्रहणरूपत्वादिति । ईदृशम् इत्यमुना तु
पूर्वोक्तन्यायात् सावधारणेन विशेषणकदम्बकसचिवज्ञानोपप्रदर्शनात् परपरि-
कल्पितलक्षणयुक्तस्य प्रत्यक्षता प्रतिक्षिपति । एवं च यदाहु—इन्द्रियार्थसंनि-
15 कर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्, तथा,
सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् इत्यादि, तदयुक्तमित्युक्तं
भवति, अपूर्वप्रादुर्भावस्य प्रमाणबाधितत्वात्, अत्यन्तासतां शशविषाणादीना-
मप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादिदमात्मरूपतया विद्यमानमेव विशेषकृद्धेतुकलाप-
संनिधानात् साक्षादर्थग्रहणपरिणामरूपतया विवर्तेत, तथा चोत्पन्नजन्मादि-
20 विशेषणं न संभवेत् । अथैवंविधार्थसूचकमेवैतद्—इत्याचक्षीथाः, तथा
सत्यविगानमेवेत्यास्तां तावत् । अधुना परोक्षलक्षणं दर्शयति—इतरदित्यादि ।
अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तम्, तस्मादितरदसाक्षादर्थग्राहकं
ज्ञानं परोक्षमिति ज्ञेयमवगन्तव्यम् । एतदपि स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव,
बहिरर्थापेक्षया तु परोक्षव्यपदेशमश्नुत इति दर्शयन्नाह—ग्रहणेक्षया इति,
25 इह ग्रहणं प्रक्रमाद् बहिः प्रवर्तनमुच्यते, अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यं स्यात्,
तस्येक्षा अपेक्षा तया, बहिःप्रवृत्तिपर्यालोचनयेति यावत् । तदयमर्थः—
यद्यपि स्वयं प्रत्यक्षम्, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विषयग्रहणे साक्षात्का-
रितया व्याप्रियते इति परोक्षमित्युच्यते । एतच्च बुभुत्सितार्थान्यथानुप-
पन्नार्थान्तरप्रतीतिवशादुभयधर्मकमिति । सामान्यलक्षणसद्भावादेकाकारमपि
30 विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं द्विधा भिद्यते । तद्यथा अनुमानं शाब्दं चेति ।

यतोऽत्रापि शब्दस्यार्थाभिधानानुपपन्नत्वमेव परे न प्रतिपद्यन्ते, न चापृथक्कृतस्य तद्विविक्तं वक्तुं शक्यम्, अतो भेदेनोपन्यासः ॥ ४ ॥

तत्र तावदनुमानलक्षणमभिधित्सुराह —

साध्याविनाभुनो लिङ्गात्साध्यनिश्चायकं स्मृतम् ।
अनुमानं तदभ्रान्तं प्रमाणत्वात्समक्षवत् ॥ ५ ॥ 5

साध्याविनेत्यादि । इहाप्यनुमानमिति लक्ष्यनिर्देश, तस्य प्रसिद्धतया अनूद्यत्वात् । साध्याविनाभुनो लिङ्गात् साध्यनिश्चायकमिति लक्षणनिर्देश, तस्याप्रसिद्धतया विधेयत्वादिति । अत्राप्यनुमानशब्दस्य कर्त्रादिकारकव्यु-त्पत्तिक्रमेणार्थकथनं प्रमाणशब्दवद् द्रष्टव्यम् । ततश्चेहापि लिङ्गग्रहणसाध्या-विनाभावित्वलक्षणालिङ्गसंबन्धस्मरणकालात् अनु पश्चान्मीयते परिच्छिद्यतेऽ- 10 र्थोऽनुमेयपावकादिर्येन ज्ञानेन तदनुमानमिति । तत् किंभूतमित्याह — साध्यनिश्चायकमिति । साधनमर्हति साधयितु वा शक्य इति साध्योऽनुमेय इत्यर्थ, तस्य निश्चायक तत्स्वरूपनिर्णायकमिति यावत् । तत्कुत इत्याह — लिङ्गात्, लिङ्ग्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति लिङ्ग हेतु तस्मात् । किंभूतादित्याह, साध्याविनाभुन इति । विना भवतीति विनाभु, ततोऽन्यदविनाभु, साध्येना- 15 विनाभु साध्याविनाभु, साध्यं विमुच्य यन्न भवतीत्यर्थ, तस्मात् साध्यनिश्चायक ज्ञान तदनुमान स्मृतम् अभिप्रेत नीतिविद्भिरिति सबन्ध । तत्र लिङ्गात् साध्यनिश्चायकमित्यनेनानुमानस्य प्रत्यक्षशब्दलक्षणसकीर्णतां वारयति । साध्याविनाभुन इत्यनेन परप्रणीतलिङ्गलक्षणव्युदासमाचष्टे । ततश्च यत्परे प्रोचु — पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकलक्षणरूपत्रयोपलक्षितानि त्रीण्येव लिङ्गानि 20 अनुपलब्धि स्वभाव कार्यं चेति । तदुक्तम् —

अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तितासति ।
निश्चितानुपलम्भात्मकार्याख्या हेतवस्त्रय ॥ इति ।

तथान्ये अस्येद कार्यं कारण सयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्— इति, तथा, पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टमित्यादि । तद्बालप्रलपितप्राय- 25 मित्यवगन्तव्यम्, सर्वत्र साध्याविनाभावित्वस्यैव गमकत्वात् तद्रहितस्य तु त्रैलक्षण्यलक्षितस्याप्यगमकत्वात्, इतरथा तत्पुत्रत्वादीनामपि गमकत्वप्रसङ्गात्, नियमवत् । त्रैलक्षण्यं लक्षण न यत्किञ्चित्, तेनायमप्रसङ्ग इति चेन्न, नियमेन साध्याविनाभावित्वस्यैवोद्दीपनात्, तच्चेदस्ति किं त्रैलक्षण्यापेक्षया, तस्यैव गमकत्वात् । तथा हि — जलचन्द्रान्नभश्चन्द्रम्, कृत्तिकोदयाच्छकटो- 30

वयम् । पुष्पितैकचूतात्पुष्पिताशेषचूतान्, चन्द्रोदयात्कुमुदाकरप्रबोधम्,
वृक्षाच्छायामित्यादि पक्षधर्मत्वविरहेऽप्यनुमिमीमहे । कालादिकस्तत्र धर्मी
समस्त्येव, तत्र पक्षधर्मता लिङ्गस्य गृह्यते इति चेन्न, अतिप्रसङ्गात् । एवं
हि शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये काककार्ष्ण्यादेरपि गमकत्वप्रसक्तेः; तत्रापि
5 लोकादेर्धर्मिणः कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा अन्वयविकलेऽपि अनित्यः शब्दः,
श्रावणत्वात्, इत्ययं सम्यग्हेतुतया समर्थयितुं शक्य इति । नान्वयोऽपि
हेतोर्लक्षणम् । तथा हि—तावकाकूतेनैव सकलं सत्त्वमनित्यतया क्रोडीकृतम्,
इति भावधर्मं श्रावणत्वं कथमनित्यतां विहाय विपक्षे वर्तितुमुत्सहेत,
तद्विकल्पस्य निःस्वभावतापत्तेः, अनित्यताविनिर्मुक्तस्य सत्त्वस्यासंभवात् ।
10 एतेन सात्मकं जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्त्वात्, निरात्मकत्वे तद्वैकल्यप्रसङ्गात्,
घटादिवत्, इत्ययमपि गमको व्याख्यातः, साध्यार्थान्यथानुपपन्नत्वस्यात्रापि
सद्भावात् । पक्षधर्मत्वान्वययोस्त्वलक्षणतया प्रतिपादनात् । तथा कार्य-
स्वभावानुपलब्धिरूपलिङ्गत्रयनियमोऽपि किल तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धा-
श्रितत्वमेतेष्वेवेति यः क्रियते, सोऽप्ययुक्तः, प्रकृतसम्बन्धद्वयविकलस्यापि रूपादेः
15 रसादिगमकत्वदर्शनात् । मा भूत्तस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां गमकत्वम्,
समवायाद्भविष्यति, तथापि नान्यथानुपपन्नत्वमेव हेतोर्लक्षणमिति यदि
वैशेषिको मन्येत, सोऽन्यथा निर्लोठनीयः । स हि विकल्पतः पर्यनुयोज्यः,
समवायिभ्यः समवायोऽभिन्नो भिन्नो वा । यद्यभिन्नः, समवायिन एव तर्हि,
न समवायः, तदव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत् । भिन्नश्चेत्, स कथं तेषु
20 वर्तेत सामस्त्येन आहोस्विदेकदेशेन । तद्यदि सामस्त्येन, तदयुक्तम्,
समवायबहुत्वप्रसङ्गात्, प्रतिसमवायि तस्य परिसमाप्ततावाप्तेः । अथैकदेशेन,
तदप्यचारु, सांशताप्रसङ्गेन निरवयवत्वक्षतेः, स्वांशवर्तनेऽपि सामस्त्यैक-
देशचोद्यावताराच्च । तत्रापि सामस्त्यपक्षे बहुत्वं तदवस्थमेव । एकदेशपक्षे
स्वांशान्तरप्रसङ्गेनानवस्था । तन्न समवायबलाद् गमकतां प्रत्याशा विधेया,
25 तस्यैव तत्र दुःस्थितत्वात् । एतेन संयोगिनोऽपि गमकता प्रत्युक्ता, समान-
दूषणत्वात् । विरोधिनोऽपि विरुद्धाभावगमकत्वमन्यथानुपपन्नत्वमेव सूचयति,
तदभावे गमकत्वायोगात् । एवं परपरिकल्पितमन्यदपि लिङ्गलक्षणं यद्गम-
कताङ्गं तदन्यथानुपपन्नत्वं न व्यभिचरति, साध्यं विनाप्युपपद्यमानस्य
गमकतावैकल्यादिति, अत्रैव व्यापके लिङ्गलक्षणे अन्तर्भावनीयम्, विपरीतं तु
30 निरसनीयमिति स्थितम् । तदेवमनुमानलक्षणं प्रतिपाद्याधुना पक्षोद्योतनि-

शिष्यैर्म्यगादि—यदुत भ्रान्तमनुमानम्, सामान्यप्रतिभासित्वात् । तस्य च
बहिः स्वलक्षणे व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतया अयोगात्,
तद्रूपतया च तेन तस्याध्यवसायात् अतस्मिंस्तद्ग्रहणस्य च भ्रान्तलक्षण-
त्वात् । प्रामाण्यं पुनः प्रणालिकया बहिः स्वलक्षणबलायातत्वादनुमानस्य ।
तथा हि—नार्थं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धलिङ्गसद्भावः न 5
तद्विना तद्विषयं ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसंबन्धस्मरणम्,
तदस्मरणे नानुमानमिति, अर्थाव्यभिचारित्वाद् भ्रान्तमपि प्रमाणमिति
सगीर्यते । तदुक्तम्—

अतस्मिंस्तद्ग्रहो भ्रान्तिरपि संबन्धतः प्रमा ॥ इति ।

तदपाकर्तुमाह—तदभ्रान्तमित्यादि । तदनुमानं भ्राम्यति स्वगोचरे 10
विपर्यस्यतीति भ्रान्तम्, ततोऽन्यदभ्रान्तम्, अविपरीतार्थग्राहीति, यावत् इयं
च प्रतिज्ञा, प्रमीयते यथावस्थितोऽर्थः परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्, तद्भाव-
स्तस्य तस्मात्, अयं तु हेतुः, संगतमक्षाणामिति समक्षम्, तदिव समक्षवदिति
दृष्टान्तः तदिदमनुमानस्य भ्रान्ततानिराकारकं संपूर्णावयवम्, उपनयनिगमनयो-
रवयवत्रयप्रतिपादनेनैवाक्षिप्तत्वात् प्रमाणं सूचितम् । प्रयोगस्त्वेवं द्रष्टव्यः – 15
अभ्रान्तमनुमानम्, प्रमाणत्वात्, इह यत् यत् प्रमाणं तत्तदभ्रान्तं यथा समक्षम्, तथा
च प्रमाणं भवद्भिरभ्युपगम्यते अनुमानम्, तस्मात्प्रमाणत्वादभ्रान्तमिति प्रति-
पद्यन्तामिति । तत्रार्थवादी तावत्समक्षलक्षणे दृष्टान्ते साध्यविकलतामावि-
र्भावयितुं न पारयति, स्वयमेव समक्षस्याभ्रान्ततयाभ्युपगमात् । शून्यवादिनः
समस्तापलापित्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवहारं प्रत्ययोग्यतैवेति न तमधिकृत्य 20
स्वसाधनदोषा परिहर्तव्या, स्ववचनबाधितप्रतिज्ञत्वेन तद्वादोत्थानाभावात् ।
तथा हि—सर्वाभावप्रतिपादकं वचोऽस्ति, नास्ति वा । यद्यस्ति तर्हि प्रतिज्ञा-
हानिः । अथ नास्ति, सकलभावसिद्धिः, प्रतिषेधकाभावात् ॥ ५ ॥

ज्ञानवादी पुनर्वेद्यवेदकाकारविकलं सकलविकल्पगोचरातीतं निर्विकल्पकं
विविक्तपारमार्थिकस्वसंवेदनवेद्यं संवेदनमागूर्यानादिकालालीनवासनाबल- 25
प्रभावितं ग्राह्यग्राहकाकारकलुषितं बहिष्प्रथमानं निखिलमपि ज्ञानं विपर्यस्त-
तया प्रतिजानानः समक्षलक्षणस्य प्रकृतदृष्टान्तस्य साध्यशून्यतामभिदध्यात्,
अतस्तन्मतविकुट्टनार्थमाह—

न प्रत्यक्षमपि भ्रान्तं प्रमाणत्वविनिश्चयात् ।
भ्रान्तं प्रमाणमित्येतद्विरुद्धं वचनं यतः ॥ ६ ॥ 30

यद्भूयतश्चेतसि विवर्तते, यतो न केवलमनुमानं भ्रान्तम्, किं तर्हि यद्बुधाद्बुद्धदृष्टान्ततयोपात्तं प्रत्यक्षं तदपि भ्रान्तमेव, सर्वमालम्बने भ्रान्तमिति वचनात् । तदेतच्च, कुत इत्याह — प्रमाणत्वविनिश्चयादिति । प्रमाणभाव-निर्णयादित्यर्थ. । ननु च प्रमाणतामभ्रान्ततान्यथानुपपन्नां यदि पर: प्रतिपद्येत, ततस्तामभ्युपगच्छन् कथं भ्रान्तताविप्रतिपत्तिं विदध्यादिति पार्श्वस्थित-वचनावकाशमाशङ्क्य, भ्रान्तताप्रमाणतयोर्विरोधसाधनेन ततः प्रमाणतां व्यावर्त्यानन्यशरणतया प्रतिज्ञाताभ्रान्तताक्रान्तां तां दर्शयन्नाह — भ्रान्त-मित्यादि । भ्रान्त विपर्यस्त अथ च प्रमाण ग्राह्यपरिच्छेदहेतुरित्येतद्वचनमेव-विधार्थप्रत्यायको ध्वनिर्विरुद्ध, पूर्वापरव्याहतार्थगर्भकत्वात् । ननु च नैवास्य विरुद्धता, तथा हि — अविदितपरमार्थव्यावहारिकाभिप्रायेण लोकसंवृति घटयन्तो वय दृढतरवासनाप्रबोधसपादितसत्ताकयो प्रत्यक्षानुमानयो प्रमाण-तामाचक्ष्महे, तदभिप्रायेण दर्शितार्थप्रापकत्वेन तयोरविसंवादकत्वात्, शिथिल-वासनोन्मुख्यनिर्मितजन्मकयो. पुनरप्रमाणताम्, तदाकूतेनैव दर्शितेऽर्थे विप्र-लम्भनादिति, भ्रान्तता पुनस्तत्त्वचिन्तकाभिप्रायेण सकलस्य बहिरुपप्लव-मानस्य ग्राह्यग्राहकाकारकालुष्यदूषितस्य प्रतिभासस्य पारमार्थिकाद्वयसंवेदन-विपर्यस्तरूपत्वादभिदध्महे, बहि प्रतिभासस्य तद्ग्राह्यार्थविचाराक्षमतयोप-प्लुतरूपत्वात् । तथा हि — अर्थोऽवयविरूप अवयवरूपो वा स्यात्, गत्यन्तराभावात् । न तावदवयविरूपो विचार क्षमते, अवयवविरहे अवयवि-त्वायोगात्, तेषु च तद्वृत्तिविकल्पानुपपत्ते । तथा हि — तेषु असावेकदेशेन वर्तेत, सामस्त्येन वा । न तावदेकदेशेन, तस्य स्वयं निरवयवत्वात् । अवयववृत्तिनिमित्तमंशान्तरकल्पने तद्वृत्तावप्यंशान्तरकल्पनप्रसङ्ग , तथा चानवस्था । नापि सामस्त्येन, प्रत्यवयवं परिसमाप्तरूपतयावयविबहुत्व-प्रसङ्गात् । भेदपक्षे दोषोऽयम्, अभेदपक्षे नास्तीति चेत्, न, तत्राप्यवयव-मात्रम् अवयविमात्रं वा स्यात्, इतरेतराव्यतिरिक्तत्वात्, इतरेतरस्वरूपवत् । किं च समस्तावयवव्यापिनोऽवयविनोऽभ्युपगमे पटादेरेकदेशरागकम्पदर्शनादिषु सकलरागकम्पदर्शनादीनि दुर्निवाराणि स्यु , एकस्य रागारागादिविरुद्धधर्मा-ध्यासायोगादिति । नाप्यवयवरूपोऽर्थो विचारगोचरचारी, करचरणशिरो-ग्रीवादीनामवयवानां स्वावयवापेक्षया अवयविरूपतया तद्दूषणेनैवापास्तत्वात् । परमाणूनां निरंशतया अवयवत्वमुपपद्यत इति चेत्, न, तेषामपि दिक्षट्क-संबन्धेन षडंशतापत्ते., अन्यथावस्थानाभावात्, ततश्चार्थविरहात्तदुन्मुखो

ग्राह्याकारोऽलीकः, तदलीकतायां ग्राहकाकारोऽपि नावस्थानमाबध्नाति, ग्राह्या-
भावे ग्राहकायोगात्, तदपेक्षयैव तत्स्वरूपस्थितेः, ग्राह्यग्राहकाकारविलये च
बोधाकारोऽवशिष्यते, तस्य सर्वत्राव्यभिचरितरूपत्वात्, तस्मात् स एव
पारमार्थिक इति । अत्र प्रतिविधीयते—यदवादि संवेदनमद्वयं पारमार्थिकम्,
ग्राह्यग्राहकाकारप्रवृत्तं पुनरतात्त्विकमिति, तदयुक्तम्, प्रमाणाभावात् ।
तथा हि—बहिरन्तश्चानेकाकारतया हर्षविषादादिभिः स्थिरस्थूरताद्यनेकधर्म-
परिकरितार्थग्रहणपरिणामैश्च विवर्तमानं संवेदनमुपलभ्यते, न पुनर्वेद्यवेदका-
कारविविक्तं यादृग् भवद्भिरुपवर्ण्यते ज्ञानं तादृशं कस्यचित् कदाचन
प्रतीतिगोचरचारितामनुभवति, अद्वयप्रतिभासस्य स्वप्नदशायामप्यननुभूतेः ।
न च तत्त्वचिन्तका अपि प्रमाणमन्तरेण स्वाकूतं प्रतिष्ठापयन्तः प्रेक्षावतामव-
धेयवचना भवन्ति, अन्यथैकं चेतनमव्ययमपि ब्रह्मानेकमचेतनं क्षणभङ्गुरता-
क्रान्तमविद्यातः प्रथत इति ब्रुवाणोऽनिराकार्यः स्यात् । यदपि बहिरर्थनिरा-
करणधिया अवयव्यवयवद्वारेण दूषणमवादि, तदपि बहिरन्तःप्रथमानसकला-
नुमतप्रतीतप्रतिभासमुद्गरनिर्दलितशरीरतया भक्तमध्यनिष्ठधूर्तदर्शिनः पुरतो
विप्रतारणप्रवणकुट्टिनीशपथप्रायमिति न विद्वज्जनमनांसि रञ्जयति, प्रत्यक्ष-
प्रतिभासापह्नवे तन्मूलकत्वात् कुयुक्तिविकल्पानामुत्थानाभावात् । किं च
संवेदनस्यापि सितासिताद्यनेकाकारेष्वेकस्य वर्तने भेदाभेदसामस्त्यैकदेशादि-
चोद्यं समानमेवेति न दूषणम् । अनेकाकारविवर्तस्यालीकत्वान्न तेन सह
संवेदनस्य पारमार्थिकस्य भेदाभेदादिचिन्तेति चेत्, ननु एवमितरेतराश्रय-
दुरुत्तरमाढौकते । तथा हि—तदलीकत्वसिद्धावद्वयसंवेदनसिद्धिः, तत्सिद्धौ च
तदलीकत्वमिति न्यायात् । अन्यच्च अद्वयमप्येकक्षणवर्ति संवेदनं तथा
पूर्वोत्तरक्षणाभ्यां संबन्धमनुभवति, तथा निरंशा अपि यदि परमाणवो
दिगंशैः परमाण्वन्तरैर्वा संश्लेषमागच्छेयुः किमयुक्तं स्यात् । न चावयव्यवय-
वयोरेकान्तव्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षे यद्दूषणं तदस्मत्पक्षबाधाकरम्, परस्परावि-
निर्लुठितरूपयोर्विवक्षया संदर्शनीयभेदयोस्तयोरभ्युपगमात्, बहिरन्तश्च तथैव
प्रकाशमानतया तयोर्निह्नोतुमशक्यत्वात् । एतेन रागारागकम्पाकम्पादि-
विरोधोद्भावनमपि प्रतिव्यूढम्, प्रमाणप्रसिद्धेऽर्थे विरोधाभावात्, प्रमाण-
बाधितस्यैव विरुद्धत्वात्, कुयुक्तिविकल्पानां च प्रत्यक्षापह्नवे निर्मूलतया
बाधकत्वायोगात्, तदुद्दलितत्वेनोत्थानाभावात्, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्च
सर्वधर्माणां तद्विपर्ययसंपाद्यो विरोधो दूरापास्त एव । किं च, स्वयमेव

संवेदनं परमार्थसंव्यवहारापेक्षया प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसविकल्पकाविकल्पकभ्रान्ता-
भ्रान्तादिरूपमभ्युपयतो बहिरर्थे विरुद्धधर्माध्यासप्रतिषेधबुद्धिः केवलं जाड्य
सूचयति । तन्न प्रमाण कथञ्चिद् भ्रान्त समस्ति, स्वरूपप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति
स्थितम् । ननु च तद्दर्शितार्थालीकतया ज्ञानस्य भ्रान्तता, न स्वरूपेण, न च
तदुदयसमये कस्यचिदिदमलीकार्थम्, इद त्वनलीकार्थमिति विवेकेनावधारण
समस्ति, भ्रान्तताभ्रान्तताभिमतयोस्तदेकरूपतया प्रकाशनात् । यदा च
विशददर्शनपथचारिणोऽपि शशधरयुगलादयोऽलीकतामाविशन्तो दृश्यन्ते,
तदा सकलसत्यार्थताभिमतप्रतिभासेष्वप्यलीकार्थताशङ्कानिवृत्तेरनाश्वास एव ।
न च तदर्थप्राप्त्यादिकमारेकानिराकरणकारण कल्पनीयम्, स्वप्नावस्थायां
तत्सद्भावेऽप्यलीकार्थतासिद्धे । बाधकप्रत्ययोपनिपातात् तस्यासत्यार्थतेति
चेत्, न, तस्य स्वगोचरपर्यवसितत्वेन बाधकत्वायोगात् । अन्यथा नीलमाद-
दाना देवदत्तबुद्धि प्राक्प्रवृत्तपीतबुद्धेर्बाधिकापद्येत, सर्वप्रतिभासस्य बाधका-
भावसिद्धेश्च समानता । तस्माद् भ्रान्ताभ्रान्तज्ञानभ्रान्तिरिय भवताम्,
विवेकाभावेन सर्वस्यालीकार्थत्वादिति ॥ ६ ॥

अत्राह —

सकलप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वासिद्धित. स्फुटम् ।
प्रमाणं स्वान्यनिश्चायि द्वयसिद्धौ प्रसिध्यति ॥ ७ ॥

एव मन्यते — योऽपि समस्तसवेदनस्य भ्रान्तता प्रतिजानीते, तेनापि
तत्साधकस्याभ्रान्तताभ्युपगन्तव्या, तद्भ्रान्तत्वे तत्प्रतिपादितार्थालीकत्वेन
सकलज्ञानाभ्रान्तताप्रसङ्गात्, अन्यथा तद्भ्रान्तत्वायोगात् । एव च तज्जा-
तीयमन्यदप्यभ्रान्त स्यात्, ततश्च सकलप्रतिभासस्य समस्तसवेदनस्य भ्रान्त-
त्वासिद्धितो विपर्यस्तत्वानिष्पत्ते यत् स्फुट स्वान्यनिश्चायि सुनिश्चिततया
स्वपरप्रकाशक तत्प्रमाणमिति सबन्ध । तच्च द्वयसिद्धौ स्वरूपार्थलक्षणयुग्म-
निष्पत्तौ प्रसिद्ध्यति निष्पद्यते, अन्यथा प्रमेयाभावे प्रमाणाभावात् । तस्मात्
प्रमाणमुररीकुर्वाणेनार्थोऽप्यभ्युपगन्तव्य इत्यभिप्राय इति ॥ ७ ॥

तदेव स्वार्थानुमानलक्षण प्रतिपाद्य तद्गता भ्रान्ततादिप्रतिपत्ति च
निराकृत्याधुनाप्रतिपादितपरार्थानुमानलक्षण एवाल्पवक्तव्यत्वात् तावच्छाब्द-
लक्षणमाह —

दृष्टेष्टाव्याहताद्वाक्यात्परमार्थाभिधायिनः ।
तत्त्वग्राहितयोत्पन्नं मानं शाब्दं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

अत्रापि शाब्दम् इति लक्ष्यम्, अनूद्यत्वात् । दृष्टेष्टाव्याहताद् इत्यादि लक्षणम्, विधेयत्वात् । दृष्टेन प्रमाणालोकितेन इष्टः प्रतिपिपादयिषितोऽव्याहतो अनिराकृत. सामर्थ्यादर्थो यस्मिन् वाक्ये तत्तथा, प्रमाणनिश्चितार्थाबाधित-मिति यावत्, तस्मात् । परमोऽकृत्रिम. पुरुषोपयोगी शक्यानुष्ठानो वार्थो वाच्यस्तमभिधातु शील यस्य तत् परमार्थाभिधायि, विशिष्टार्थदर्शकमित्यर्थः । तत तत्त्वग्राहितयोत्पन्नं प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यार्थादानशीलतया लब्धात्मसत्ताक यन्मान तच्छाब्दमिति प्रकीर्तितम् उपवर्णित पूर्वाचार्यैरिति सबन्ध. । तत्र दृष्टेष्टाव्याहताद् इत्यनेन कुतीर्थिकवचसा लौकिकविप्रतारकोक्तीनां च शाब्दतां निरस्यति, प्रमाणबाधितत्वात् । वाक्यात् इत्यमुना तु वाक्यस्यैव नियतार्थ-दर्शकत्वात् परमार्थाभिधायितेति दर्शयन् पदाच्छाब्दाभावमाह । परमार्था-भिधायिन इत्यनेन ज्वरहरतक्षकचूडारत्नालकारोपदेशादिवचनप्रभवज्ञानस्य निष्फलतया प्रामाण्यं निराचष्टे । तत्त्वग्राहितयोत्पन्नम् इत्यमुना त्वेव-भूतादपि वाक्यात् श्रोतृदोषाद् विपरीताद्यर्थग्रहणचतुरतया प्रादुर्भूतस्य शाब्दत्व वारयति । मानम् इत्यनेन अन्तर्भावितप्रोपसर्गार्थेन शाब्दे परस्या-प्रामाण्यबुद्धि तिरस्कुरुते, तदप्रामाण्ये परार्थानुमानप्रलयप्रसङ्गात्, तस्य वचनरूपत्वात् । अवयवहेतुसूचकत्वेनोपचारतस्तस्य प्रामाण्य न तत्त्वत इति चेत्, न, अप्रामाण्यस्य सूचकत्वायोगात् । ननु हेतुप्रतिपादने यदि तत् प्रमाणम्, ततो हेतुसमर्थकप्रमाणान्तरप्रतीक्षण न विशीर्येत, तेनैव निर्णीत-स्वरूपत्वात्तस्य प्रमाणसिद्धे पुन प्रमाणान्तरवैयर्थ्यात् । नैतदस्ति, भवत्परि-कल्पिताध्यक्षस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्, तद्दर्शितेऽर्थे विकल्पप्रतीक्षणात्तस्यैव प्रामाण्यमासज्येत । तद्गृहीतमेवार्थमसावभिलापयतीति चेत्, शब्दप्रतिपादित हेतु प्रमाणान्तर समर्थयते इति समानो न्यायः ॥ ८ ॥

शाब्द च द्विधा भवति—लौकिकं शास्त्रजं चेति । तत्रेद द्वयोरपि साधारणं लक्षण प्रतिपादितम्, समर्थनं पुनरविप्रतारकवचनप्रभवस्येहादि-वाक्यप्रस्ताव एव लौकिकस्य विहितम्, शास्त्रजस्य तु विधातव्यमिति यादृश. शास्त्रात्तज्जातं प्रमाणतामनुभवति तद्दर्शयति—

आप्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् ।
तत्त्वोपदेशकृत्सार्वं शास्त्रं कापथघट्टनम् ।। ९ ।।

शास्ति शिक्षयति जीवाजीवादि तत्त्व ग्राहयति, शिष्यतेऽनेनेति वा
शास्त्रम् । तत् किंभूतमिति तद्विशेषणान्याह—आप्त. प्रक्षीणाशेषरागादि-
5 दोषगण, तेन उपज्ञम् आदावुपलब्धम् । अनेनापौरुषेयापोहमाह, तस्य
प्रमाणबाधितत्वात्, पुरुषव्यापाराभावे वचनानुपलब्धे, उपलम्भेऽपि तदर्थान-
वगमात्, तदर्थनिश्चयार्थं पुरुषाश्रयणे गजस्नानन्यायप्रसङ्गात्, तस्य रागादि-
कलुषितत्वेन वितथार्थकथनप्रवृत्ते, तदनुष्ठानादपि स्वकार्यसिद्धौ प्रणयनार्थमपि
पुरुष किं नेष्यते । विशेषाभावात् । तत्र क्षीणदोषवचनं व्यतिरिच्यान्यत
10 प्रेक्षावतां परलोकादावदृष्टेऽर्थे प्रवृत्तिर्युक्ता, तत् तदेव शास्त्र, निरुपचरित-
शब्दार्थोपपत्तेरित्यास्तां तावत् । अत एव उल्लङ्घ्यते प्राबल्येन गम्यते
अभिभूयते अन्यैरित्युल्लङ्घ्यम्, ततोऽन्यद् अनुल्लङ्घ्यम् सर्ववचनातिशायीति
यावत् । अत एव दृष्टेन प्रमाणनिर्णीतेनेष्टस्य तद्वाच्यस्य विरोधो यस्मिंस्तत्
तथा तदेव, यदि वा, दृष्ट. प्रमाणेन, इष्टो वचनान्तरेण, तयोर्विरोधकम्,
15 तद्विरुद्धार्थाभिधानात्, ततोऽन्यददृष्टेष्टविरोधकम्, अबाधार्थाभिधायीत्यर्थ. ।
तदियता शास्त्रस्य स्वार्थसपदुक्ता, अधुना तत्त्वोपदेशादीना परार्थत्वात्
परार्थसपदमाह—तत्त्व जीवादय पदार्था, प्रमाणप्रतिष्ठितत्वात्, तेषामुपदेश
स्वरूपप्रकाशनम्, तद्रक्षणादिविधानं वा, त करोति इति तत्त्वोपदेशकृत्, अत एव
सार्वं सर्वस्मै हितम्, प्राणिरक्षणोपायोपदेशपरमपददायितया विश्वजनीन-
20 त्वात् । एतेन परार्थसपादकत्वमुक्तम् । अधुना परेषामेवानर्थपरिघाति-
त्वमाह—कुत्सिताः पन्थान कापथा तीर्थान्तराणि, तेषां घट्टन विचालक
निराकारकम्, सर्वजनापकारिकुमतविध्वसकमित्यर्थ । ईदृशादेव शास्त्राज्जातं
शाब्द प्रमाणम्, नान्येभ्य, विप्रलम्भकत्वात्तेषामिति ।। ९ ।।

अधुना परार्थानुमानलक्षण वक्तव्यम्, तच्च प्रत्यक्षेऽपि पश्यन् एकयोग-
25 क्षेमत्वात् सामान्येनाह—

स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनं बुधैः ।
परार्थं मानमाख्यातं वाक्यं तदुपचारतः ।। १० ।।

अत्र परार्थं मानमिति लक्ष्यम्, स्वनिश्चयवदित्यादि लक्षणम्, स्व
आत्मा तस्य निश्चय. प्रमेयाधिगम., तद्वदन्येषां प्रतिपाद्यानां निश्चयोत्पादन

प्रमेयपरिच्छेदज्ञानप्रादुर्भावनम्, यथा आत्मनोऽर्थनिर्णयस्तथा परेषां निर्णयजननमित्यर्थः । बुधैर्विद्वद्भिः । परस्मै अर्थः प्रयोजनं येन तत् परार्थम्, मीयतेऽनेनेति मानम्, आख्यात कथितम् । ननु च यदि निश्चयोत्पादनं परार्थमानम्, तथा ज्ञानमपि परप्रत्यायनाय व्याप्रियमाणं परार्थं प्राप्नोतीत्याह—वाक्यं परार्थं, न ज्ञानम्, तस्यैवानन्तर्येण व्यापारात्, परप्रयोजनमात्रत्वाच्च, इतरस्य तु व्यवहितत्वात्, स्वपरोपकारित्वाच्च । कथं वचनमज्ञानरूपं प्रमाणमित्याह—तदुपचारतः तस्य ज्ञानस्योपचारोऽतद्रूपस्यापि तदङ्गतया तद्रूपत्वेन ग्रहणम् । तत इदमुक्तं भवति—प्रतिपाद्यगतमुत्पत्स्यमानं यज्ज्ञानं तदव्यवहितकारणत्वाद् वचनमप्युपचारेण प्रमाणमित्युच्यते । तत्रानुमानस्य पारार्थ्यं परैरभ्युपगतमेव प्रत्यक्षस्य न प्रतिपद्यन्ते किन्त्वेवं शब्दप्रवेशशून्यं स्वलक्षणग्राहीति नैतद्गोचरं परेभ्यः प्रतिपादयितुं पार्यते । न च शब्दात् परस्य स्वलक्षणग्रहणदक्षं प्रत्यक्षमुत्पत्स्यति, शब्दस्य विकल्पोत्पादितत्वेन परस्यापि विकल्पोत्पादकत्वात् ।

तदुक्तम्—

विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।
कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥ इति ॥ १० ॥

निर्विकल्पकं च प्रत्यक्षम्, अतो न शब्दजन्यमित्यतोऽनुमानं दृष्टान्तीकृत्य प्रत्यक्षस्यापि परार्थतां साधयितुमाह—

प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् ।
परस्य तदुपायत्वात्परार्थत्वं द्वयोरपि ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षेणाप्यनुमानेनेव प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् स्वप्रतीतप्रमेयप्रत्यायकत्वात् परार्थत्वं प्रतिपाद्यप्रयोजनत्वं द्वयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोः, तुल्यकारणत्वात्, नानुमानस्यैवैकस्येत्यभिप्रायः । इह चाश्रूयमाणत्वात् तदर्थगमनाच्च अपीवशब्दौ लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ । प्रत्यक्षप्रतीतार्थप्रत्यायनं च प्रतिजानानस्यायमभिप्रायः—यत् परो मन्यते, नैतद् गोचरं परेभ्यः प्रतिपादयितुं पार्यत इति । तदयुक्तम्, निर्विकल्पकाध्यक्षापोहेन व्यवसायरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रागेव साधितत्वात्, तद्गोचरस्य कथंचिद् विकल्पगम्यत्वेन शब्दप्रतिपाद्यत्वात् । तद्यथा अनुमानप्रतीतोऽर्थः परस्मै प्रतिपाद्यमानो वचनरूपापन्नः परार्थमनुमानम्, तथा प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यायनस्य तुल्यत्वात्, वचनव्यापारस्यैव भेदात् । तथा हि—अनुमानप्रतीतं प्रत्याययन्नेवं वचनयति—

अग्निरत्र, धूमात्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, यथा महानसादौ, वैधर्म्येण वा, अग्न्यभावे न क्वचिद् धूमः, यथा जलाशयादौ, तथा धूमोऽयम्, तस्माद् धूमादग्निरत्रेति । अव्युत्पन्नविस्मृतसम्बन्धयोस्तथैव प्रतिपादयितुं शक्यत्वात्, स्मर्यमाणे सम्बन्धे पुनरेवम्—अग्निरत्र, धूमोपपत्ते । वैधर्म्येण—अग्निरत्र,
5 अन्यथा धूमानुपपत्तेः । प्रत्यक्षप्रतीत पुनर्दर्शयन्नेतावद्वक्ति—पश्य राजा गच्छति । ततश्च वचनाद् द्विविधादपि समग्रसामग्रीकस्य प्रतिपाद्यस्यानुमेय-प्रत्यक्षार्थविषया यत. प्रतीतिरुल्लसति, अतो द्वयोरपि परार्थतेत्याह—परस्य तदुपायत्वात् प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिं प्रति प्रतिपादकस्थप्रत्यक्षानुमाननिर्णीतार्थ-प्रकाशनकारणत्वादित्यर्थ· । एतेन पूर्वकारिकोक्तोपचारकारण च लक्षयति ।
10 यच्चोक्तम्—न शब्दात् परस्य प्रत्यक्षोत्पत्ति., तस्य विकल्पजनकत्वात्, प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविषयत्वेन निर्विकल्पकत्वात् । तदयुक्तम्, सामान्य-विशेषात्मकार्थविषयस्य निर्णयरूपस्य तस्य कथञ्चिदेकविषयता शब्दोत्पाद्यत्वाविरोधात्, एवंविधस्य च प्रागेव समर्थनात् । चक्षुरादिसामग्रीतस्तदुत्पद्यते न शब्दादिति चेत् । अनुमानमपि प्रत्यक्षादिनिश्चिताद् हेतोरवि-
15 स्मृतसंबन्धस्य प्रमातुरुल्लसति, न शब्दात्, अतस्तस्यापि परार्थता विशीर्येत । समर्थहेतुकथनात् तत्र वचनस्य परार्थतेति चेत्, अत्रापि दर्शनयोग्यार्थ-प्रतिपादनादिति ब्रूम । तन्न प्रत्यक्षपरोक्षयो. पारार्थ्यं प्रति विशेषोपलब्धि-रिति मुच्यतां पक्षपात ॥ ११ ॥

तदेवं द्वयोरपि परार्थता प्रतिपाद्य तत्स्वरूपमाह—

20 **प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि च यद्वचः ।**
प्रत्यक्षं प्रतिभासस्य निमित्तत्वात्तदुच्यते ॥ १२ ॥

यद्वच प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि साक्षात्कारिज्ञानगोचरकथनचतुरं तत् प्रत्यक्षमुच्यत इति सम्बन्ध । तच्च प्रत्यक्षरूपमेवोच्यमान प्रत्यक्ष विप्रति-पन्न प्रति पुनरनुमानद्वारेणोच्यमानमनुमानमेवेति । चशब्देनानेकार्थत्वाद्
25 दर्शयति—वचन कुत प्रत्यक्षम् इत्याह—प्रतिभासस्य निमित्तत्वात् प्रति-पाद्यप्रत्यक्षप्रकाशहेतुत्वाद् उपचारेणोच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अनुमानमाह—

साध्याविनाभुवो हेतोर्वचो यत्प्रतिपादकम् ।
परार्थमनुमानं तत्पक्षादिवचनात्मकम् ॥ १३ ॥

हिनोति गमयति अर्थमिति हेतुः, तस्य साध्याविनाभुवः प्राङ्निरूपितस्य
वहुधः प्रतिपादकं संदर्शकं तद् अनुमानप्रकाशहेतुत्वात् परार्थमनुमानम् ।
तत्कीदृशमित्याह—पक्षो वक्ष्यमाणलक्षण. स आदिर्येषां हेतुदृष्टान्तोपनयनि-
गमादीनां तानि तथा, तेषां वचनानि प्रतिपादका ध्वनयः, तान्येवात्मा
स्वरूपं यस्य तत् पक्षादिवचनात्मकम् । ननु च हेतुप्रतिपादकं वचः 5
परार्थमनुमानमित्यभिधाय तत् पक्षादिवचनात्मकमिति वदतः पूर्वापरव्याहता
वाचोयुक्ति., नैतदस्ति, एवं मन्यते नैक. प्रकार. परार्थानुमानस्य, किं तर्हि
यथा परस्य सुखेन प्रमेयप्रतीतिर्भवति तथा यत्नत प्रत्यायनीय' । तत्र
दशावयवं साधन प्रतिपादनोपाय' । तद्यथा—पक्षादय. पञ्च, तच्छुद्धयश्च ।
तत्र यदा प्रतिपाद्यप्रक्रमादेव निर्णीतपक्षोऽविस्मृतदृष्टान्त स्मार्यप्रतिबन्ध- 10
ग्राहकप्रमाणो व्युत्पन्नमतित्वात् शेषावयवाभ्यूहनसमर्थश्च भवति, यदा
अत्यन्ताभ्यासेन परिकर्मितमतित्वात् तावतैव प्रस्तुतप्रमेयमवबुध्यते, तदा
हेतुप्रतिपादनमेव क्रियते, शेषाभिधानस्य श्रोतृसंस्काराकारितया नैरर्थक्या-
दित्यादौ हेतुप्रतिपादन सूत्रकृता परार्थमनुमानमुक्तम् । यदा तु प्रतिपाद्यस्य
नाद्यापि पक्षनिर्णय, तदा अकाण्ड एव हेतूपन्यासोऽवृष्टमुद्गरपातायमान. 15
स्यादिति पक्षोऽपि निर्दिश्यते । तथास्मर्यमाणे प्रतिबन्धग्राहिणि प्रमाणे
दृष्टान्तोऽपि वर्ण्यंत, अन्यथा हेतो सामर्थ्यानवगते । स्मृतेऽपि प्रमाणे
दार्ष्टान्तिके योजयितुमजानानस्योपनयो दर्श्यते, तथापि साकाङ्क्षस्य निगम-
नमुच्यते, अन्यथा निराकुलप्रस्तुतार्थासिद्धे । तथा यत्र पक्षादौ स्वरूप-
विप्रतिपत्तिस्तत्र तच्छुद्धि प्रमाणेन कर्तव्या, इतरथा तेषां स्वसाध्यासाध- 20
नात् । सर्वेषां चामीषां साधनावयवत्वम्, प्रतिपाद्यप्रतीत्युपायत्वात् । ननु च
स्वनिश्चयवत् परनिश्चयोत्पादन परार्थमनुमानमुक्तम्, न च स्वार्थानुमान-
काले क्रमोऽयमनुभूयते, सम्बन्धवेदिनो हेतुदर्शनमात्रात् साध्यप्रतीतिसिद्धे, न हि
प्रतिपत्ता पक्षं कृत्वा ततो हेतु निभालयति, नापि दृष्टान्तादिक विरचयति,
तथा प्रतीतेरभावात्, किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतोरेव सामर्थ्यमुन्नीयते, न 25
पक्षादीनाम्, तद्व्यतिरेकेणापि साध्यसिद्धे' तथापि तेषां साधनांशत्वकल्पनेऽ
नवस्थाप्रसङ्गात् । यदि च तत्सामर्थ्यं स्यात्, तदा पक्षोपन्यासमात्रादेव
साध्यावगते हेतुरानर्थक्यमश्नुवीत, उत्तरावयवाश्च, एव हि तत्सामर्थ्यं
सिद्धयेन्नान्यथा । तस्माद्य एव परनिरपेक्ष साध्यं बोधयति स एव हेतुः
साधनम्, न पक्षादय इति । अत्रोच्यते—स्वनिश्चयवत् परनिश्चयोत्पादनं 30

परार्थमनुमानमुक्तमित्यादि यदुक्तं तदयुक्तम्, केवलं तदर्थं न जानीषे, निश्चयापेक्षयैव वार्तिना तुल्यताभिधानात्, न पुनः सर्वसाम्यमभिप्रेतम्, अन्यथा ध्वनिमनुच्चारयन् स्वार्थानुमाने साध्यमवबुध्यते इति तदनुच्चारणेन परनिश्चयोत्पादन प्रसज्येत, न चैतदस्ति, शब्दानुच्चारणे परप्रतिपादनासम्भवात्, तदर्थं शब्दाङ्गीकरणे येन विना परप्रतिपादनासम्भवः तत्तदुररीकर्तव्यम्, समानन्यायात्, न च पक्षादिविरहे प्रतिपाद्यविशेष प्रतिपादयितुं शक्यः हेतुगोचरादितत्साध्यार्थप्रतीतिविकलतया तस्य साकाङ्क्षत्वात्, तथा च बुभुत्सितार्थबोधाभावादप्रत्यायित एव तिष्ठेत्, अतस्तद्बोधनार्थं पक्षादयो दर्शनीयाः, इति तेऽपि साधनांशा स्युः । यच्चोक्तम्—अन्वयव्यतिरेकानुकरणाभावान्न साधनम्, हेतुमात्रादपि साध्यसिद्धेः, तदयुक्तम्, अविप्रतारकतानिश्चितपुरुषवचनमात्रादपि अग्निरत्र इत्यादिरूपात् क्वचित्प्रमेयोऽर्थ सिध्यतीति हेतोरप्यसाधनताप्रसङ्गात्, तद्विरहेणापि साध्यसिद्धे, युक्त चैतत्, अविप्रतारकवचनस्य प्रागेव प्रामाण्यप्रसाधनात् । यच्चोक्तम्—यद्यमीषां सामर्थ्यं स्यात्, तदा पक्षमात्रादेव साध्यप्रतीतेर्हेतोर्वैयर्थ्यं स्यादिति, तदयुक्ततरम्, भवत्पक्षेऽपि समानत्वात्, तत्रापि समर्थहेतूपन्यासादेव साध्यावगते, अन्यथा समर्थतायोगात् । पश्चात्तस्यैव प्रमाणेन समर्थन सर्वत्र गृहीतव्याप्तिकस्य च पुन पक्षधर्मिण्युपसंहरणमनर्थकतां प्राप्नुवत् केन निवार्येत । तदभावे हेतो सामर्थ्यं नावगम्यते तेन सार्थकमिति चेत्, पक्षादीनपि विरहय्य प्रतिपाद्यविशेषः प्रतिपादयितु न पार्यते इति तेषामपि सार्थकता न दुरुपपादेति मुच्यतामाग्रहः । तस्माद्धेतुवत् पक्षादयोऽपि साधनम्, हेतोरपि क्वचित् प्रतिपाद्ये तदपेक्षतया तन्निरपेक्षतासिद्धेरिति, तदिद सकलमाकलय्योक्तं तत्पक्षादिवचनात्मकमिति ॥ १३ ॥

तदेवमर्थत पक्षादीन् प्रस्तुत्य तावत् पक्षलक्षणमाह—

साध्याभ्युपगमः पक्षः प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः ।
तत्प्रयोगोऽत्र कर्तव्यो हेतोर्गोचरदीपकः ॥ १४ ॥

पक्ष्यत इति पक्षः, व्यक्तीक्रियते इति भाव । किंभूत इत्याह—साध्यस्य अनुमेयस्य अभ्युपगमोऽङ्गीकरणम्, प्राश्निकादीनां पुरत प्रतिज्ञास्वीकार इत्यर्थ । किमभ्युपगममात्रम् । नेत्याह—प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः इति । प्रत्यक्ष साक्षात्कारि संवेदनम्, आदिशब्दादनुमानस्ववचनलोका गृह्यन्ते, तैरनिराकृतोऽबाधित पक्ष इति सम्बन्ध । तद्यथा—सर्वमनेकान्तात्मकम्,

अस्ति सर्वज्ञः इत्यादि वा; अयं च केवलमेष्टव्यो न पुनः परार्थानुमानकाले वचनेनाभिधातव्य. इति यो मन्येत तं प्रत्याह—तस्य पक्षस्य प्रयोगोऽभिधानमत्र परार्थानुमानप्रस्तावे कर्तव्यो विधेयः । कुत इत्याह—हेतो. प्राङ्निरूपितस्य गोचरदीपक इति, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायो दर्शनम् इति वचनात्, भावप्रधानत्वाच्च निर्देशस्य, विषयसंदर्शकत्वादित्यर्थः । 5
अयमत्राभिप्राय— न हि सर्वत्र प्रतिवादिनः प्रक्रमादेव निर्णीतपक्षस्य कूर्चक्षोभापुर·सर हेतुरुपन्यस्यते, अपि तु क्वचित् कथंचित् ॥ १४ ॥

ततो यदाद्यापि प्रतिपाद्य. पक्षार्थं न जानीते, तदा अकाण्ड एव हेतावुच्यमाने विषयव्यामोहाद् भ्रान्तिलक्षणो दोष स्यादित्याह—

अन्यथा वाद्यभिप्रेतहेतुगोचरमोहिनः । 10

प्रत्याय्यस्य भवेद्धेतुर्विरुद्धारेकितो यथा ॥ १५ ॥

अन्यथा इति उक्तविपरीताश्रयणे पक्षप्रयोगाकरणे इत्यर्थः । वादिनो हेतूपन्यासकर्तुरभिप्रेतोऽभिमत. स चासौ हेतुगोचरश्च वाद्यभिप्रेतहेतुगोचरः, तत्र मुह्यति दोलायते तच्छीलश्च य·, तस्य प्रत्याय्यस्य प्रतिवादिनो हेतुः विरुद्धारेकितो भवेद् विरोधशङ्काकलङ्कित. स्यादित्यर्थ. । ततश्च सम्यग्- 15
हेतावपि विपक्ष एवाय वर्तते इति व्यामोहाद् विरुद्धदूषणमभिदधीत, पक्षोपन्यासात्तु निर्णीतहेतुगोचरस्य नैष दोष. स्यादित्यभिप्राय· । अमुमेवार्थं स्पष्टदृष्टान्तेनाह यथा इति तदुपन्यासार्थं ॥ १५ ॥

धानुष्कगुणसंप्रेक्षिजनस्य परिविध्यतः ।

धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन गुणेतरौ ॥ १६ ॥ 20

यथा लक्ष्यनिर्देशं विना धानुष्कस्येषु प्रक्षिपतो यौ गुणदोषौ तौ तद्दर्शिजनस्य विपर्यस्तावपि प्रतिभात, गुणोऽपि दोषतया दोषोऽपि वा गुणतया, तथा पक्षनिर्देशं विना हेतुमुपन्यस्यतो वादिनो यौ स्वाभिप्रेतसाध्यसाधनसमर्थत्वासमर्थत्वलक्षणौ गुणदोषौ तौ प्राश्निकप्रतिवाद्यादीनां विपरीतावपि प्रतिभात इति भावार्थ. । अक्षरार्थस्तु धनुषा चरति 25
धानुष्कस्तस्य गुणो लक्ष्यवेधप्रावीण्यलक्षणस्तत्र प्रेक्षकाणां कुतूहलमिति तस्यैवोपादानम्, अन्यथा दोषोऽपि द्रष्टव्यः, तत्संप्रेक्षिजनस्य तत्संप्रेक्षणशीललोकस्य परिविध्यतो यथाकथंचिद् बाणं मुञ्चत इत्यर्थः, धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन चापधरस्य वेध्यनिष्टङ्कनमृते यौ गुणेतरौ गुणदोषौ

तौ यथा विरुद्धारेकितौ भवतः, तथा वादिनोऽपीत्यर्थः । तस्माद्विज्ञाततत्त्वे प्रतिवादिनि वादिनानुक्रमेण पक्षलक्ष्यं निर्दिश्यैव हेतुशरः प्रयोक्तव्य इति स्थितम् ॥ १६ ॥

सांप्रत हेतोर्लक्षणावसर', तच्च स्वार्थानुमानवद् निर्विशेषं द्रष्टव्यम्, प्रयोगस्तु तत्र न दर्शित', स्वार्थानुमानस्य बोधरूपत्वात्, इह तु वर्णनीयः, परार्थानुमानस्य वचनरूपत्वात्, अतस्त वर्शयति —

हेतोस्तथोपपत्त्या वा स्यात्प्रयोगोऽन्यथापि वा ।
द्विविधोऽन्यतरेणापि साध्यसिद्धिर्भवेदिति ॥ १७ ॥

स्वार्थानुमानप्रस्तावे हि परप्रणीतलक्षणान्तरव्यपोहेन साध्यव्यतिरेकात् सामस्त्येन हेतोर्व्यावृत्तिरेवैकं लक्षणमिति निर्णीतम्, परार्थानुमानेऽपि तदेव प्रकाशनीयम्, वचनरचना तु क्वचित् कथचित् प्रवर्तत इत्यभिप्रायवांस्तद्द्वैविध्यमाह — हेतोर्द्विविध प्रयोग स्यादिति सबन्ध. । कथमित्याह — तथैव साध्यसद्भावे एवोपपत्तिर्विद्यमानता, तया तथोपपत्त्या, यथा — अग्निरत्र, धूमस्य तथैवोपपत्तेरिति । अन्यथापि वा इत्यनेन अवयवे समुदायोपचारादन्यथानुपपत्ति लक्षयति । अन्यथा साध्यव्यतिरेके अनुपपत्तिरविद्यमानतैव तया वा अन्यथानुपपत्त्या हेतो. प्रयोग. स्यात्, यथा — अग्निरत्र, धूमस्यान्यथानुपपत्तेरिति । एते च द्वे अप्येकस्मिन् साध्ये प्रयोक्तव्ये इति यो मन्येत, तच्छिक्षणार्थमाह — अन्यतरेणापि तथोपपत्तिप्रयोगेण अन्यथानुपपत्तिप्रयोगेण वा साध्यस्य साध्यप्रतिपिपादयिषितार्थस्य सिद्धिर्निष्पत्ति' प्रतिपाद्यप्रतीतावारोहण भवेद्, इति यस्मात्, तस्मान्न द्वे अपि प्रयोक्तव्ये, प्रयोगद्वयेऽपि यस्माद् वचनरचना भिद्यते नार्थ', प्रयोगस्य च साध्यसाधनफलम्, तच्चेदेकेनैव सिध्यति, द्वितीयप्रयोग केवल वक्तुरकौशलमावेदयेत्, नैरर्थक्याद्वित्यभिप्राय ॥ १७ ॥

अधुना दृष्टान्तलक्षणावसर । स च द्वेधा साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्र साधर्म्यदृष्टान्तमधिकृत्याह —

साध्यसाधनयोर्व्याप्तिर्यत्र निश्चीयतेतराम् ।
साधर्म्येण स दृष्टान्तः संबन्धस्मरणान्मतः ॥ १८ ॥

दृष्टयोरवलोकितयो सामर्थ्यात् साध्यसाधनयोः अन्तःपरिनिष्ठितः अन्वयाद् व्यतिरेकाद्वा साध्यसाधनभावव्यवस्थितिनिबन्धना यस्मिन्निति

दृष्टान्तः, समानो धर्मोऽस्येति सधर्मा तद्भावः साधर्म्यं तेन साधर्म्येण । स
किंविधो भवतीत्याह—साध्यं जिज्ञासितार्थात्मकम्, साधनं तद्गमको हेतुः, तयोः
साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः, इदमनेन विना न भवति इत्येवंरूपा, यत्र क्वचि-
न्निश्चीयतेतराम् अतिशयेन निर्णीयते स साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा—अग्निरत्र,
धूमस्य तथैवोपपत्तेः, महानसादिवद् इति । अथ चाविस्मृतप्रतिबन्धे प्रतिपा-
दिनि न प्रयोक्तव्य इत्याह—सम्बन्धस्मरणात् इति । यब्लोपे पञ्चमी,
प्राग्गृहीतविस्मृतसम्बन्धस्मरणमधिकृत्य मतोऽभिप्रेतोऽयं नीतिविदाम्, नान्यथा ।
यदा हि प्रतिपाद्योऽद्यापि संबन्धं साध्याविनाभावित्वलक्षणं नावबुध्यते;
तदा प्रमाणेन सम्बन्धो ग्राहणीयः, न दृष्टान्तमात्रेण, न हि सहदर्शनादेव
क्वचित्सर्वत्रेदममुना विना न भवतीति सिध्यति, अतिप्रसङ्गात् । गृहीते च
प्रतिबन्धे स्मर्यमाणे केवलः हेतुर्दर्शनीयः, तावतैव बुभुत्सितार्थसिद्धेर्दृष्टान्तो
न वाच्यः, वैयर्थ्यात् । यदा तु गृहीतोऽपि विस्मृतः कथंचित् सम्बन्धः, तदा
तत्स्मरणार्थं दृष्टान्तः कथ्यते । ननु च कथं त्रिकालसमस्तदेशव्यापिसम्बन्धा-
वगतिः । न तावन्निर्णयात्मकमपि प्रत्यक्षं देशकालान्तरसञ्चरिष्णुनोः साध्य-
साधनयोः सम्बन्धं निरीक्षितुं क्षमते, सन्निहितेऽर्थे विशदाध्यवसायेन प्रवृत्तेः ।
नापि शब्दात्तन्निर्णयः, तस्य परोपदेशरूपतया स्वार्थानुमानाभावप्रसङ्गात्,
तत्र परोपदेशाभावात्, तदभावे सम्बन्धासिद्धेः, तदसिद्धावनुमानानुत्थानादिति ।
अनुमानात्सम्बन्धग्रहणे निरवधिरनवस्थानुषज्येत, सम्बन्धग्राहिणोऽप्यनुमानस्य
पुनः सम्बन्धान्तरग्रहणसव्यपेक्षत्वादिति । अत्रोच्यते—प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव
प्रमाणे इति येषां मिथ्याभिनिवेशः, तेषामेष दोषो नास्माकम्, अन्वयव्य-
तिरेकग्राहिप्रत्यक्षानुपलम्भोत्तरकालभाविनोऽव्यभिचरितत्रिकालव्यापिगोचरस्य
मतिनिबन्धनस्योहसञ्ज्ञितस्य प्रमाणान्तरस्य सम्बन्धग्राहितयेष्टत्वात्, तदनिष्टौ
दृष्टव्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, तद्विलोपे च विचारानर्थक्यप्राप्तेरिति । अत्र
प्रकरणे पुनरनुमानात् पार्थक्येनोहो न दर्शितः, संक्षिप्तरुचिसत्त्वानुग्रहप्रवृत्त-
त्वादस्य, शाब्दं तु पृथक् समर्थितम्, तस्यात्रैव परार्थानुमानोपयोगित्वा-
दित्यास्तां तावत् ॥ १८ ॥

इदानीं वैधर्म्यदृष्टान्तमुपदर्शयन्नाह—

साध्ये निवर्तमाने तु साधनस्याप्यसंभवः ।
ख्याप्यते यत्र दृष्टान्ते वैधर्म्येणेति स स्मृतः ॥ १९ ॥

विसदृशो धर्मोऽस्येति विधर्मा, तद्भावो वैधर्म्यम्, तेन वैधर्म्येण दृष्टान्तः । कीदृश इत्याह — साध्ये गम्ये निवर्तमाने असभवति, तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमः, स च साधनस्यासभव एवेत्यत्र द्रष्टव्यः । ख्याप्यते प्रतिपाद्यते यत्र क्वचित् दृष्टान्ते स वैधर्म्येण भवति, इतिशब्देन संबन्धस्मरणादिति ॥ १९ ॥

इदमत्रापि सबध्नाति — अस्यापि स्मर्यमाणे सबन्धे प्रयोगायोगादिति किमर्थं विस्मृतसबन्धे एव प्रतिवादिनि दृष्टान्तः प्रयुज्यते नान्यदा, इति परवचनावकाशमाशङ्क्याह —

अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धेर्बहिरुदाहृतिः ।
व्यर्था स्यात्तदसद्भावेऽप्येवं न्यायविदो विदुः ॥ २० ॥

अन्यदा हि स्मर्यमाणे वा सबन्धे प्रयुज्येत, अगृहीते वा । यद्याद्यः पक्षः सोऽयुक्त, यदा सर्वत्र साध्याविनाभाविन हेतु स्मरति प्रतिपाद्य, तदा पक्षेऽपि तमवबुध्य कथ साध्य न प्रतिपद्येत । ततश्चान्तः पक्षमध्ये व्याप्तिः साधनस्य साध्याक्रान्तत्वमन्तर्व्याप्तिः, तयैव साध्यस्य गम्यस्य सिद्धेः प्रतीते बहिर्विवक्षितधर्मिणोऽन्यत्र दृष्टान्तधर्मिण्युदाहृतिः व्याप्तिदर्शनरूपा व्यर्था निष्प्रयोजना, तत्प्रत्याय्यार्थाभावादिति । द्वितीयपक्षस्यापि निर्दोषता निरस्यन्नाह — तदसद्भावेऽप्येव सबन्धाग्रहणादन्तर्व्याप्त्यभावेऽप्येवमिति व्यर्थैव बहिरुदाहृति, न हि सहदर्शनात् क्वचित सर्वत्र तद्रूपता सिध्यति, व्यभिचारदर्शनात् । तस्मादगृहीतसबन्धे प्रतिपाद्ये प्रमाणेन प्रतिबन्ध साध्य, तत्सिद्धौ तत एव साध्यसिद्धेरकिंचित्करी दृष्टान्तोदाहृतिरिति न्यायविद्वासो विदुरवबुध्यन्त इति । इह च प्रकरणे शेषावयवानामुपनयनिगमनशुद्धिपञ्चकलक्षणानां सक्षिप्तरुचिसत्त्वानुग्रहपरत्वादस्य यद्यपि साक्षाल्लक्षण नोक्तम्, तथाप्यत एव प्रतिपादितावयवत्रयाद् बुद्धिमद्भिरुन्नेयम्, यतोऽवयवापेक्षया जघन्यमध्यमोत्कृष्टास्तिस्र कथा भवन्ति । तत्र हेतुप्रतिपादनमात्र जघन्या । द्व्याद्यवयवनिवेदन मध्यमा । सपूर्णदशावयवकथनमुत्कृष्टा । तत्रेह मध्यमाया साक्षात् कथनेन जघन्योत्कृष्टे अर्थत सूचयति, तत्सद्भावस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति ॥ २० ॥

एव पक्षादिलक्षण प्रतिपाद्येदानीं हेयज्ञाने सत्युपादेय विविक्ततर वेद्यते इति तद्व्युदस्ता पक्षहेतुदृष्टान्ताभासा वक्तव्याः । तत्र तावत् पक्षलक्षणव्युदस्तान् पक्षाभासानाह —

प्रतिपाद्यस्य यः सिद्धः पक्षाभासोऽक्षलिङ्गतः ।
लोकस्ववचनाभ्यां च बाधितोऽनेकधा मतः ।। २१ ।।

पक्षस्थानोपन्यस्तत्वात् तत्कार्याकरणत्वाच्च पक्षवदाभासत इति पक्षाभास. । असावनेकधा अनेकप्रकारो मत इति संबन्धः । कथमित्याह— प्रतिपाद्यस्य प्रतिवादिनो य· कश्चित् सिद्ध· प्रतीतावारूढ एव स पक्षाभास·, 5 साध्यस्यैव पक्षत्वात्, सिद्धस्य साधनानर्हत्वात्, अतिप्रसक्तेः । तथा अक्षलिङ्गतोऽध्यक्षहेतुभ्यां लोकस्ववचनाभ्यां च बाधितस्तिरस्कृतो य. स पक्षाभासः । तत्र प्रतिपाद्यसिद्धो यथा—पौद्गलिको घटः, सौगत वा प्रति सर्वं क्षणिकमित्यादि । प्रत्यक्षबाधितो यथा—निरंशानि स्वलक्षणानि, परस्परविविक्तौ वा सामान्यविशेषाविति । अनुमानबाधितो यथा—नास्ति 10 सर्वज्ञ इति । लोकबाधितो यथा—गम्या माता इति । स्ववचनबाधितो यथा—न सन्ति सर्वे भावा इति ।। २१ ।।

साप्रत हेतुलक्षण स्मारयन् तदपास्तान् हेत्वाभासानाह—

अन्यथानुपपन्नत्वं हेतोर्लक्षणमीरितम् ।
तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैस्तदाभता ।। २२ ।। 15

हेतोर्लक्षणमसाधारणधर्मरूप यदीरित गमितम्, अनेकार्थत्वाद् धातो. प्रतिपादित, स्वार्थानुमानप्रस्तावे यदुतान्यथानुपपन्नत्वमिति, तस्याप्रतीतिरनध्यवसाय, सदेहो दोलायमानता, विपर्यासो वैपरीत्यनिर्णय, अप्रतीतिश्च सदेहश्च विपर्यासश्चेति द्वन्द्व, पश्चात् तदा सह तत्पुरुष, तैस्तदप्रतीतिसदेहविपर्यासै., तदाभता आभानमाभा तस्येव सम्यग्हेतोरिवाभा अस्येति तदा- 20 भस्तद्भाव तत्ता, हेत्वाभासता भवतीत्यर्थ ।। २२ ।।

अधुना येन लक्षणेन यन्नामा हेत्वाभासो भवति तद्दर्शयति—

असिद्धस्त्वप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते ।
विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिकः स तु ।। २३ ।।

य कश्चिदप्रतीत प्रतीत्या अगोचरीकृतोऽनिश्चित सोऽसिद्धनामा 25 हेत्वाभास· । तुशब्द त्रयस्यापि भेदोद्द्योतक· । यस्त्वन्यथैव साध्य विनैव, विपक्ष एवेति यावत्, उपपद्यते सभवति स विरुद्धाभिधान । य पुनरन्यथाऽपि साध्यविपर्ययेणापि युक्तो घटमानक., अपिशब्दात् साध्येनापि, सोऽत्र

व्यतिकरे अनैकान्तिकसंज्ञो ज्ञातव्य इति । तत्र प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठि-
तानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिः कणभक्षाक्षपादबुद्धादिशिष्यकैरुपन्यस्यमानाः सर्व एव
हेतवः, तद्यथा—एकान्तेन अनित्यः शब्दो नित्यो वा, सत्त्वात्, उत्पत्तिमत्त्वात्,
कृतकत्वात्, प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्—इत्यादयो विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्ति-
5 कतां स्वीकुर्वन्ति इत्यवगन्तव्यम् । तथा हि—अनित्यैकान्ते तावदसिद्धाः
सर्व एव हेतवः, चाक्षुषत्ववत् तेषां ध्वनावविद्यमानत्वात्, असदादिव्यवच्छे-
देनालीकसंवृतिविकल्पितत्वात्, पारमार्थिकत्वे त्वेकस्यानेकरूपापत्त्यानेकान्त-
वादापत्तेः, कल्पनारचितसत्ताकानां च सर्वशक्तिविरहरूपतया निःस्वभाव-
त्वात्, तथापि तेषां साधनत्वे साध्यमपि निःस्वभावमिति खरविषाणं
10 शशविषाणस्य साधनमापद्यत इति शोभनः साध्यसाधनव्यवहारः । सर्व
एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन न बहिः सदसत्त्व-
मपेक्षते, तेनायमदोष इति चेत्, एवं तर्हि चाक्षुषत्वमपि शब्दे बुद्ध्याध्यारोप्य
हेतुतयोच्यमानं नासिद्धतयोद्भावनीयम्, विशेषाभावात् । अचाक्षुषत्वव्यव-
च्छेदेन चाक्षुषत्वं बुद्ध्याध्यारोपयितुं पार्यते, न यथाकथञ्चित्, न चासौ
15 शब्देऽस्ति, अचक्षुर्ग्राह्यत्वात् तस्य, तेनायमदोष इति चेत्, कोऽयमचाक्षुषत्वव्य-
वच्छेदो नाम, व्यवच्छेदमात्रं नीरूपं व्यवच्छिन्नं वा स्वलक्षणं व्यवच्छेदिका
वा बुद्धिः स्वांशमग्नापि बहिर्वस्तुग्रहणरूपतया प्लवमाना, नापरो वस्तुधर्मो
यत्र भेदाभेदविकल्पद्वारेण दूषणं दित्सुर्भवानिति चेत्, तर्हि स शब्दे नास्ति
इति कैषा भाषा, एवं हि नभःपुण्डरीकं तत्र नास्तीति सत्त्वादिकमपि कल्प-
20 यितुं न शक्यमिति प्रसज्येत । किं च । ते साधनधर्मा धर्मिणि भवन्तोऽपि
न भवद्दर्शने प्रतीतिमारोहन्ति, प्रत्यक्षस्य विकल्पविकलतया धर्मनिर्णयशून्य-
त्वात्, तदुत्तरकालभाविन्या वासनाबोधजन्याया विकल्पबुद्धेः स्वांशग्रहण-
पर्यवसितशरीरत्वेन बहिः स्वलक्षणे प्रवेशाभावात्, ततश्चाप्रतीतत्वात्
सर्वस्यासिद्धत्वम् । नित्यैकान्तेऽपि धर्मिणोऽत्यन्तव्यतिरिक्तानामपारमार्थिकानां
25 वा स्वसाधनधर्माणां प्रमाणेनाप्रतीतत्वादसिद्धता द्रष्टव्या, धर्मिणोऽविनिर्लु-
ठितरूपाणां पारमार्थिकानां सकलधर्माणां प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धत्वेन निह्नो-
तुमशक्यत्वादिति । तथा विरुद्धतापि पक्षद्वयेऽपि सर्वसाधनधर्माणामुन्नेया,
अनेकान्तप्रतिबद्धस्वभावत्वेन तत्साधनप्रवणत्वात् । एतच्चोत्तरे वक्ष्यामः ।
एवं पक्षद्वयेऽपि निर्दिश्यमानाः सर्व एव हेतवोऽनैकान्तिकतामात्मसात्कुर्वन्ति,
30 परस्परविरुद्धाव्यभिचरितत्वात्, समानयुक्त्युपन्यासेन विपक्षेऽपि दर्शयितुं

क्षमत्वात् । तथा हि—अनित्यवादी नित्यवादिनं प्रति प्रमाणयति—सर्वं क्षणिकम्, सत्त्वात्, अक्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्, अर्थक्रियाकारित्वस्य च भावलक्षणत्वात्, ततोऽर्थक्रिया व्यावर्तमाना स्वक्रोडीकृतां सत्तां व्यावर्तयेदिति क्षणिकत्वसिद्धिः । न हि नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां क्रमेण प्रवर्तितुमुत्सहते, पूर्वार्थक्रियाकरणस्वभावोपमर्दद्वारेणोत्तरक्रियायां प्रवृत्तेः, अन्यथा पूर्वार्थक्रियाकरणाविरामप्रसङ्गात्, तत्स्वभावप्रच्यवे च नित्यता अपयाति, अतादवस्थ्यस्यानित्यलक्षणत्वात् । नित्योऽपि क्रमवर्तिनं सहकारिकारणमर्थमुदीक्षमाणस्तावदासीत्, पश्चात् तमासाद्य क्रमेण कार्यं कुर्यादिति चेत्, न, सहकारिकारणस्य नित्येऽकिञ्चित्करत्वात्, अकिञ्चित्करस्यापि प्रतीक्षणेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि यौगपद्येन नित्योऽर्थोऽर्थक्रियां कुरुते, अध्यक्षविरोधात् । न ह्येककाले सकलाः क्रियाः प्रारभमाणः कश्चिदुपलभ्यते, करोतु वा, तथाप्याद्यक्षण एव सकलक्रियापरिसमाप्तेर्द्वितीयादिक्षणेष्वकुर्वाणस्यानित्यता बलादाढौकते, करणाकरणयोरेकस्मिन् विरुद्धत्वादिति । नित्यवादी पुनरेवं प्रमाणयति—सर्वं नित्यम्, सत्त्वात्, क्षणिके सदसत्कालयोरर्थक्रियाविरोधात्, तल्लक्षणं सत्त्वं नावस्थां बध्नातीति ततो निवर्तमानमनन्यशरणतया नित्यत्वं साधयति । तथा हि—क्षणिकोऽर्थः सद् वा कार्यं कुर्यात्, असद् वा, गत्यन्तराभावात् । न तावदाद्यः पक्षः, समसमयवर्तिनि व्यापारायोगात्, सकलभावानां परस्परं कार्यकारणभावप्राप्त्यतिप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः पक्षः क्षोदं क्षमते, असतः कार्यकरणशक्तिविकलत्वात्, अन्यथा शशविषाणादयोऽपि कार्यकरणायोत्सहेरन्, विशेषाभावादिति । तदेवमेकान्तद्वयेऽपि ये ये हेतवस्ते ते युक्ते समानतया विरुद्धं न व्यभिचरन्ति, अविचारितरमणीयतया मुग्धजनध्यान्ध्यं चोत्पादयन्तीति विरुद्धा व्यभिचारिणोऽनैकान्तिकाः, सर्ववस्तुधर्माणां वस्तुतोऽनेकान्तप्रतिबद्धत्वादिति । तस्मादमी सर्व एव हेतवः सन्तोऽनेकान्तमन्तरेण नोपपद्यन्ते, इति तमेव प्रतिपादयितुमीशते । विमूढबुद्धिभिः पुनः विपक्षसाधनार्थमुपन्यस्यमाना विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकतामाबिभ्रतीति स्थितम् ॥ २३ ॥

तदेवं हेत्वाभासान् प्रतिपाद्य दृष्टान्तलक्षणव्युदस्तान् दृष्टान्ताभासानाह—

साधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
अपलक्षणहेतूत्थाः साध्यादिविकलादयः ॥ २४ ॥

साधनं साध्याक्रान्तमुपदर्शयितुमभिप्रेतं यस्मिंस्तत् साधर्म्यं तेन, अत्र व्यतिकरे, दूष्यन्त इति दोषा., दृष्टान्ता एव दोषा. दृष्टान्तदोषाः, दृष्टान्ताभासा इत्यर्थ, न्यायविदीरिता विद्वद्भिर्गदिता. । साध्यं गम्यम्, आदिशब्दात् साधनोभयपरिग्रह, तद्विकलास्तच्छून्याः, आदिशब्दात् संदिग्धसाध्यसाधनोभयधर्मा गृह्यन्ते । किंभूता एते इत्याह — अपगतं लक्षण येभ्यस्ते तथा च ते हेतवश्च तेभ्य उत्थान येषा तेऽपलक्षणहेतूत्था । इद च प्रायिकं विशेषणम्, सम्यग्हेतावपि वक्तृदोषवशात् दृष्टान्ताभासतोपपत्ते । यथा — नित्यानित्यः शब्द, श्रावणत्वात्, घटवदित्यादि । तत्र साध्यविकलो यथा — भ्रान्तमनुमानम्, प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षवत् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तताविकलत्वात्, तद्भ्रान्तत्वे सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, तदुच्छेदे च प्रमाणप्रमेयाभावात् न किंचित् केनचित् साध्यत इति भ्रान्तवादिनो मूकतामापद्येत । साधनविकलो यथा — जाग्रत्संवेदन भ्रान्तम्, प्रमाणत्वात्, स्वप्नसंवेदनवत् । स्वप्नसंवेदनस्य प्रमाणतावैकल्यात् तत्प्रत्यनीकजाग्रत्प्रत्ययोपनिपातबाधितत्वादिति । उभयविकलो यथा — नास्ति सर्वज्ञ, प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धत्वात्, घटवत् । घटस्य सत्त्वात् प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धत्वाच्च । संदिग्धसाध्यधर्मो यथा — वीतरागोऽयम्, मरणधर्मत्वात्, रथ्यापुरुषवत् । रथ्यापुरुषे वीतरागत्वस्य संदिग्धत्वात्, विशिष्टचेतोधर्माणां विशिष्टव्याहारादिलिङ्गगम्यत्वात् रथ्यापुरुषे तन्निर्णयस्याप्यभावादिति । संदिग्धसाधनधर्मो यथा — मरणधर्मायं पुरुष, रागादिमत्त्वात्, रथ्यापुरुषवत् । रथ्यापुरुषे रागादिमत्त्वस्य संदिग्धत्वात्, वीतरागस्यापि तथा संभवादिति । संदिग्धोभयधर्मो यथा — असर्वज्ञोऽयम्, रागादिमत्त्वात्, रथ्यापुरुषवत् । रथ्यापुरुषे प्रदर्शितन्यायेनोभयस्यापि संदिग्धत्वादिति । ननु च परैरन्यदपि दृष्टान्ताभासत्रयमुक्तम्, तद्यथा — अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति । तत्रानन्वयो यथा — रागादिमान् विवक्षित पुरुष, वक्तृत्वाद्, इष्टपुरुषवदिति । यद्यपि किलेष्टपुरुषे रागादिमत्त्व वक्तृत्व च साध्यसाधनधर्मौ दृष्टौ, तथापि यो यो वक्ता स स रागादिमानिति व्याप्त्यसिद्धेरनन्वयोऽयं दृष्टान्त. । तथा अप्रदर्शितान्वयो यथा — अनित्य शब्द, कृतकत्वात् घटवदिति । अत्र यद्यपि वास्तवोऽन्वयोऽस्ति, तथापि वादिना वचनेन न प्रकाशित इत्यप्रदर्शितान्वयो दृष्टान्त. । विपरीतान्वयो यथा — अनित्य शब्द., कृतकत्वादिति हेतुमभिधाय यदनित्य तत् कृतक घटवदिति विपरीतव्याप्तिदर्शनात् विपरीतान्वय. ।

साधर्म्यप्रयोगे हि साधनं साध्याक्रान्तमुपदर्शनीयम्, इह तु विपर्यासदर्शनाद्वि-
परीतता । सदेतद् भवद्भिः कस्मान्नोक्तमिति । अत्रोच्यते, परेषां न
सुपर्यालोचितमेतद् दृष्टान्ताभासत्रयाभिधानमिति ज्ञापनार्थम् । तथा हि—
न तावदनन्वयो दृष्टान्ताभासो भवितुमर्हति । यदि हि दृष्टान्तबलेन
व्याप्तिः साध्यसाधनयो प्रतिपाद्येत, तत· स्यादनन्वयो दृष्टान्ताभासः, 5
स्वकार्याकरणात्, यदा तु पूर्वप्रवृत्तसबन्धग्राहिप्रमाणगोचरस्मरणसंपादनार्थं
दृष्टान्तोदाहृतिरिति स्थितम्, तदानन्वयलक्षणो न दृष्टान्तस्य दोष., किं
तर्हि हेतोरेव, प्रतिबन्धस्याद्यापि प्रमाणेनाप्रतिष्ठितत्वात्, प्रतिबन्धाभावे
चान्वयासिद्धे· । न च हेतुदोषोऽपि दृष्टान्ते वाच्य·, अतिप्रसङ्गादिति ।
तथा अप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयावपि न दृष्टान्ताभासतां स्वीकुरुत, 10
अन्वयाप्रदर्शनस्य विपर्यस्तान्वयप्रदर्शनस्य च वक्तृदोषत्वात्, तद्दोषद्वारेणापि
दृष्टान्ताभासप्रतिपादने तदियत्ता विशीर्येत, वक्तृदोषाणामानन्त्यात् ।
वक्तृदोषत्वेऽपि परार्थानुमाने तत्कौशलमपेक्षते इति । एव चोपन्यासे न
बुभुत्सितार्थसाधकौ अतो दृष्टान्ताभासावेताविति चेत्, एव तर्हि करणापाट-
वादयोऽपि दृष्टान्ताभासा वाच्या. । तथा हि—करणपाटवव्यतिरेकेणापि न 15
परप्रत्यायन समस्ति, विस्पष्टवर्णग्रहणे व्यक्ततया तदर्थावगमाभावादि-
त्यास्ता तावत् ॥ २४ ॥

तदेव साधर्म्येण दृष्टान्ताभासान् प्रतिपाद्य वैधर्म्येणाह—

वैधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
साध्यसाधनयुग्मानामनिवृत्तेश्च संशयात् ॥ २५ ॥ 20

साध्याभाव साधनाभावव्याप्तौ दर्शयितुमभिप्रेतो यस्मिन् तद् वैधर्म्यम्,
तेनात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिता इति दत्तार्थम् । साध्यसाधनयुग्माना गम्य-
गमकोभयानामनिवृत्तेरनिवर्तनात्, चशब्दस्य व्यवहितप्रयोगत्वात् सशयाच्च,
निवृत्तिसदेहाच्चेत्यर्थ । तदनेन षड् दृष्टान्ताभासा सूचिता. । तद्यथा – १,
साध्याव्यतिरेकी, २, साधनाव्यतिरेकी; ३, साध्यसाधनाव्यतिरेकी; तथा 25
४, संदिग्धसाध्यव्यतिरेक ; ५ सदिग्धसाधनव्यतिरेकः; ६, सदिग्धसाध्य-
साधनव्यतिरेकश्चेति । तत्र साध्याव्यतिरेकी यथा—भ्रान्तमनुमान, प्रमाण-
त्वाद् इति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त —यत् पुनर्भ्रान्त न भवति न तत्
प्रमाणम्, तद्यथा—स्वप्नज्ञानमिति, स्वप्नज्ञानाद् भ्रान्ततानिवृत्ते· साध्या-

व्यतिरेकित्वमिति । साधनाव्यतिरेकी यथा—निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं, प्रमाणत्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त.—यत् पुनः सविकल्पकं न तत् प्रमाणम्, तद्यथा—अनुमानम्, अनुमानात् प्रमाणतानिवृत्तेः साधनाव्यतिरेकित्वम् । उभयाव्यतिरेकी यथा—नित्यानित्य शब्द., सत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त.—

5 य पुनर्न नित्यानित्य· स न सन्, तद्यथा घट·, घटादुभयस्याप्यव्यावृत्तेरुभयाव्यतिरेकित्वमिति । तथा सदिग्धसाध्यव्यतिरेको यथा—असर्वज्ञा अनाप्ता वा कपिलादय, आर्यसत्यचतुष्टयाप्रतिपादकत्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त—य. पुन· सर्वज्ञ आप्तो वा असावार्यसत्यचतुष्टयं प्रत्यपीपदत्, तद्यथा शौद्धोदनिरिति । अय च साध्याव्यतिरेकी वा, आर्यसत्यचतुष्टयस्य

10 दु खसमुदयमार्गनिरोधलक्षणस्य प्रमाणबाधितत्वेन तद्भाषकस्यासर्वज्ञतानाप्ततोपपत्ते., केवल तन्निराकारकप्रमाणसामर्थ्यपर्यालोचनविकलानां सदिग्धसाध्यव्यतिरेकितया प्रतिभाति इति तथोपन्यस्त· । तथा हि—यद्यप्यार्यसत्यचतुष्टय शौद्धोदनि *प्रतिपादितवान्, तथापि सर्वज्ञताप्तते तस्य न सिध्यतः,* ताभ्यां सहार्यसत्यचतुष्टयप्रतिपादनस्यान्यथानुपपत्त्यसिद्धेः, असर्वज्ञानाप्तेनापि

15 परप्रतारणाभिप्रायप्रवृत्तनिपुणबुद्धिशठपुरुषेण तथाविधप्रतिपादनस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तस्मात् शौद्धोदने सकाशादसर्वज्ञतानाप्ततालक्षणस्य साध्यस्य व्यावृत्ति सदिग्धेति सदिग्धसाध्यव्यतिरेकित्वमिति । सदिग्धसाधनव्यतिरेको यथा—अनादेयवाक्यः कश्चिद् विवक्षित पुरुष· रागादिमत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त—य पुनरादेयवाक्यो न स रागादिमान्, तद्यथा सुगत इति ।

20 यद्यपि तद्दर्शनानुरक्तान्त करणानां सुगतस्यादेयवचनता सिद्धिसौधमध्यारूढा, तथापि रागादिमत्त्वाभावस्तत्प्रतिपादकप्रमाणवैधुर्यात् सदेहगोचरचारितामनुभवति, अत. सुगताद् रागादिमत्ताव्यावृत्तिसशयात् सदिग्धसाधनव्यतिरेकित्वमिति । सदिग्धसाध्यसाधनव्यतिरेको यथा—न वीतरागा कपिलादय·, करुणास्पदेष्वप्यकरुणापरीतचित्ततयादत्तनिजकमांसशकलत्वादिति । अत्र

25 वैधर्म्यदृष्टान्त—ये पुनर्वीतरागास्ते करुणापरीतचित्ततया दत्तनिजमांसशकला, तद्यथा बोधिसत्त्वा इति । अत्र साध्यसाधनधर्मयोर्बोधिसत्त्वेभ्यो व्यावृत्ति सदिग्धा, तत्प्रतिपादितप्रमाणवैकल्याद् न ज्ञायते किं ते रागादिमन्त· उत वीतरागा, तथानुकम्प्येषु किं स्वपिशितखण्डानि दत्तवन्तो नेति वा, अत. सदिग्धसाध्यसाधनव्यतिरेकित्वमिति । परैरपरेऽपि दृष्टान्ताभासास्तनयोऽ

30 विमृश्यभाषितया दर्शिता. । तद्यथा—अव्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यतिरेकः,

विपरीतव्यतिरेकश्चेति, तेऽस्माभिरयुक्तत्वान्न दर्शयितव्याः । तथा हि—
अव्यतिरेकस्तैर्दर्शितः, यथा—अवीतरागः कश्चिद् विवक्षितः पुरुषः, वक्तृ-
त्वादिति, अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता, यथोपलखण्ड
इति । यद्यपि किलोपलखण्डादुभयं व्यावृत्तम्, तथापि व्याप्त्या व्यतिरेका-
सिद्धेरव्यतिरेकित्वमिति । अयुक्तश्चायं वक्तुम्, अव्यतिरेकिताया हेतुदोष- 5
त्वात् । यदि हि दृष्टान्तबलेनैव व्यतिरेकः प्रतिपाद्येत, तदा तथाविध-
सामर्थ्यविकलस्य तदाभासता युज्येत, न चैतदस्ति, प्राक्प्रवृत्तसम्बन्धग्रहणप्रवण-
प्रमाणगोचरस्मरणसम्पादनार्थं दृष्टान्तोपादानात्; न ह्येकत्र यो यदभावे न
दृष्टः स तदभावे न भवतीति प्रतिबन्धग्राहिप्रमाणव्यतिरेकेण सिध्यति,
अतिप्रसङ्गात्; तस्मादसिद्धप्रतिबन्धस्य हेतोरेवायं दोषो न दृष्टान्तस्येति । 10
तथाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकावपि वक्तुमयुक्तौ, तयोर्वक्तृदोषत्वात् ।
तथा हि—अप्रदर्शितव्यतिरेकस्तैरुक्तः, यथा—नित्यः शब्दः कृतकत्वादाका-
शवत् इति । अत्र विद्यमानोऽपि व्यतिरेको वादिना वचनेन नोद्भावित
इति दुष्टता । विपरीतव्यतिरेकः पुनरभिहितः, यथा—अनित्यः शब्दः
कृतकत्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—यदकृतकं तन्नित्यं भवति, यथा 15
आकाशमिति, अत्र विपर्यस्तव्यतिरेकप्रदर्शनाद्विपरीतव्यतिरेकित्वम्, वैधर्म्य-
प्रयोगे हि साध्याभावः साधनाभावाक्रान्तो दर्शनीयः, न चैवमत्र, साधना-
भावस्य साध्याभावव्याप्ततयाभिधानादिति । व्यतिरेकाप्रदर्शनं विपरीत-
व्यतिरेकप्रदर्शनं च न वस्तुनो दोषः, किं तर्हि, वचनकुशलताविकलस्याभि-
धायकस्य । किं च येषां भवतामदो दर्शनम्—यदुत स्वार्थानुमानकाले स्वयं 20
हेतुदर्शनमात्रात् साध्यप्रतीतेः परार्थानुमानावसरेऽपि हेतुप्रतिपादनमेव कर्तव्यम्,
"विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः"—इति वचनात्, तेषां कृतकत्वाद्
इतीयता हेतूपन्यासेनैव सिसाधयिषितसाध्यसिद्धेः समस्तदृष्टान्ताभासवर्णनमपि
पूर्वापरव्याहतवचनरचनाचातुर्यमाविर्भावयति । आसातां तावदेतौ, दृष्टान्तस्य
साधनावयवत्वेनानभ्युपगमात् । अथेत्थमाचक्षीथाः—अन्वयव्यतिरेकापरिज्ञाने 25
प्रतिपाद्यस्य न दृष्टान्तमन्तरेणैतौ दर्शयितुं शक्यौ, अतोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनार्थं
दृष्टान्तोऽभिधातव्यः । ततश्च तत्कार्याकारिणां तदाभासतेति चेत्, गले गृहीत-
स्यायमुल्लापः । तथाप्यप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकौ दृष्टान्ताभासौ न
वास्तवौ, किं तर्हि वक्तृदोषसमुत्थौ, अतो नाभिधातुं युक्तौ, तथाविधस्य
विद्यमानवस्तुप्रकाशनसामर्थ्यरहितस्य निबिडजडिमावष्टब्धस्य पुंसो वादा- 30

नधिकारित्वात्, मातृकापाठशालायोग्यतया विदुषां वादयितुमयुक्तत्वा-
दिति ॥ २५ ॥

तदेव परार्थानुमान व्याचक्षाणेन यदुक्तम् — यदुत तत्पक्षादिवचनात्मक-
मिति तत्पक्षहेतुदृष्टान्ताना साभासानां प्रतिपादनात् प्राय. पर्यन्तितम्, केवल
5 तत्परोक्षदूषणोद्धारादेव समीचीनतामाबिभर्ति, इत्यमुना प्रस्तावेन दूषणं
साभासमभिधातुकाम आह —

वाद्युक्ते साधने प्रोक्तदोषाणामुद्भावनम्(?) ॥
दूषणं निरवद्ये तु दूषणाभासनामकम् ॥ २६ ॥

वदनशीलो वादी प्रत्यायकस्तेनोक्ते उपन्यस्ते । कस्मिन् । साधने,
10 साध्यते प्रतिपाद्यप्रतीतावारोप्यतेऽनुमेय येन तत्साधनम् । तच्चानेकरूप प्राक्
प्रत्यपादि । तद्यथा क्वचिद्धेतुरेवैक, क्वचित्पक्षहेतू, क्वचित् पक्षहेतुदृष्टान्ता,
क्वचित्ते एव सोपनया, क्वचित् सनिगमना, क्वचिदेकैकतच्छुद्धिवृद्धयेति,
प्रतिपाद्यस्य क्वचित् कथचित् प्रत्याययितु शक्यत्वात्, तत्प्रत्यायनोपायस्य च
साधनत्वादिति, तत्रेह सम्यक्साधनस्य दूषयितुमशक्यत्वात्, साधनाभास एव
15 तत्सामर्थ्योपपत्ते । साधनाभासमेव दूषणोपनिपातात् प्रागवस्थायामनिर्ज्ञात
सामान्येन साधनध्वनिनोक्तम्, तत्र प्रोक्तदोषाणां प्रत्यक्षादिनिराकृतपक्षा-
सिद्धादिहेतुसाध्यादिविकलदृष्टान्ताद्युपन्यासलक्षणानामुद्भावन प्राश्निकाना
पुरत प्रकाशनं यत तद् दूष्यते — *स्वाभिप्रेतसाध्यप्रत्यायनवैकल्यलक्षण*
विकृतिं नीयते साधनमनेनेति दूषणमिति ज्ञेयम् । अधुना तदाभासमाह —
20 निर्गत सम्यक्प्रयुक्तत्वादवद्य पाप पक्षादिदोषलक्षण दौष्टयमस्मादिति
निरवद्यम्, तस्मिन् साधने वादिनोक्ते इति वर्तते, तथापि मत्सरितया
प्रमृद्योदर यदविद्यमानानां दोषाणामुद्भावन तद्दूषणस्थानोपन्यस्तत्वात् तत्कार्या-
करणात् सम्यक्साधने दोषोद्भावनस्य प्रलापायमानत्वात् दूषणवदाभासते
इति दूषणाभासमिति, तदेव नाम सज्ञा यस्य तत्तथा, समर्थसाधनोपन्यस्तत्वात्
25 साधिते साध्ये सतामप्यपशब्दालकारादिदोषाणा यदुद्भावन तदपि दूषणाभास-
नामकमिति । तुशब्देन विशेषेणार्थेन दर्शयति — वस्तुसिद्धयर्थं वादप्रवृत्ते,
तस्य सिद्धत्वात्, अपशब्दादीनामप्रस्तुततया तद्द्वारेण दोषप्रकाशनस्यासबद्ध-
प्रलापरूपत्वात्, इतरथा तावन्मात्रेणैव परापाकरणसिद्धे समर्थसाधनान्वेषण-
प्रयत्नो विशीर्येत, प्रयोजनाभावादिति ॥ २६ ॥

तदेवं व्यावहारिकप्रमाणस्य प्रत्यक्षपरोक्षस्वार्थपरार्थादिभेदभिन्नस्य लक्षणं प्रतिपाद्याधुना यैः पारमार्थिकं समस्तावरणविच्छेदलभ्यमशेषार्थगोचरं केवलज्ञानं नाभ्युपगम्यते, तन्मतोद्दलनार्थं तल्लक्षणमभिधित्सुराह—

सकलावरणमुक्तात्म केवलं यत्प्रकाशते ।
प्रत्यक्षं सकलार्थात्मसततप्रतिभासनम् ॥ २७ ॥

सकलं समस्तमावृणोत्याव्रियते वा अनेनेत्यावरणम्, तत्स्वरूपप्रच्छादनं कर्मेत्यर्थः, सकलं च तदावरणं च सकलावरणं तेन मुक्तो रहित आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा, अत एव केवलमसहायं आवरणक्षयोपशमविचित्रतयैव बोधस्य नानाकारतया प्रवृत्तेः, सामस्त्येन पुनरावरणनिर्दलने विबन्धककारणवैकल्या-देकाकारतयैव तस्य विवर्तनात्, अतो ज्ञानान्तरनिरपेक्षं यत् प्रकाशते प्रथते निरुपाधिकं द्योतते इत्यर्थः, तत्परमार्थतः प्रत्यक्षम् । तदिदं सकलावरण-मुक्तात्म इति हेतुद्वारेण तथा केवलं यत् प्रकाशते इति स्वरूपतो निरूप्याधुना कार्यद्वारेण निरूपयन्नाह—सकलार्थात्मनां समस्तवस्तुरूपाणां सततप्रति-भासनम् अनवरतप्रकाशनं सकलार्थात्मसततप्रतिभासनमिति, प्रतिभास्यतेऽ-नेनेति प्रतिभासनं, आत्मनो धर्मरूपतया भेदवद्विवक्षितं ज्ञानमिति यावत् । अस्य च पारमार्थिकत्वम्, निरुपचरितशब्दार्थोपपत्तेः । तथा हि—अक्षशब्दो जीवपर्यायस्ततश्चाक्षं प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षम्, यत्रात्मनः साक्षाद् व्यापारः, व्यावहारिकं पुनरिन्द्रियव्यवहितात्मव्यापारसपाद्यत्वात् परमार्थतः परोक्षमेव, धूमादग्निज्ञानवत्, तिरोधानाविशेषात् । ननु च प्रसिद्धं लक्ष्यमनूद्याप्रसिद्धं लक्षणं विधीयते, सर्वत्राय न्यायः, अप्रसिद्धे पुनर्लक्ष्ये लक्षणमभिधीयमानमम्ब-रारविन्दिनीकुसुमलक्षणवन्निर्गोचरतां यायात्, तदिदं स्वरूपतोऽप्रसाध्य लक्षण-मभिदधानस्य कोऽभिप्राय इति । अत्रोच्यते—ये ये मिथ्यावलेपाध्मातान्तः-करणाः प्रमाणप्रसिद्धमप्यदः प्रति विप्रतिपद्यन्ते, तेषां ध्यान्ध्यीकृतबुद्धित्वादव-धारणीयतामनेन दर्शयति । किमस्य प्रतिपादकं प्रमाणमिति चेत्, एतद् ब्रूमः—समस्ति समस्तवस्तुविचारगोचरं विशददर्शनम्, तद्गोचरानुमानप्रवृत्तेः । इह यद्यद् गोचरमनुमानं प्रवर्तते, तस्य तस्य ग्राहकं किंचित् प्रत्यक्षमुदयपदवीं समासादयति, यथा चित्रभानोः । प्रवर्तते च सकलार्थविषयमनुमानम्, अतस्तदवलोकिना विशददर्शनेनापि भाव्यमिति । सर्वार्थविषयकं किमनुमानं प्रवर्तते इति चेत्, इदमपि ब्रूमः—इह यद्यदस्ति तत्तत् सर्वं स्थित्युदयापवर्ग-संसर्गमनुभवति, वस्तुत्वात्, यद्यद्वस्तु तत्तत् स्थेमजन्मप्रलयैः क्रोडीकृतम् ।

तद्यथा—अङ्गुलिरङ्गुलित्ववक्रत्वर्जुत्वापेक्षयेति, वस्तु च यदस्ति, अतः प्रस्तुतप्रयाक्रान्त तदवगन्तव्यम् । इदमेव निखिलार्थगोचरमनेकान्तानुमानं ज्ञानक्रियाभ्यासातिशयान्निखिलावरणविच्छेदे विबन्धककारणाभावाद् विशद-दर्शनीभवति । न चानुमानप्रवृत्तावप्यनर्थित्वाद्विना प्रमातुरप्रवृत्तौ अनुमेय-गोचरप्रत्यक्षासभवेन व्यभिचारश्चोदनीयः, सभवस्य साध्यतयाभिप्रेतत्वात् । न च सभवमात्रेऽस्ति व्यभिचारः, सर्वानुमेयानां सभवत्प्रत्यक्षतया व्याप्त-त्वादिति । अथवान्यथानुमानयाम.—सभवत्समस्तशुद्धिक आत्मा, विद्यमान-शुद्धघुपायत्वात्, इह यो यो विद्यमानशुद्धघुपाय. स स सभवत्समस्तशुद्धिक, यथा विद्यमानक्षारमृत्पुटपाकादिशुद्धघुपायो रत्नविशेषः, तथा च विद्यमान-ज्ञानाद्यभ्यासशुद्धघुपाय आत्मा, अत. सभवत्समस्तशुद्धिक इति । सामस्त्य-शुद्धश्चात्मा ज्ञानज्ञानिनो. कथचिदभेदात् केवलमभिधीयते इति । ज्ञानाद्य-भ्यास कथ विशुद्धिकारणमिति चेत्, आवरणमलप्रतिपक्षरूपत्वादिति ब्रूम । प्रतिपक्षरूपता कथमवधारिता इति चेत्, तदैव दर्शनात् । तथा हि—दृश्यते ज्ञानाद्यभ्यासत. प्रतिक्षणमावरणविलयः, विशिष्टविशिष्टतरतत्कार्य-बोधाद्यनुभवात्. तदतिशये पुनः सामस्त्योच्छेद स्यादित्यभिदध्महे । एतेन यत्परे प्रोचु, यथा—प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकगोचरातिक्रान्तत्वात् सर्वार्थ-सवेदनमभावाख्य षष्ठप्रमाणगोचरतां प्रतिपद्यते तदयुक्तम्, तत्सभवस्यानु-मानेन प्रतिपादनात्, प्रमाणपञ्चकप्रवर्तनाभावासिद्धे. । किं च । प्रमाणपञ्चक तद्गोचर न प्रवर्तते इति कथ भवतो निर्णय । किं नियतदेशकालव्याप्त्या, यद्वा समस्तदेशकालास्कन्दनेनेति । यद्याद्य. पक्ष, ततो यथा घटादे क्वचित् प्रमाणपञ्चक तद्गोचर निवर्तमानमभाव साधयति, एव समस्तवस्तु-सवेदनगोचरमपि तन्निवर्तमान नियतदेशदशावच्छिन्नमभाव साधयेत्, न सर्वत्र, ततश्च घटादिवत् तद्दुर्निर्वार स्यात् । अथ द्वितीय पक्षः असौ असभव्येव, समस्तदेशकालवर्तिपुरुषपरिषत्सवेदनसाक्षात्कारिणो ह्येव वक्तु युक्तम्—यदुत न क्वचित् समस्तार्थसवेदनमस्ति इति, न भवत., तथाविधपुरुषसभवानभ्युपग-मात्, इतरथा य एव कश्चिन्निश्चित्यैवमभिध्यात्, स एव समस्तवस्तुविस्तार-व्यापिज्ञानालोक इति समस्तार्थगोचरसवेदनसिद्धिरित्यास्तां तावत् ॥ २७ ॥

तदेव प्रमाणविषये लक्षणसख्याविप्रतिपत्ती निराकृत्याधुना क्रम-प्राप्ता गोचरविप्रतिपत्ति बहुवक्तव्यत्वादनिराकृत्य तावत् फलविप्रतिपत्ति निराचिकीर्षुराह—

प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्तनम् ।
केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ।। २८ ।।

द्विविधं हि प्रमाणस्य फलम्—साक्षादसाक्षाच्च, अनन्तरं व्यवहितं चेत्यर्थः । तत्र साक्षादज्ञानमनध्यवसाय: प्रमेयापरिच्छित्तिस्तस्य विनिवर्तनं विशेषेण प्रलयापादनं प्रमाणस्य फलम्, अज्ञानोद्दलनद्वारेण तस्य प्रवृत्ते:, तस्य च सर्वानर्थमूलतया प्रमात्रपकारित्वात् तन्निवर्तनस्य प्रयोजनता युक्तैव, एतच्चानन्तरप्रयोजनं सर्वज्ञानानामेकरूपत्वात् सामान्येनोक्तम् । व्यवहित-प्रयोजनं पुनर्विभागेनाह—केवलस्य सर्वज्ञज्ञानस्य सुखं वैषयिकसुखातीत-परमाह्लादानुभव, उपेक्षा साक्षात् समस्तार्थानुभवेऽपि हानोपादानेच्छाभावा-न्मध्यस्थवृत्तिता, ते सुखोपेक्षे फलमित्यर्थ: । शेषस्य तद्व्यतिरिक्तप्राकृत-लोकप्रमाणस्यादानं ग्रहणं हानं परित्यागस्तयोरादानहानयोर्धीर्बुद्धिरादानहा-नधी: सा फलं इति यावत् । ततश्चादेयानां सम्यग्दर्शनादि स्रक्चन्दनादीनां या दित्सा, तथा हेयानां मिथ्यादर्शनादिविषकण्टकादीनां या जिहासा प्रमाणसाध्या, अप्रमाणात् तदसिद्धे:, प्रेक्षापूर्वकारिणां तत प्रवृत्त्ययोगादि-त्युक्तं भवति ।। २८ ।।

अधुना गोचरविप्रतिपत्तिं निराचष्टे—

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ।। २९ ।।

अनेके बहवोऽन्ता अंशा धर्मा वा आत्मान: स्वरूपाणि यस्य तदनेकान्ता-त्मकम् । किं तत् । वस्तु बहिरन्तश्च, गोचरो विषयः सर्वसंविदां समस्त-संवित्तीनाम् । अनेनानेकान्तमन्तरेण संवेदनप्रसरव्यवच्छेदं दर्शयति, भ्रान्त-संवेदनानामप्यनेकान्तोद्योतनपटिष्ठतया प्रवृत्तेः, केवलं केषुचिदंशेषु विसंवाद-कत्वादप्रमाणानि तानि सगीर्यन्ते । तदयमभिप्रायः—यदा संवेदनसामान्य-मप्यनेकान्तविरहेण न प्रवर्तितुमुत्सहते, तदा तद्विशेषणभूतं प्रमाणम् एकान्ते प्रवर्तिष्यते इति दूरापास्तावकाशा एवैषा वार्ता, तथाप्यनादिमिथ्याभिनिवेश-वासितान्त:करणा कुदर्शनविप्रलब्धबुद्धयो बहवोऽत्र विप्रतिपद्यन्ते इति सर्वप्रमाणानामनेकान्तगोचरत्वसाधकं प्रमाणमभिधीयते । इह यत्प्रमाणं तत्परस्पराविनिर्लुठितानेकधर्मपरिकरितवस्तुनो ग्राहकम्, तस्यैव तत्र प्रतिभास-मानत्वात्, इह यद्यत्र प्रतिभाति, तदेव तद्गोचरतयाभ्युपगन्तव्यम् । तद्यथा—

निराचीनघनयनप्रभवदर्शने प्रतिभासमान पाटलतया जपाकुसुमं सर्वैव
तद्गोचरतयाभ्युपगम्यते, परस्पराविभक्तानेकस्वभावाक्रान्तमूर्तिकं च बहिर-
न्तश्च वस्तु सर्वप्रमाणेषु प्रथते इति, अतस्तदेव तेषां गोचर । न चेतरेतर-
विशकलितधर्मिधर्मभाववादिभि कणभक्षाक्षपादशिष्यकैस्तावदस्य हेतोरसिद्ध-
5 ताविबोध प्रतिपादयितु शक्य., तदभ्युपगममन्तरेण स्वाभिप्रेतवस्तुनोऽवस्थाना-
भावात् । तथा हि—एकस्मिन् धर्मिणि बहवो धर्मास्ततो भिन्नतनव कथं
वर्तेरन् । भेदाविशेषेण सर्वत्र तद्वृत्तिप्रसङ्गात् । तत्रैव तेषां समवायान्नान्यत्र
वर्तन्ते इति चेत्, ननु सोऽपि समवायो यद्युपकार्योपकारकभावव्यतिरेकेणापि
भवति, तत. सर्वत्राविशेषेण प्रसज्येत, तदभावाविशेषात् । अस्त्येवोपकार्योप-
10 कारकभाव इति चेत्, हन्त हतोऽसि अनेकोपकारकस्यानेकस्वभावताप्राप्ते,
तद्विरहेऽनेकोपकारकत्वाभावात् । न हि येन स्वभावेनैकस्योपकरोति तेनैव
द्वितीयस्य, तस्य तत्रैवोपयुक्तत्वात्, द्वितीयोपकारकस्वभावस्य तदुपमर्दनद्वारे-
णोत्पत्ते., इतरथैकमेवोपकुर्वंस्तिष्ठेत्, तदेकस्वभावत्वात् । भिन्नाभि
शक्तिभिरुपकरोति न भिन्नै स्वभावै., तेन नानेकान्त इति चेत्, तास्तर्हि
15 कथ वर्तन्ते इति वाच्यम् । समवायाद् इत्युत्तरेऽसावप्युपकार्योपकारकभाव-
मन्तरेण कथ न सर्वत्र इति प्राचीन चोद्य पश्चाल्लग्नमनुधावति । उपकार्योप-
कारकभावाभ्युपगमे पुनरप्यनेकस्वभावताप्रदर्शितयुक्ते पुन शक्त्युपकारक-
भिन्नशक्तिपरिकल्पनेऽप्यनेकान्तान्मोक्ष इति वरमादावेव मत्सरिता विहायानेक-
धर्माध्यासित वस्त्वभ्युपगत किं भेदकल्पनयास्थान एवात्मना परिक्लेशितेन
20 इति । किं चानेकान्ताभ्युपगमे सत्येष गुण —परस्परविभक्तेषु संयोगिसंयोग-
समवायिसमवायगुणिगुणावयवावयविव्यक्तिसामान्यादिषु संयोगसमवायगुण्य-
वयविसामान्यादीना संयोगिसमवायिगुणावयवविशेषादिषु वर्तनचिन्तायां
यद्दूषणजालमुपनिपतति, तदपि परिहृत भवति, एकान्तभेद एव तदुपपत्ते.,
अनेकान्ते तदुत्थानाभावात् । तथा हि—भिन्ना खलु संयोगादय संयोग्या-
25 दिभ्यो विकल्पयितु पार्यन्ते—यदुत कथमेत एतेषु वर्तन्ते इति । किमेकदेशेन
यद्वा सामस्त्येन । यद्येकदेशेन, तदयुक्तम्, तेषां निरवयवत्वाभ्युपगमात्,
सावयवत्वेऽपि तेभ्योऽवयवेभ्यो यद्यभिन्ना, ततोऽनेकान्तापत्ति, एकस्याने-
कावयवत्वप्राप्ते । अथ भिन्नास्तेष्वपि ते कथ वर्तन्ते इति वाच्यम्, एकदेशेन
सामस्त्येन वा । एकदेशपक्षे तदेवावर्तते इत्यनवस्था । अथ सामस्त्येन,
30 तदप्यसाधीय, प्रत्येक परिसमाप्ततया संयोगादिबहुत्वप्रसङ्गात्तदभिन्नाः

पुनःसंयोगादयो न विकल्पभाजो भवन्ति । अभेदपक्षेऽपि संयोगादिमात्रं संयोग्यादिमात्रं वा स्यादिति चेन्न, तस्याप्येकान्तेनानभ्युपगमात्, किं तर्हि, अन्योन्या विश्लिष्टस्वरूपा विवक्षया संदर्शनीयभेदाः सर्वे एवैतेऽभ्युपगम्यन्ते, तथाविधानां कुयुक्तिविकल्पोत्थापितदूषणसमूहनिराकरणक्षमत्वात्, अबाधित-प्रतिभासेषु सर्वत्र तेषां तथैव प्रतिभासनात्, अन्यथा प्रतिभासमानानामन्यथा परिकल्पने दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाद्वारेणासमञ्जसप्राप्तेः, तथा च ब्रह्माद्वैत-शून्यवादादयः सिद्धिमश्नुवीरन्, विशेषाभावादिति ॥

एतेनास्य हेतोः कापिला अप्यसिद्धतादिदोषमभिधित्सवो मौक्यमानीताः । तथा हि—अन्तरेकं संवेदनमपरापरहर्षविषादाद्यनन्तधर्मविवर्ताक्रान्तरूपं बहिश्च घटादिकमर्थं नवपुराणादिवर्तुलपार्थिवत्वाद्यनेकस्वभावावष्टब्धशरीरं साक्षा-ल्लक्षयन्तः कथं तद्विपरीतकथने प्रवर्तेरन् । प्रकृतिपुरुषात्मकं द्रव्यमेवैकं तात्त्विकम्, पर्यायभ्रान्तिजनकः पुनर्विवर्तोऽपारमार्थिक इति चेन्न, द्वयोरपि सर्वप्रमाणेषु प्रकाशमानयोरबाधितयोः सर्वव्यवहारनिबन्धनयोः पक्षपातमन्त-रेणैकस्य निह्नोतुमशक्यत्वात् । तथा सति विवर्त एव तात्त्विकः, द्रव्यं पुनरलीकमिति पर्यायपक्षपाती प्रसञ्जयन् दुर्निषेधः स्यादिति । अथेत्थमभिद-धीथाः—द्रव्यं सर्वत्राव्यभिचरितरूपत्वात् सत्यम्, पर्यायाः पुनर्व्यभिचारिण इत्यसत्याः । तदयुक्तम्, यदि नाम द्रव्यमभेदरूपत्वात् सर्वत्रानुवर्तते, पर्यायास्तु भेदरूपत्वात् व्यवच्छिद्यन्ते, तथापि तत्सत्यम् इतरेऽलीका इति वक्तुं न पार्यते, न हि नीलं पीतरूपतां न बिभर्ति इत्येतावता तदसत्यम्, अतिप्रसङ्गात्, सर्वस्य पररूपपरिहारावस्थायितयालीकत्वप्राप्तेः । अथ द्रव्यमेव पर्यायास्त-दव्यतिरिक्तत्वात् तत्स्वरूपवत्, न सन्ति वा द्रव्यव्यतिरेकिणः पर्याया निःस्वभावत्वात् खपुष्पवत् इति प्रमाणयसि, तथा सति पर्याया एव द्रव्यं, तदव्यतिरिक्तत्वात् तत्स्वरूपवत्, नास्ति वा पर्यायव्यतिरिक्तं द्रव्यम् निष्पर्याय-त्वात् आकाशकुसुमवदिति इतरोऽपि प्रमाणयन् केन बार्यते । तन्न पक्षद्वयेऽपि काचिद्विशेषोपलब्धिरिति । यथैवानन्तसहक्रमवर्तिपर्यायाध्यासितं वस्तु सर्व-प्रमाणेषु प्रकाशते तथैवाभ्युपगन्तव्यम्, तथा चान्यस्याभावात् तदेव तद्गोचर इति स्थितम् ॥

तथा सुगतमतानुसारिणामपि मध्ये सौत्रान्तिकस्तावदस्य हेतोरसिद्ध-तामाविर्भावयितुं नोत्सहते, तदभ्युपगतिव्यतिरेकेण निजदर्शनव्यवस्थानुपपत्तेः । तथा हि—बहिस्तावदेकं कारणमपरापरसामग्र्यन्तःपातितयानेककार्यकार्या-

भेदते, यथा रूप स्वोत्तरक्षण स्वावगाहिज्ञानादिक च युगपज्जनयति । यदि
चैकक्षणवर्तिनः सामग्रीभेदेन भेदमनुभवत एव भिन्नदेशनानाकार्यकारिता,
तथा सति नित्यपक्षोदित दूषण स्वमस्तकोपनिपाति स्यात्, तस्यापि तथैव
भिन्नकालकार्यनिर्वर्तनेऽपि भेदाभावप्रसङ्गात् । तथा प्रतिभासभेदेन क्षणक्षयि-
5 रूपादिस्वलक्षणत्वाभ्युपगमस्यैव निर्निबन्धनः स्यात्, कौटस्थ्यमाबिभ्रतोऽपि
द्रव्यस्यापरापरकारणकलापान्तर्गततया नवपुराणादिपर्यायरूपरसगन्धस्पर्शाव-
भासलक्षणकार्यसपादनाविरोधप्रसक्ते । किं चायमेक स्वावयवव्यापिन
कालान्तरसञ्चरिष्णुमाकारं साक्षाल्लक्षयन् क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्ष-
णानि व्याचक्षीत नान्यथा, यथाकूतं तदवभासस्य स्वप्नान्तरेऽप्यनुपलक्षणात्,
10 लक्षितस्य चालक्षितव्यतिरेकनिराकरणतस्तादात्म्य कथयन् स्वगिरानेकान्ताव-
भास समर्थयते । तथा हि—अलक्षितपरमाणुपारिमाण्डल्यप्रतिक्षणविवर्तमपि
स्वलक्षणं स्थिरस्थूराद्यात्मना दर्शयति स्वरूपम्, अन्यथा सुषुप्त जगदासज्येत,
तदप्रकाशने प्रमाणान्तरस्याप्यत्यन्तविलक्षणस्वलक्षणावेदकस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।
तथान्त सवेदनमर्थस्वरूपापेक्षया बहिर्मुखान्तर्मुखसविकल्पाविकल्पभ्रान्ताभ्रान्ता-
15 दिप्रतिभासमेकमभ्युपयत कथमनेकान्तावभासोऽसिद्ध स्यात् । तथा नानादे-
शस्थितार्थसार्थसमर्पिताकारोपरक्तमेकमाकारभेदेऽप्यन्यथा युगपत्प्रकाशमान-
सितासिताद्यर्थव्यवस्थित्यनुपपत्ते. सवेदनमनुमन्यमान कथ भिन्नसमयभावि
हर्षविषादाद्यनेकविवर्तवशात् तदभेदमात्यन्तिकमभिदधीत, अभिन्नयोगक्षेम-
त्वात् । युगपद्भाविना सविदन्तर्निविष्टाकाराणामेकत्व न हर्षादीनाम्,
20 तद्विपर्ययादिति चेन्न, तत्सामर्थ्यव्यवस्थाप्यार्थाभेदप्रसङ्गात्, तदेकतया
सितपीतादिषु ज्ञानस्य बोधरूपेणैवाविशिष्टत्वात् । तदेव बहिरन्तश्चैकानेक-
रूपत्वे प्रमाणत स्थिते स्वलक्षणस्यान्यथा स्वाभ्युपेतदर्शनव्यवस्थायोगाद्
नार्थवाद्यनेकान्तप्रकाश प्रतिक्षेप्तुमर्हति ॥

तथोररीकृतयोगाचारमतमपि बलादनेकान्तप्रकाशरज्जुरावेष्टयति, एक-
25 स्यापि ज्ञानस्यानेकवेद्यवेदकाकारतया प्रथनोपगते । एकयोगक्षेमत्वात्
तदैक्यमिति चेन्न, युगपदुदयप्रलयवतां सहवेदिनां सकलसतानानामेकत्वप्रस-
ङ्गात् । सवृतिदर्शितत्वादनेकत्वस्य न तेन स्वसवेदनसाक्षात्कृतपारमार्थिकै-
कत्वक्षतिरिति चेन्न, ब्रह्मवादिमताप्रतिषेधप्रसक्ते । यतोऽनाद्यविद्याबलादेक-
मक्रम सचेतन स्वसवेदनसाक्षात्कृतमपि ब्रह्मानेक क्रमवत् चेतनाचेतन परोक्षा-
30 परोक्ष लक्ष्यते, भवत्परिकल्पितग्राह्यग्राहकाकारविविक्तसवेदनवदिति तेनापि न

दुरुपपादम् । अस्तु चायमनेकान्तावभासो भ्रान्तस्तथापि संवेदनस्याद्वयता न लक्ष्यते, तल्लक्षणे सकलासुमतामधुनैव मुक्ततावाप्तेः, लक्ष्यते च तत्कथंचित्, इतरथा सुषुप्तदशावत् सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, इत्येकस्यापि संवेदनस्य लक्षितालक्षितत्वेनानेकान्तप्रतिभासो दुःशकोऽपह्नोतुमिति ज्ञानवाद्यप्यस्य हेतोरसिद्धताविर्भावन प्रति तूष्णीमासीत् ॥

शून्यवादिनः समस्ताभावादसिद्धोऽनेकान्तप्रकाश इति चेन्न, तस्यापि प्रमाणप्रमेयाभावेन सर्वाभावावेदनं समस्ति, अन्यथाप्रमाणकं सर्वं सर्वत्र विद्यते इति परस्यापि वदतो न वदनभङ्गः स्यात्, तदभ्युपगमेऽभ्युपगमक्षतिः । तयोश्च दर्शितवदनेकान्तप्रकाश इति नासिद्धो हेतुः । मरुमरीचिकानिचयचुम्बिनि संवेदने जलोल्लेखेऽपि तद्गोचरत्वाभ्युपगमाभावादनैकान्तिकोऽयमिति मा शङ्किष्ठाः, तस्य भ्रान्तत्वात्, अभ्रान्तः प्रकाशो हि तदभ्युपगतिहेतुः । अथायमपि इतरेतरविनिर्लुठितपरमाणुक्षणक्षयिबोधेन बाध्यमानत्वात् भ्रान्त इत्याचक्षीथाः, तदयुक्तम्, यतस्तद्बोधः किमुपलब्धिमात्रं यद्वा निर्णयो वा । यद्याद्यः कल्पः, तदानुमानं विशीर्येत, निर्गोचरत्वात्, प्राथमकल्पिकेनैव निर्विकल्पकविविक्तदर्शनेन विरोधभीरुतया सर्वथा वस्तुग्रहणाभ्युपगमात्, प्रमाणकलिते च मानान्तरवैयर्थ्यादनवस्थाप्राप्तेः । अथ द्वितीयः, तथा सति सर्वं निर्विकल्पकमप्रमाणतामश्नुवीत । न च निर्णयोऽनेकान्तप्रकाशं बाधते, अपि तु समर्थयते, बहिरन्तश्च तथैव तद्विजृम्भणात् । अथ सर्वथा वस्तुग्रहणेऽपि निर्विकल्पकं यत्रांशे पाश्चात्यं व्यवहारकारिव्यवसायमुपजनयति, तत्रैव प्रमाणतामास्कन्दति नान्यत्रेति मन्येथाः, तथा सति यदनन्तरमर्थक्रियासमर्थार्थप्रार्थनया पुरुषः प्रवर्तते स एव निर्णयः प्रामाण्यं स्वीकुर्यान्न निर्विकल्पकम्, तज्जनकत्वेऽपि सन्निकर्षादिवदित्यासज्येत । निर्विकल्पकमनधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् प्रमाणं न व्यवसितिः तद्विकल्पत्वादिति चेन्न, अनुमितेरपि तद्वदप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च विपरीताकारनिराकरणचतुरतयानुमितिर्विशेषवती, निर्णीतेरपि तदपनोददक्षत्वादसमारोपविषयेऽप्रवृत्तेः । त्रिरूपलिङ्गजतया विशेषोऽनुमितेर्मानतासाधक इति चेत्, साक्षादनुभवादुत्पादस्तर्हि निर्णीतेर्महापराध इति भवतो बालतामीक्षामहे । किं च, यथा निर्विकल्पकमलक्षितं सकलव्यावृत्तस्वलक्षणग्रहणप्रवणमपि कतिचिदंशविषयं विकल्पमुत्पादयति, तथायं एवेन्द्रियालोकादिसन्निकृष्टतया कतिचिन्निजांशविषयं साक्षाद् विशदविकल्पं जनयेदिति किमजागलस्तनकल्पनिर्विकल्पकल्पनया ।

तावन्तोंऽशा बहिरर्थे विरुध्यन्ते इति चेत्, पाटवापाटवादयो दर्शनेऽप्येकस्मिन्
न विरुध्यन्ते इति किं राज्ञामाज्ञा । तस्मान्न क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणस्व-
लक्षणलक्षक क्वचित् कदाचिद्दर्शनं लक्षयन्ति, भवन्तोऽपि केवलं स्वदर्शनानु-
रक्तान्तःकरणतया न तदसत्तां प्रतिपद्यन्ते । स्वांशव्यापिन कालान्तरानुया-
यिनमेकं बहिरन्तश्चार्थं बोध च प्रकाशयन् प्रथमानो निर्णय. न पुनर्निर्मूलकै
कुयुक्तिविकल्पैर्बाध्यते इति न भ्रान्त । किं चास्य भ्रान्ततां कथयन्
सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवस्थामुन्मूलयति । तथा हि—यत्तत्त्वबोधरूपत्वसुखत्वादिषु
प्रमाण तदेव क्षणक्षयित्वस्वर्गप्रापणशक्तियुक्तत्वादिषु अप्रमाणम्, तथा
यद्वस्तु नीलचतुरस्रोर्ध्वतादिरूपतया प्रमेय तदेव मध्यभागक्षणविवर्तादिना-
प्रमेयम्, तथा यद् बहिरर्थापेक्षया सविकल्पक स्वप्नादिदर्शनं वा भ्रान्त तदेव
स्वरूपापेक्षयाभ्रान्तम्, तथा यन्निशीथिनीनाथद्वयादिकं द्वित्वेऽलीक तदपि
धवलतानियतदेशचारितादावनलीकमिति निर्णय । यदि तु विरोधाद्
बिभ्यद्भिर्भवद्भिरयमपह्नूयते, किमपरमैकान्तिक प्रमाण प्रमेय चोररीकृत्य
स्वाकूत प्रतिष्ठापयेयुरिति सकौतुक नश्चेत । अथ ज्ञानवादी अद्वैतप्रकाश-
मलक्षितमभ्युपेत्य तेन बाह्यविध्य दधानो बोधो बाध्यमानत्वाद् भ्रान्त
इत्यभिदध्यात्, तदयुक्तम्, दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गात्, अलक्षितनिर्वि-
कल्पदर्शनस्य च प्रागेव प्रतिक्षिप्तत्वात् । अथ युक्तिर्बोधस्य वैविध्य बाधेत,
तथा हि—भ्रान्ताभ्रान्तसंवेदनविवेकस्य कर्तुमशक्यत्वात्, संविन्मात्रस्य तु
सर्वत्राव्यभिचारित्वाद् अद्वय संवेदन विविक्तयुक्त्या प्रकाशमानमनादिकाला-
लीनवासनासमुपजनितसंवृतिदर्शितसत्ताक सितासितादिविविधप्रतिभास निरा-
कुरुते । अत्र प्रतिविदध्महे—किमयमनेकाकारो बोधोऽद्वयसंवेदनाद् व्यत्यरै-
क्षीद् वा न वा, किं चातो यदि व्यभैत्सीत्, कथमदृष्टतत्कार्यत्वे व्यतिरिक्तोऽय
तदद्वयसंवेदनमनुमापयेत् । अव्यतिरेकपक्षे पुनरनेक सन् एकसंवेदनतादात्म्येन
प्रथमान कथमद्वैत नोद्दलयेत् । अथ संवृतिदर्शितत्वादलीकतया अस्य
सितासिताद्याकारबहिर्मुखकालुष्यस्य बोधेन तात्त्विकेन सह भेदाभेदविकल्पानु-
पपत्तिरिति ब्रूषे, तथा सति परो बोधस्यापारमार्थिकत्व अविद्यादर्शितत्वात्,
अर्थसत्ताया पुनस्तत्त्वरूपता, सर्वत्राव्यभिचारादिति ब्रुवाणो दुर्निवार.
स्यात् । जडस्य प्रकाशायोगात् संवित्ति सत्या, नार्थ इति चेत्, एकस्याने-
कतावभासाभावादनेकान्त सत्य' नाद्वैतमिति प्रतिजानीमहे । संवृत्याद्वय-
स्यापि नानाप्रतिभासोऽविरुद्ध इति चेत्, अनाद्यविद्याबलाज्जडस्यापि चेतनतया

प्रकाशो न विरुद्ध इति परस्यापि शठोत्तरं नातिदुर्लभं भवेत् ।। किं च नाना-
कारकलुषितचैतन्यसामान्यस्यान्यथानुपपत्तिसामर्थ्यतस्तस्य सिद्धत्वादद्वयसंवे-
दनमसिद्धं साधयेदयम्, अन्यथा निर्बन्धनतया साधनस्याप्रवृत्तेः, तथा च
स्थिरस्थूराद्युपलक्षितार्थांशवशाद् विशकलितपरमाणुक्षणक्षयिपर्यायतावात्म्य
साधयन्तमनेकान्तवादिनं न प्रतिक्षेप्तुमर्हति, युक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । 5
किं च, योऽयं सितपीताद्यनेकाकारनिर्णयोऽसावपि स्वसंवेदनापेक्षयाद्वयरूप
इति भवदभिप्रायः, यथा चानवस्थाभीततया सर्वं ज्ञानं स्वप्रकाशमभ्युपेतम्,
तथा सर्वो निश्चयः स्वनिश्चायकोऽभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा तत्राप्यनवस्था-
दोषोऽनुषज्येत, निश्चयाश्च सर्वथा स्वरूपं निश्चिनुयुः, नैकदेशेन, यतो
निश्चयैर्यन्न निश्चीयते रूपं तत्तेषां विषयः कथमिति स्वयमेव स्ववधाय 10
प्रलपितम्, तथा चाद्वयस्य क्षणक्षयिरूपस्य तैर्ग्रहणे विपरीतारोपाभावादावित
एव अनुत्थानं संसारस्येति युक्तिरिक्त एवामुक्ताभिमानः स्यात् । न चैवम्,
भवभावस्य प्रतिप्राणिप्रसिद्धत्वात् । तन्नायमितरेतराविनिर्लुठितद्रव्यपर्याय-
प्रकाशो भ्रान्तः, तद्विपरीतार्थोपस्थापकप्रमाणान्तराभावादिति स्थितम् ।
यदा तु शून्यवादी निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति 15
पराभिप्रायप्रवृत्तानुमानबलाद् भ्रान्ततामस्य कथयेत्, तदा तं प्रति सालम्बनाः
सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वात् जाग्रद्दशाप्रत्ययवदिति विपरीतानुमानमुपढौकनीयम् ।
स यदि दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामुद्भावयेत्, तदा तद्दृष्टान्तेऽपि सा दर्शनीया ।
यदि पुनरसौ स्वप्नप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वं भवद्भिरभिप्रेतमिति विलपन्नासितुं
न दद्यात्, तदा स विकल्पतः पर्यनुयोज्यः—अस्मदभ्युपगमः प्रमाणं भवतोऽ- 20
प्रमाणं वा, प्रमाणं चेत्, यथा तद्बलाद् दृष्टान्तसमर्थनं तथा जाग्रत्प्रत्यय-
गोचरार्थसमर्थनमपि किं न कुरुषे, कोऽयमर्धजरतीयन्यायः । अथाप्रमाणम्,
एवं सति स्वप्नप्रत्ययनिरालम्बनतासाधकं प्रमाणान्तरं मृगणीयम्, किमनेन
कुशकाशावलम्बनेन । तत्रापि प्रमाणान्तरे विकल्पयुगलममलमवतरति, तत्
किं निरालम्बनम्, सालम्बनं वा, निरालम्बनं चेत्, नान्यप्रत्ययस्य निराल- 25
म्बनतां गदितुं पटिष्ठं, निर्गोचरत्वात् । अथ सालम्बनम्, हन्त हतोऽसि, निरा-
लम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः इति प्रतिज्ञातक्षते, अनेनैव व्यभिचारादिति शठं
प्रतिशठाचरणेन निर्लोठनीयः । तन्नास्यानैकान्तिकत्वम् । विरुद्धताशङ्का पुन-
र्दूरापास्तप्रसरैव, प्रमाणप्रकाशितेऽर्थे सर्ववादिनां तथाभ्युपगमाविगानादिति ।
अनेन संशयविरोधानवस्थावैयधिकरण्यासंभवादिदूषणानि निर्मूलकमिथ्या- 30

विकल्पोत्थापितानि प्रतिभासमुद्गरनिपातनिर्दलितमस्तकत्वान्न जीवितुमुत्स-
हन्ते इति । तस्मादसिद्धताविदोषादिना कुतोऽयं तथाप्रतिभासलक्षणो हेतुरने-
कान्तगोचरता प्रमाणस्य परानभ्युपगमयति, इत्यल विस्तरेण । तस्मात्तस्यैव
तत्र प्रतिभासनात् सर्वसंविदामनेकान्तात्मक वस्तु गोचर इति स्थितम् ॥

5 अथ च यथावस्थितप्रमाणव्यापारपर्यालोचकप्रमात्रभिप्रायेण प्रमाण-
गोचरो दर्शित । नयस्तर्हि किंभूत मन्यते इति वचनावकाशे सत्याह — 'एक'
इत्यादि । अनन्तधर्माध्यासित वस्तु स्वाभिप्रेतैकधर्मविशिष्ट नयति प्रापयति
सवेदनमारोहयतीति नय., प्रमाणप्रवृत्तेरुत्तरकालभावी परामर्श इत्यर्थ. ।
तस्य विषयो गोचरोऽभिमत अभिप्रेतैकदेशेनानित्यत्वादिधर्मलक्षणेन विशिष्ट.
10 पररूपेभ्यो व्यवच्छिन्न इत्यर्थ । अर्थ प्रमेयरूप, प्रमाणमेवंविधमेवार्थं
गृह्णाति — इति स्वाकूतेन तेन व्यवस्थापनादिति । अथ चाप्रमाणविषयां
लक्षणसख्यागोचरफलरूपां चतुर्विधां विप्रतिपत्तिं निराकृत्य अत्रैव नयगोचर
निरूपयन्नाह—एकेत्यादि । ननु चादिवाक्यत. प्रमाणव्युत्पादनमात्र प्रतिज्ञात
तत् किमयमप्रस्तुतोऽत्र नयगोचर प्रतिपाद्यते इति । सत्यम्, एव मन्यते — न
15 नय प्रमाणादत्यन्त दूरयायी, किं तर्हि तदशभूत एव, नयसमुदायसपाद्यत्वात्
प्रमाणस्य, अतस्तद्व्युत्पादनप्रतिज्ञातेऽसावपि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते
इति न्यायाद् गृहीत एव, तन्नायमप्रस्तुत इति । अत्रापि पदार्थ स एव, केवल
वाक्यार्थभेद । तथा हि—इहैव घटना । नयस्य विषय एकदेशविशिष्टोऽर्थो
मतो नीतिविदामिति । ननु च यदि नयस्य प्रमाणान्त पातित्वेऽपि पृथग्
20 गोचर प्रतिपाद्यते, तत प्रमाणवदेतद्विषया लक्षणादिविप्रतिपत्तिरपि निरा-
कर्तव्या । सत्यम्, किं तु न परेषा नयव्यवहार प्रसिद्ध, अतो धर्मिणोऽ-
भावात् तद्गोचरा विप्रतिपत्तिर्नास्त्येव । न च ते तेन तत्त्व प्रतिपादनीया,
तत्त्वप्रतिपादने प्रमाणस्यैव व्यापारात्, नयस्य पुनरेकदेशनिष्ठत्वेन तत्प्रति-
पादनसामर्थ्यविकलत्वात्, अत एवाचार्यस्य न तल्लक्षणादिस्वरूपकथनेऽपि
25 महानादर । गोचर पुनर्हेयपक्षे काक्वा प्रक्षिपन् साक्षात् प्रतिपादयति — मा
भूत् स्वदर्शनान्त.पातिना मन्दबुद्धीनां प्रमाणप्रतिपन्नेऽप्यनेकान्तात्मके वस्तु-
न्येकदेशसमर्थनाभिनिवेशलक्षण. कदाग्रह इति । अथवा स्वदर्शनान्तःपातिन
प्रति अनेनैव गोचरकथनेनोपलक्षणत्वाल्लक्षणादीन्यपि लक्षयति । तत्र
प्रमाणप्रतिपन्नार्थैकदेशपरामर्शो नय इति लक्षणम्, सर्वनयविशेषानुयायित्वात्पर-
30 रूपव्यावर्तनक्षमत्वाच्चास्य । सख्यया पुनरनन्ता इति, अनन्तधर्मत्वाद्वस्तुन:,

तदेकदेशधर्मपर्यायावसिताभिप्रायाणां च नयत्वात्, तथापि चिरंतनाचार्यैः सर्व-
संग्राहिसत्ताभिप्रायपरिकल्पनाद्वारेण सप्त नयाः प्रतिपादिताः । तद्यथा—
नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः इति । अतोऽस्माभिरपि ते
एव वर्ण्यन्ते । कथमेते सर्वाभिप्रायसंग्राहकाः इति चेत्, उच्यते । अभि-
प्रायस्तावदर्थद्वारेण शब्दद्वारेण वा प्रवर्तेत, गत्यन्तराभावात्, अर्थश्च सामान्य- 5
रूपो विशेषरूपो वा, शब्दोऽपि रूढितो व्युत्पत्तितश्च, व्युत्पत्तिरपि सामान्यनि-
मित्तप्रयुक्ता तत्कालभाविनिमित्तप्रयुक्ता वा स्यात् । तत्र ये केचनार्थनिरूपण-
प्रवणाः प्रमात्रभिप्रायास्ते सर्वेऽप्याद्ये नयचतुष्टयेऽन्तर्भवन्ति, तत्रापि ये
परस्परविशकलितौ सामान्यविशेषाविच्छन्ति तत्समुदायरूपौ नैगमः । ये पुनः
केवल सामान्य वाञ्छन्ति तत्समूहसाध्य संग्रहः । ये पुनरनपेक्षितशास्त्रीय- 10
सामान्यविशेषं लोकव्यवहारमवतरन्तः घटादिकं पदार्थमभिप्रेयन्ति तन्निश्चयजन्यो
व्यवहारः । ये सौगतास्तु क्षणक्षयिणः परमाणुलक्षणा विशेषाः सत्या इति
मन्यन्ते, तत्संघातघटित ऋजुसूत्र इति । तथा ये मीमांसकाः रूढितः शब्दानां
प्रवृत्तिं वाञ्छन्ति तन्निबन्धसाध्यः शब्द इति । ये तु व्युत्पत्तितो ध्वनीनां
प्रवृत्तिं वाञ्छन्ति नान्यथा, तद्द्वारजन्यः समभिरूढ इति । ये तु वर्तमान- 15
कालभाविव्युत्पत्तिनिमित्तमधिकृत्य शब्दाः प्रवर्तन्ते नान्यथेति मन्यन्ते, तत्स-
घटित खल्वेवंभूत इति । तदेवं न स कश्चन विकल्पोऽस्ति वस्तुगोचरो योऽत्र
नयसप्तके नान्तर्यातीति सर्वाभिप्रायसंग्राहका एते इति स्थितम् ।

सांप्रतमेषामेव प्रत्येक मतमुपवर्णयाम—तत्र गमनं गमः परिच्छेद
इत्यर्थः, निश्चितो गमः निगमः विविक्तवस्तुग्रहणं, स एव प्रज्ञादेराकृतिगणतया 20
स्वार्थिकाण्प्रत्ययविधानाद् नैगमः । यदि वा, निगम्यन्ते नियतं परिच्छिद्यन्ते
इति निगमाः अर्थास्तेषु भवोऽभिप्रायो नियतपरिच्छेदरूपः स नैगम इति ।
अयं हि सत्तालक्षण महासामान्यमवान्तरसामान्यानि च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वा-
दीनि, तथान्त्यान् विशेषान् सकलासाधारणरूपलक्षणानवान्तरविशेषांश्चापेक्षया
पररूपव्यावर्तनक्षमान् सामान्यादत्यन्तविनिर्लुठितस्वरूपानभिप्रैति । तथा हि 25
किल—सन्निविष्ठाः पदार्थव्यवस्थितयः, न च सामान्यग्राहिणि विज्ञाने विशे-
षावभासोऽस्ति, अनुवर्तमानैकाकारपरामर्शेन तद्ग्रहणाद्, अन्यथा सामान्य-
ग्राहकत्वायोगात्, नापि विशेषग्रहणदक्षे संवेदने सामान्यं चकास्ति, विशिष्ट-
देशदशावच्छिन्नपदार्थग्राहितया तत्प्रवृत्तेः, अन्यथा विशेषसंवेदनत्वायोगात् ।
न चैतौ परस्परविभिन्नावपि प्रतिभासमानौ सामान्यविशेषौ कथञ्चिन्मिश्रयितुं 30

युक्तौ, अतिप्रसङ्गात्, विभिन्नप्रतिभासिनामपि निखिलार्थात्मनामैक्यप्राप्तेः ।
एवं च प्रमाणयति—परस्परविश्लिष्टौ सामान्यविशेषौ, पार्थक्येनोपलब्धेः,
इह यद्यत् पार्थक्येनोपलभ्यते तत्तत् परस्परविश्लिष्टं द्रव्यम्, तद्यथा देवदत्त-
यज्ञदत्ताविति, पार्थक्येन चोपलभ्येते सामान्यविशेषौ, अत परस्परविभिन्ना-
5 विति । न सामान्यात् पृथग्विशेषोपलम्भ इति चेत्, कथं तर्हि तस्योपलम्भ
इति वाच्यम्, सामान्यव्याप्तस्येति चेत्, न तर्हि स विशेषोपलम्भः, सामान्य-
स्यापि तेन ग्रहणात्, ततश्च तेन बोधेन विविक्तविशेषग्रहणाभावात् तद्वाचक
ध्वनिं तत्साध्यं च व्यवहारं न प्रवर्तयेत् प्रमाता, न चैतदस्ति, विशेषाभि-
धानव्यवहारयो प्रवृत्तिदर्शनात्, तस्माद्विशेषमभिलषता तत्र च व्यवहारं
10 प्रवर्तयता तद्ग्राहको बोधो विविक्तोऽभ्युपगन्तव्य । तथा सामान्यमपि
विविक्ताकारतया स्वग्राहिणि ज्ञाने यदि न प्रकाशेत, तदा तद्गोचराभिमत-
संवेदनेन विशेषस्याप्याकलनात् सामान्याभिधानव्यवहारयो प्रवृत्तेरुच्छेदस्त-
थैव वक्तव्य , विविक्तसामान्यग्राहिबोधमूलकत्वात्तयो , तदनिष्टौ तयोरप्य-
भावापत्ते । न च सामान्य विशेष वा तिरस्कृत्य केवलस्य विशेषस्य
15 सामान्यस्य वाभ्युपगम कर्तुं युक्त , द्वयोरपि स्वग्राहिज्ञाने प्रतिभासमान-
तया विशेषाभावात् । तस्मादेतौ द्वावपीतरेतरविशकलितावङ्गीकरणार्हाविति
नैगम ॥

अधुना सग्रहाभिप्रायो वर्ण्यते । तत्र सगृह्णाति अशेषविशेषतिरोधान-
द्वारेण सामान्यरूपतया जगदादत्ते इति सग्रह । *अय हि मन्यते*—भावलक्षण-
20 सामान्याद् व्यतिरिच्यमानमूर्तयो वा विशेषा परिकल्प्येरन्, अव्यतिरिच्यमान-
मूर्तयो वा, गत्यन्तराभावात् । तत्र यद्याद्य पक्ष , तदा नि स्वभावता ते स्वीकुर्यु ,
भावव्यतिरेकित्वात्, गगनकुसुमादिवत् । अथ द्वितीय कल्प , तर्हि भावमात्र-
मापद्यन्ते । तथा हि—भावमात्र विशेषा । तदव्यतिरिक्तत्वाद, इह यद्यतोऽ-
व्यतिरिक्त तत्तदेव भवति, तद्यथा भावस्यैव स्वरूपम्, अव्यतिरेकिणश्च विशेषाः,
25 अतस्तद्रूपा एव । ननु च यदि भावमात्रमेव तत्त्व तदा तस्य सर्वत्राविशेषाद् य एते
प्रतिप्राणि प्रसिद्धा स्तम्भेभकुम्भाम्भोरुहादिविशिष्टवस्तुसाध्या व्यवहारिणस्ते
सर्वेऽपि प्रलयमापद्येरन्, अतो विशेषा अपि विविक्तव्यवहारहेतवोऽभ्युपगन्तव्याः ।
नैतदस्ति, व्यवहारस्याप्यनाद्यविद्याबलप्रवर्तितत्वात्, तेन पारमार्थिकप्रमाण-
प्रतिष्ठिततत्त्वप्रतिबन्धाभावात् । किं च विशेषाग्रहो विशेषेण त्याज्य·, विशेष-
30 व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् । तथा हि—भेदरूपा विशेषा·, न च किंचित्प्रमाणं

भेदमवगाहते, प्रत्यक्ष हि तावद्भावसंपादितसत्ताक तमेव साक्षात्कर्तुं युक्त नाभावम्, तस्य सकलशक्तिविरहरूपतया तदुत्पादने व्यापाराभावात्, अनुत्पादकस्य च साक्षात्करणे सर्वसाक्षात्करणप्रसङ्गात्, तथा च विशेषाभावात् सर्वो द्रष्टा सर्वदर्शी स्यात्, अनिष्ट चैतद् भवताम, तस्माद् भावग्राहकमेव तदेष्टव्यम् । स च भाव. सर्वत्राविशिष्ट इति तथैव तेन ग्राह्य., तदुत्तरकालभावी पुनर्विकल्पो 'घटोऽय पटादिर्न भवति' इत्येवमाकारो व्यवहारं रचयन् अविद्यामूलत्वान्न प्रमाणम्, तन्न प्रत्यक्षाद्विशेषावगति. । नाप्यनुमानादेः, प्रत्यक्षमूलकत्वाच्छेषप्रमाणवर्गस्य, तस्मात् सामान्यमेव परमार्थो न विशेषा इति सग्रह ॥

सांप्रत व्यवहारमतमुच्यते—तत्र व्यवहरण व्यवह्रियते वानेन लौकिकैरभिप्रायेणेति व्यवहार । अयं तु मन्यते—यथालोकग्राहमेव वस्त्वस्तु, किमनयादृष्टाव्यवह्रियमाणवस्तुपरिकल्पनकष्टपिष्टिकया । यदेव च लोकव्यवहारपथमवतरति तस्यानुग्राहक प्रमाणमुपलभ्यते, नेतरस्य, न हि सामान्यमनादिनिधनमेक सग्रहाभिमत प्रमाणभूमि, तथानुभवाभावात्, सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसङ्गाच्च । नापि विशेषा परमाणुलक्षणा क्षणक्षयिण प्रमाणगोचर, तथा प्रवृत्तेरभावात् । तस्मादिदमेव निखिललोकाबाधित प्रमाणप्रसिद्ध कियत्कालभाविस्थूरतामाबिभ्राणमुदकाहरणाद्यर्थक्रियानिर्वर्तनक्षम घटादिक च वस्तुरूप पारमार्थिकमस्तु, पूर्वोत्तरकालभावितत्पर्यायपर्यालोचना पुनरज्यायसी, तत्र प्रमाणप्रसराभावात्, प्रमाणमन्तरेण च विचारस्य कर्तुमशक्यत्वात्, अवस्तुत्वाच्च तेषां किं तद्गोचरपर्यालोचनेन । तथा हि—पूर्वोत्तरकालभाविनो द्रव्यविवर्ता. क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणा वा विशेषा न कचन लोकव्यवहारमुपरचयन्ति, तन्न ते वस्तुरूपा., लोकव्यवहारोपयोगिनामेव वस्तुत्वात् इति व्यवहार. ॥

साम्प्रत ऋजुसूत्राभिप्राय कथ्यते—तत्र ऋजुप्रगुणमकुटिलमतीतानागतवक्रपरित्यागाद्वर्तमानक्षणविवर्ति वस्तुनो रूप सूत्रयति निष्टङ्कित दर्शयतीति ऋजुसूत्र । तथा हि—अस्याभिप्राय । अतीतस्य विनष्टत्वात् अनागतस्यालब्धात्मलाभत्वात् खरविषाणादिभ्योऽविशिष्यमाणतया सकलशक्तिविरहरूपत्वान्नार्थक्रियानिर्वर्तनक्षमत्वम्, अर्थक्रियाक्षम च वस्तु, तदभावान्न तयोर्वस्तुत्वमिति, वर्तमानक्षणालिङ्गित च पुनर्वस्तुरूप समस्तार्थक्रियासु व्याप्रियते इति तदेव पारमार्थिकम् । तदपि च निरशमभ्युपगन्तव्यम्, अशव्याप्तेर्युक्तिरिक्तत्वाद्, एकस्यानेकस्वभावतामन्तरेणानेकस्वावयवव्यापनायोगात् । अनेक-

स्वभावतैवास्त्विति चेन्न, विरोधाघ्रातत्वात् । तथा हि—यद्येकः स्वभावः
कथमनेकः, अनेकश्चेत् कथमेकः । एकानेकयोः परस्परपरिहारेणावस्थानात्,
तस्मात् स्वरूपनिमग्ना परमाणव एव परस्परोपसर्पणद्वारेण कथञ्चिन्निचय-
रूपतामापन्ना निखिलकार्येषु व्यापारभाज इति ते एव स्वलक्षणम्, न स्थूरतां
5 धारयत्पारमार्थिकमिति । किं च प्रमाणतोऽर्थव्यवस्था, न च प्रमाणं देशकाल-
व्याप्तिग्रहणे किंचन प्रवर्तते, सर्वप्रमाणानां वर्तमानप्रकाशरूपत्वात् । तथा
हि—प्रत्यक्षं तावद्रूपालोकमनस्कारचक्षुर्लक्षणकारणचतुष्टयाल्लब्धसत्ताकं वर्त-
मानक्षणे एव प्रकाशते, अतीतवर्त्स्यत्क्षणयोरसंनिहितत्वात्, ततश्च तत्
तत्कालसंबद्धमेव वस्तुनो रूपं साक्षात्कर्तुं क्षमते, न पूर्वमपरं वा, असंनिधानादेव ।
10 यदि पुनर्विनष्टमपि पूर्वक्षणवर्तिरूपमाकलयेत्, तदा विनष्टत्वाविशेषान्निर-
वधिं क्षणपरंपरां तत्र प्रतीयेत, तथा च सति सकलिकया अनादिजन्मपर-
परापि हि प्रत्यक्षमनुषज्येत, एवमनागतक्षणग्रहणेऽपि योज्यम्, अनिष्टं चैतत्,
तस्मात् तद्वार्तमानिकक्षणग्रहणदक्षमेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । ननु च यदि क्षण-
भङ्गुरतामर्थात्मनामध्यक्षमेव लोकयति, तदा नीलतेव प्रतिभासमाना सा
15 विप्रतिपत्तिगोचरं न यायादिति तद्विषयो लौकिकानां व्यवहारं प्रवर्तेत, न
चैतदस्ति, स्थिरताद्वारेण व्यवहारप्रवृत्तेरिति । अत्र प्रतिविधीयते—साक्षा-
त्कुर्वाणा अपि क्षणविनश्वरतां सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलब्धबुद्धयो मन्दा
नाध्यवस्यन्ति, अनादिकालप्ररूढवासनाप्रबोधसमुपजनितमिथ्याविकल्पसाम-
र्थ्याच्च विपर्यस्तस्थिरताव्यवहारं प्रवर्तयन्ति, तन्नायमध्यक्षस्यापराधः, अपि
20 तु प्रमातृणामेव । तथा हि—घनाकारोऽपि प्रत्यक्षपृष्ठभाविमिथ्याविकल्प-
संदर्शित एव, विविक्तदर्शने तत्प्रतिभासायोगात्, करचरणशिरोग्रीवाद्यो
ह्यवयवाः परस्परविभक्ता एव तत्र प्रतिभान्ति, न व्याप्याकारं, न च तेऽपि
स्वांशव्यापिनः प्रतिभान्ति, तदवयवानामपीतरेतरविशकलितरूपाणां प्रति-
भासता तावत् यावत्परमाणव एव प्रथन्ते, व्यापिरूपस्य विचाराक्षमत्वादि-
25 त्युक्तप्रायम् । नाप्यनुमानात्स्थिरस्थूरवस्तुसिद्धिः, प्रत्यक्षपरिगृहीतं हि संबन्ध-
मासाद्यानुमानं प्रवर्तते, यदा च तत्क्षणभङ्गुरविविक्तांशग्रहणचातुर्यमाबिभ्रद्
दर्शितं तदानुमानमपि तत्प्रतिबन्धमूलकं तद्गोचरमेव पारंपर्येण प्रतिष्ठापयति,
स्वप्रतिभासिनो रूपस्यालीकतया तत्प्रतिष्ठापनद्वारेणैव तस्य प्रामाण्यात् ।
ननु च स्मरणप्रत्यभिज्ञानादीनि स्थिरस्थूरवस्तुव्यतिरेकेण नोपपद्यन्ते, पूर्व-
30 मदृष्टे तदभावात्, पुरुषाद्यवयविनां स्मरणात्प्रत्यभिज्ञानाच्च । नैतदस्ति,

तेषामलीकवासनाप्रबोधोत्थापितत्वेन प्रामाण्यायोगात् । किं च, तान्यपि स्वय वर्तमानक्षणे एव प्रकाशन्ते, विप्लववशात्तु स्वरूपमेव वासनासंपादितातीतार्थरूपतया व्यवस्यन्ति, घनाकारं च तस्यासन्तमध्यारोपयन्ति, तन्न तेभ्योऽपि व्यापिवस्तुसिद्धि । तस्माद् व्यापिनि रूपे प्रमाणानवतारात् परस्परविश्लिष्टाः परमाणव एव परमार्थत इति ऋजुसूत्र ॥ 5

तदित्थमर्थस्वरूपनिरूपणनिपुणानां नयानां मतमुपवर्णितम्, अधुना शब्दविचारचतुराणामुपवर्ण्यते—तत्र त्रयाणामपि शब्दादीनामिद साधारणाकूतम्, यदुत शब्द एव परमार्थो नार्थः, तस्य तदव्यतिरिक्तत्वात् । पार्थक्येन वस्तुत्वसिद्धे कथमव्यतिरेक इति चेत्, प्रमाणादिति ब्रूमः । तथा हि—न व्यतिरिक्तोऽर्थ शब्दात्, तत्प्रतीतौ तस्य प्रतीयमानत्वात्, इह यत्प्रतीतौ यत्प्रतीयते 10 तत् ततोऽव्यतिरिक्तं भवति, तद्यथा शब्दे प्रतीयमाने तस्यैव स्वरूपम्, प्रतीयते च शब्दे प्रतीयमानेऽर्थ , अतोऽसौ ततोऽव्यतिरिक्त इति । अथ अगृहीतसकेतस्य घटशब्दश्रवणेऽपि घटप्रतीतेरभावाद् व्यतिरिक्त इति चेत्, एव तर्हि विषस्य मारणात्मकत्वं तदज्ञस्य न प्रतिभातीति ततो व्यतिरिक्तमापद्येत, न चैतदस्ति, तदव्यतिरेकाविशेषेण गुडखण्डवद्विषस्याप्यमारकत्वापत्ते , संबन्धस्य च व्यति- 15 रिक्तेन सह प्रागेवापास्तत्वात्, तन्न अबुधप्रमातृदोषेण वस्तुनोऽन्यथात्वम्, अन्यथान्धो रूप नेक्षते इति तदभावोऽपि प्रतिपत्तव्य इति । ये निरभिधाना वर्तन्तेऽर्थास्तेषा शब्दात्पार्थक्येन वस्तुत्वसिद्धिरिति चेन्न, निरभिधानार्थाभावात्, केवल केचित् विशेषशब्दै सकीर्त्यन्ते, केचित् सामान्यध्वनिभिरित्येतावान् विशेष स्यात् । यदि वा सकलार्थवाचका विशेषध्वनयो न सन्तीति नास्त्यत्र 20 प्रमाणम् । ततश्च सर्वेऽर्था विद्यमानस्ववाचकाः, अर्थत्वात्, घटार्थवदिति प्रमाणात्, सर्वेषां स्ववाचकत्वेन पूर्वोक्तयुक्ते. शब्दादपार्थक्यसिद्धिः । तस्मान्न परमार्थतोऽर्थ शब्दादव्यतिरिक्तोऽस्ति, उपचारत पुनर्लौकिकैरपर्यालोचितपरमार्थैर्व्यवह्रियते । असावप्यौपचारिकः शब्दात्मको वार्थ प्रतिक्षणभङ्गुरः स्वीकर्तव्य, वर्णानां क्षणध्वसिताप्रतीतेः, ऋजुसूत्रप्रतिपादितयुक्तिकला- 25 पाच्च ॥

सांप्रतमेतेषामेव प्रत्येकमभिप्रायः कथ्यते—तत्र शब्दो रूढितो यावन्तो ध्वनयः कस्मिश्चिदर्थे प्रवर्तन्ते, यथा इन्द्रशक्रपुरन्दरादय, तेषां सर्वेषामप्येकमर्थमभिप्रैति किल प्रतीतिवशात् यथा शब्दाव्यतिरेकोऽर्थस्य प्रतिपाद्यते तथैव तस्यैकत्व वा नैकत्व वा प्रतिपादनीयम्, न चेन्द्रशक्रपुरन्दरादयः पर्याय- 30

शब्दा विभिन्नार्थवाचितया कदाचन प्रतीयन्ते, तेभ्यः सर्वदैवैकाकारपरामर्शो-
त्पत्ते., अस्खलद्वृत्तितया तथैव व्यवहारदर्शनात् । तस्मादेक एव पर्यायशब्दा-
नामर्थ इति शब्द. । शब्द्यते आहूयतेऽनेनाभिप्रायेणार्थं इति निरुक्तादेकार्थ-
प्रतिपादकताभिप्रायेणैव पर्यायध्वनीनां प्रयोगादिति ॥

5 साप्रत समभिरूढमतमुपवर्ण्यते—तत्र सम् एकीभावेनाभिरोहति व्युत्पत्ति-
निमित्तमास्कन्दति शब्दप्रवृत्तौ योऽभिप्रायः स समभिरूढ. । अय हि पर्याय-
शब्दानां प्रतिविभक्तमेवार्थमभिमन्यते, तद्यथा—इन्दनादिन्द्र., परमैश्वर्यमिन्द्र-
शब्दवाच्य परमार्थत', तद्वत्यर्थे पुनरुपचारतो प्रवर्तते, न वा कश्चित् तद्वान्,
सर्वशब्दाना परस्परप्रविभक्तार्थप्रतिपादकतया आश्रयाश्रयिभावेन प्रवृत्त्यसिद्धेः ।
10 एव शकनाच्छक्र, पूर्दारणात् पुरदर इत्यादि भिन्नार्थत्व सर्वशब्दानां दर्शयति,
प्रमाणयति च—पर्यायशब्दा विभिन्नार्था, प्रतिविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकत्वात्,
इह ये ये प्रतिविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकास्ते ते भिन्नार्था, यथा इन्द्रघटपुरुषादि-
शब्दा, विभिन्नव्युत्पत्तिनिमित्तकाश्च पर्यायशब्दा अपि, अतो भिन्नार्था इति ।
यत्पुनरविचारितप्रतीतिबलादेकार्थाभिधायकत्व प्रतिपाद्यते तदयुक्तम्, अति-
15 प्रसङ्गात् । तथा हि—यदि युक्तिरिक्ता प्रतीतिरेव शरणीक्रियते, तदा तदा
मन्दमन्दप्रकाशे दवीयसि देशे सनिविष्टशरीरविभिन्ना अपि निम्बकदम्बाश्वत्थ-
कपित्थादय एकतर्वाकारतामाबिभ्राणा प्रतीयन्ते इति एकतयैवाभ्युपगन्तव्या. ।
न चैतदस्ति, विविक्ततत्स्वरूपग्राहिप्रत्यनीकप्रत्ययोपनिपातबाधितत्वेन पूर्व-
प्रतीते विविक्तानामेव तेषामभ्युपगमात्, तन्नैकार्थवाचिनो ध्वनय' सन्ति, रूढि.
20 पुनरविचारिततदर्थानामिति समभिरूढ ॥

साप्रतमेवभूताभिप्राय प्रतिपाद्यते—तत्रैवशब्द प्रकारवचन, ततश्चैव
यथा व्युत्पादित त प्रकार भूत प्राप्तो य शब्द स एवभूत, तत्समर्थन-
प्रधानाभिप्रायोऽप्येवभूत, तद्विषयत्वात्, विषयशब्देन च विषयिणोऽभिधानात् ।
अय हि यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते स व्युत्पत्तिनिमित्तमर्थो यदैव विवर्तते तदैव
25 त शब्द प्रवर्तमानमभिप्रैति, न सामान्येन । यथा उदकाद्याहरणवेलायां
योषिदादिमस्तकारूढो विशिष्टचेष्टावानेव घटोऽभिधीयते, न शेष, घटशब्द-
व्युत्पत्तिनिमित्तशून्यत्वात्, पटादिवदिति । अतीता भाविनी वा चेष्टामधिकृत्य
सामान्येनैवोच्यते इति चेन्न, तयोर्विनष्टानुत्पन्नतया शशविषाणकल्पत्वात् ।
तथापि तद्द्वारेण शब्द प्रवर्तते, सर्वत्र प्रवर्तयितव्य., विशेषाभावात् । किं च
30 यद्यतीतवर्त्स्यच्चेष्टापेक्षया घटशब्दोऽचेष्टावत्यपि प्रयुज्येत, कपालमृत्पिण्डा-

दावपि तत्प्रवर्तनं दुर्निवारं स्यात्, विशेषाभावात्, तस्माद् यत्र क्षणे व्युत्पत्ति-
निमित्तमविकलमस्ति तस्मिन्नेव सोऽर्थस्तच्छब्देन वाच्य इत्येवंभूतः ।

तदेवमनेकधर्मपरीतार्थग्राहिका बुद्धिः प्रमाणम्, तद्द्वारायातः पुनरेकधर्म-
निष्ठार्थसमर्थनप्रवणः परामर्शः शेषधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारद्वारेण वर्तमानो
नयः । स च धर्माणामानन्त्यादनन्तभेदः, तथापि सर्वसंग्राहकाभिप्रायपरिकल्पन- 5
मुखेनैव सप्तभेदो दर्शितः । अयमेव च स्वाभिप्रेतधर्मावधारणात्मकतया शेष-
धर्मतिरस्कारद्वारेण प्रवर्तमानः परामर्शो दुर्नयसंज्ञामश्नुते । तद्बलप्रभावितसत्ताका
हि खल्वेते परप्रवादाः । तथा हि—नैगमनयदर्शनानुसारिणौ नैयायिकवैशेषिकौ ।
संग्रहाभिप्रायप्रवृत्ताः सर्वेऽप्यद्वैतवादाः, सांख्यदर्शनं च । व्यवहारनयानुपाति
प्रायश्चार्वाकदर्शनम् । ऋजुसूत्राकूतप्रवृत्तबुद्धयस्ताथागताः । शब्दादिनय- 10
मतावलम्बिनो वैयाकरणादय इति । अथेत्थमभिदधीथाः यथा—कथमेतेऽवधा-
रणद्वारेण स्वकमर्थं समर्थयन्तस्तद्विपरीतं निराकुर्वाणा दुर्नयतां प्रतिपद्यन्ते
इति, अत्रोच्यते—एवं प्रवृत्तौ निर्गोचरत्वात्, निर्गोचरस्य नयत्वायोगात् ।
तथा हि—नयति केनचिदंशेन विशिष्टमर्थं प्रापयति योऽभिप्रायः स नयः,
स्वाभिप्रेतधर्मात् शेषधर्मप्रतिक्षेपद्वारेण तु प्रवृत्तौ न किंचन नयति, एकधर्मा- 15
लिङ्गितस्य वस्तुनोऽसंभवात्, बहिरन्तश्चानेकधर्मपरिकरितस्वभावस्य तस्य
प्रतिभासात्, तदपह्नवकारिणां कदभिप्रायाणां प्रतिभासबाधितत्वेनालीकत्वात् ।
तथा हि—यः तावन्नैगमनयः परस्परविश्लिष्टौ सामान्यविशेषौ प्रत्यपीपदत्,
तदयुक्तम्, तयोस्तथा कदाचन प्रतिभासाभावात् । यच्चोक्तम्—अनुवर्तमा-
नैकाकारपरामर्शग्राह्यं सामान्यं यत्र न तत्र विशेषप्रतिभासः, यत्र च विशिष्ट- 20
देशदशावच्छिन्नबोधनिर्ग्राह्यो विशेषो न तत्र सामान्यावगतिः, तद्वचनमात्रमेव,
धवखदिरपलाशादिसमस्तविशेषापसरणे वृक्षत्वादिसामान्यप्रतिभासाभावात् ।
दूराद्विशेषाग्रहणेऽपि केवलं तच्चकास्तीति चेत्, तत्राप्यभ्यन्तरीभूतविशेषप्रति-
भासात् । तद्विरहे शशविषाणरूपत्वात् । एवं विशेषा अपि न सामान्यादत्यन्त-
व्यतिरेकिणः प्रतिभान्ति, तन्निमग्नानामेव तेषां ग्रहणात्, इतरथा सत्तातोऽति- 25
रिच्यमाना भावा निःस्वभावतामात्मसात्कुर्वन्ति । तथा वृक्षत्वादिसामान्ये-
भ्योऽपि भेदिनो वृक्षादयो न स्युः, तदभेदनिबन्धनत्वात् तत्स्वरूपस्थितेः,
तस्मात्तदेव संवेदनमुपसर्जनीकृतवैषम्यं प्रधानीकृतैकाकारं सामान्यं गृह्णाति
इत्युच्यते, न्यक्कृतसमत्वमुत्कलितनानात्वं पुनर्विशेषग्राहीति, समत्वनानात्वयोः
कथंचिद् भेदाभेदिनोः परस्परं सर्वार्थेषु भावात्, तदभावे तथाविधप्रतिभासा- 30

नुपपत्तेः । एतेन यदवादि 'न चैतौ विभिन्नावपि प्रतिभासमानौ सामान्य-
विशेषौ कथंचिद् मिश्रयितुं युक्तावित्यादि' तदपास्तमवगन्तव्यम्, विभिन्नयोः
प्रतिभासाभावात्, व्यवहारोऽपि सर्वप्रधानोपसर्जनद्वारेण कथंचिदितरेतरावि-
निर्लुठितसामान्यविशेषसाध्य एव । न हि सामान्यं दोहवाहादिक्रियामुप-
युज्यते, विशेषाणामेव तत्रोपयोगात्; नापि विशेषा एव तत्कारिण., गोत्व-
शून्यानां तेषां वृक्षाद्यविशिष्टतया तत्करणसामर्थ्याभावात् । किं च अत्यन्त-
व्यतिरेके सामान्यविशेषयो· 'वृक्ष छिन्द्धि' इति चोदित किमिति तद्विशेषे
पलाशादौ छेद विधत्ते । तत्र तस्य समवायादिति चेन्न । समवायग्राहक-
प्रमाणाभावात्, भावेऽपि विश्लिष्टयोरभेदबुद्ध्युत्पादनाक्षमत्वात्, तस्यापि
व्यतिरिक्ततया पदार्थान्तराविशेषात् नित्यत्वैकत्वसर्वगतत्वादिभिश्च सर्वत्र
तत्करणप्रसङ्गात् । यत्पुनरवादी· 'यदुत यदि सामान्य विशेषनिष्ठम्, विशेषो
वा सामान्यव्याप्त समुपलभ्येत, ततो विविक्तयोस्तयो क्वचिदनुपलम्भात्
योऽय विविक्त सामान्यविशेषेषु चाभिधानार्थक्रियालक्षणो व्यवहार· स
समस्त. प्रलय यायाद, लोलीभावेन तद्विवेकस्य कर्तुमशक्यत्वात्', तदप्य-
समीचीनम् । यतो यद्यपि परस्पराविविक्तयो सामान्यविशेषयो सर्वत्रो-
पलम्भ·, तथापि यत्रैव प्रमातुरर्थित्व तदेव सामान्यम्, विशेषान्वा प्रधानीकृत्य
तद्गोचर ध्वनिमर्थक्रियां वा प्रवर्तयति, इतरस्याप्युपसर्जनभावेन तत्र
व्यापारात्, तद्विकलस्येतरस्यापि शशविषाणायमानतया क्वचिदनुपयोगात् ।
किं च, अत्यन्तव्यतिरेकिणि विशेषेभ्य सामान्ये वृत्तिविकल्पोपलम्भनूतन-
विशेषसबन्धादिद्वारेण दूषणमुद्गरकदम्बक मूर्धनि पतद् दुर्विषह स्यात् ।
तथा हि—तत्तेषु कथ वर्तेत सामस्त्येन एकदेशेन वा । सामस्त्यपक्षे प्रतिविशेष
परिसमाप्ततया सामान्यबहुत्वप्रसङ्ग , अनिष्टं चैतद्, एकत्वाभ्युपगमक्षते ।
एकदेशेन पुनर्यावन्तो विशेषास्तावन्तस्तद्दशा प्रसजन्ति, न चैतदस्ति,
सामान्यस्य निरवयवत्वात्, सावयवत्वेऽपि पुनस्ते भिन्ना अभिन्ना वा ।
यद्यभिन्ना विशेषा , तर्ह्यभेदिन· किं नेष्यन्ते, विशेषाभावात् । भेदपक्षे पुनस्ते-
ष्वपि तत्कथ वर्तेत—सामस्त्येन एकदेशेन वेति । तदेव चोद्यमलब्धपरिनिष्ठ-
मवतरति, तस्मात्यन्तभेदिनो वृत्ति सभवति । किं च यद्येक सामान्यं भेदवत्
समस्तविशेषेषु वर्तेत, तदैकविशेषोपलम्भकाले तदुपलभ्यते न वा । यद्याद्य·
पक्ष·, तस्यैकतया सर्वत्रोपलम्भात्, व्याप्यग्रहणाभावे व्यापकग्रहणासिद्धे·
निखिलतद्व्याप्यविशेषग्रहणमासज्येत, न चैतदस्ति, पुरोवर्तिविशेषस्यैव साक्षा-

स्फरणात्, शेषविशेषाणामसंनिधानात्, संनिहितविशेषनिष्ठमेव तदुपलभ्यते,
तस्यैव तद्व्यञ्जकत्वात् । इतरेषां तदभावादिति चेन्न, एकस्वभावस्य खण्डशो
व्यञ्जनायोगात्, संनिहितविशेषव्यञ्जितमेव तत्सर्वत्र स्वभावान्तराभावात्
सर्वविशेषगत च तद्रूपमतस्तद्दर्शन केन वार्येत । अथ द्वितीयः कल्प, तथा
सति यथा एकविशेषोपलम्भसमये नोपलभ्यते, तथा विशेषोपलम्भकालेऽपि 5
नोपलभ्येत, विशेषाभावात्, अतस्तदभाव एवोक्त. स्यात्, केवलस्योपलम्भा-
भावात्, उपलम्भेऽपि स्वस्वभावस्थितेर्विशेषरूपतापत्ति , तथा चिरतनविशेष-
व्यवस्थितसत्ताक तन्नूतनविशेषोत्पादे सति कथ तेन सह सबन्धमनुभवेत् । न
तावद्विशेषान्तरेभ्यस्तदुत्पित्सु विशेषदेश गन्तुमर्हति, निष्क्रियत्वात्, नापि
तत्रैवाभवत्, विशेषोत्पादात्प्राक् तद्देशे तदुपलम्भाभावात्, नापि विशेषेण 10
सहोत्पद्यते, नित्यत्वात्, नित्यस्य चोत्पत्तिनिरोधाभावात् । अथ एतद्दोषपरि-
जिहीर्षया तत्सक्रियकमभिधीयते, तथापि पूर्वव्यक्तित्यागेन वा नूतनविशेष-
देशमाक्रामेत् तदभावेन वा । न तावदाद्य पक्षः, चिरतनव्यक्तीनां सामान्य-
विकलतया तत्सबन्धसाध्यबुद्धिध्वनिविरहप्रसङ्गात्, न चैतदस्ति, अपरापर-
विशेषोत्पादेऽपि प्राचीनव्यक्तिषु तद्दर्शनात् । अथ द्वितीय कल्प, तदप्यसं- 15
बद्धम्, निरवयवस्य पूर्वव्यक्तित्यागवैकल्येन समुत्पित्सुव्यक्तिप्रतिगमनाभावात्,
सावयवपक्षस्य पुन. प्रागेवापास्तत्वात्, नैतदभ्युपगमद्वारेण परिहार श्रेयान् ।
अन्यच्च व्यतिरिक्तसामान्यसबन्धाद् यदि भावा समाना , न स्वरूपेण, तदा
सत्त्वसबन्धात्प्राग् भावा सन्तोऽसन्तो वा । सन्तश्चेदपार्थकः सत्तासबन्ध ,
अन्यथानवस्था प्रसज्येत, पुन. सत्तान्तरसबन्धानिवारणात् । असन्तश्चेदत्यन्ता- 20
सतामपि गगनारविन्दादीना सत्तासबन्धात् भावरूपतापद्येत । एव द्रव्यत्व-
गुणत्वकर्मत्वगोत्वादिसामान्येष्वपि समस्तमेतद्वाच्यम्, एकयोगक्षेमत्वात्, तन्न
परस्परमत्यन्तव्यतिरेकिणौ सामान्यविशेषौ कथचन घटामाटीकेते । अत एव
तत्समर्थनप्रवणस्तत्तादात्म्यप्रतिक्षेपकोऽभिप्रायो निरालम्बनत्वान्नैगमदुर्नयस्य
व्यपदेशमास्कन्दति, तादात्म्यापेक्षयैव सामान्यविशेषव्यतिरेकसमर्थकस्य नैगम- 25
नयत्वात्, व्यतिरेकिणोरपि तयोर्वस्तुनि कथंचिद् भावात्, इतरथा विवक्ष-
यापि तथा दर्शयितुमशक्यत्वात्, प्रधानोपसर्जनभावस्य द्वयनिष्ठत्वात्, अत्यन्त-
तादात्म्येन तत्कारिण्या विवक्षाया अपि निर्गोचरताप्रसङ्गात । तस्मात्कथ-
चिद् भेदाभेदविनाबेवैतौ, तदन्यतरसमर्थक. पुन निरालम्बनत्वात् दुर्नयतां
स्वीकरोतीति स्थितम् ।। 30

तथा संग्रहोऽप्यशेषविशेषप्रतिक्षेपमुखेन सामान्यमेव समर्थयमानो दुर्नयः, तदुपेक्षाद्वारेणैव तस्य नयत्वात्, विशेषविकलस्य सामान्यस्यासम्भवात् । तथा हि—यत्तावदुक्तम्—यदुत विशेषा: सामान्याद् व्यतिरेकिणोऽव्यतिरेकिणो वा । व्यतिरेकपक्षे निःस्वभावत्वम्, निःसत्ताकत्वात् । अव्यतिरेकपक्षे भावमात्रम्,
5 तदव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत् । तदयुक्तम्, विशेषवादिनोऽप्येवंविधविकल्पसम्भवात् । तथा हि—विशेषेभ्यः सामान्यं व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा । व्यतिरिक्तं चेन्न तर्हि सामान्यम्, स्वस्वरूपव्यवस्थिततया विशेषरूपत्वात् । अव्यतिरिक्तं चेत्, तथापि न सामान्यम्, विशेषाव्यतिरिक्तत्वादेव तत्स्वरूपवत् । यदप्यवादि—अनाद्यविद्याबलप्रवृत्तो विशेषव्यवहारः, तात्त्विकं सामान्यम्,
10 तदपि च वचनमात्रमेव, युक्तिरिक्तत्वात्, सामान्यमेवानाद्यविद्यादर्शितम्, विशेषाः पुनः पारमार्थिका इति विशेषवादिनोऽपि वदतो वक्त्रभङ्गाभावात् । यत्पुनर्विशेषग्राहकप्रमाणाभावं प्रतिपादयता अभ्यधायि—यदुत प्रत्यक्षं भावसंपादितसत्ताकं तमेव साक्षात्करोति नाभावं तस्यानुत्पादकत्वादित्यादि, तदयुक्ततरम्, यत: केनेदं भवतोऽत्यन्तसुहृदा निवेदितं भाव एव केवलं प्रत्यक्ष-
15 मुपस्थापयति, न पुनरभावोऽपि । अभावव्यापाराभावप्रतिपादकयुक्तिकलापेनेति चेत् मुग्ध, विप्रतारितोऽसि, तद्व्यापाराभावासिद्धेः, सदसद्रूपवस्तुनः समस्तक्रियासु व्यापारात् । भावतादात्म्येन व्यवस्थितस्याभावस्य व्यापारविरोधाभावात् कथं भावाभावयोस्तादात्म्यम्, विरोधादिति चेत्, न, प्रमाणप्रसिद्धे विरोधाभावात् । तथा हि—घटादिकं पदार्थात्मा स्वरूपेण सन्, न पटादि-
20 रूपेणापि इति भावाभावात्मकं, यदि पुनः कथंचिन्नाभावात्मकं स्यात्, तदा पटादिरूपेणापि भावात् सर्वात्मकः प्राप्नोति, युक्तमेतत्, अत एव भेदप्रपञ्चविलयसिद्धिरिति चेत्, स्यादेतत्, यदि पटाद्यभावैकान्ताच्छून्यवादिनो मनोरथपूरणं न स्यात् । तथा हि—पटादिविविक्तो घटोऽनुभूयते, न च पटाद्यभावो भावेन सह तादात्म्यमनुभवति, तस्मादभावात्मक एवायम्, एवं पटादयोऽपी-
25 तरेतरापेक्षयेति शून्यत्वापत्तिः, तस्मात् स्वरूपमादिभ्राण पररूपेभ्यो व्यावृत्तमेव वस्तु सर्वक्रियासु व्याप्रियते इति भावाभावात्मकस्यैव व्यापारः स्वरूपधारणस्य स्वभावत्वात्, पररूपव्यावर्तनस्याभावत्वादिति । एवं स्वगोचरप्रत्यक्षोत्पादनेऽपि व्याप्रियते, ततश्च तद्रूपमेव तत्साक्षात्कुर्यादिति स्वरूपनियते पररूपेभ्यो व्यावृत्ते एव वस्तुनि प्रत्यक्षं प्रवर्तते, तज्जन्यत्वात्, न भावमात्रे,
30 तस्य केवलस्य स्वरूपाव्यवस्थितेरुत्पादकत्वायोगात् । न च जनकत्वादर्थो

ग्राह्यो अन्यस्माद्वा ज्ञानं ग्राहकमतिप्रसङ्गादित्युक्तम्, किं तर्हि आवरणविच्छेदा-
देर्लब्धसत्ताकं ग्रहणपरिणामात् ज्ञानं गृह्णाति, अर्थस्तु संनिधानादेर्गृह्यते, स
चानुवर्तमानव्यावर्तमानरूप एव प्रतीयते इति तथाभूतोऽभ्युपगन्तव्यः, न केवल
सामान्यरूप इति । सदसदंशयोः कथमेकत्रावस्थानमिति चेत्, तादात्म्येनेति
ब्रूमः । ननु तादात्म्ये भावमात्रमभावमात्रं वापद्येत, इतरेतराव्यतिरिक्तत्वात्, 5
इतरेतरस्वरूपवत्, तन्नोभयरूपवस्तुसिद्धिः । नैतदस्ति, तादात्म्यस्य सबन्धत्वात्,
सबन्धस्य च द्वयनिष्ठत्वात्, तदभावे कस्य केन संबन्ध. निर्गोचरत्वात् ।
तस्मादेतौ सदसदंशौ धर्मिरूपतया अभेदिनौ, वस्तुन सदसद्रूपस्यैकत्वाद्,
धर्मरूपतया पुनर्विवक्षितौ भेदमनुभवत , स्वरूपेण भावात्, पररूपेण त्वभावा-
दिति । तदेवं प्रत्यक्षे विविक्तवस्तुग्राहिणि सकलप्रमाणज्येष्ठे प्रसाधिते शेष- 10
प्रमाणान्यपि तदनुसारितया विविक्तमेव स्वगोचरं स्थापयन्तीति, तदपलापी
केवलसामान्यप्रतिष्ठापक कदभिप्राय· सग्रहदुर्नयव्यपदेश स्वीकुरुते, विशेषा-
पेक्षयैव सामान्यस्थापकस्य सग्रहनयत्वादिति ॥

तथा व्यवहारोऽपि प्रमाणप्रसिद्ध वस्तुस्वरूप निह्नुवानो युक्तिरिक्तम-
विचारितरमणीय लोकव्यवहारमार्गानुसारि समर्थयमानो दुर्नयतामात्मनि 15
निधत्ते, लोकव्यवहारप्रसाधकस्यापीतरानिष्टौ व्यवस्थानाभावात् । तथा हि—
यदीद कियत्कालभावि स्थूरतामाबिभ्राण लोकव्यवहारकारि घटादिक भव-
तस्तात्त्विकमभिप्रेत तन्नाकस्मिकम्, किं तर्हि नित्यपरमाणुघटितम्, इतरथा
निष्कारणत्वेन सर्वदा भावाभावप्रसङ्गात् । न ते परमाणवस्तथा प्रतिभान्तीति
चेत्, न, अत एव तेषामनुमानत. सिद्धि·, यदि पुनर्यदेव साक्षान्न विशददर्शने 20
चकास्ति तत्सकलमपलप्येत हन्त बहिदानीमपलपनीयम्, घटादिवस्तुनोऽप्य-
र्वाग्भागवर्तित्वङ्मात्रप्रतिभासात् मध्यपरभागादीनामपलापप्रसङ्गात्, तथा च
लोकव्यवहारकारितापि विशीर्येत, तावता तदसिद्धे । अथात्रानुमानबलेन
व्यवहारक्षमसपूर्णवस्तुन साधनम्, एव तर्हि भूतभाविपर्यायपरमाणुसाधनमपि
क्रियताम्, विशेषाभावात् । तथा हि—यथा बाह्यत्वङ्मात्रप्रतिभासेऽपि सर्व- 25
वस्तूनां तावता व्यवहाराभावाद् मध्यभागादिसाधनेन संपूर्णानि तत्समर्थानि
तानि साध्यन्ते, तथैव कियत्कालभाविघनाकारदर्शनेऽप्यनाद्यनन्तपरमाणुतादा-
त्म्यव्यवस्थितशरीराणि तानि साध्यन्ताम्, तदभावेऽपि तेषामनुपपत्ते । तथा
हि—व्यवहारावतारिणो दर्शनयोग्यस्याद्यपर्यायस्य तावदतीतपर्यायानभ्युपगमे
निर्हेतुकत्वम्, तत्र चोक्तो दोष·, तदुत्पादकानन्तरपर्यायेष्टौ पुनस्तज्जनकपर्या- 30

योऽभ्युपगन्तव्य इति अनादिपर्यायपरंपरासिद्धिमध्यासीत, तथा व्यवहारावतारिवस्तुपर्यन्तपर्यायस्य पर्यायान्तरानुत्पादकत्वे बलादवस्तुत्वमाढौकते, भवप्रीतेरेवार्थक्रियाकरणवैकल्यात्, तदुत्पादकत्वे पुनरसावप्यपरपर्यायोत्पादकत्वे इत्यनन्तपर्यायमालोपपद्यते । तथा घनाकारोऽपि विशददर्शनेन साक्षात्क्रियमाणो निष्प्रदेशपर्यन्तावयवव्यतिरेकेण नोपपद्यते, करचरणशिरोग्रीवाद्यवयवानां खण्डशो भिद्यमानतथावयविरूपत्वात्, तदवयवानामप्यवयवान्तरघटितत्वात् । परमाणव एव पर्यन्तावयवा· परमार्थतो घनाकारहेतव·, तदभावे पुनराकस्मिकोऽसौ सर्वत्रोपलभ्येत, न वा क्वचित्, विशेषाभावात् । एतेन यदवादि—लोकव्यवहारावतारिण· प्रमाणमनुग्राहकमस्ति वस्तुनो नेतरस्येत्यादि तदपि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, दृश्यमानार्थान्यथानुपपत्त्यैव तत्साधनात् । यत् पुनरुक्तम्—किं तेषामतीतानागतपर्यायपरमाण्वादीना पर्यालोचनेन लोकव्यवहारानुपयोगितया वस्तुत्वादित्यादि, तदयुक्तम्, उपेक्षया वार्तमानिकवस्तुनोऽनुपयोगित्वेनावस्तुत्वप्राप्ते , सर्वस्य सर्वलोकानुपयोगित्वात् । कस्यचिदुपयोगितया वस्तुत्वे तेषामपि सा समस्त्येव, सर्वज्ञज्ञानादिगोचरत्वाद् इत्यास्ता तावत् । तदेव प्रमाणप्रसिद्धार्थापलापित्वाद् व्यवहारो दुर्नय , तदुपेक्षया व्यवहारानुपातिवस्तुसमर्थकस्य व्यवहारनयत्वादिति ।

अथ ऋजुसूत्रोऽपि दृष्टापलापेनादृष्टमेव क्षणक्षयिपरमाणुलक्षण वस्तुस्वरूप परमार्थतया मन्यमानो दुर्नयतामास्कन्दति, दृश्यमानस्थिरस्थूरार्थापह्नवे निर्मूलतया स्वाभिप्रेतवस्तुसमर्थकपरामर्शस्योत्थानाभावात् । तथा हि—स्वावयवव्यापिन कालान्तरसञ्चरिष्णुमाकार साक्षाल्लक्षयन् पश्चात् कुयुक्तिविकल्पेन विवेचयेत्, यदुतैष स्थिरस्थूरो दृश्यमान खल्वाकारो न घटामियर्ति, विचाराक्षमत्वादित्यादिना च दृष्टमदृष्टसदर्शकै कुयुक्तिविकल्पैर्बाधितु शक्यम्, सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । अथाभिदधीथा·—मन्दमन्दप्रकाशे प्रदेशे रज्जौ विषधरभ्रान्ति प्राक्तनी यथोदीचीनेन तन्निर्णयकारिणा विकल्पेन बाध्यते, तथेदमपि स्थिरस्थूरदर्शन क्षणक्षयिपरमाणुप्रसाधकपरामर्शेन, किमत्रायुक्तम्, नैतदस्ति, रज्जुप्रतिभासस्यैव प्राक्प्रवृत्तविषधरभ्रान्त्यपनोदक्षत्वात्, तदभावे च विकल्पशतैरपि निवर्तयितुमशक्यत्वात्, अत्राप्यतीतवत्स्यतोर्विनष्टानुत्पन्नतया सनिहितत्वात्, स्थूरावयवानां च स्वावयवेषु भेदाभेदद्वारेण पर्यालोच्यमानानामवस्थानाभावात् क्षणक्षयिपरमाणव एव प्रतिभान्ति, ततश्च प्रतिभास एव स्थिरस्थूरदर्शनस्य बाधक इति चेत्, एव तर्हि प्रति-

भासस्योपदेशगम्यतानुपपत्तेः तथैव व्यवहारः प्रवर्तेत । पाश्चात्यमिथ्याविकल्प-
विप्लवान्न प्रवर्तते इति चेत्, न, अन्यत्राप्यस्योत्तरस्य विप्लवहेतुत्वात् । तथा
हि—धवले जलजादौ प्रतिभातेऽपि 'नीलोऽयम्' अध्यक्षेणावलोकित. पाश्चा-
त्यमिथ्याविकल्पविप्लवाद् धवल प्रतिभातीति भवन्न्यायेन शठ' प्रतिजानान.
केन वार्येत । तन्न दृष्टापलाप कर्तुं शक्य इति स्थिरस्थूरवस्तुसिद्धि., तस्यैव 5
दर्शनात्, इतरस्य तद्दर्शनद्वारेण साध्यमानस्यानुमेयत्वात्, तदनिष्टौ तस्याप्य-
सिद्धे. । एतेन स्थिरस्थूरवस्तुनोऽर्थक्रियाविरहप्रतिपादनमपि प्रतिव्यूढम्,
तथाविधस्यैव सर्थक्रियासु व्यापारदर्शनात् क्षणक्षयिणोऽर्थक्रियानिषेधाच्च ।
यथोक्त प्राक्—क्षणभङ्गुरो ह्यर्थात्मा स्वक्षणे पूर्वं पश्चाद्वा कार्यं कुर्यादित्यादि ।
किं च सत्त्वपुरुषत्वचैतन्यादिभिर्बालकुमारयुवस्थविरत्वहर्षविषादादिभिश्चानु- 10
वर्तमानव्यावर्तमानरूपस्य सर्वस्य वस्तुन प्रतीतेर्द्रव्यपर्यायात्मकत्वम्, अभेदस्य
द्रव्यत्वात्, भेदस्य पर्यायरूपत्वादिति । ततश्च भूतभाविक्षणयोरसंनिधानद्वारेण
वार्तमानिकक्षणस्यैवार्थक्रियाकारित्वप्रतिपादन नास्मद्बाधाकरम्, पर्यायाणां
क्रमभावितया वर्तमानपर्यायालिङ्गितस्यैव द्रव्यस्यार्थक्रियाकरणचतुरत्वात्,
केवल तत्त्रिकालव्यापि द्रष्टापि द्रव्यरूपतया यथाभूत एव, ततश्च क्षणिक- 15
पर्यायतिरोधानद्वारेण तद्रूपसंकलनात् स्थिरमेवेद समस्तक्रियासु व्याप्रियते
इति प्रतीतिवीथीमवतरति, स्थैर्यस्यापि तात्त्विकत्वात्, क्षणिकपर्यायाणां
विद्यमानानामप्यग्रहणात्, प्राकृतलोकज्ञानस्यावरणक्षयोपशमापेक्षितया कति-
चिदशविषयत्वात् । यदि पुनर्द्रव्यबुद्धि पर्यायपरंपरादर्शनबलायातत्वादता-
त्त्विकी कल्प्येत, तत्रा पूर्वपर्यायस्योत्तरपर्यायोत्पादने सान्वयत्व निरन्वयत्व 20
वा वक्तव्यम्, गत्यन्तराभावात् । सान्वयत्वे द्रव्य पर्यायान्तरेणाभिहित स्यात्,
निरन्वयत्वाच्च पुनर्निर्हेतुतयोत्तरपर्यायानुत्पादप्रसङ्ग । तन्नोभयरूपवस्तुव्यति-
रेकेणार्थक्रियासिद्धि । न चार्थक्रिया वस्तुलक्षणम्, शब्दविद्युत्प्रदीपादिचरम-
क्षणाना क्षणान्तरानारम्भकत्वेनावस्तुत्वप्राप्ते, तदवस्तुत्वे पुनरुपान्त्यक्षण-
स्यापि वस्तुनि व्यापाराभावात्, एव यावत्सर्वक्षणाना सकलिकया वस्तुत्वम् । 25
अथ क्षणान्तरानारम्भेऽपि स्वगोचरज्ञानजनकत्वमर्थक्रिया परिकल्प्येत, तथा
सति अतीतभावपर्यायपरंपरापि योगिज्ञानगोचरता यातीति वस्तुत्व स्वीकुर्यात्,
नार्थक्रिया वस्तुलक्षणम्, अपि तु उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तता, प्रमाणप्रतिष्ठित-
त्वात् । उत्पादव्ययौ ध्रौव्येण सह विरुद्धाविति चेत्, कुतोऽय विरोध,
प्रमाणादप्रमाणाद् वा । न तावदाद्यः पक्षः, सर्वप्रमाणानां बहिरन्तस्तथाविध- 30

वस्तुद्योतनपटिष्ठतया प्रसाधितत्वात् । नापि द्वितीय, अप्रमाणस्याकिंचित्कर-
त्वात् । एतेन स्थूरतादूषणमपि प्रतिक्षिप्तम्, प्रतिभासहतत्वात्, तदपह्नवे
विरोधोद्भावे तस्य निर्मूलतया प्रलापमात्रत्वात् । यत्पुनर्वर्तमानप्रकाशरूपतया
तत्सम्बन्धवस्तुग्राहित्व सर्वप्रमाणानामुदग्राहि तदयुक्तम्, तेषामेकान्तेन वार्त-
5 मानिकत्वासिद्धे, कथञ्चिदात्माव्यतिरेकित्वात्, तस्य च कालत्रयव्यापकत्वात्,
तद्रूपतया तेषामप्यवस्थानात, ततश्चात्मनोऽर्थग्रहणपरिणामरूपत्वात् । सर्व-
प्रमाणानां परिणामिन्येव वस्तुनि व्यापारो न क्षणिके । न चातीतानागतक्षण-
वर्तिवस्तुग्रहणेऽप्यनाद्यनन्तजन्मपरपराग्रहणप्रसङ्ग., आवरणविच्छेदसापेक्षत्वात्,
तस्यैव परमार्थत सवेदनाविर्भावान्तरकारणत्वात्, ग्राह्यादेर्बहिरङ्गत्वात् ।
10 सामस्त्येन पुनरावरणविलये सति समस्तवस्तुविस्तारानाद्यनन्तक्षणपरपरा-
ग्रहणप्रसङ्गो ना(तो)नाबाधाकारी, इष्टत्वात् । तदेकदेशक्षयोपशमे पुनस्त-
दनुसारिणी बोधप्रवृत्तिरिति कियत्काल भाविनि स्थूरे वस्तुनि प्राकृतलोक-
ज्ञानानि प्रवर्तन्ते न सपूर्णे । न च तान्यलीकानि, तद्ग्राह्यांशस्यापि वस्तुनि
भावात् तावतैव व्यवहारसिद्धेरिति । यच्चोक्तम्—क्षणिकता गृह्णन्तोऽपि
15 सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलब्धत्वाद् मन्दा नाध्यवस्यन्ति, मिथ्याविकल्पवशात्
स्थिरताव्यवहार च प्रवर्तयन्ति, तदयुक्तम्, भवदाकूतेन सादृश्याभावात्,
तदभावे तदुत्पाद्याभिमतभ्रान्तेर्निर्बीजतयोत्पत्तेरसभवात् । तथा स्थिरतारो-
पोऽपि क्वचिद् गृहीतस्थिरत्वस्यैव युक्तो नान्यथा, यथा दृष्टविषधरस्य
मन्दप्रकाशे रज्जुदर्शने विषधरारोप, न च भवता कदाचन स्थिरता प्रतीति-
20 गोचरचारितामनुभवति, तत्कथ प्रतिक्षणमुदयापवर्गसंसर्गिणि सकले वस्तुनि
प्रत्यक्षेणावलोकितेऽपि तदारोप इति तस्मात्तिरोहितक्षणविवर्तमलक्षितपर-
माणुवैविक्त्य वस्तु साव्यवहारिकप्रमाणैर्गोचरीक्रियते । तत्तिरस्कारद्वारेण
अदृष्टक्षणक्षयिपरमाणुप्रतिष्ठापकोऽभिप्राय ऋजुसूत्रो दुर्नयसज्ञामश्नुते, तदुपे-
क्षयैव तद्दर्शकस्य नयत्वात । इति ॥

25 तथा शब्दादयोऽपि सर्वथा शब्दाव्यतिरेकमर्थस्य समर्थयन्तो दुर्नया',
तत्समर्थनार्थमुपन्यस्तस्य तत्प्रतीतौ प्रतीयमानत्वलक्षणस्य हेतोरनैकान्तिक-
त्वात् । तथा हि—नायमेकान्तो यत्प्रतीतौ यत्प्रतीयते तत्ततोऽव्यतिरिक्तमेव,
व्यतिरिक्तस्यापि पावकादेरन्यथानुपपन्नत्वलक्षणसबन्धबलाद् धूमादिप्रतीतौ
प्रतीयमानत्वात् । एव शब्दोऽपि व्यतिरिक्तमप्यर्थं वाचकत्वात् प्रत्याय-
30 यिष्यति, अव्यतिरेकस्य प्रत्यक्षादिबाधितत्वात्, शब्दाद्विवेकेनैवानुभूयमानत्वात्,

अस्मिंश्च हेतावनैकान्तिके स्थिते सर्वार्थानां स्ववाचकत्वसाधनद्वारेण शब्दा-
व्यतिरेकसाधनमपि दूरापास्तमेव । न चात्रापि प्रतिबन्धग्राहि प्रमाणम्—
यो योऽर्थस्तेन तेन सवाचकेन भवितव्यम्, घटादिदृष्टान्तमात्रात्तदसिद्धेः,
क्षणिकालक्ष्यद्रव्यविवर्तानां संकेतग्रहणोपायाभावेनाभिलपितुमशक्यतया अन-
भिलाप्यत्वसिद्धेश्च क्षणभङ्गुरताप्रतिज्ञानं पुनरमीषामपि ऋजुसूत्रवशिरसि- 5
तव्यम् । तथा प्रत्येकमतापेक्षयापि स्वाभिप्रेत प्रतिष्ठापयन्तस्तद्विपरीत शब्दार्थं
तिरस्कुर्वाणा दुर्नयतामात्मसात्कुर्वन्ति । एतावद्धि प्रमाणप्रतिष्ठितम्, यदुत
विधिमुखेन शब्दोऽर्थस्य वाचक इति, न पुनरय नियमो यथायमस्यैव वाचको
नान्यस्य, देशकालपुरुषसंकेतादिविचित्रतया सर्वशब्दानामपराकारार्थाभिधायक-
त्वोपपत्तेः, अर्थानामप्यनन्तधर्मत्वादेवापरापरशब्दवाच्यत्वाविरोधात्, तथैवा- 10
विगानेन व्यवहारदर्शनात्, तदनिष्टौ तल्लोपप्रसङ्गात् । तस्मात् सर्वध्वनयो
योग्यतया सर्वार्थवाचका, देशक्षयोपशमाद्यपेक्षया तु क्वचित् कथंचित् प्रतीतिं
जनयन्ति । ततश्च क्वचिदनपेक्षितव्युत्पत्तिनिमित्ता रूढित प्रवर्तन्ते, क्वचित्
सामान्यव्युत्पत्तिसापेक्षा, क्वचित्तत्कालवर्तिव्युत्पत्तिनिमित्तापेक्षयेति न तत्र
प्रामाणिकेन नियतार्थाग्रहो विधेय । अतोऽमी शब्दादयो यदा इतरेतराभि- 15
मतशब्दार्थोपेक्षया स्वाभिमतशब्दार्थं दर्शयन्ति, तदा नया, तस्यापि तत्र
भावात् । परस्परबाधया प्रवर्तमाना. पुनर्दुर्नयरूपतां भजन्ति, निरालम्बनत्वा-
दिति । ननु च यद्येकैकधर्मसमर्थनपरायणा शेषधर्मतिरस्कारकारिणोऽभिप्राया
दुर्नयतां प्रतिपद्यन्ते, तदा वचनमप्येकधर्मकथनद्वारेण प्रवर्तमान सावधारण-
त्वाच्च शेषधर्मप्रतिक्षेपकारि अलीकमापद्यते, ततश्चानन्तधर्माध्यासितवस्तु- 20
संदर्शकमेव वचन यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वात्सत्यम्, न चैव वचनप्रवृत्ति,
घटोऽय शुक्लो मूर्त इत्याद्येकैकधर्मप्रतिपादननिष्ठतया व्यवहारे शब्दप्रयोग-
दर्शनात्, सर्वधर्माणा यौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात्, तदभिधायकानामप्यान-
न्त्यात् । न चैकैकधर्मसंदर्शकत्वेऽप्यमूनि वचनान्यलीकानि वक्तु पार्यन्ते,
समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, तदलीकत्वे तत प्रवृत्त्यसिद्धेरिति । अत्रो- 25
च्यते, इह तावद् द्वये वस्तुप्रतिपादकाः लौकिकास्तत्त्वचिन्तकाश्च । तत्र
प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमर्थमर्थित्ववशाल्लौकिकास्तावद् मध्यस्थभावेन व्यवहारकाले
व्यपदिशन्ति—यदुत नीलमुत्पलं सुगन्धि कोमलमिति, न तु तद्धर्मिगतधर्मान्तर-
ग्रहणनिराकरणयोराद्रियन्ते, अनर्थित्वात्, तावतैव विवक्षितव्यवहारपरि-
समाप्तेः । न च तद्वचनानामलीकता, शेषधर्मान्तरप्रतिक्षेपाभावात्, तत्प्रति- 30

क्षेपकारिणामेवालीकत्वात् । पर सर्वं वचन सावधारणमिति न्यायात्
तेषामपि शेषधर्मतिरस्कारित्वसिद्धेर्भवद्भीत्यालीकतापद्यते इति चेत्, न,
अवधारणस्य तदसभवमात्रव्यवच्छेदे व्यापारात् । अनेकपुरुषसपूर्णे सदसि
द्वारादौ स्थितस्य किमत्र देवदत्त समस्ति नास्तीति वा दोलायमानबुद्धे
केनचिदभिधीयते—यथा देवदत्तोऽस्तीति । अत्र यद्यप्युपन्यस्तपदद्वयस्य साव-
धारणता गम्यते, अन्यथा तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तथाप्यवधारण तदसभव-
मात्र व्यवच्छिनत्ति, न शेषपुरुषान्तराणि । नापि पररूपेण नास्तित्वम्,
तद्व्यवच्छेदाभिप्रायेण प्रस्तुतवाक्यप्रयोगात्, प्रयोक्तुरभिप्रायादिसापेक्षतयैव
ध्वने स्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् । न च वाच्यवाचकभावलक्षणसबन्धानर्थ-
क्यम्, तदभावे प्रयोक्त्रभिप्रायादिमात्रेण रूपस्यैव नियोक्तुमशक्यत्वात् । न च
समस्तधर्मयुक्तमेव वस्तु प्रतिपादयद्वचन सत्यमित्यभिदध्महे, येनैकैकधर्मा-
लिङ्गितवस्तुसदर्शकानामलीकता स्यात्, कि तर्हि सभवदर्थप्रतिपादक सत्यमिति,
सभवन्ति च शेषधर्माप्रतिक्षेपे वचनगोचरापन्ना धर्मा, तस्मात् तत्प्रतिपादक
सत्यमेव । यदा तु दुर्नयमताभिनिविष्टबुद्धिभिस्तीर्थान्तरीयैस्तद्धर्मिगतधर्मान्तर-
निराकरणाभिप्रायेणैव सावधारण तत् प्रयुज्यते, यथा नित्यमेव वस्तु अनित्य-
मेव वेत्यादि, तदा निरालम्बनत्वादलीकतां प्राप्नुवत्केन वार्यंत । तत्त्वचिन्तका.
पुन प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमनेकान्तात्मक वस्तु दर्शयन्तो द्वेधा दर्शयेयु,
तद्यथा—विकलादेशेन सकलादेशेन वा । तत्र विकलादेशो नयाधीन, सकला-
देश प्रमाणायत्त । तथा हि—यदा मध्यस्थभावेनार्थित्ववशात् किंचिद्धर्मं
प्रतिपिपादयिषव शेषधर्मस्वीकरणनिराकरणविमुखया धिया वाच प्रयुञ्जते
तदा तत्त्वचिन्तका अपि लौकिकवत् समुग्धाकारतयाचक्षते—यदुत जीवोऽस्ति
कर्ता प्रमाता भोक्तेत्यादि, अत सपूर्णवस्तुप्रतिपादनाभावाद् विकलादेशोऽ-
भिधीयते, नयमतेन सभवद्धर्माणा दर्शनमात्रमित्यर्थं । यदा तु प्रमाणव्या-
पारमविकल परामृश्य प्रतिपादयितुमभिप्रयन्ति, तदाङ्गीकृतगुणप्रधानभावा
अशेषधर्मसूचककथंचित्पर्यायस्याच्छब्दभूषितया सावधारणया वाचा दर्शयन्ति
स्यादस्त्येव जीव इत्यादिकया, अतोऽय स्याच्छब्दससूचिताभ्यन्तरीभूतानन्त-
धर्मकस्य साक्षादुपन्यस्तजीवशब्दक्रियाभ्या प्रधानीकृतात्मभावस्यावधारणव्यव-
च्छिन्नतदसभवस्य वस्तुन सदर्शकत्वात् सकलादेश इत्युच्यते, प्रमाणप्रतिपन्न-
सपूर्णार्थकथनमिति यावत् । तदुक्तम्—

सा ज्ञेयविशेषगतिर्नयप्रमाणात्मिका भवेत्तत्र ।
सकलग्राहि तु मान विकलग्राही नयो ज्ञेय ॥

तदिदमुक्तं भवति—नयप्रमाणाभिज्ञः स्याद्वादी सकलविकलादेशावधि-कृत्य वस्तुस्वरूपप्रतिपिपादयिषया यद्यद् ब्रूते तत्तत् सत्यम्, सम्भवदर्थगोचरत्वात् । दुर्नयमतावलम्बिन पुनरेकान्तवादिनो यद्यदाचक्षते तत्तदलीकम्, असम्भवदर्थविषयत्वादिति ॥ २९ ॥

सांप्रतममुमेवार्थं द्रढयन् सिद्धान्तेऽप्येकैकनयमतप्रवृत्तानि सूत्राणि न सपूर्णार्थाभिधायकानीति, अपि तु तत्समुदायाभिप्रायप्रवृत्तमविकलवस्तुनिवेदकमिति दर्शयन्नाह— 5

> नयानामेकनिष्ठाना प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।
> संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ३० ॥

इह त्रिविध श्रुतम्, तद्यथा—मिथ्याश्रुतम्, नयश्रुतम्, स्याद्वादश्रुतम् । 10
तत्र श्रूयते इति श्रुतमागम, मिथ्या अलीक श्रुत मिथ्याश्रुतम्, तच्च दुर्नयाभिप्रायप्रवृत्ततीर्थिकसबन्धि, निर्गोचरत्वात । तथा नयैर्हेतुभूतै श्रुत नयश्रुतम्, एतच्चार्हदागमान्तर्गतमेव, एकनयाभिप्रायप्रतिबद्ध, यथा—'पडुप्पन्ने नेरइए विणस्सइ' इत्यादि, ऋजुसूत्रनयाभिप्रायेण क्षणिकत्वस्यापि तत्र सभवात् । तथा निर्दिश्यमानधर्मव्यतिरिक्ताशेषधर्मान्तरससूचकेन स्याता युक्तो वादोऽभिप्रेतधर्मवचन स्याद्वाद, तदात्मक श्रुत स्याद्वादश्रुतम् । तत् किंभूतमुच्यते 15
इत्याह—सपूर्णोऽविकल स चासावर्थश्च तद्विनिश्चायि तन्निर्णयहेतुत्वादेवमभिधीयते, परमार्थत पुन समस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादीत्यर्थ, शब्दात्मकत्वात्, निश्चयस्य बोधरूपत्वादिति । नयश्रुत तर्हि सपूर्णार्थविनिश्चायि कस्मान्न भवति इत्याह—नयाना नैगमादीनामेकनिष्ठानामेकधर्मग्रहणपर्यवसिताना 20
श्रुतवर्त्मनि आगममार्गे प्रवृत्ते प्रवर्तनात् न तदेकैकाभिप्रायप्रतिबद्ध सपूर्णार्थविनिश्चायि, तत्समुदायस्यैव सपूर्णार्थविनिश्चायकत्वादित्याकूतम् ॥ ३० ॥

तदेव नयप्रमाणस्वरूप प्रतिपाद्याधुना शेषनयप्रमाणव्यापक तेषां तत्र तादात्म्येनावस्थानात् प्रमातारमभिधातुकाम आह—

> प्रमाता स्वान्यनिर्भासी कर्ता भोक्ता विवृत्तिमान् । 25
> स्वसंवेदनसंसिद्धो जीवः क्षित्याद्यनात्मकः ॥ ३१ ॥

तत्र त्रिकालजीवनाज्जीवः, प्राणधारक आत्मेत्यर्थः, स प्रमिणोतीति प्रमाता प्रमेयपरिच्छेदक. । किंभूत. सन्नित्याह—स्वान्यौ आत्मपरौ निर्भासयितु उद्द्योतयितु शीलमस्येति स्वान्यनिर्भासी, स्वस्वरूपार्थयोः प्रकाशक इति

यावत् । तथा करोतीति कर्ता, भुङ्क्ते इति भोक्ता । विवर्तनमपरापरपर्यायेषु
गमनं विवृत्तिः परिणामः, सा विद्यते यस्येति विवृत्तिमान् । स्व आत्मा
संवेद्यतेऽनेनेति स्वसंवेदनं तेन सम्यक् सिद्धः प्रतिष्ठितः प्रतीतो वा स्वसंवेदन-
संसिद्धः । क्षितिः पृथिव्यादिर्येषां तानि क्षित्यादीनि, आदिशब्दादम्बुतेजो-
5 वाय्वाकाशानि गृह्यन्ते । न विद्यते आत्मा स्वरूपमस्येत्यनात्मकः, किं स्वस्व-
रूपापेक्षया । न, क्षित्यादीनामनात्मकः क्षित्याद्यनात्मकः क्षित्यादिस्वरूपो न
भवतीत्यर्थः । तत्र 'जीवः प्रमाता' इत्यनेन ये पारमार्थिकं प्रमातारं
नाभ्युपगच्छन्ति अपि तु विज्ञानक्षणपरंपरानुभवबलप्रबोधितानादिप्ररूढवासना-
संपादितसत्ताकं मिथ्याविकल्पपरिकल्पितमपारमार्थिकं तं मन्यन्ते प्रतिक्षण-
10 विलयवादिनः तान्निराचष्टे, क्षणविलयस्य प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात्, बहिरन्तश्च
परिणामिवस्तुनः प्रसाधनात् । ननु च घटादयस्तावद्विनाशमाविशन्तो दृश्यन्ते,
तेषां च विनाशो लकुटादिकारणकलापेन अविनश्वरस्वभावानां वा क्रियेत
विनश्वरस्वभावानां वा । यद्याद्यः कल्पः, तदयुक्तम्, स्वभावस्य प्रच्यावयि-
तुमशक्यत्वात्, तस्य नियतरूपत्वात्, अन्यथा स्वभावत्वायोगात् । अथैवंभूत
15 एव तस्य स्वभावः स्वकारणबलायातो यदुत विनाशकारणमासाद्य विनङ्-
क्ष्यति इति ब्रूषे, तथापि तद्विनाशकारणसंनिधानं किं यादृच्छिकम्, उत
तत्स्वभावसंपाद्यमेव । यद्याद्यः कल्पः, तदा संनिहितस्यापि तत्प्रत्यनीकप्रत्य-
योपनिपातेन निवर्तनात् तत्संनिधापकहेतूनामपि स्वसंनिधापककारणकलाप-
सापेक्षत्वात् संनिहितानामपि प्रतिद्वन्द्विना निवर्तनात्, यादृच्छिकत्वाच्च
20 नावश्यभावि तत्संनिधानम्, ततश्चासंनिहितस्वविनाशकारणकदम्बकः कश्चि-
द्घटादिर्न विनश्येदपि, अनिष्टं चैतत्, सर्वकृतकानां विनाशाविगानात् ।
अथ द्वितीयः पक्षः, तथा सति पश्चादपि तद्बलाद्विनाशहेतवः संनिधास्यन्ति
इति प्रथमक्षणे एव संनिदधतु, तथापि क्षणिकतैवार्थस्य । स्वहेतोरेव नियत-
कालात् परतोऽयं स्वविनाशहेतुं संनिधापयिष्यतीति एवंरूपो जात इति चेत्,
25 न, एवमपि क्षणभङ्गुरतायाता । तथा हि—स्वहेतुना किलासौ वर्षात्परतः
स्वविनाशहेतुसंनिधापनक्षमस्वभावो व्यधायि, स च तस्योत्पादक्षणात् द्वितीय-
क्षणे स्वभावोऽस्ति न वा । अस्ति चेत्, तथा सति पुनर्वर्षं तेन स्थातव्यम्,
एवं यावद्वर्षोपान्त्यक्षणेऽपि यदि तत्स्वभाव एवासौ तदापरमपि वर्षान्तरं
स्थितिरापद्येत, तदा चानन्तकल्पस्थायी भावः स्यात्, अप्रच्युतवर्षस्थायिस्वभा-
30 वत्वादिति । अथ द्वितीयक्षणे नास्ति स स्वभाव इति ब्रूषे, हन्त क्षणिकत्व-

मेवाङ्गीकृते, अतादवस्थ्यस्य तल्लक्षणत्वात् । किं च । विनाशहेतुर्भावस्य विनाश व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा कुर्यात्, व्यतिरिक्तकरणे न किंचित् कृत स्यात्, ततश्च भावस्तादवस्थ्यमनुभवेत् । तत्सम्बन्ध' क्रियते इति चेत्, सम्बन्धस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यतिरिक्तस्य प्रतिषेधात् । न चानयोरन्यतर सम्बन्धोऽत्र समस्ति, व्यतिरेकिणा सार्धं तादात्म्यायोगात्, अन्यहेतुकस्य पश्चादुत्पन्नस्य तदुत्पत्तिवैकल्यात् । तन्न व्यतिरिक्तो विनाश' कर्तुं युक्त' । अव्यतिरिक्त-करणे पुनस्तमेव भाव विनाशहेतु करोतीति प्राप्तम्, अव्यतिरेकस्य तद्रूपता-लक्षणत्वात् । न चासौ कर्तव्य, स्वहेतोरेव निष्पन्नत्वात्, तत्करणे च तस्यावस्थानमेव स्यान्न प्रलय । तन्न अविनश्वरस्वभावानां पश्चात् कथ-चिदपि विनाश कर्तुं शक्य, विनश्वरस्वभावानां पुन स्वहेतुबलायातत्वात् प्रागपि प्रतिक्षणभावी न कारणान्तरापेक्ष, स्वभावस्य नियतरूपत्वात्, तस्मात् प्राणिति अद्यापि प्रतिक्षणविलय इति । अत्रोच्यते—सत्यमेतत् किं तु यथा विनाशकारणायोगात् प्रतिक्षणभावीति नाशो भवद्भि' प्रतिपद्यते, तथैव स्थित्युत्पत्ती प्रतिक्षणभाविन्यौ किं न प्रतिपद्येते, तद्धेतूनामपि विचार्यमाणा-नामयोगात् । तथा हि—स्थितिहेतुना तावत्स्वयमस्थिरस्वभावा भावा स्थाप्येरन् स्थिरस्वभावा वा । न तावत्प्रथम पक्ष क्षोद क्षमते, स्वभावस्या-न्यथा कर्तुमशक्यत्वात्, तस्य प्रतिनियतरूपत्वात्, चेतनाचेतनस्वभाववत्, अन्यथा स्वभावताहाने । द्वितीयपक्षे पुन स्वय स्थिरस्वभावाना किं स्थिति-हेतुना । पर स्थितिर्नेष्यते एव, तेनानभ्युपगतोपालम्भ एवायमिति चेत्, हन्त हतोऽसि, एव हि भावा. क्षणमात्रमपि न तिष्ठेयु । क्षणभाविनीष्यते एवेति चेत्, सा तर्हि अस्थितिस्वभावाना हेतुशतैरपि कर्तुं न पार्यते इति ब्रूम । तत्स्वभावत्वे पुनर्हेतुव्यापारनैरर्थक्यात् । अहेतुका सती सकलकाल भवतीति दत्तो जलाञ्जलि प्रतिक्षणविलयस्य, तथोत्पादहेतुरपि तत्स्वभाव-स्योत्पत्ति विदध्यात् अतत्स्वभावस्य वा । न तावदाद्य. पक्ष. कक्षीकर्तुं युक्त., स्वयमुत्पादकस्योत्पादने व्याप्रियमाणो हि हेतुः पिष्ट पिनष्टि, शङ्ख धवल-यतीति, तदभावेऽपि स्वयोग्यतयोत्पत्तेः । नापि द्वितीयः कल्पोऽङ्गीकरणार्हः, स्वयमनुत्पत्तिधर्मकस्योत्पादयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा शशविषाणादयोऽप्युत्पा-दकोटिमध्यासीरन्, विशेषाभावात्, ततश्च न कश्चिदत्यन्ताभाव स्यात् । तद्यथा—निर्हेतुकत्वात् नाश प्रतिक्षणभावी, तथैव दर्शितयुक्तेः स्थित्युत्पत्ती अपीति त्र्याक्रान्त सकलवस्तुजातमभ्युपगन्तव्यम्, तथा सति जीवोऽपि

जीवस्वर्वैतन्यद्रव्यत्वादिभि स्थेमानमाबिभ्राण एव हर्षविषादादिभिरपरा-
परार्थग्रहणपरिणामैश्चोत्पादव्ययधर्मक पारमार्थिक प्रमातेति बलात् सिद्धि-
मध्यास्ते । ननु च यद्युत्पादव्ययस्थितीना निर्हेतुकत्वात् सकलकालभाविता
भवद्भि साध्यते, तदान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्ध खल्वय
5 तत्कारणकलापव्यापार कथ नेय । न चायमपह्नोतु शक्य । तथा हि—
कुलालादिकारणव्रातव्यापारे घटादय समुपलभ्यन्ते, तदभावे च नोपलभ्यन्ते
इति तज्जन्या इत्युच्यन्ते, स्थितिरपि विनाशकारणसनिधानात् प्राक्
तद्बलादेव, तथा नाशोऽपि मुद्गरादिसनिधानासनिधानाभ्यां सदसत्तामनुभव-
तस्तत्कृत. प्रतीयते, नाहेतुक॰, तत्कथमेतदिति । अत्रोच्यते—न वय सर्वथा
10 हेतूना व्यापार वारयाम, कि तर्हि स्वयमुत्पादव्ययस्थित्यात्मना विवर्तमानस्य-
द्रव्यस्य हेतवस्तद्विशेषकरणे व्यापारमनुभवन्ति, तेनैव सार्धं तेषामन्वयव्यति-
रेकानुकरणदर्शनात, दृष्टस्य चापह्नवेऽस्माकमप्रवृत्तत्वात, प्रतीतियुक्तिलक्षण-
द्वयपक्षपातित्वात्, केवल प्रतीतिविकला युक्ति युक्तिविनाकृता वा प्रतीति
नाङ्गीकुर्महे, असभवदर्थगोचरतया निरालम्बनत्वात्तस्या इत्यास्ता तावत ।
15 'स्वान्यनिर्भासि' इत्यनेन प्रागुक्तस्वपराभासि प्रमाणविशेषणवन्मीमांसकान्
परोक्षबुद्धिवादिनो योगाचाराश्च ज्ञानमात्रवादिन प्रतिक्षिपति । कथम् ।
ज्ञानज्ञानिनो कथञ्चिदभेदेन तदुक्तन्यायाविशेषादिति । 'कर्ता भोक्ता' इति
विशेषणद्वयेन साख्यमत विकुट्टयति, कर्ता सन् भोक्तापि इति काक्वोपन्यासात्,
अकर्तुर्भोगानुपपत्ते, भुजिक्रियानिर्वर्तनसमर्थस्यैव भोक्तृत्वात् जपाकुसुमादि-
20 सनिधानवशात् स्फटिके रक्तत्वादिव्यपदेशवदकर्तुरपि प्रकृत्युपधानवशात्
सुखदु॰खादिभोगव्यपदेशो युक्त । तथा हि—'प्रकृतिविकारदर्पणाकारबुद्धि-
सक्रान्तानां सुखदु॰खात्मकानामर्थाना पुरुष सनिधानमात्रेण भोजको व्यप-
दिश्यते, बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते'—इति वचनादिति चेत्, न,
कथचित् सक्रियाकताव्यतिरेकेण प्रकृत्युपधानेऽप्यन्यथात्वानुपपत्ते, अप्रच्युत-
25 प्राचीनरूपस्य व्यपदेशानर्हत्वात्, तत्प्रच्यवे च प्राक्तनरूपत्यागेनोत्तररूपा-
ध्यासिततया सक्रियत्वमापन्नतीति न्यायात् । स्फटिकदृष्टान्तेऽपि जपाकुसु-
मादिसनिधानादन्धोपलादौ रक्तताऽनाविर्भवन्ती तस्य तथाविध परिणाम
लक्षयति, अन्यथान्धोपलवत्तत्रापि न प्रादुष्यात्, तन्नाक्रियस्य भोक्तृतोपपद्यते
इति । 'विवृत्तिमान्' इत्यमुना त्वेकान्तनित्यमपरिणामिनं नैयायिकवैशेषि-
30 कादिप्रकल्पित प्रमातार निरस्यति, सर्वथा अविचलितरूपस्यार्थग्रहणपरि-

णामानुपपत्ते । व्यतिरिक्तज्ञानसमवायादेकान्तनित्योऽपि प्रमिणोतीति चेत्, न, समवायस्य प्रागेव प्रतिक्षिप्तत्वात्, सम्बन्धान्तरस्य च व्यतिरेकिणा साकमनुपपत्ते, अन्यत्र अन्यथानुपपन्नत्वात् । न च व्यतिरेकिणि ज्ञाने समस्ति, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, अव्यतिरेकानुभवस्य च तद्बाधकत्वात् । किं च यदि समवायबलादात्मनि ज्ञान समवैति, तदा आत्मनां समवायस्य च विभुत्वादेकरूपत्वाच्च सर्वात्मसु किं न समवैति । विशेषाभावात्, तथा च देवदत्तज्ञानेन यज्ञदत्तादयोऽप्यर्थतस्व बुद्धयेरन् । अन्यच्च विज्ञानोदयसमयेऽपि यादृश प्रागवस्थायां तादृश एव सतिष्ठमान प्रागप्रमाता पश्चात् प्रमातेति ब्रुवाण खलून्मत्ततामात्मनि आविर्भावयति, नापरमित्यास्तां तावत् । पश्चार्धेन पुनर्भूतव्यतिरेकिण स्वसवेदनप्रत्यक्षनिर्ग्राह्यं जीव दर्शयच्चार्वाकदर्शन तिरस्कुरुते, जडात्मकभूताव्यतिरेके हि तद्विलक्षणबोधरूपहर्षविषादादिविवर्तानुभवाभावप्रसङ्गात् । ननु च कायाकारपरिणतानि भूतान्येवात्मव्यतिरेकिणी चेतनामुत्कालयन्ति, सा च तथाविधपरिणामपरिणतेषु तेषु सतिष्ठते तदभावे पुनस्तेष्वेव निलीयते इति तद्व्यतिरेकानुभवेऽपि न परलोकयायिजीवसिद्धि, इयतैव दृष्टव्यवहारोपपत्ते । नैतदस्ति, द्वयं हि तावदेतत् सयोगमनुभवदुपलभ्यते—पञ्चभूतात्मक शरीर चेतना च । तत्रापि शरीर बहिर्मुखाकारेण बोधनार्थरूपतया जडमनुभूयते, चेतना पुनरन्तर्मुखाकारेण स्वसवेदनप्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते, अत एवाव्यतिरेक पक्ष प्रतिभासनिराकृतत्वान्नाशङ्कित, व्यतिरेकिणो पुन प्रकाशमानयो यदि भूतान्येव चेतनामुत्कालयन्तीति भवद्भि परिकल्प्यते, तदा चेतनैव भवान्तरादुत्पत्तिस्थानमायाता पञ्चभूतभ्रान्तिजनक शरीर निर्वर्तयेत्, पुनर्भवान्तर यातुकामा मुञ्चेत्, तत्सयाधिष्ठित गमनादिचेष्टां कुर्यात्, तद्वियुक्त पुन. काष्ठवत्तिष्ठेदिति जीवसपाद्यमेव शरीरम्, न पुनरसौ तत्सपाद्य इति । एतत्परिकल्पन युक्ततर पश्याम, जीवस्य चेतनावत सकर्मकतयापरापरभवभ्रमणपरापरशरीरनिर्वर्तनयोरुपपद्यमानत्वात् । भवान्तरादागच्छन्नुत्पत्तिस्थान जीवोऽध्यक्षेण नोपलभ्यते इति चेत्, भूतान्यपि तर्हि कायाकारधारणद्वारेण चेतनामुत्कालयन्तीति प्रत्यक्षेण नोपलक्ष्यन्ते इति समानो न्याय । अथ कायाकारपरिणतेष्वेव भूतेषु चेतनोपलभ्यते नान्यदा इत्यन्यथानुपपत्तिवशात् तज्जन्येति परिकल्प्यते, एव तर्हि मृतावस्थायां कायाकारमाबिभ्राणेष्वपि नोपलब्धा, कायाकारपरिणामो वा कादाचित्कतया हेत्वन्तरापेक्षी इत्यन्यथानुपपत्तिवशादेव तन्निर्वर्तनक्षमा

चेतना भवान्तरागतचेतना जीवसंबन्धिनीति प्रतिपद्यामहे । किं च, जीवस्तावत्
कर्मचैतन्यसंबन्धाच्छरीरनिर्वर्तनार्थं प्रवर्तत इति युक्तमेवैतत्, भूतानि पुन
किंभूतानि चेतनाकरणे प्रवर्तेरन् सचेतनानि निश्चेतनानि वा । यद्याद्यः कल्पः,
ततो विकल्पयुगलमवतरति—तच्चैतन्य तेभ्यो भिन्नमभिन्न वा । यदि भिन्न तदा
पुरुषशरीरवत् तत्रापि भूतै सह वर्तमानमपि भूतविलक्षणमात्मकारणमनुमा-
पयतीति तदवस्थैव जीवसिद्धि । अथाभिन्नम्, तथा सति समस्तभूतानामैक्य
प्रसजति, एकचैतन्याव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत् । निजनिजचैतन्याव्यति-
रेकीणि भूतानि तेनायमदोष इति चेन्न, तत्समाद्यपुरुषशरीरेऽपि तज्जन्य-
पञ्चचैतन्यप्रसङ्गात् । पञ्चापि सभूय बृहत्पुरुषचैतन्य बहवस्तिला इव तैलघट
जनयन्तीति चेत्, तर्हि पुरुषचैतन्य किं तेषामेव सयोगो यद्वा तदुत्पाद्य-
मन्यदेव । यद्याद्य कल्प, तदयुक्तम्, चैतन्यानां परस्पर मिश्रणाभावेन
सयोगविरोधात्, इतरथा बहुपुरुषचैतन्यानि सभूय बृहत्तमचैतन्यान्तरमार-
भेरन् । अथ द्वितीय पक्ष, तत्रापि तेषां किमन्वयोऽस्ति नास्ति वा । यद्यस्ति,
तदयुक्तम्, प्रागवत्तज्जन्यचैतन्यपञ्चरूपतापत्ते. । अथ नास्ति, तदप्यचारु,
निरन्वयोत्पादस्य प्रमाणबाधितत्वात्, तन्न सचेतनानि भूतानि चेतनाकरणे
व्यापारभाञ्जि भवितुमर्हन्ति । नापि निश्चेतनानि, तेषामत्यन्तविलक्षणतया
चैतन्योत्पादविरोधात्, इतरथा सिकतादयस्तैलादिकरणे व्याप्रियेरन् । किं च
तत्समुदायमात्रसाध्य वा चैतन्य स्यात् विशिष्टतत्परिणामसाध्य वा । न
तावदाद्या क्लृप्ति, इलाजलानलानिलनभस्तलमीलनेऽपि चेतनानुपलब्धे ।
द्वितीयविक्लृप्तौ पुन किं वैशिष्ट्यमिति वाच्यम् । कायाकारपरिणाम इति
चेत्, स तर्हि सर्वदा कस्मान्न भवति । कुतश्चिद्धेत्वन्तरापेक्षणादिति चेत्,
तर्हि हेत्वन्तर भवान्तरायातजीवचैतन्यमित्यनुमिमीमहे, तस्यैव कायाकार-
परिणामसाध्यचैतन्यानुरूपोपादानकारणत्वात्, तद्विरहे कायाकारपरिणाम-
सद्भावेऽपि मृतावस्थायां तदभावात् गमनादिचेष्टानुपलब्धे., तन्न कायाकार-
परिणामजन्यचैतन्यम्, अपि तु स एव तज्जन्य इति युक्त पश्याम । न
प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणमस्ति, न च तेन परलोकगमनागमनादिक चैतन्यस्योप-
लक्ष्यते, तेन दृष्टान्येव भूतानि तत्कारणतया कल्पनीयानीति चेत्, न,
केवलप्रत्यक्षप्रतिक्षेपेण प्रमाणान्तराणां प्रागेव प्रसाधितत्वात्, तथा च भूया-
स्यनुमानानि परलोकानुयायिजीवसाधकानि प्रवर्तेरन् । तद्यथा—तदहर्जात-
बालकस्य आद्यस्तनाभिलाष. पूर्वाभिलाषपूर्वकः, अभिलाषत्वात्, द्वितीयदिव-

सादिस्तनाभिलाषवत् । तदिदमनुमानमाद्यस्तनाभिलाषस्याभिलाषान्तरपूर्व-कत्वमनुमापयदर्थापत्त्या परलोकयायिजीवमाक्षिपति, तज्जन्मन्यभिलाषान्तरा-भावात्, एवमन्यदप्यूद्याहार्यमित्यास्तां तावत् । तदय स्वपरप्रकाश. कर्ता भोक्ता नित्यानित्यात्मको भूतविलक्षण· साक्षात्कृतकतिचिद्भिन्नपर्यायानुमिता-नाद्यनन्तकालभाविनिजानन्तपर्यायविवर्तं प्रमाणप्रतिष्ठित पारमार्थिको जीवः सकलनयप्रमाणव्यापकः प्रमातेति स्थितम् ॥ ३१ ॥ 5

सांप्रत पर्यन्तश्लोकेन प्रकरणार्थमुपसहरन्नाह—

प्रमाणादिव्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका ।
सर्वसंव्यवहर्तॄणा प्रसिद्धापि प्रकीर्तिता ॥ ३२ ॥

प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि, आदिशब्दात् नयपरिग्रहस्तेषा व्यवस्था प्रति-नियतलक्षणादिरूपा मर्यादा सेयमनन्तरोक्तस्थित्या प्रकीर्तितेति सम्बन्धः । किभूता । आह—आदि प्रभव, निधन पर्यन्त, न विद्येते आदिनिधने यस्यासौ तथाविध आत्मा स्वरूपमस्या. सा अनादिनिधनात्मिका सर्वसव्यवहर्तॄणां लौकिकतीर्थिकादिभेदभिन्नसमस्तव्यवहारवतां प्रसिद्धापि रूढापि, तदप्रसिद्धौ निखिलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, तदुच्छेदे च विचारानुत्थानेन कस्यचित्तत्त्वस्य न प्रतिष्ठिति, प्रकीर्तिता सशब्दिता, अव्युत्पन्नविप्रतिपन्नव्यामोहापोहायेति गम्यते, प्रमाणप्रसिद्धेऽप्यर्थे प्रबलावरणकुदर्शनवासनावितः केषांचिदनध्यवसाय-विपर्यासरूपव्यामोहसद्भावात्, तदपनोदार्थं च सति सामर्थ्ये करुणावता प्रवृत्तेरिति ॥ ३२ ॥ 10 15

स्याद्वादकेसरिसुभीषणनादभीतेरुत्त्रस्तलोलनयनान् प्रपलायमानान् । 20
हेतुर्नयाश्रितकुतीर्थिमृगाननन्यत्राणान् विहाय जिनमेति तमाश्रयध्वम् ॥ १ ॥
भक्तिर्मया भगवति प्रकटीकृतेय तच्छासनांशकथनान्न मति. स्वकीया ।
मोहादतो यदिह किंचिदभूदसाधु तत्साधव कृतकृपा मयि शोधयन्तु ॥ २ ॥
न्यायावतारविवृति विविधा विधित्सोः सिद्ध· शुभो य इह पुण्यचयस्ततो मे ।
नित्य परार्थकरणोद्यतमा भवान्ताद् भूयाज्जिनेन्द्रमतलम्पटमेव चेत ॥ ३ ॥ 25

इति न्यायावतारविवृति· समाप्ता ॥

कृतिरियमाचार्यसिद्धव्याख्यानिकस्य । ग्रन्थाग्रम् २०७३ ॥

— श्री —

सिद्धसेनविरचिता:

एकविशतिर्द्वात्रिंशिकाः ।

स्वयभुव भूतसहस्रनेत्रमनेकमेकाक्षरभावलिङ्गम् ।
अव्यक्तमव्याहतविश्वलोकमनादिमध्यान्तमपुण्यपापम् ॥ १ ॥

समन्तसर्वाक्षगुणं निरक्षं स्वयंप्रभ सर्वगतावभासम् ।
अतीतसख्यानमनन्तकल्पमचिन्त्यमाहात्म्यमलोकलोकम् ॥ २ ॥

कुहेतुतर्कोपरतप्रपञ्चसद्भावशुद्धाप्रतिवादवादम् ।
प्रणम्य सच्छासनवर्धमान स्तोष्ये यतीन्द्र जिनवर्धमानम् ॥ ३ ॥

न काव्यशक्तेर्न परस्परेर्ष्यया न वीरकीर्तिप्रतिबोधनेच्छया ।
न केवल श्राद्धतयैव नूयसे गुणज्ञपूज्यो ऽसि यतो ऽयमादरः ॥ ४ ॥

परस्पराक्षेपविलुप्तचेतस. स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ।
समीक्ष्य तत्त्वोत्पथिकान् कुवादिन कथ पुमान् स्याच्छिथिलादरस्त्वयि ॥ ५ ॥

वदन्ति यानेव गुणान्धचेतस· समेत्य दोषान् किल ते स्वविद्विष ।
त एव विज्ञानपथागता सता त्वदीयसूक्तिप्रतिपत्तिहेतव ॥ ६ ॥

कृपा वहन्त कृपणेषु जन्तुषु स्वमांसदानेष्वपि मुक्तचेतस. ।
त्वदीयमप्राप्य कृतार्थकौशलं स्वत कृपां सजनयन्त्यमेधस ॥ ७ ॥

जनो ऽयमन्य करुणात्मकैरपि स्वनिष्ठितक्लेशविनाशकाहलै ।
विकुत्सयस्त्वद्वचनामृतौषध न शान्तिमाप्नोति भवार्तिविक्लव· ॥ ८ ॥

प्रपञ्चितक्षुल्लकतर्कशासनैः परप्रणेयाल्पमतिर्भवासनै. ।
त्वदीयसन्मार्गविलोमचेष्टितः कथं नु न स्यात्सुचिर जनो ऽजन ॥ ९ ॥

परस्पर क्षुद्रजन प्रतीपगानिहैव दण्डेन युनक्ति वा न वा ।
निरागसस्त्वत्प्रतिकूलवादिनो वहन्त्यमुत्रेह च जाल्मवादिन ॥ १० ॥

अविद्यया चेद्युगपद्विलक्षण क्षणादि कृत्स्न न विलोक्यते जगत् ।
ध्रुव भवद्वाक्यविलोमवुर्नयाश्चिरानुगांस्तानुपगूह्य शेरते ॥ ११ ॥

समृद्धपत्रा अपि सच्छिखण्डिनो यथा न गच्छन्ति गत गरुत्मत· ।
सुनिश्चितज्ञेयविनिश्चयास्तथा न ते मत यातुमलं प्रवादिनः ॥ १२ ॥

य एष षड्जीवनिकायविस्तरः परैरनालीढपथस्त्वयोदितः ।
अनेन सर्वज्ञपरीक्षणक्षमास्त्वयि प्रसादोदयसोत्सवा. स्थिता ॥ १३ ॥

वपु. स्वभावस्थमरक्तशोणित परानुकम्पासफल च भाषितम् ।
न यस्य सर्वज्ञ विनिश्चयस्त्वयि द्वयं करोत्येतदसौ न मानुष ॥ १४ ॥
अलब्धनिष्ठा प्रसमिद्धचेतसस्तव प्रशिष्या. प्रथयन्ति यद्यश ।
न तावदप्येकसमूहसहता· प्रकाशयेयु परवादिपार्थिवा. ॥ १५ ॥
यदा न ससारविकारसस्थितिर्विगाह्यते त्वत्प्रतिघातनोन्मुखै ।
शठैस्तदा सज्जनवल्लभोत्सवो न किंचिदस्तीत्यभयै प्रबोधित. ॥ १६ ॥
स्वपक्ष एव प्रतिबद्धमत्सरा यथान्यशिष्या स्वरुचिप्रलापिन ।
निरुक्तसूत्रस्य यथार्थवादिनो न तत्तथा यत्तव को ऽत्र विस्मय ॥ १७ ॥
नयप्रसगापरिमेयविस्तरैरनेकभङ्गाभिगमार्थपेशलै ।
अकृत्रिमस्वादुपदैर्जन जन जिनेन्द्र साक्षादिव पासि भाषितै ॥ १८ ॥
विलक्षणानामविलक्षणा सती त्वदीयमाहात्म्यविशेषसभली ।
मनांसि वाचामपि मोहपिच्छलान्युपेत्य ते ऽत्यद्भुत भाति भारती ॥ १९ ॥
असत्सदेवेति परस्परद्विष प्रवादिन कारणकार्यतर्किण ।
तुदन्ति यान् वाग्विषकण्टकास्त्रै तैर्भवाननेकान्तशिवोक्तिरर्यत ॥ २० ॥
निसर्गनित्यक्षणिकार्थवादिनस्तथा महत्सूक्ष्मशरीरदर्शिन ।
यथा न सम्यङ्मतयस्तथा मुने भवाननेकान्तविनीतमुक्तवान् ॥ २१ ॥
मुख जगद्धर्मविविक्तता परे वदन्ति तेष्वेव च यान्ति गौरवम् ।
त्वया तु येनैव मुखेन भाषित तथैव ते वीर गत सुतैरपि ॥ २२ ॥
तपोभिरेकान्तशरीरपीडनैर्व्रतानुबन्धै श्रुतसपदापि वा ।
त्वदीयवाक्यप्रतिबोधपेलवैरवाप्यते नैव शिव चिरादपि ॥ २३ ॥
न रागनिर्भर्त्सनयन्त्रमीदृश त्वदन्यदृग्भिश्चलित विगाहितम् ।
यथेयमन्त.करणोपयुक्तता बहिश्च चित्र कलिलासन तप ॥ २४ ॥
विरागहेतुप्रभव न चेत्सुख न नाम तत्किंचिदिति स्थिता वयम् ।
स चेन्निमित्त स्फुटमेव नास्ति न त्वदन्यत स त्वयि येन केवल ॥ २५ ॥
न कर्मकर्तारमतीत्य वर्तते य एव कर्ता स फलान्युपाश्नुते ।
तदष्टधा पुद्गलमूर्तिकर्मज यथात्थ नैव भुवि कश्चनापर ॥ २६ ॥
न मानस कर्म न देहवाङ्मय शुभाशुभज्येष्ठफल विभागश ।
यदात्थ तेनैव समीक्ष्यकारिण शरण्य सन्तस्त्वयि नाथ बुद्धय ॥ २७ ॥
यदा न कोपादिवियुक्तलक्षण न चापि कोपादिसमस्तलक्षणम् ।
त्वमात्थ सत्त्व परिणामलक्षणं तदेव ते वीर विबुद्धलक्षणम् ॥ २८ ॥

क्रियां च सञ्ज्ञानवियोगनिष्फलां क्रियाविहीनां च विबोधसंपदम् ।
निरस्यता क्लेशसमूहशान्तये त्वया शिवायालिखितेव पद्धतिः ॥ २९ ॥
सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तसंपदः ।
तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता जगत्प्रमाणं जिन वाक्यविप्रुषः ॥ ३० ॥
शताध्वराद्या लवसप्तमोत्तमाः सुरर्षभा दृष्टपरापरास्त्वया ।
त्वदीययोगागममुग्धशक्तयस्त्यजन्ति मानं सुरलोकजन्मजम् ॥ ३१ ॥

जगन्नैकावस्थं युगपदखिलानन्तविषयं
यदेतत्प्रत्यक्षं तव न च भवान् कस्यचिदपि ।
अनेनैवाचिन्त्यप्रकृतिरससिद्धेस्तु विदुषां
समीक्ष्यैतद्द्वारं तव गुणकथोत्का वयमपि ॥ ३२ ॥

॥ इति प्रथमा द्वात्रिंशिका ॥ १ ॥

[२]

व्यक्तं निरञ्जनमसंस्कृतमेकविद्यं
विद्यामहेश्वरमयाचितलोकपालम् ।
ब्रह्माक्षरं परमयोगिनमाविसाल्यं
यस्त्वां न वेद न स वीर हितानि वेद ॥ १ ॥

दुःखार्दितेषु न च नाम घृणामुखो ऽसि
न प्रार्थितार्थसविधूपनतप्रसादः ।
न श्रेयसा च न युनक्षि हितानुरक्तान्
नाथ प्रवृत्त्यतिशयस्त्वदनिर्गतो ऽयम् ॥ २ ॥

कृत्वा नव सुरवधूभयरोमहर्षं
दैत्याधिप शतमुखभ्रुकुटीवितानं ।
त्वत्पादशान्तिगृहसंश्रयलब्धचेता
लज्जातनुद्युति हरे कुलिशं चकार ॥ ३ ॥

पीतामृतेष्वपि महेन्द्रपुरःसरेषु
मृत्युः स्वतन्त्रसुखदुर्ललितः सुरेषु ।
वाक्यामृतं तव पुनर्विधिनोपयुज्य
शूराभिमानमवशस्य पिबन्ति मृत्योः ॥ ४ ॥

अप्येव नाम दहनक्षतमूलजाला
लक्ष्मीकटाक्षसुभगास्तरव पुन स्यु ।
न त्वेव नाथ जननक्लममूलपादास्
त्वद्दर्शनानलहताः पुनरुद्भवन्ति ॥ ५ ॥

उत्त्रासयन्ति पुरुष भवतो वचासि
विश्वासयन्ति परवादिसुभाषितानि ।
दु ख यथैव हि भवानवदत्तथा तत्
तत्सभवे च मतिमान् किमिवाभय स्यात् ॥ ६ ॥

स्थाने जनस्य परवादिषु नाथबुद्धिर्
द्वेषश्च यस्त्वयि गुणप्रणतो हि लोक ।
ते पालयन्ति समुपाश्रितजीवितानि
त्वामाश्रितस्य हि कुतश्चिरमेष भाव ॥ ७ ॥

चित्र किमत्र यदि निर्वचन विवादा
न प्राप्नुवन्ति ननु शास्तरि युक्तमेतत् ।
उक्त च नाम भवता बहुनैकमार्गं
निर्विग्रह च किमत परमद्भुत स्यात् ॥ ८ ॥

मा प्रत्यसौ न मनुजप्रकृतिर्जिनो ऽभूत्
शङ्के च नातिगुणदोषविनिश्चयज्ञ ।
यस्त्वां जिन त्रिभुवनातिशय समीक्ष्य
नोन्मादमाप न भवज्वरमुन्ममाथ ॥ ९ ॥

अन्ये ऽपि मोहविजयाय निपीड्य कक्षाम
अभ्युत्थितास्त्वयि विरूढसमानमाना ।
अप्राप्य ते तव गति कृपणावसानास
त्वामेव वीर शरण ययुरुद्वहन्त ॥ १० ॥

तावद्वितर्करचनापटुभिर्वचोभिर्
मेधाविन कृतमिति स्मयमुद्वहन्ति ।
यावन्न ते जिन वचस्स्वभिचापलास्ते
सिंहानने हरिणबालकवत्स्खलन्ति ॥ ११ ॥

त्वद्भावितान्यविनयस्मितकुञ्चिताक्षाः
स्वग्राहरक्तमनस. परिभूय बालाः ।
नैवोद्भवन्ति तमस. स्मरणीयसौख्या·
पाताललीनशिखरा इव लोध्रवृक्षाः ॥ १२ ॥

सद्धर्मबीजवपनानघकौशलस्य
यल्लोकबान्धव तवापि खिलान्यभूवन् ।
तन्नाद्भुत खगकुलेष्विह तामसेषु
सूर्यांशवो मधुकरीचरणावदाता. ॥ १३ ॥

त्वच्छासनाधिगममूढदिशां नराणाम्
आशास्महे पुरुषमप्यनुपत्तमेव ।
उन्मार्गयायिषु हि शीघ्रगतिर्य एव
नश्यत्यसौ लघुतर न मृदुप्रयात ॥ १४ ॥

तिष्ठन्तु तावदतिसूक्ष्मगभीरगाधा
ससारसस्थितिभिद श्रुतवाक्यमुद्रा ।
पर्याप्तमेकमुपपत्तिसचेतनस्य
रागार्चिष शमयितु तव रूपमेव ॥ १५ ॥

वैराग्यकाहलमुखा विषयस्पृहान्धा
ज्ञातु स्वमप्यनधिया हृदयप्रचारम् ।
नात पर भय इति व्यसनोपकण्ठा
विश्वासयन्त्युपनतास्त्वयि मूढसज्ञा ॥ १६ ॥

सत्त्वोपघातनिरनुग्रहराक्षसानि
वक्तृप्रमाणरचितान्यहितानि पीत्वा ।
अद्वारक जिन तमस्तमसो विशन्ति
येषां न भान्ति तव वाग्मुलयो मनस्सु ॥ १७ ॥

वर्षेन्धन· पुनरुपैति भव प्रमथ्य
निर्वाणमप्यनवधारितभीरुनिष्ठम् ।
मुक्तः स्वय कृतभवश्च परार्थशूरस्
त्वच्छासनप्रतिहतेष्विह मोहराज्यम ॥ १८ ॥

पापं न वाञ्छति जनो न च वेत्ति पापं
पुण्योन्मुखश्च न च पुण्यपथं प्रतीतः ।
निःसंशयं स्फुटहिताहितनिर्णयस्तु
त्वं पापवत्सुगत पुण्यमपि व्यघासीः ॥ १९ ॥

सत्कारलाभपरिपक्तिशठैर्वचोभिर्
दुःखद्विषं जनमनुप्रविशन्ति तीर्थ्याः ।
लोकप्रपञ्चविपरीतमघोरदुर्गं
श्रेयःपथं त्वमविदूरसुखं चकर्ष ॥ २० ॥

दैत्याङ्गनातिलकनिष्ठुरवज्रदीप्तौ
शक्रे सुरौघमुकुटार्चितपादपीठे ।
तिर्यक्षु च स्वकृतकर्मफलेश्वरेषु
त्वद्वाक्यपूतमनसां न विकल्पखेदः ॥ २१ ॥

यैरेव हेतुभिरनिश्चयवत्सलानां
सत्त्वेष्वनर्थविदुषां करुणापदेशः ।
तैरेव ते जिन वचस्त्वपरोक्षतत्त्वा
माध्यस्थ्यशुद्धमनसः शिवमाप्नुवन्ति ॥ २२ ॥

एकान्तनिर्गुणं भवन्तमुपेत्य सन्तो
यत्नार्जितानपि गुणान् जहति क्षणेन ।
क्लीबादरस्त्वयि पुनर्व्यसनोल्बणानि
भुङ्क्ते चिरं गुणफलानि हि तापनष्टः ॥ २३ ॥

कुर्वन्न मारमुपयाति न चाप्यकुर्वन्
नास्यात्मनः शिवमहद्धर्मबलं निधानम् ।
वेदस्तमेवमवसादितवेदसत्त्वाद्
भूयो न दुःखगहनेषु वनेषु शेते ॥ २४ ॥

कर्ता न कर्मफलभुग्न च कर्मनाशः
कर्त्रन्तरेऽपि च न कर्मफलोदयोऽस्ति ।
कर्ता च कर्मफलमेव स चाप्यनाद्यस्
त्वद्वाक्यनीतिरियमप्रगतान्यतीर्थ्यैः ॥ २५ ॥

भीरो ततस्तव कथ त्वमरेश्वरो ऽसौ
वीरो ऽयमित्यनवधाय चकार नाम ।
मृत्योर्न हस्तपथमेत्य बिभेति वीरस्
त्वं तस्य गोचरमपि व्यतियाय लीन ॥ २६ ॥

नावित्यगर्वजमहस्तव किंचिदस्ति
नापि क्षपा शशिमयूखशुचिप्रहासा ।
रात्रिंदिनान्यथ च पश्यसि तुल्यकाल
कालत्रयोत्पथगतो ऽप्यनतीतकाल ॥ २७ ॥

चन्द्राशव कमलगर्भविषक्तमुग्धा
सूर्यो ऽप्यजातकिरण कुमुदोदरेषु ।
वीर त्वमेव तु जगत्यसपत्नवीरस्
त्रैलोक्यभूतचरिताप्रतिघप्रकाश ॥ २८ ॥

यश्चाम्बुदोदरनिरङ्कुशदीप्तिरर्कस्
तारापतिश्च कुमुदद्युतिगौरपाद ।
ताभ्या तमो गुपिलमन्यदिव प्रकाश्य
कस्त प्रकाशविभव तव मातुमर्ह ॥ २९ ॥

नार्थान् विवित्ससि न वेत्स्यसि नाप्यवेत्सीर्
न ज्ञातवानसि न ते ऽच्युत वेद्यमस्ति ।
त्रैलोक्यनित्यविषम युगपच्च विश्व
पश्यस्यचिन्त्यचरिताय नमो ऽस्तु तुभ्यम ॥ ३० ॥

शब्दादय क्षणसमुद्भवभङ्गशीला
ससारतीरमपि नास्त्यपर पर वा ।
तुल्य च तत्तव तयोरपरोक्षगाप्सु
त्वय्यद्भुतो ऽप्ययमनद्भुत एव भाव· ॥ ३१ ॥

अनन्यमतिरीश्वरो ऽपि गुणवाक समा. शाश्वतीर्
यदा न गुणलोकपारमनुमातुमीशस्तव ।
पृथग्जनलघुस्मृतिर्जिन किमेव वक्ष्याम्यह
मनोरथविनोदचापलमिद तु न सिद्धये ॥ ३२ ॥

॥ इति द्वितीया द्वात्रिंशिका ॥ २ ॥

[३]

अनन्यपुरुषोत्तमस्य पुरुषोत्तमस्य सिता-
वचिन्त्यगुणसात्मन प्रभवविक्रिया वर्त्मन ।
प्रसादविजितस्मृतिर्गणयितु मतिप्रोद्गम
स्तव किल विवक्षुरस्मि पुरुहूतगोतात्मन ॥ १ ॥

व्यलीकपथनायकैर्हृतपरिश्रमच्छद्मभिर्
निरागसि सुखोन्मुखे जगति यातनानिष्ठुरै ।
अहो विरमपाकृता स्म शठवादिभिर्वादिभिस्
त्वदाश्रयकृतादरास्तु वयमद्य वीर स्थिता ॥ २ ॥

अनादिनिधन क्वचित्क्वचिदनादिरुच्छेदवान्
प्रतिस्वमविशेषजन्मनिधनाविधूतः पुन ।
भवव्यसनपञ्जरो ऽयमुदितस्त्वया नो यथा
तथायमभवो भवश्च जिन गम्यते नान्यथा ॥ ३ ॥

जगत्यनुनयन्त्यथाभ्युदयविक्रियावन्ति च
स्वतन्त्रगुणदोषसाम्यविषमाणि भोज्यान्यपि ।
क्रियाफलविचित्रता च नियता यथा भोगिना
तथा त्वमिदमुक्तवानिह यथा परे शेरते ॥ ४ ॥

अतीत्य नियतव्यथौ स्थितिविनाशमिथ्यापथौ
निसर्गशिवमात्थ मार्गमुदयाय य मध्यमम् ।
स एव दुरनुष्ठितो ऽयमभिधानरूक्षाशया-
न्मधाविव महोरगो दशति दुर्गृहीतोद्धत ॥ ५ ॥

जगद्धितमनोरथाः स्वयमनावृतप्रीतय
कृतार्थनिवृतादराश्च विवृतोग्रदु खे जने ।
गुणज्ञपरिमृग्यमाणलघवः स्वनीतः परे
त्वमेव तु यथार्थवादशुचिरर्थविद्भिर्वृतः ॥ ६ ॥

प्रवृत्त्यपनयक्षत जगदशान्तजन्मव्यथ
विरामलघुलक्षणस्त्वमकरोस्तदन्त क्षणम ।
जनानुमुखचाटवस्तरुणसत्कृतप्रातिभाः
प्रवृत्तिपरमार्थमेव परमार्थमाहुः परे ॥ ७ ॥

क्वचिन्नियतिपक्षपातगुरु गम्यते ते वच
स्वभावनियताः प्रजाः समयतन्त्रवृत्ता क्वचित् ।
स्वय कृतभुजः क्वचित् परकृतोपभोगा· पुनर्
न वा विशदवादबोषमलिनो ऽस्यहो विस्मय. ॥ ८ ॥

परस्परविलक्षणाश्च न च नामरूपादय.
क्रियापि च न तानतीत्य न च ते क्रियैकान्तत ।
निरोधगतयस्त एव न च विक्रियानिश्चया
निमीलितविलोचन जगदिव त्वयोन्मीलितम् ॥ ९ ॥

न कश्चिदपि जायते न च परत्वमापद्यते
प्रतिक्षणनिरोधजन्मनियताश्च सर्वा प्रजा ।
य एव च समुद्भव सविलय प्रतिस्व च तौ
तथापरमिद मनस्वनलसैनिखात वच ॥ १० ॥

पृथङ् न भवहेतुरस्ति न च भोक्तुरन्यो भव
प्रसूतिरपि जायमानमतितो ऽस्ति नान्या न च ।
स्थितिर्गमनमुन्नतिर्व्यसनमिष्टयो बुद्धयस्
तथेत्यनवबद्धपूर्वमपरं प्रबद्ध त्वया ॥ ११ ॥

स्वभावनियतस्त्वया जिन न कश्चिदात्मोदितस्
त्वमेव च पर ललाम परमार्थतस्त्वार्थिनाम् ।
असभवमनाशमेकममितक्षयस्थानिन
यथैनमवदस्तथैव परमात्मतास्यात्मन ॥ १२ ॥

पृथङ् न चयनादयो न च परस्परैकात्मका
न बुद्धिरपि तानतीत्य न च तद्गता बुद्धयः ।
अतीत्य न च चेतनास्ति सुखदु खमोहोदया
न युक्तमिव नाम ते जिन विगाढ़धीर वचः ॥ १३ ॥

क्षमैव पुरुष दमश्च न विजातिरभ्युन्नतिर्
न नाम मतिमार्दवं न निकृतिर्न नामार्जवम् ।
ऋतं वितथमेव गुप्तिरथवा तप· किल्बिषं
विमुक्तिमपि बन्धमात्थ न च तत्तया नान्यया ॥ १४ ॥

न कश्चन करोति नापि परिभुज्यते केनचिन्
न वेद्यमपि किंचिदस्ति न च न क्रियाभूतयः ।
भवश्च च भवान्तरं व्रजति कश्चिदभ्येति वा
गति न च विना भवो ऽस्त्यभव निश्चितं ते वच. ॥ १५ ॥

वियोजयति चासुभिर्न च वधेन सयुज्यते
शिव च न परोपमर्दपुरुषस्मृतेर्विद्यते ।
वधाय नयमभ्युपैति च परान्न निघ्नन्नपि
त्वयायमतिदुर्गम प्रथमहेतुरुद्योतित ॥ १६ ॥

अपुण्यपथभीरवो वचनसत्य सत्यादरा
पतन्त्यशिवमेव सत्यवचनार्थमूढा जना ।
परप्रियहितैषिणश्च बहुयातना पाणय
समन्तशिवसौष्ठव तव न ये वच सनता ॥ १७ ॥

य एव रतिहेतव समफलास्त एवार्थतो
न च प्रशमहेतुरेव मतिविभ्रमोत्पादक ।
य एव च समुद्भव सविलय प्रतिस्व च तौ
तवामृतमिद वच प्रतिहतैर्गद पीयते ॥ १८ ॥

ममाहमिति चैष यावदभिमानदाहज्वर
कृतान्तमुखमेव तावदिति न प्रशान्त्युन्नय ।
यश सुखपिपासितैरयमसावनर्थोत्तरै
परैरपसद कुतो ऽपि कथमप्यपाकृष्यते ॥ १९ ॥

न दु खसुखकल्पनामलिनमानस सिध्यति
न चागमसवादरो न च पदार्थभक्तीश्वर ।
न शून्यघटितस्मृतिर्न शयनोदरस्थो न वा
यथात्थ न तत पर हितपरीक्षकैर्मन्यते ॥ २० ॥

त्वमेव परमास्तिक परमशून्यवादी भवान्
त्वमुज्ज्वलविनिर्णयो ऽप्यवचनीयवाद पुन. ।
परस्परविरुद्धतत्त्वसमयश्च सुश्लिष्टवाक्
त्वमेव भगवन्नकम्प्यसुनयो यथा कस्तथा ॥ २१ ॥

न किंचिदुपलक्ष्यते गगनकाष्ठयोरन्तरं
न चापि न पृथक् तयोस्तदुपलक्षितं लक्षणम् ।
न चास्ति नियमो दिशां न च हितोचितैषा स्थितिस्
त्वदीयमिव शासनं सुनयनिष्प्रकम्पा स्थिता ॥ २२ ॥

व्ययो ऽपि पुनरुद्भवे भवति कर्मणां कारणं
क्षयो ऽपि च परंललाम भवनिर्जराबोधने ।
करोति मलमर्जयन्नपि च निष्कृतिं कर्मणां
न वा क्व तव तीर्णसंगनिकषे परीक्षा क्षमा ॥ २३ ॥

न कर्म फलगौरवाद्व्रजति नाप्यकर्मा क्वचिन्
न चापि मरणादपेत्य न च सर्वथैवामृत ।
न चेन्द्रियगण विहाय न तनु न चैवान्यथा
मत तव निरञ्जन विशति भव्यधीरञ्जनम् ॥ २४ ॥

चराचरविशेषित जगदनेकदु खान्तिकम्
अनादिभवहेतुगूढदृढशृङ्खलाबन्धनम ।
उदाहृतमिद जिनेन्द्र सविपर्यय यत्त्वया
ह्यनेन भवशासन तव सृता बुधा शासनम् ॥ २५ ॥

क्रिया भवति कस्यचिन्न च विनिष्पतत्याश्रयात
स्वय च गतिमान व्रजत्यथ च हेतुमाकाङ्क्षते ।
गुणो ऽपि गुणवच्छ्रितो न च तदन्तर विद्यते
त्वयैव भजनोर्जित सुगद सिंहनाद. कृत ॥ २६ ॥

न जातु नरक नरो व्रजति सागसो ऽप्यन्तशो
न चापि नरकादपायमनवेत्य सवेद्यते ।
कदाचिदिह वैरमाप्य नरकोपग मुच्यते
न चापि तव वीर वाक्यमतिपेशल वोधलम् ॥ २७ ॥

शयानमतिजागरूकमतिशायिन जागर
ससज्ञमपि वीतसज्ञमथ मोमुह सज्ञिनम् ।
विकत्थनमभाषिणं वचनमूकमाभाषिणं
कुवक्तमिव मन्यते न तव यो मत मन्यते ॥ २८ ॥

न मोहमतिवृत्य बन्ध उदितस्त्वया कर्मणा
न चैकमपि बन्धन प्रकृतिबन्धभावो महान् ।
अनादिभवहेतुरेष न च बध्यते नासकृत्
त्वयातिकुटिला गति· कुशल कर्मणां दर्शिता ॥ २९ ॥

इहैव परिपाकमेति विहित परे वा भवे
भवो ऽपि न भवे ऽस्ति नैव न भवत्यसौ प्रागपि ।
क्वचिच्च कृतमन्यथा फलति सर्वथैवान्यथा
अवन्ध्यमिह चोदित सुकृतमष्टसख्य त्वया ॥ ३० ॥

कृपाकुश इवोक्तवान् यदसि वीर घोर तपो
भवार्तिपरिविक्लवैस्तदिति शान्तये सेव्यसे ।
असारभवबुद्धयस्तु भवरोगशान्तौ परे
निदानमिव दृष्टिदोषमवधीरितास्त्वत्सुतै. ॥ ३१ ॥

अविदितगुण स्तोतु क स्यात्प्रमेयगुणानपि
त्रिभुवनगुरु कि त्वेवाह तव स्तवचापल ।
न तु गणयितु चान्यापात नय स्वहितैषिणा
त्वयि समुदितानन्द चेतो मयेत्यनुवर्तितुम् ॥ ३२ ॥

॥ इति तृतीया द्वात्रिंशिका ॥ ३ ॥

[४]

परिचिन्त्य जगत्तव धिया न विरोधस्तिमितेन चेतसा ।
परुष प्रतिभाति मे वचस्त्वदृते वीर यतो ऽयमुद्यम ॥ १ ॥

यदि वा कुशलोच्चल मनो यदि वा दु खनिपातकातरम् ।
न भवन्तमतीत्य रस्यते गुणभक्तो हि न वञ्च्यते जन ॥ २ ॥

कुलिशेन सहस्रलोचन सविता चांशुसहस्रलोचन ।
न विदारयितु यदीश्वरो जगतस्तद्भवता हृत तम· ॥ ३ ॥

निरवग्रहमुक्तमानसो विषयाशाकलुषस्मृतिर्जन. ।
त्वयि किं परितोषमेष्यति द्विरद. स्तम्भ इवाचिरग्रह. ॥ ४ ॥

हितयुक्तमनोरथो ऽपि संस्त्वयि न प्रीतिमुपैति यत्पुमान् ।
अतिभूमिविचारवारणं तदिद मानकलेर्विजृम्भितम् ॥ ५ ॥

भवमूलहरामशक्नुवस्तव विद्यामधिगन्तुमञ्जसा ।
भवते ऽयमसूयते जनो भिषजे मूर्ख इवेश्वरातुरः ॥ ६ ॥

न सद सु ववप्रशिक्षितो लभते वक्तृविशेषगौरवम् ।
अनुपास्य गुरु त्वया पुनर्जगदाचार्यकमेव निर्जितम् ॥ ७ ॥

वितथ कृपण' स्वगौरवाद्वदति स्व च न ते ऽस्ति किंचन ।
वितथानि सहस्रशश्च ते जगतश्चाप्रतिमो ऽसि नायक ॥ ८ ॥

भयमेव यदा न बुध्यते स कथ नाम भयाद्विमोक्ष्यते ।
अभये भयशङ्किन परे यदय त्वद्गुणभूतिमत्सर ॥ ९ ॥

बलसाध्यमल न दुर्बल प्रतिषेद्धु विनियोक्तुमेव वा ।
नियतेयमृषेर्व्यवस्थितिस्तव लोकस्य च नात्मवैरिण' ॥ १० ॥

यदि येन सुखेन रज्यते कुरुते रक्तमनाश्च यत्स्वयम् ।
प्रविचिन्त्य जनस्तदाचरेत्प्रतिघातेन रमेत कस्त्वयि ॥ ११ ॥

अविकल्पमनस्स्विद वचस्तव यैरेव मनस्सु सभृतम् ।
समतीत विकल्पगोचरा सुखिनो नाथतयैव ते जना ॥ १२ ॥

परिवृद्धिमुपैति यद्यथा नियतो ऽस्यापचयस्ततो ऽन्यथा ।
तमसा परिचीयते भवस्त्वदनाथेषु कथ न वर्त्स्यति ॥ १३ ॥

यदि नाम जिगीषयापि ते निपतेयुर्वचनेषु वादिन' ।
चिरसगतमन्यसशय क्षिणुयुर्मानमनर्थसचयम् ॥ १४ ॥

उदधाविव सर्वसिन्धव' समुदीर्णास्त्वयि सर्वदृष्टय ।
न च तासु भवानुदीक्ष्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधि ॥ १५ ॥

वचनैर्विवदन्ति वादिनो भवता नोभयथापि तैर्भवान् ।
महता विपरीतदर्शनो वितथग्राहहतो विरुध्यते ॥ १६ ॥

स्वयमेव मनुष्यवृत्तयः कथमन्यान् गमयेयुरुन्नतिम् ।
अनुकूलहृतस्तु बालिशः स्खलति त्वय्यसमानचक्षुषि ॥ १७ ॥

अविकल्पसुखं सुखेप्स्विति ब्रुवते केवलमल्पमेधसः ।
त्वयि तत्तु यथार्थदर्शनात्सकलं वीर यथार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥

न महत्यणुता न चाप्यणौ विभुता सभवतीह वादिनाम् ।
भवतस्तु तथा च तन्न च प्रतिबोधावहितैर्विनिश्चितम् ॥ १९ ॥

सुखदु खविवेकसाधन विहितं तीर्थमिद जिन त्वया ।
न च सो ऽस्त्यपयाति यस्तयोरथवास्य प्रतिषिद्धशासनम् ॥ २० ॥

तमसश्च न केवलस्य च प्रतिससर्गमुशन्ति सूरय ।
त्वयि सर्वकषायदोषले जिन कैवल्यमचिन्त्यमुद्गतम् ॥ २१ ॥

पुरुषस्य न केवलोदय पशवश्चाप्यनिवृत्तकेवला ।
न च सत्यपि केवले प्रभुस्तव चिन्त्येयमचिन्त्यवद्गति ॥ २२ ॥

वपुषो न बहिर्मन क्रिया मनसो नापि बहिर्वपु क्रिया ।
न च तेन पृथङ् न चैकधा द्विषता ते ऽयमदृष्टिगोचर ॥ २३ ॥

न च दु खमिद स्वय कृत न परैर्नोभयज न चाकृतम् ।
नियत च न चाक्षरात्मक विदुषामित्युपपादित त्वया ॥ २४ ॥

न परो ऽस्ति न चापरस्त्वयि प्रतिबुद्धप्रतिभस्य कश्चन ।
न च तावविभज्य पश्यति प्रतिसख्यानपदातिपूरुष ॥ २५ ॥

गतिमानथ चाक्रिय पुमान् कुरुते कर्म फलैर्न युज्यते ।
फलभुक् च न चार्जनक्षमो विदितो यैर्विदितो ऽसि तैर्मुने ॥ २६ ॥

स्वत एव भव प्रवर्तते स्वत एव प्रविलीयते ऽपि च ।
स्वत एव च मुच्यते भवादिति पश्यस्त्वमिवाभवो भवेत् ॥ २७ ॥

असमीक्षितवाङ्महात्मसु प्रचय नैति पुमान् महात्मसु ।
असमीक्ष्य च नाम भाषसे परमश्चासि गुरुर्महात्मनाम् ॥ २८ ॥

भवबीजमनन्तमुज्झित विमलज्ञानमनन्तमर्जितम् ।
न च हीनकलो ऽसि नाधिक. समतां चाप्यनिवृत्य वर्तसे ॥ २९ ॥

सति चक्षुषि तत्प्रयोजन न करोषीत्यभिशप्यते पुमान् ।
भवतस्त्वलमेष सस्तवो विदुषामन्यपथाभिवृत्तये ॥ ३० ॥

जनन च यथा महद्भय तदभावश्च यथोत्तमो ऽभयम् ।
विमृशन्ति विनीतचक्षुषो यदि पश्यन्त्यनुपास्य ते वच ॥ ३१ ॥

स्तवमहमभिधातुमीश्वर क इव यथा तव वक्तुमीश्वर ।
त्वयि तु भवसहस्रदुर्लभे परिचय एव यथा तथास्तु नः ॥ ३२ ॥

॥ इति चतुर्थी द्वात्रिंशिका ॥ ४ ॥

[५]

आराध्यसे त्व न च नाम वीर स्तवैः सतां चैव हिताभ्युपायः ।
त्वन्नामसकीर्तनपूतयत्न· सद्भिर्गत मार्गमनुप्रपत्स्ये ॥ १ ॥

जाने यथास्मद्विधविप्रलाप क्षेप· स्तवो वेति विचारणीयम् ।
भक्त्या स्वतन्त्रस्तु तथापि विद्वन् क्षमावकाशानुपपादयिष्ये ॥ २ ॥

गम्भीरमम्भोनिधिनाचलै स्थित शरद्दिवा निर्मलमिष्टमिन्दुना ।
भुवा विशालं द्युतिमद्विवस्वता बलप्रकर्ष पवनेन वर्ण्यते ॥ ३ ॥

गुणोपमान न तवात्र किंचिदमेयमाहात्म्यमसमञ्जस यत् ।
समेन हि स्यादुपमाभिधान न्यूनो ऽपि तेनास्ति कुतः समान· ॥ ४ ॥

अमोहयत्ता वसुधावधू यन्मानानुरोधेन पितुश्चकर्ष ।
ज्ञानत्रयोन्मीलितसत्पथो ऽपि तत्कारण को ऽच्युत मन्तुमीश ॥ ५ ॥

अनेकजन्मान्तरभग्नमान स्मरो यशोदाप्रिय यत्पुरस्ते ।
चचार निर्ह्रीकशरस्तमर्थं त्वमेव विद्या सुनयज्ञ को ऽन्य ॥ ६ ॥

अबुद्धखेदोपनतैरनेकैरसाध्यरागाविषमोपचारै ।
नरेश्वरैरात्महितानुरक्तैश्चूडामणिव्यापितपादरेणु ॥ ७ ॥

स्वयप्रभूतैर्निधिभिर्निवृत्तै प्रत्येकमम्भोनिचयप्रसूतै ।
आशासन सर्वजनोपभोग्यैर्धनेश्वर प्रीतिकर प्रजानाम् ॥ ८ ॥

दिक्पालभुक्त्या वसुधा नियच्छन् प्रबोधितो नाम सुरै समाय ।
लक्ष्म्या निसर्गोचितसगताया सितातपत्रप्रणय व्यनौत्सीत् ॥ ९ ॥

अपूर्वशोकोपनतक्लमानि नेत्रोदकक्लिष्टविशेषकाणि ।
विविक्तशोभान्यबलाननानि विलापदाक्षिण्यपरायणानि ॥ १० ॥

मुग्धोन्मुखाक्षाण्युपदिष्टवाक्यसदिग्धजल्पानि पुर·सराणि ।
बालानि मार्गाचरणक्रियाणि प्रलम्बवस्त्रान्तविकर्षणानि ॥ ११ ॥

अकृत्रिमस्नेहमयप्रदीर्घदीनेक्षणा साश्रुमुखाश्च पौरा· ।
ससारसात्म्यज्ञजनैकबन्धो न भावशुद्ध जगृहुर्मनस्ते ॥ १२ ॥

सुरासुरैर्विस्मृतदीर्घवैरै परस्परप्रीतिविषक्तनेत्रै ।
त्वद्यानधू. सद्यवहैर्बभासे सविग्धसूर्यप्रभमन्तरिक्षम् ॥ १३ ॥

सकीर्णदैत्यामरपौरवर्गमत्यद्भुत तन्महिमानमीक्ष्य ।
भवाभवाभ्युत्थितचेतसस्ते यद्विस्मयो नाम स विस्मयो ऽयम् ॥ १४ ॥

प्रतीच्छतस्ते सुरपस्य केशान् क्षीरार्णवोपायनलब्धबुद्धे. ।
प्रसादसायामतर तदाभूदक्ष्णां यथार्थानिमिषां सहस्रम् ॥ १५ ॥

अज्ञातचर्यामनुवर्तमानो यद्दुर्जनाधृष्यवपुस्त्वमासीः ।
नानासनोच्चावचलक्षणाङ्कमूर्तेस्तदत्यद्भुतमीहितं मे ॥ १६ ॥

शिवाशिवव्याहृतनिष्ठुरायां रक्ष पिशाचोपवनान्तभूमौ ।
समाधिगुप्त समजागरूक काय समुत्सृज्य विनायकेभ्य ॥ १७ ॥

वन्ध्याभिमान कृतवानसि ह्रीसंसर्गपात्र जिन सगम यत् ।
प्रीतत्रिनेत्रार्चितनृत्तपुण्यैस्तेनासि लोकत्रयवीर वीर. ॥ १८ ॥

आनन्दनृत्तप्रचलाचला भू· प्रत्युद्गतोद्वेलजलः समुद्र. ।
सौम्यो ऽनिल स्पर्शसुखो ऽभिजात. शुभाभिधाना मृगपक्षिणश्च ॥ १९ ॥

सर्वावतार. सुरदैत्यनागगन्धर्वां प्रोषितमत्सराणाम् ।
बभूवुरन्यानि च ते ऽद्भुतानि त्रैलोक्यविघ्नेश्वरमोहशान्तौ ॥ २० ॥

उत्साहशौण्डीर्यविधानगुर्वी मूढा जगद्व्यष्टिकरी प्रतिज्ञा ।
अनन्तमेक युगपत्त्रिकाल शब्दादिभिर्नि प्रतिघातवृत्ति ॥ २१ ॥

दुरापमाप्त यदचिन्त्यभूतिज्ञान त्वया जन्मजरान्तकर्तृ ।
तेनासि लोकानभिभूय सर्वान् सर्वज्ञ लोकोत्तमतामुपेत ॥ २२ ॥

अन्ये जगत्सकथिका विदग्धा सर्वज्ञवादान् प्रवदन्ति तीर्थ्या ।
यथार्थनामा तु तवैव वीर सर्वज्ञता सत्यमिद न राग. ॥ २३ ॥

रवि. पयोदोदररुद्धरश्मि प्रवृद्धह्रासैरनुमीयते ज्ञै. ।
भवानुदारातिशयप्रवाद. प्रणेतृवीर्योच्छ्रितर· प्रयत्नै ॥ २४ ॥

नाथ त्वया देशितसत्पथस्था. स्त्रीचेतसो ऽप्याशु जयन्ति मोहम् ।
नैवान्यथा शीघ्रगतिर्यथा गा प्राचीं यियासुर्विपरीतयायी ॥ २५ ॥

अपेतगुह्यावचनीयशाठ्य सत्त्वानुकम्पासकलप्रतिज्ञम् ।
शमाभिजातार्थमनर्थघाति सच्छासन ते त्वमिवाप्रधृष्यम् ॥ २६ ॥

यथापरे लोकमुखप्रियाणि शास्त्राणि कृत्वा लघुतामुपेताः ।
शिष्यैरनुज्ञामलिनोपचारैर्वक्तृत्वदोषास्त्वयि ते न सन्ति ॥ २७ ॥

यथा भवांस्ते ऽपि किलापवर्गमार्गं पुरस्कृत्य तथा प्रयाताः ।
स्वैरेव तु व्याकुलविप्रलापैरस्वादुनिष्ठैर्गमिता लघुत्वम् ॥ २८ ॥

रागात्मनां कोपपराजितानां मानोन्नतिस्वीकृतमानसानाम् ।
तमोजलानां स्मृतिशोभिनां च प्रत्येकभद्रान्विनयानबोधः ॥ २९ ॥

वाय्वम्बुशैवालकणाशिनो ऽन्ये धर्मार्थमुग्राणि तपांसि तप्ता ।
त्वया पुन क्लेशयमूविनाशभक्तो ऽपि धर्मो विजिताश चधः ॥ ३० ॥

नानाशास्त्रप्रगममहतीं रूपिणीं तां नियच्छन्
शक्तस्तावत्तव गुणकथाव्यापृत खेदमेति ।
को ऽन्यो योग्यस्तव गुणनिधिर्वक्तुमुक्त्वा नयेन
त्यक्ता लज्जा स्वहितगणनानिर्विशङ्क मयैवम् ॥ ३१ ॥

इति निरुपमयोगसिद्धसेनः प्रबलतमोरिपुनिर्जयेषु वीर ।
विशतु सुरपुरुष्टुतस्तुतो न सततविशिष्टशिवाविकारि धाम ॥ ३२ ॥

॥ इति पञ्चमी स्तुतिद्वात्रिंशिका ॥ ५ ॥

[६]

यदशिक्षितपण्डितो जनो विदुषामिच्छति वक्तुमग्रत ।
न च तत्क्षणमेव शीर्यते जगत किं प्रभवन्ति देवता ॥ १ ॥

पुरातनैर्या नियता व्यवस्थितिरतत्रैव सा किं परिचिन्त्य सेत्स्यति ।
तथेति वक्तु मृतरूढ गौरवादहन्न जात प्रथयन्तु विद्विष ॥ २ ॥

न खल्विद सर्वमचिन्त्यदारुण विभाव्यते निम्नजलस्थलान्तरम् ।
अचिन्त्यमेतत्स्वभिगृह्य चिन्तयेच्छुच पर नापरमन्यथा क्रिया ॥ ३ ॥

बहुप्रकारा स्थितय परस्पर विरोधरूक्षा कथमाशु निश्चय ।
विशेषसिद्धानि यमेव नेति वा पुरातनप्रेम जलस्य युज्यते ॥ ४ ॥

जनो ऽयमन्यस्य मृत पुरातन पुरातनैरेव समो भविष्यति ।
पुरातनेष्वित्यनवस्थितेषु क. पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥ ५ ॥

विनिश्चय नैति यथा यथालसस्तथा तथा मि[illegible]तवत्प्रसीदति ।
अवन्ध्यवाक्ये गुरवो ऽहमल्पधीरिति व्यवस्यन् स्ववधाय धावति ॥ ६ ॥

मनुष्यवृत्तानि मनुष्यलक्षणैर्मनुष्यहेतोर्नियतानि तैः स्वयम् ।
अलब्धपाराण्यलसेषु कर्णवानगाधपाराणि कथं ग्रहीष्यति ॥ ७ ॥

यदेव किंचिद्विषमप्रकल्पितं पुरातनैरुक्तमिति प्रशस्यते ।
विनिश्चिताप्यद्य मनुष्यवाक्कृतिर्न पाठ्यते यत्स्मृतिमोह एव स ॥ ८ ॥

न विस्मयस्तावदयं यदल्पतामवेत्य भूयो विविधं प्रशंसति ।
परोक्षमेतत्त्वधिरुह्य साहसं प्रशंसतः पश्यत किं नु भेषजम् ॥ ९ ॥

परीक्षितुं जातु गुणौघ शक्यते विशिष्य ते तर्कपथोद्धतो जनः ।
यदेव यस्याभिमतं तदेव तच्छिवाय मूढैरिति मोहितं जगत् ॥ १० ॥

परस्परान्वर्थितया तु साधुभिः कृतानि शास्त्राण्यविरोधदर्शिभिः ।
विरोधशीलस्त्वबहुश्रुतो जनो न पश्यतीत्येतदपि प्रशस्यते ॥ ११ ॥

यदग्निसाध्यं न तदम्भसा भवेत् प्रयोगयोग्येषु किमेव चेतसा ।
समेष्वरागो ऽस्य विशेषतो नु किं विमृश्यता वादिषु साधुशीलता ॥ १२ ॥

यथैव दृष्टं तपसा तथा कृतं न युक्तिवादो ऽयमृषेरिदं वचः ।
सुबुद्धमेवेति विशेषतो नु किं प्रशंसति क्षेपकथा किलेतरा ॥ १३ ॥

कथं नु लोके न समानचक्षुषो यथा न पश्यन्ति वदन्ति तत्तथा ।
अहो न लोकस्य न चात्मनः क्षमा पुरातनैर्मानिहतैरुपेक्षितम् ॥ १४ ॥

वृथा नृपैर्भर्तुमदः समुह्यते धिगस्तु धर्मं कलिरेव दीप्यते ।
यदेतदेव कृपणं जगच्छठैरितस्ततो ऽनर्थमुखैर्विलुप्यते ॥ १५ ॥

यदा न शक्नोति विगृह्य भाषितुं परं च विद्वत्कृतशोभमीक्षितुम् ।
अथाप्तसंपादितगौरवो जनः परोक्षकक्षेपमुखो निवर्तते ॥ १६ ॥

त्वमेव लोके ऽद्य मनुष्य पण्डितः खलो ऽयमन्यो गुरुवत्सलो जनः ।
स्मृतिं लभस्वारमं नेति शोभसे दृढश्रुतैरुच्छ्वसितुं न लभ्यते ॥ १७ ॥

परे ऽद्य जातस्य किलाद्य युक्तिमत् पुरातनानां किल दोषवद्वचः ।
किमेव जाल्मः कृतं इत्युपेक्षितुं प्रपञ्चनायास्य जनस्य सेत्स्यति ॥ १८ ॥

अयं पृथिव्यामविपन्नचेतसो न सन्ति वाक्यार्थपरीक्षणक्षमाः ।
यदा पुनः स्युर्बृहदेतदुच्यते न मामतीत्य त्रितयं भविष्यति ॥ १९ ॥

पुरातनैर्यानि वितर्कगर्वितैः कृतानि सर्वज्ञयशःपिपासुभिः ।
घृणा न चेत्स्यान्मयि न व्यपत्रपा तथाहमद्यैव न चेद्धिगस्तु माम् ॥ २० ॥

कृतं च यत्किंचिदपि प्रतर्कतं स्थित च तेषामिव त न सशयः ।
कृतेषु सत्स्वेव हि लोकवत्सलै. कृतानि शास्त्राणि गतानि चोन्नतिम् ॥ २१ ॥

जघन्यमध्योत्तमबुद्धयो जना महत्त्वमानाभिनिविष्टचेतसः ।
वृथैव तावद्विवदेयुरुत्थिता विशन्तु लब्धा यदि को ऽत्र विस्मय ॥ २२ ॥

अवश्यमेषां कतमो ऽपि सर्वविज्जगद्धितैकान्तविशालशासन ।
स एष मृग्य स्मृतिसूक्ष्मचक्षुषा तमेत्य शेषैः किमनर्थपण्डितै ॥ २३ ॥

यथा ममाप्तस्य विनिश्चित वचस्तथा परेषामपि तत्र का कथा ।
परीक्ष्यमेषा त्वनिविष्टचेतसा परीक्ष्यमित्यर्थरुचिर्न वञ्च्यते ॥ २४ ॥

मयेदमभ्यूहितमित्यवोचल न शास्तुरेतन्मतमित्यपोह्यते ।
तथापि तच्छिद्यतयैव रम्यते कृतज्ञतैषा जलतालपसत्वता ॥ २५ ॥

इद परेषामुपपत्तिदुर्बल कथंचिदेतन्मम युक्तमीक्षितुम् ।
अथात्मरन्ध्राणि च सनिगूहते हिनस्ति चान्यान् कथमेतदक्षमम् ॥ २६ ॥

दुरुक्तमस्यैतदह किमातुरो ममैव क किं कुशलोत्थिता वयम् ।
गुणोत्तरो यो ऽत्र स नो ऽनुशासिता मनोरथो ऽप्येष कुतो ऽल्पचेतसाम् ॥ २७ ॥

न गौरवाक्रान्तमतिर्विगाहते किमत्र युक्त किमयुक्तमर्थत ।
गुणावबोधप्रभव हि गौरव कुलाङ्गनावृत्तमतो ऽन्यथा भवेत् ॥ २८ ॥

न गम्यते किं प्रकृत किमुत्तर किमुक्तमेव किमतो ऽन्यथा भवेत् ।
सदस्सु चोच्चैरभिनीय कथ्यते किमस्ति तेषामजित महात्मनाम् ॥ २९ ॥

समानधर्मोपहित विशेषतो विशेषतश्चैति कथा निवर्तते ।
अतो ऽन्यथा न प्रतरन्ति वादिनस्तथा च सर्वे व्यभिचारवह्लव ॥ ३० ॥

यथा धर्मं यस्तु साध्य विभज्य गमयेद्वादी तस्य कुतो ऽवसाद ।
यदेव साध्येनोच्यते विद्यमान तदेवान्यत्र विजय सदधाति ॥ ३१ ॥

मया तावद्विधिनानेन शास्ता जिन स्वय निश्चितो वर्धमान ।
य. सधास्यत्याप्तवत्प्रातिभानि स नो जाड्य मस्यते पाटव चेति ॥ ३२ ॥

॥ इति षष्ठी द्वात्रिंशिका ॥ ६ ॥

[७]

धर्मार्थकीर्त्यधिकृतान्यपि शासनानि
न ज्ञानमात्रनियमात् प्रतिभान्ति लक्ष्म्या ।
सपादयेन्नृपसभासु विगृह्य तानि
येनाध्वना तमभिधातुमविघ्नमस्तु ॥ १ ॥

साध्याहृते न विजय सुलभ सदस्सु
पार्श्वस्थितेषु हि जयश्च पराजयश्च ।
तस्मादविक्लवमनुल्बणसाधुकार
सामप्रवीणगणनासमयेषु योज्यम् ॥ २ ॥

प्राक्तावदीश्वरमन सदसश्च चक्षुर्
मन्तव्यमात्मनि परत्र च किंप्रकारम् ।
यद्यात्मनो हि परिहासजयोत्तर स्याद्
उक्तोपचारचतुर प्रतिभो ऽन्यथा तु ॥ ३ ॥

सौम्य प्रभुर्यदि विपक्षमुखा सदस्यास्
तत्साधुरेव गमयेत्परिभूय शेषान् ।
तस्मिन् सुभद्रचरिते ऽप्युचित प्रसाद
सत्कृत्य विग्रहवच स्तिमित निहन्यात् ॥ ४ ॥

आभाष्य भावमधुरार्पितया कृतास्त्रा
दृष्ट्यावसाद्य च निर्वातितया विनेयान् ।
ब्रूयात्प्रतीतसुखशब्दमुपस्थितार्थं
नोच्चैर्न मन्दमभिभूय मन परस्य ॥ ५ ॥

वादास्पद प्रतिवचश्च यथोपनीतम्
आरोप्य य स्मृतिपथ प्रतिसविधत्ते ।
वैलक्ष्यविस्मृतमदा द्विषत स सूक्तै
प्रत्यानयन्परिजनीकुरुते सदस्यान् ॥ ६ ॥

पूर्वं स्वपक्षरचना रभस परस्य
वक्तव्यमार्गमनियम्य विजृम्भते य ।
आपीड्यमानसमय कृतपौरुषो ऽपि
नोच्चै शिर स वदति प्रतिभानवत्सु ॥ ७ ॥

नावैमि किं वदसि कस्य कृतान्त एष
सिद्धान्तयुक्तमभिधत्स्व कुतूहलयुक्तम् ।
ग्रन्थो ऽयमर्थमवधारय नैव पन्था
क्षेपो ऽयमित्यविशदागमतुण्डबन्धः ॥ ८ ॥

किंचित्कथंचिदिति साध्यनिगूढवाच
सिद्धान्तदुर्गमवतार्य विनोदनीयाः ।
धीरस्मितैः प्रतिकथागुणदर्शनैश्च
छद्मानवस्थितकथा हि पिबन्ति तेजः ॥ ९ ॥

दुर्नीतमुन्नयति सूक्तमपक्षपातैर्
निस्तर्जयञ्छठविदग्धमलंकरोति ।
भग्नाभिसंधिरपि यानि कथान्तराणि
प्रश्नच्छलप्रहरणो ऽयमवन्ध्यविघ्नः ॥ १० ॥

उक्तं यथाक्षरपदं प्रतियोजयन्ति
प्रत्युद्वहन्त्यपि जनाश्चरणैर्वचोभिः ।
सद्भावरिक्तमनसश्च सुविस्मितास्ता
वाक्यप्रयोजनजडानभिसंदधीत ॥ ११ ॥

मूर्खव्रजेष्वनुमतिप्रतिभाविकारान्
विद्वत्सदस्सु निरपेक्ष्य हृताभिमानाः ।
उक्त्वा चिरं मदसमुच्छ्रयगर्वितानि
नाम्नापि तस्य भयकुञ्चितमुच्छ्वसन्ति ॥ १२ ॥

लोकप्रसिद्धमतयः श्रुतगूढवादैः
साध्या धृतैकरुचयस्त्वपि(यि)लोकचित्रैः ।
सामान्यदुर्बलविनिश्चितसंकथाभिर्
मानप्रवासनमुदारमतेर्विधेयम् ॥ १३ ॥

आस्फालयन् दुरितसूचनधीरहस्तैर्
वाक्यान्तरेषु विकिरन् परुषः स्फुलिङ्गैः ।
स्वच्छभ्रुवा कृतकरूपितविस्मयेन
छिन्नस्मितैरविनयोत्तर एव कार्यः ॥ १४ ॥

भूयिष्ठमुन्नदति यस्य कृतान्तदोषान्
य वा जिगीषति तमुत्सहते ऽपि वा य. ।
ये चाप्यनेन मुकुलप्रतिभा कदाचित्
तेऽप्यस्य वाक्यमवतीर्य विनोदनीयम् ॥ १५ ॥

कृत्येषु नादरविषक्तविलोचन स्यात्
तत्सकथाप्रणिहितोपहतास्तु साध्या ॥
युक्तोपनीतपरिहासमुखाश्च कुर्वन्
पक्षद्विषा परुषयेत्सदसि प्रधानम् ॥ १६ ॥

उद्भूतवाग्मियशसा जनसप्रियेण
पूर्वं विसृष्टवचनप्रतिभागुणेन ।
वाच्य सह प्रतिहतो ऽपि हि तेन भाति
जित्वा पुनस्तमतिकीर्तिफलानि भुड्क्ते ॥ १७ ॥

वीरोत्तर परमशक्यमवेत्य कार्य
क्षेप प्रमोहविकथासु पर प्रयत्न ।
अन्यो हि धीरितकथाविधुरस्य शब्द
सदिग्धतुल्यगुणदोषपथस्य चान्य ॥ १८ ॥

शिष्येषु वाक्यखनय प्रतिबोधनीया
सिद्धिस्तया हि नियता नयवाददोषा ।
अभ्युद्गतस्य हि कथाविषमाहिरोहि
तेज सकृत्प्रतिहत च न चास्ति भूय ॥ १९ ॥

सिध्यन्तर न महत परिभूय वादान्
स्यादर्जितस्तु विजयो ऽप्यपवाद एव ।
तस्मान्न वादगहनान्यभिलक्षितस्य
युक्त विगाहितमनुत्रसत परेभ्य ॥ २० ॥

आम्नायमार्गसुकुमारकृताभियोगा
क्रूरोत्तरैरभिहतस्य विलीयते धी ।
नीराजितस्य तु सभाभटसकटेषु
शुद्धप्रहारविभवा रिपव स्वपन्ति ॥ २१ ॥

ग्रन्थाभिचारनिपुणे बहु न प्रयोज्य
मत्वा विशेज्जनमनांसि सतामतीव ।
आशङ्कितानपि दिश' पुरुषस्य यातुः
कीर्त्यक्षमा परिहरेदिति तत्प्रसक्त. ॥ २२ ॥

एकान्वयोत्तरगति परिदृष्टपन्था
प्रत्याहृतश्च चतुरस्रमपाहृतश्च ।
तस्मात्परोत्तरगतौ प्रणिधानवान् स्यान्
नानामुखप्रहरणश्च पते(यते)द्विषत्सु ॥ २३ ॥

शास्त्रोत्थितान्परिभव खलतामुपैति
तान्येव तु स्मितगभीरमुपालभेत ।
अस्मद्गुरु स हसतीति विदह्यमान
व्युत्पादयन्ति हि यशस्यत एव भूय ॥ २४ ॥

अङ्गाभिधानमफल प्रकृतोपशान्तौ
वक्तारमन्ववसिता न हि शास्त्रदोषा ।
सत्य तु लाघवमनेन पथाभ्युपैति
तच्चेदवाप्तमरतिश्रुतिभि किमत्र ॥ २५ ॥

कि मर्म नाम रिपुषु स्थिरसाहसस्य
मर्मस्वपि प्रहरति स्ववधाय मन्द ।
आशीविषो हि दशनै सहजोग्रवीर्यैं
क्रीडन्नपि स्पृशति यत्र तदेव मर्म ॥ २६ ॥

मन्दो ऽप्यहार्यवचन प्रशमानुयात.
स्फीतागमो ऽप्यनिभृत स्मितवस्तु पुसाम् ।
तस्मात्प्रवेष्टुमुचितेन सभामनांसि
यत्नः श्रुताच्छतगुण सम एव कार्य' ॥ २७ ॥

आक्षिप्य य स्वसमय परिनिष्ठुराक्ष
पश्यत्यनाहतमनाश्च परप्रवादान् ।
आक्रम्य पार्थिवसभाः स विरोचमान
शोकप्रजागरकृशान् द्विषत. करोति ॥ २८ ॥

किं गर्जितेन रिपुषु त्वभितोमुखेषु
किं श्वेव निर्दयविरूपितपौरुषेषु ।
वाग्दीपित तृणकृशानुबल हि तेज
कल्पात्ययस्थिरविभूतिपराक्रमोत्थम् ॥ २९ ॥

किञ्चित्सुनीतमपि दुर्नयवद्विनेय
दुर्नीतमप्यतिशयोक्तमिव प्रशस्यम् ।
सर्वत्र हि प्रतिनिविष्टमुखोत्तरस्य
सूक्त च दुर्विगणित च सम समेन ॥ ३० ॥

तिर्यग्विलोकयति साध्वसविप्लुताक्ष
श्लिष्टाक्षर वदति वाक्यमसभृतार्थम् ।
दृष्ट्वा हत स्खलति विश्रुतकक्षसेक
कण्ठ मुहु कषति चापि कथाभ्यरिष्ट ॥ ३१ ॥

परिचितनय स्फीतार्थो ऽपि श्रिय परिसगता
न नृपतिरल भोक्तु कृत्स्नां कृशोपनिषद्बल ।
विदितसमयो ऽप्येव वाग्मी विनोपनिषत्क्रियां
न तपति यथा विज्ञातारस्तथा कृतविग्रहा ॥ ३२ ॥

॥ इति वादोपनिषद्द्वात्रिंशिका सप्तमी ॥

[८]

ग्रामान्तरोपगतयोरेकामिषसगजातमत्सरयो ।
स्यात्सौख्यमपि शुनोर्भ्रात्रोरपि वादिनोर्न स्यात् ॥ १ ॥

क्व च तत्त्वाभिनिवेश क्व च सरम्भातुरेक्षण वदनम् ।
क्व च सा दीक्षा विश्वसनीयरूपतामृजुर्वाद ॥ २ ॥

तावद्वकमुग्धमुखस्तिष्ठति यावन्न रङ्गमवतरति ।
रङ्गावतारमत्त काकोद्धतनिष्ठुरो भवति ॥ ३ ॥

क्रीडनकमीश्वराणां कुर्कुटलावकसमानबालेभ्य ।
शास्त्राण्यपि हास्यकथां लघुता वा क्षुल्लको नयति ॥ ४ ॥

अन्यं. स्वेच्छारचितानर्थविशेषान् श्रमेण विज्ञाय ।
कृत्स्न वाङ्मयमित इति खादन्त्यङ्गानि दर्पेण ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा गुरव स्वयमपि परीक्षित निश्चित पुनरिव न' ।
वादिनि चपले मुग्धे च तादृगेवान्तर गच्छेत् ॥ ६ ॥

अन्यत एव श्रेयांस्यन्यत एव विचरन्ति वादिवृषा ।
वाक्सरम्भ. क्वचिदपि न जगाद मुनि. शिवोपायम् ॥ ७ ॥

यद्यकलहाभिजात वाक्छलरङ्गावतारनिर्वाच्यम् ।
स्वच्छमनोभिस्तत्त्व परिमीमांसेम दोष स्यात् ॥ ८ ॥

साधयति पक्षमेको ऽपि हि विद्वान् शास्त्रवित्प्रशमयुक्तः ।
न तु कलहकोटिकोटयो ऽपि समेता (सगता) वाक्यलालभुज' ॥ ९ ॥

आर्तध्यानोपगतो वादी प्रतिवादिनस्तथा स्वस्य ।
चिन्तयति पक्षनयहेतुशास्त्रवाग्बाणसामर्थ्यम् ॥ १० ॥

हेतुविदसौ न शाब्द शाब्दो ऽसौ न तु विदग्धहेतुकथ ।
उभयज्ञो भवपटु पटुरन्यो ऽसौ स्वमतिहीन ॥ ११ ॥

सा न कथा भवित्री तत्रैता जातयो मया योज्या ।
इति रागविगतनिद्रो वाग्मुखयोग्यां निशि करोति ॥ १२ ॥

अशुभवितर्कधूमितहृदय कृत्स्ना क्षपामिति न शेते ।
कुण्ठितदर्प परिषदि वृथात्मसभावनोपहत ॥ १३ ॥

प्राश्निकचाटुप्रणत' प्रतिवक्तरि मत्सरोष्णबद्धाक्ष ।
ईश्वररचिताकुम्भो भरतक्षेत्रोत्सव कुरुते ॥ १४ ॥

यदि विजयते कथचित्ततो ऽपि परितोषभग्नमर्याद' ।
स्वगुणविकत्थनदूषिकस्त्रीनपि लोकान् खलीकुरुते ॥ १५ ॥

उत जीयते कथचित्परिषत्परिवादिन स कोपान्ध. ।
गलगर्जनाक्रामन्वैलक्ष्यविनोदन कुरुते ॥ १६ ॥

वादकथां न क्षमते दीर्घं नि श्वसिति मानभङ्गोष्णम ।
रम्ये ऽप्यरतिज्वरित सुहृत्स्वपि वज्रीकरणवाक्य' ॥ १७ ॥

दु खमहकारप्रभवमित्यय सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।
अथ च तमेवारूढस्तत्स्वपरीक्षां किल करोति ॥ १८ ॥

ज्ञेय. परसिद्धान्त· स्वपक्षबलनिश्चयोपलब्ध्यर्थम् ।
परपक्षक्षोभणमभ्युपेत्य तु सतामनाचारः ॥ १९ ॥

स्वहितायैवोत्थेय को नानामतिविचेतन लोकम् ।
य सर्वज्ञैर्न कृत शक्ष्यति त कर्तुमेकमतम् ॥ २० ॥

सर्वज्ञविषयसस्थाश्छद्मस्थो न प्रकाशयत्यर्थान् ।
नाश्चर्यमेतदत्यद्भुत तु यत्किंचिदपि वेत्ति ॥ २१ ॥

अविनिर्णयगम्भीर पृष्ट· परुषोत्तरो भवति वादी ।
परिचितगुणवात्सल्य प्रीत्युत्सवमुन्नति कुरुते ॥ २२ ॥

विनयमधुरोक्तिनिर्ममसारमपि वाक्यमास्पद लभते ।
सारमपि गर्वदुष्ट वचनमपि मुनेर्वहति वायु ॥ २३ ॥

परुषवचनोद्यतमुखै काहलजनचित्तविभ्रमपिशाचै ।
धूर्तै कलहस्य कृतो मीमांसा नाम परिवर्त ॥ २४ ॥

परिनिग्रहाध्यवसितश्चित्तैकाग्र्यमुपयाति तद्वादी ।
यदि तत्स्याद्वैराग्येण चिरेण शिव पदमुपयातु ॥ २५ ॥

एकमपि सर्वपर्ययनिर्वचनीय यदा न वेत्त्यर्थम् ।
मां प्रत्यहमिति गर्व स्वस्थस्य न युक्त इह पुस· ॥ २६ ॥

॥ इति वादद्वात्रिंशिकाष्टमी ॥ ८ ॥

[९]

अज पतङ्ग शबलो विश्वमयो धत्ते गर्भमचर चर च ।
यो ऽस्याध्यक्षमकल सर्वधान्य वेदातीत वेदवेद्य स वेद ॥ १ ॥

स एवैतद्विश्वमधितिष्ठत्येकस्तमेवैत विश्वमधितिष्ठत्येकम् ।
स एवैतद्वेद यदिहास्ति वेद्य तमेवैतद्वेद यदिहास्ति वेद्यम् ॥ २ ॥

स एवैतद्भुवन सृजति विश्वरूपस्तमेवैतत्सृजति भुवन विश्वरूपम् ।
न चैवैन सृजति कश्चिन्नित्यजात न चासौ सृजति भुवन नित्यजातम् ॥ ३ ॥

एकायनशतात्मानमेक विश्वात्मानममृत जायमानम् ।
यस्त न वेद किमृचा करिष्यति यस्त न वेद किमृचा करिष्यति ॥ ४ ॥

सर्वद्वारा निभृतमृत्युपाशे स्वयंप्रभानेकसहस्रपर्वा. ।
यस्यां वेदाः शेरते यज्ञगर्भा. सैवा गुहा गूहते सर्वमेतत् ॥ ५ ॥

भावाभावो नि स्वतत्त्वो निरञ्जनो [रञ्जनो] य· प्रकार. ।
गुणात्मको निर्गुणो निष्प्रभावो विश्वेश्वर· सर्वमयो न सर्व. ॥ ६ ॥

सृष्ट्वा सृष्ट्वा स्वयमेवोपभुङ्क्ते सर्वश्चायं भूतसर्गो यतश्च ।
न चास्यान्यत्कारण सर्गसिद्धौ न चात्मान सृजते नापि चान्यान् ॥ ७ ॥

निरिन्द्रियश्चक्षुषा वेत्ति शब्दान् श्रोत्रेण रूप जिघ्रति जिह्वया च ।
पादैर्ब्रवीति शिरसा याति तिष्ठन् सर्वेण सर्वं कुरुते मन्यते च ॥ ८ ॥

शब्दातीत कथ्यते वावदूकैर्ज्ञानातीतो ज्ञायते ज्ञानविद्भि* ।
बन्धातीतो बध्यते क्लेशपाशैर्मोक्षातीतो मुच्यते निर्विकल्प ॥ ९ ॥

नाय ब्रह्मा न कपर्दी न विष्णुर्ब्रह्मा चाय शकरश्चाच्युतश्च ।
अस्मिन्मूढा प्रतिमा· कल्पयन्तो ज्ञातश्चाय न च भूयो नमोऽस्ति ॥ १० ॥

आपो वह्निर्मातरिश्वा हुताश सत्य मिथ्या वसुधा मेघयानम् ।
ब्रह्मा कीट शकरस्तार्क्ष्यकेतु सर्व सर्व सर्वथा सर्वतो ऽयम् ॥ ११ ॥

स एवाय निभृता येन सत्त्वा शश्वद्दु खा दु खमेवापि यन्ति ।
स एवायमृषयो य विदित्वा व्यतीत्य नाकममृत स्वादयन्ति ॥ १२ ॥

विद्याविद्ये यत्र नो सभवेते यन्नासन्न नो दवीयो न गम्यम् ।
यस्मिन्मृत्युर्नेहते नोतुकामा स सो ऽक्षर· परम ब्रह्म वेद्यम् ॥ १३ ॥

ओतप्रोता पशवो येन सर्वे ओत प्रोत पशुभिश्चैष सर्वे ।
सर्वे चेमे पशवस्तस्य होम्य तेषां चायमीश्वर सवरेण्य ॥ १४ ॥

तस्यैवैता रश्मय कामधेनोर्या पाप्मानमदुहाना क्षरन्ति ।
येनाध्याता पञ्चजना स्वपन्ति प्रोद्बुद्धास्ते स्व परिवर्तमाना ॥ १५ ॥

तमेवाश्वत्थमृषयो वामनन्ति हिरण्मय व्यस्तसहस्रशीर्षम् ।
मन शय शतशाखप्रशाख यस्मिन् बीज विश्वमोत प्रजानाम् ॥ १६ ॥

स गीयते वीयते चाध्वरेषु मन्त्रान्तरात्मा ऋग्यजु सामशाख ।
अध शयो विततात्मा गुहाध्यक्ष स विश्वयोनि पुरुषो नैकवर्ण ॥ १७ ॥

तेनैवैतद्वितत ब्रह्मजाल दुराचर दृष्ट्युपसर्गपाशम् ।
अस्मिन्मग्ना मानवा मानशल्यैर्विवेष्ट्यन्ते पशवो जायमाना. ॥ १८ ॥

अयमेवान्तश्चरति देवतानामस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
अयमुद्दण्डः प्राणभुक् प्रेतयानैरेष त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ १९ ॥
अपां गर्भं सविता वह्निरेष हिरण्मयश्चान्तरात्मा मनसो देवयानः ।
एतेन स्तम्भिता सुभगा द्यौर्नभश्च गुर्वी चोर्वी सप्त च भीमयादसः ॥ २० ॥
मनः सोमः सविता चक्षुरस्य घ्राणः प्राणो मुखमस्याग्निरथ दिशः ।
श्रोत्रनाभिरन्ध्राभावयानः पादाविलाः सुरसाः सर्वमापः ॥ २१ ॥
विष्णुर्बीजमम्भोजगर्भः शम्भुश्चाय कारणं लोकसृष्टौ ।
नैनं देवा विद्रते नो मनुष्या देवाश्चैनं विदुरितरेतराश्च ॥ २२ ॥
अस्मिन्नुदेति सविता लोकचक्षुरस्मिन्नस्तं गच्छति चांशुगर्भः ।
एषो ऽजस्रं वर्तते कालचक्रमेतेनायं जीवते जीवलोकः ॥ २३ ॥
अस्मिन् प्राणाः प्रतिबद्धाः प्रजानामस्मिन्नस्ता रथनाभाविवाराः ।
अस्मिन् प्रीते शीर्णमूलाः पतन्ति प्राणाशसाफलमिव मुक्तवृन्तम् ॥ २४ ॥
अस्मिन्नेकशतं निहितं मस्तकानामस्मिन् सर्वा भूतयश्चेतयश्च ।
महान्तमेनं पुरुषं वेदवेद्यं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ २५ ॥
विद्वानज्ञश्चेतनो ऽचेतनो वा स्रष्टा निरीहः स ह पुमानात्मतन्त्रः ।
क्षराकारः सततं चाक्षरात्मा विशीर्यन्ते वाचो युक्तयो ऽस्मिन् ॥ २६ ॥
बुद्धिर्बोद्धा बोधनीयो ऽन्तरात्मा बाह्यश्चायं स परात्मा दुरात्मा ।
नासावेकः नापृथग् नाभितोभौ सर्वं चैतत्पशवो य द्विषन्ति ॥ २७ ॥
सर्वात्मकं सर्वगतं परीतमनादिमध्यान्तमपुण्यपापौ ।
बालं कुमारमजरं च वृद्धं य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २८ ॥
नास्मिन् ज्ञाते ब्रह्मणि ब्रह्मचर्यं नेज्याजापः स्वस्तयो नो पवित्रम् ।
नाहं नान्यो नो महान्नो कनीयान् निःसामान्यो जायते निर्विशेषः ॥ २९ ॥
नैनं मत्वा शोचते नाभ्युपैति नाप्याशास्ते म्रियते जायते वा ।
नास्मिंल्लोके गृह्यते नो परस्मिंल्लोकातीतो वर्तते लोक एव ॥ ३० ॥
यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ३१ ॥
नानाकल्पं पश्यतो जीवलोकं नित्यासक्तव्याधयश्चाधयश्च ।
यस्मिन्नेव सर्वतः सर्वतत्त्वे दृष्टे देवे नो पुनस्तापमेति ॥ ३२ ॥

॥ इति वेदवादद्वात्रिंशिका नवमी ॥ ९ ॥

[१०]

अविग्रहमनाशसमपर' प्रत्ययात्मकम् ।
य. प्रोवाचामृत तस्मै वीराय मुनये नम. ॥ १ ॥

स्वशरीरमनो ऽवस्था: पश्यत' स्वेन चक्षुषा ।
यथैवाय भवस्तद्वदतीतानागतावपि ॥ २ ॥

किमत्राह किमनह किमनेक. किमेकधा ।
विदुषा चोह्यत चक्षुरत्रैव च विनिश्चय ॥ ३ ॥

मोहो ऽहमस्मीत्याबन्ध शरीरज्ञानभक्तिषु ।
ममत्वविषयास्वादद्वेषात्तस्मात्तु कर्मण. ॥ ४ ॥

जन्मकर्मविशेषेभ्यो द्व खापातस्तदेव वा ।
आजस्रिकमपश्याना नानात्मव्यक्तचक्षुषाम् ॥ ५ ॥

पिपासाभ्युदय सर्वो भवोपादानसाधन ।
प्रद्वेषापायगमनादार्तरौद्रे तु ते मते ॥ ६ ॥

आलम्बनपरीणामविशेषोद्भवभक्तय' ।
निमित्तमनयोराद्य परिणामस्तु कारणम् ॥ ७ ॥

भव प्रमादचिन्तादिप्रवृत्तिद्वारसग्रह ।
हिंसादिभेदोपचय सवरैकपराभव ॥ ८ ॥

परस्परसमुत्थाना विषयेन्द्रियसविद' ।
पित्रादिवदभिन्नास्तु विषया भिन्नवृत्तय' ॥ ९ ॥

एकस्मिन् प्रत्यये ऽष्टाङ्गकर्मसामर्थ्यसभवात् ।
नानात्वैकपरीणामसिद्धिरष्टौ तु शक्तित ॥ १० ॥

नाहमस्मीत्यसद्भावे द्व खोद्वेगहितैषिता ।
न नित्यानित्यनानैक्य कर्ता ह्येकान्तपक्षत ॥ ११ ॥

उत्पत्तेरेव नित्यत्वमनित्यत्व च मन्यते ।
प्रतीत्य सविद्भावस्तु कारकेषूपनीयते ॥ १२ ॥

जातिलिङ्गपरीणामकालव्यक्तिप्रयोजना: ।
संज्ञा मिथ्यापरा दृष्टा' परिक्षिण्वन्त्यचेतस: ॥ १३ ॥

यथार्थं वा स्यात् सबन्ध. शब्दादीन्द्रियचेतसाम् ।
तदस्य जगत सत्त्वमात्मप्रत्ययलक्षणम् ॥ १४ ॥

द्रव्यपर्यायसकल्पश्चेतस्तद्व्यञ्जक वच ।
तद्यथा यच्च यावच्च निरवद्येति योजना ॥ १५ ॥

निषेकादिजरापाकपर्यन्त पौरुष यथा ।
सम्यग्दर्शनभावादिरप्रमादविधिस्तथा ॥ १६ ॥

शब्दादिषु यथा लोकश्चित्रावस्थ प्रवर्तते ।
तद्वृत्तमात्मप्रत्यक्ष त्याज्यमित्युभयो नय ॥ १७ ॥

घृणानुकम्पा पारुष्य कार्पण्य परिशुद्धये ।
व्रतोपव्रतयुक्तस्तु स्मृतिस्थैर्योपपत्तये ॥ १८ ॥

उपधानविधिश्चित्रशेषाशयविशोधन ।
न्याय्यो वातादिवैषम्यविशेषौषधकल्पवत् ॥ १९ ॥

न विधि प्रतिषेधो वा कुशलस्य प्रवर्तितुम् ।
तदेव वृत्तमात्मस्थ कषायपरिपक्तये ॥ २० ॥

न दोषदर्शनाच्छुद्ध वैराग्य विषयात्मसु ।
मृदुप्रवृत्त्युपायो ऽस्य तत्त्वज्ञान पर हितम् ॥ २१ ॥

श्रद्धावान् विदितापाय परिक्रान्तपरीषह ।
भव्यो गुरुभिरादिष्टो योगाचारमुपाचरत् ॥ २२ ॥

शुचौ निष्कण्टके देशे समप्राणवपुर्मना ।
स्वस्तिकाद्यासनजय कुर्याद्विकाग्र्यसिद्धये ॥ २३ ॥

प्राणायामो वपुश्चित्रजाड्यदोषविशोधन ।
शक्त्युत्कृष्टकलत्कार्य प्रायेणैश्वर्यसत्तम ॥ २४ ॥

क्रूरक्लिष्टवितर्कात्मा निमित्तामयकण्टकात् ।
उद्धरेद्गतिशब्दादि वपु स्वाभाव्यदर्शनात् ॥ २५ ॥

चरस्थिरमहत्सूक्ष्मसज्ञाज्ञानार्थसगति ।
यथासुखजयोपायमिति यायाज्जित जिनम् ॥ २६ ॥

इत्याश्रवनिरोधो ऽस्य कषायस्तम्भलक्षण ।
तद्धर्म्यमस्माच्छुक्ल तु तम शेषक्षयात्मकम् ॥ २७ ॥

नेहारम्भणवारो ऽस्ति केवलोवीरणव्यये ।
अनन्तैश्वर्यसामर्थ्यात् स्वय योगी प्रपद्यते ॥ २८ ॥

तत्क्षीयमाण क्षीण तु चरमाभ्युदयक्षणे ।
कैवल्यकारण पङ्ककललाम्बुप्रसादवत् ॥ २९ ॥

चक्षुर्वद्विषयाख्यातिरवधिज्ञानकेवले ।
शेषवृत्तिविशेषास्तु ते मते ज्ञानदर्शने ॥ ३० ॥

जगत्स्थितिवशादायुस्तुल्यवेद्यावपि त्रयम् ।
करोत्यात्मसमुद्घाताद्योगशान्तिरत परम् ॥ ३१ ॥

सर्वप्रपञ्चोपरत शिवो ऽनन्त्यपरायण ।
सद्भावमात्रप्रज्ञप्तिनिरुपाख्यो ऽथ निर्वृत ॥ ३२ ॥

प्रदीपध्यानवद्धयान चेतनावद्विचेष्टितम् ।
ते विकल्पवशाद्भिन्ने भवनिर्वाणवर्त्मनि ॥ ३३ ॥

जिनोपदेशदिङ्मात्रमितीदमुपदर्शितम् ।
यदवेत्य स्मृतिमतां विस्तरार्थो भविष्यति ॥ ३४ ॥

॥ इति दशमी द्वात्रिंशिका ॥ १० ॥

[११]

समानपुरुषस्य तावदपवादयन् कीदृश
किमेव तु महात्मनामपरतन्त्रधीचक्षुषाम् ।
अपास्य विनयस्मृती भुवि यश स्वय कुर्वता
त्वयातिगुणवत्सलेन गुरव पर व्यसिता ॥ १ ॥

श्रीराश्रितेषु विनयाभ्युदय सुतेषु
बुद्धिर्नयेषु रिपुवासगृहेषु तेज ।
वक्तु यथायमुचितप्रतिभो जनस्ते
कीर्तिं तथा वदतु तावदिहेति कश्चित् ॥ २ ॥

एका दिश व्रजति यद्गतिमद्गत च
तत्रस्थमेव च विभाति दिगन्तरेषु ।

यात कथ वशविगन्तविभक्तमूर्ति
युज्येत वक्तुमुत वा न गत यशस्ते ।। ३ ।।
सत्य गुणेषु पुरुषस्य मनोरथो ऽपि
श्लाघ्य सतां ननु यथा व्यसन तथैतत् ।
यत्पश्यत समुचितैरबला व्युपास्ता
कीर्तिस्तथा श्रुतिमुखानि वनानि याता ।। ४ ।।
एतद्ब्रो बृहदुच्यते हसतु मा काम जनो दक्षिण
स्वार्थारम्भपटु परार्थविमुखो लज्जानपेक्षो भवान् ।
यो ऽन्यक्लेशसमर्जितान्यपि यशास्युत्सार्य लक्ष्मीपथा
कीर्त्येकार्णववर्षिणापि यशसा नाद्यापि सतुष्यसे ।। ५ ।।
चाटुप्रीतेन मुक्ता यदियमगणिता दीयते राजलक्ष्मी-
रन्योन्येभ्यो नृपेभ्यस्त्वदुरसि नृपते यापि विश्रम्भलीना ।
मा भूदेष प्रसगो निरनुनयमतेरस्य मय्यप्यतस्ते
कीर्तिस्तेनाप्रमेया न विनयचकिता सागरानप्यतीता ।। ६ ।।
अवश्य कर्तव्य श्रियमभिलषता पक्षपातो गुणेषु
प्रसन्नाया तस्या कथमिव च न ते लालनीया भवेयु ।
किमेषां वृत्तान्त न वहसि नृपते लालनीया त्वदाज्ञा
महेन्द्रादीनां यद्गुणपरितुलनादुर्विनीता गुणास्ते ।। ७ ।।
अन्येषां पार्थिवाना भ्रमति दश दिश कीर्तिरिन्दुप्रभावात्
त्वत्कीर्तेर्नास्ति शक्ति पदमपि चलितु कि भयात्सौकुमार्यात् ।
आ ज्ञात नैतदेव श्रुतिपथचकिता तेन गच्छत्यजस्र
कीर्तिस्तेषा नृपाणा तव तु नरपते नास्ति कीर्तेरयातम् ।। ८ ।।
अन्ये ऽप्यस्मिन्नरपतिकुले पार्थिवा भूतपूर्वा-
स्तैरप्येव प्रणतसुमुखैरुद्धृता राजवशा ।
न त्वेव तैर्गुरुपरिभव स्पृष्टपूर्वो यथाय
श्रीस्ते राजन्नुरसि रमते सत्यभामासपत्नी ।। ९ ।।
अगतिविधुरैर्लक्ष्मीं दृष्ट्वा चिरस्य सहोषिता
यदि किल परैरेकीभूतैर्गुणैस्त्वमुपाश्रित ।
इति गुणजित लोक मत्वा नरेन्द्र सुरायसे
वदतु गुणवान् बुद्धयादीना गुण कतमस्तव ।। १० ।।

गन्धद्विपो मधुकरानिव पङ्कजेभ्यो दानेन यो रिपुगणान् हरसि प्रवीरान् ।
चित्रं किमत्र यदि तस्य तवैव राजन्नाज्ञां वहन्ति वसुधाधिपमौलिमाला. ॥११॥

एकेय वसुधा बहूनि दिवसान्यासीद्बहूनां प्रिया
वस्यान्योन्यसुखा कथ नरपते ते भद्रशीला नृपाः ।
ईर्ष्यामत्सरितेन साद्य भवतैवात्माङ्कमारोपिता
शेषैस्त्वल्पपरितोषभावितगुणैर्गोपालवत्पाल्यते ॥ १२ ॥

गुहाध्यक्षा सिंहा प्रमदवनचरा द्वीपिशार्दूलपोता
कराग्रै सिच्यन्ते वनगजकलभैर्दीर्घिकातीरवृक्षा ।
पुरद्वाराक्षा दिशि दिशि महिषा यूथगुल्माग्रशूरा
रुषानुध्यातानामतिललितमिव जायते विद्विषा ते ॥ १३ ॥

निर्मूलोच्छिन्नमूलाभुजपरिघपरिस्पन्दवृप्तैर्नरेन्द्रै
संक्षिप्तश्रीविताना मृगपतिपतिभि शत्रुदेशा क्रियन्ते ।
कित्वेतद्राजवृत्त स्वरुचिपरिचय शक्तिसपन्नतेय
भङ्क्त्वा यच्छत्रुवशानुचितशतगुणान् राष्ट्रलक्ष्म्या करोषि ॥ १४ ॥

सर्वे ऽप्येकमुखा गुणा गुणपति मान विना निर्गुणा
इत्येव गुणवत्सलैर्नृपतिभिर्मान परित्यज्यते ।
नान्यश्चैव तवापि कि च भवता लब्धास्पदस्तेष्वसौ
मत्तेनेव गजेन कोमलतरुर्निर्मूलमुत्खन्यते ॥ १५ ॥

यत्प्राप्नोति यशस्तव क्षितिपते भ्रूभेदमुत्पादयन्
किं तत्त्वच्चरणोपसन्नमुकुट प्राप्नोति कश्चिन्नृप ।
इत्येव कुरुते स वल्लभयशास्त्वच्छासनातिक्रम
दर्पासूचितसमुखो न हि मृग सिंहस्य न श्लाघ्यते ॥ १६ ॥

प्रसादयति निम्नगा कलुषिताम्भस प्रावृषा
पुनर्नवसुख करोति कुमुदै सर सगमम् ।
विघाटयति विङ्मुखान्यवपुनाति चन्द्रप्रभां
तथापि च दुरात्मनां शरदरोचकस्त्वद्द्विषाम् ॥ १७ ॥

न वेद्मि कथमप्यय सुररहस्यभेद कृत-
स्त्वया युधि हत परं पदमुपैति विष्णोर्यथा ।

अस. प्रणयससृतामविगणय्य लक्ष्मीमसौ
करोति तव सायक. क्षतमुर सिधित्सुर्नृप ॥ १८ ॥

अन्योन्यावेक्षया स्त्री भवति गुणवती प्रायशो विष्णुता वा
लोकप्रत्यक्षमेतत्क्षितिविषमतया चञ्चला श्रीर्यथासीत् ।
सैवान्यप्रीतिदानास्तव भुजवलयान्त पुरप्राप्तमाना-
मुर्वी दृष्ट्वा दयावत्स लघुमुचरिताहारसख्य करोति ॥ १९ ॥

प्रसूतानां वृद्धि परिणमति नि सशयकला
पुरावादश्चैष स्थितिरियमजेयेति नियम ।
जगद्वृत्तान्ते ऽस्मिन् विवदति तवेय नरपते
कथ वृद्धा च श्रीर्न च परिणतो यौवनगुण २० ॥

अन्तर्गूढसहस्रलोचनधर भ्रूभेदवज्रायुध
कस्त्वा मानुषविग्रह हरिरिति ज्ञातु समर्थो नर ।
यद्येते मघवन् जगद्धितरतास्त्वा वल्लभा स्वामिन-
स्त्वद्भूदेशपटुप्रकीर्णसलिला न ख्यापयेयुर्घना ॥ २१ ॥

महीपालो ऽसीति स्तुतिवचनमेतन्न गुणज
महीपाल खिन्नामवनिमुरसा धारयति य ।
यदा तावद् गर्भे त्वमथ सकलश्रीर्वसुमति
किमेयायुष्मांस्ते नव शिवमिमा पश्यति महीम् ॥ २२ ॥

शतेष्वेक' शूरो यदि भवति कश्चिन्नयपटु-
स्तथा दीर्घापेक्षी रिपुविजयनि साध्वसपर ।
तवेतत्सपूर्णं द्वितयमपि येनाद्यपुरुषे
श्रुत वा दृष्ट वा स वदतु यदि त्वा न वदति ॥ २३ ॥

अयनविषमा भानोर्दीप्तिर्दिनक्षयपेलवा
परिभवसुख मत्तैर्मत्तैर्घनैश्च विलुप्यते ।
सततसकला निर्व्यासग समाश्रितशीतला
तव नरपते दीप्ति साम्य तया कथमेष्यति ॥ २४ ॥

को नामैष करोति नाशयति वा भाग्येष्वधीन जगत्
स्वातन्त्र्ये कथमीश्वरस्य न वश स्रष्टु विशिष्टा' प्रजा ।

लब्धं वक्तृयश. सभास्वित्ति चिर तापो ऽद्य तेजस्विना-
मिच्छामात्रसुख यथा तव जगत्स्वादीश्वरो ऽपीदृशः ॥ २५ ॥

गण्डेष्वेव समाप्यते विवदतां यद्वारणानां मदो
यद्वा भूमिषु यन्मनोरथशतैस्तुष्यन्ति तेजस्विन· ।
यत्कान्तावदनेषु पत्ररचना सगर्व ते मन्त्रिणा
तत्सर्वं द्विषतां मनो ऽनुगतया कीर्त्यापराद्ध तव ॥ २६ ॥

क्रमोपगतमप्यपास्य युगभागधेय कले-
रपर्वणि य एष ते कृतयुगावतार. कृत ।
भवेदपि महेश्वरस्त्रिभुवनेश्वरो वाच्युतो
विधातुरपि नूनमद्य जगदुद्भवे सशय ॥ २७ ॥

गुणो नाम द्रव्य भवति गुणतश्च प्रभवति
गुणापेक्ष कर्माप्यनुशयमनारम्भविषयम् ।
विभु स्यात् किं द्रव्य गुणजमुत वान्य पदविधि-
र्यशो दिक्पर्यन्त तव किमिति शक्य गमयितुम् ॥ २८ ॥

॥ इति गुणवचनद्वात्रिंशिका एकादशी ॥ ११ ॥

[१२]

दैवखात च वदन आत्मायत्त च वाङ्मयम् ।
श्रोतार सन्ति चोक्तस्य निर्लज्ज को न पण्डित ॥ १ ॥

अभिष्टुवन्ति यत्स्वैर नृपगोष्ठ्यां नृपुङ्गवा. ।
असत्सद्विग्धमुक्तानि कृपा[नृपा]स्तेन कृपात्मका ॥ २ ॥

प्रगद्भूतान्तगहनाद्विश्लिष्यप्रहृता गिर ।
योजयत्यर्थगम्या य शब्दब्रह्म भुनक्ति स ॥ ३ ॥

प्रसिद्धशब्दार्थगतिर्ज्ञान जात्यन्धयश्च य ।
न स स्वय प्रवक्तारमुपास्ते तन्त्रयुक्तिषु ॥ ४ ॥

दुरुक्तानि निवर्तन्ते सूक्ते नास्ति विचारणा ।
पुरुषो ब्राह्मणो विप्र. पुरुषो वेत्ति वा यथा ॥ ५ ॥

न सामान्यविशेषाभ्यामृते ऽन्याहेतु जायते ।
तद्विशेषविघाताभ्यां हेत्वाभासोपजातय ॥ ६ ॥

द्वितीयपक्षप्रतिघा सर्व एव कथापथा ।
अभिधानार्थविभ्रान्तैरन्योन्य विप्रलभ्यते ॥ ७ ॥

सम सशय्यते यत्र सामान्यमलिन धिया ।
विचार पुनरुक्तार्थं विशेषाय स सशय ॥ ८ ॥

प्रतिज्ञा निर्णयो हेतुर्दृष्टान्त बुद्धिकारणम् ।
प्रमाणहेतुदृष्टान्तजातितर्कास्तबुक्तय ॥ ९ ॥

लोकधर्मो ऽभ्यनुज्ञात सिद्धान्तो वाग्नियामक ।
अङ्गधर्मविकल्पाभ्यां प्रमेयोपचयाचयौ ॥ १० ॥

अविद्यार्थानवगमो विरूपाप्रतिपत्तित ।
हेत्वाभासश्च निर्वादेष्वियमेव तु भूयसी ॥ ११ ॥

किंचित्सामान्यवैशेष्यादयुक्तार्थोपपादनम् ।
छल तदिति वैस्पष्ट्याद्वाच्याभिप्रायभेदत ॥ १२ ॥

व्यभिचारात् पर नास्ति परपक्षप्रदूषणम् ।
हेतुपर्यन्तयोगाच्च तस्मात्पक्षोत्तरो भवेत् ॥ १३ ॥

सशयप्रतिदृष्टान्तविरोधापत्तिहानय ।
प्रतिपक्षविकल्पौ च व्यभिचारार्थपर्यया ॥ १४ ॥

अकारणत्वान्निर्देश साध्यत्वात्त्वनुयोगजा ।
हेत्वन्तराभ्युपगम पुनरुक्तान्यत परम् ॥ १५ ॥

एकपक्षहृता बुद्धिर्जल्पवाग्यन्त्रपीडिता ।
श्रुतसभावनावैरी वैरस्य प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥

तानुपेत्य वितण्डास्ति नयस्येति विचारणा ।
सैव जल्पे विपर्यासो वितण्डैवेति लक्ष्यते ॥ १७ ॥

न सिद्धान्ताभ्युपगमादितर सार्वतन्त्रिक. ।
यस्येत्युक्तमनेकान्तादितर नानुषज्यते ॥ १८ ॥

विनिर्णयाद्य सदेह सर्वथोत्तरसभवात् ।
स एव हेतुश्चक्षुर्वज्ञानिष्टप्रतिपत्तित ॥ १९ ॥

दृष्टान्तदूषणा मोहो हानिपक्षाप्रसिद्धय ।
वाचोयुक्त्युपपत्तिभ्यामत एव विपर्यय. ॥ २० ॥

अनभ्युपगमो लोकशास्त्रधर्मविकल्पित ।
सामान्याभ्युपपत्तिभ्यां न समो ऽनिष्टकल्पनात् ॥ २१ ॥

अन्योन्योभयसामान्यसर्वसर्गविशेषत. ।
सामान्यघातत सिद्धशास्त्र लोकोपपत्तित. ॥ २२ ॥

अन्यथेति च वैधर्म्यमापत्तिव्यभिचारत ।
प्रतिपत्तिविकल्पाच्च तत्सिद्धि कृतसभवात् ॥ २३ ॥

पुनरुक्तमसबद्धात् साम्य सामर्थ्यदर्शनात् ।
मन्त्रवच्चेति नापार्थ्यं प्रसगानिष्टसिद्धय ॥ २४ ॥

पुनरुक्तवदायोज्य हेतुवादान्तरोक्तये ।
समानीसगसकल्प प्रश्नाकारणसिद्धय. ॥ २५ ॥

तदभावात्प्रतिज्ञादि प्रत्येक चानुपक्रमात् ।
कालप्राप्तिविकल्पाभ्यां सर्वसिद्धेश्च नार्थवत् ॥ २६ ॥

क्वचित्किंचित्कथंचिच्चेत्यनुषगात्स लोपग ।
कृताकृतविकल्पाभ्यां सशयप्रतिरूपत ॥ २७ ॥

ननाम दृढमेवेति दुर्बल चोपपत्तित ।
वक्तृशक्तिविशेषात्तु तत्तद्भवति वा न वा ॥ २८ ॥

तुल्यसामाद्युपायासु[°येषु] शक्त्या युक्तो विशेष्यते ।
विजिगीषुर्यथा वाग्मी तथा भूय श्रुतादपि ॥ २९ ॥

सर्वपक्षकर्णस्तुल्य वादिन सत्यता विना ।
समानाभ्युपपत्ति च जिह्मरौक्षायुधा ह्यमी ॥ ३० ॥

प्राश्निकेश्वरसौमुख्य धारणाक्षेपकौशलम् ।
सहिष्णुता पर धाष्ट्र्यमिति वादच्छलानि षट् ॥ ३१ ॥

किं परीक्ष्य कृतार्थस्य किमेवेति च चक्षुष ।
परानुग्रहसाधोस्तु कौशल वक्तृकौशलम् ॥ ३२ ॥

॥ इति न्यायद्वात्रिंशिका द्वादशी ॥ १२ ॥

[१३]

सन्निश्यकर्तृनानात्वप्रतिपक्षोभयात्मकम् ।
गुणधर्मंमृषिर्नाना पश्यन्नेवात्मनो भवम् ॥ १ ॥

स्वपरानुग्रहद्वारमतिरासुरये स्वयम् ।
तमुमावसुदेवाय तन्त्रार्थव्याससूरये ॥ २ ॥

सत्त्वादिसाम्य प्रकृतिर्वैषम्य महदादय ।
परस्परात्मकेनोपद्रवकार्कश्यवृत्तिवत् ॥ ३ ॥

लाघवख्यातिसौख्यानि सत्त्व दु खक्रिये रज ।
तमो ऽन्यद्बहिरन्तश्च तद्विकल्पो ऽनिलादिवत् ॥ ४ ॥

श्रोत्रादिवृत्ति प्रत्यक्षमनुमानमनुस्मृति ।
कृत्स्नार्थसिद्धेर्नातो ऽन्यच्छाब्दमात्मविशेषत ॥ ५ ॥

आदिशब्दात्प्रवृत्तेर्नामर्थवत्त्वादनुग्रहात् ।
परिणामविशेषाच्च गुणचैतन्यवृत्तय ॥ ६ ॥

गुणौदासीन्यमन्योन्य चैतन्यावधिकारत ।
अभोक्तृत्वाच्च कर्तृत्वमङ्गाङ्गिपरिणामत ॥ ७ ॥

ऐक्यादकर्ता पुरुष· कर्ताधिष्ठानशक्तित ।
स्वातन्त्र्यादुपलब्धेश्च कार्यस्तु गुणभोजनात् ॥ ८ ॥

वैषम्यमात्रात्महत कारणग्रामसभव ।
शब्दादयश्च व्योमादिविशेषास्तद्गुणात्मका ॥ ९ ॥

शब्दाद्या लोकसामर्थ्यं श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकम् ।
एतेनोक्ता विशेषाणा शब्दादिगुणभक्तय ॥ १० ॥

वाक्यादान गतानन्दत्यागान्यदुभय विदु ।
चैतन्यवद्देहवृत्तिर्मन सवित्सुखादय ॥ ११ ॥

प्राणादाकरणग्रामवृत्तिर्जीवनसज्ञिका ।
तदभिव्यक्तिरन्यत्र बुद्ध्याशयवशाद्भव ॥ १२ ॥

शरीरे धृतिसश्लेषपङ्क्तिव्यूहावकाशत ।
पृथिव्यादिसमारम्भ· परिणामस्तु पूर्वयो ॥ १३ ॥

श्रोत्रादीनां मनोवृत्तिः प्रतिपत्तिस्त्वयोगत ।
शान्ताविविविधोदर्कः प्रत्ययार्थः प्रवर्तते ॥ १४ ॥

सिद्धिरोहितनिष्पत्तिस्तुष्टिस्तद्देशवृत्तिता ।
अशक्ति साधनाज्ञानि वितथेष्टिविपर्यय ॥ १५ ॥

पुरुषार्थप्रवृत्तीनां निवृत्तीनां स्वभावत ।
आविस्तिरोभावगतो को गुणानां प्रमास्यति ॥ १६ ॥

अनादिप्रचितं कर्म प्रलयान्त्यवपुर्मुखम् ।
प्रवृत्तौ तद्विधापाया छिन्नवृक्षप्ररोहवत् ॥ १७ ॥

अनभिव्यक्तविद्यस्य विदुषस्तद्भुवाञ्चितम् ।
यथाविधोदयापायि प्रचितार्थपि सक्रम ॥ १८ ॥

ब्रह्माद्यष्टविध दैव सत्त्ववृत्तिविशेषत. ।
मानुष्य च रज शेष स्व वार्ततमसो जगत् ॥ १९ ॥

अविद्यैकात्मको बन्धो गुणव्यापारलक्षण ।
दक्षिणाविविकल्पस्तु बालिशप्रसभाङ्कुश ॥ २० ॥

न ग्रहा प्रतिबन्धाय नैकाग्र्य वा प्रवृत्तये ।
तिर्यक्ष्वपि च सिध्यन्ति व्यक्ता नानात्वबुद्धय ॥ २१ ॥

वैराग्यात्कारणग्रामतन्निरोधपरिश्रम ।
न ह्यहेतोर्निमीलन्ति पुरुषार्थोत्थिता गुणा ॥ २२ ॥

ज्ञानप्रसादो वैराग्यमित्यविज्ञातमोजितम् ।
को हि रागो विरागो वा कुशलस्य प्रवृत्तिषु ॥ २३ ॥

यावद्रजस्तमोवृत्तिमहमित्यवमन्यते ।
परिष्वजति सत्त्व च तावत्तेष्वेव गण्यते ॥ २४ ॥

क्षुत्पिपासाद्यनयो वृत्तमात्मभूत विपश्चित ।
न सम्यग्दर्शनोपायि तथान्यदपि को ऽत्यय ॥ २५ ॥

सदाचारप्रवृत्तस्य क्रूरक्लिष्टक्रियस्य वा ।
सकृच्चाभ्युदिता ख्यातिर्न च किंचिद्विशिष्यते ॥ २६ ॥

शेषवृत्ताशयवशात्साम्यप्रकृतिभेदवत् ।
समानप्रतिबोधानामसमाना' प्रवृत्तय ॥ २७ ॥

किमत्र शुद्ध श्लिष्ट वा किं वा कस्य प्रयोजनम् ।
कृतार्थानां गुणेष्वेव गुणानामिति जायते ॥ २८ ॥

अथ सबोधन लिङ्ग किशोरप्राजनो यम· ।
न हि विज्ञानचैतन्यनानात्व प्राक् समिध्यते ॥ २९ ॥

यस्तु केवलवाचादो यायाद् दृष्टार्थविक्रमं. ।
विक्रुष्टेषुरिव क्षिप्तस्तमो ऽम्भसि स नश्यति ॥ ३० ॥

अहो दुर्गा गुणमतिर्दुर्गं मोक्षाय नाम यत् ।
कथञ्चिदेव मुञ्चन्ति स्वपन्मन्वाभिसातिका. ॥ ३१ ॥

चक्षुर्वत्पुरुषो भोक्ता बन्धमोक्षविलक्षण ।
कृतार्थं सप्रयुक्तो ऽपि शून्य एव गुणैरिति ॥ ३२ ॥

॥ इति साख्यप्रबोधद्वात्रिंशिका त्रयोदशी ॥ १३ ॥

[१४]

धर्माधर्मेश्वरा लोकसिद्धयपायप्रवृत्तिषु ।
द्रव्यादिसाधनावेतौ द्रव्याद्या वा परस्परम् ॥ १ ॥

द्रव्यमाधारसामर्थ्यात् स्वातन्त्र्यसभवाद्गुण ।
आनन्तर्याद्गुणेष्वेककर्मेत्यारम्भनिश्चय ॥ २ ॥

सस्कारेण तदापेक्ष्यमेकद्रव्यक्षणस्थिति· ।
कर्म कार्यविरोधि स्यादुभयोभयथा गुण ॥ ३ ॥

अन्यतो ऽन्येषु सापेक्ष्यस्तुल्यप्रत्ययदर्शनात् ।
द्रव्यादिभाव सत्तादिर्मध्यस्वावृत्तिलक्षणम् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षविषया ख्यातिस्तत्सबन्धि विरोधि वा ।
अस्त्येवमिति तुल्यत्वेत्यनुमान त्रिधा विधा ॥ ५ ॥

सयोगजत्वात्कार्यस्य कारण परमाणव ।
दृष्टवन्नैकजातीयास्तेषा सन्त्येव पाकजा ॥ ६ ॥

पृथिव्यादीनि खान्तानि वैशेषिकगुणार्पणात् ।
प्राणादियानायानेन तच्छेषगुणसभव· ॥ ७ ॥

वाय्वन्तानां न रूपादि जन्मधर्मविशेषतः ।
शब्दो नित्यस्तु साधर्म्यात् सर्वार्थत्वाच्च नार्थवत् ॥ ८ ॥

रूपादीनां स्वजातीयाः सामर्थ्याद्वसुधादयः ।
पृथक्शरीरजनका हेतुभेदात्स्वयोनिजम् ॥ ९ ॥

त्वक्चक्षुर्ग्रहणं द्रव्यं रूपाद्याश्चक्षुरादिभिः ।
संख्याविभागकर्माणि यथापाश्रययोगतः ॥ १० ॥

सेतरैर्युगपत् क्षिप्तं परत्वे कालसंभवम् ।
इदमस्मादिति दिशो नानाकार्यविशेषतः ॥ ११ ॥

आत्मेन्द्रियादिसंयोगे बुद्ध्यभावाच्च मानवः ।
बुद्ध्यादेरात्मनः खादि शब्दादिविभवान्महत् ॥ १२ ॥

प्रपञ्चादपि दीर्घं वा ह्रस्वं वा परिमण्डलम् ।
रूपस्पर्शवदेकत्वं पृथक्त्वे वृत्तिजन्मनः ॥ १३ ॥

क्रियावतोर्वा तुल्यं च संवियोगाविवक्षितौ ।
कारणं ध्वनिराभ्यां च संतानात्सलिलोर्मिवत् ॥ १४ ॥

देशकालविशेषाभ्यां परं च गुणकर्मणाम् ।
ऐक्यादाश्रयतद्वत्ता भावे तद्बुद्धिधर्मतः ॥ १५ ॥

द्रव्यगौरवसंयोगयत्नसंस्कारजा क्रिया ।
अदृष्टाच्चेति तत्संज्ञाविकल्पौ व्यवहारतः ॥ १६ ॥

संबन्धाद्बुद्ध्यपेक्षश्च कार्याश्चाज्ञस्य बुद्धयः ।
संज्ञास्तु भावद्रव्यादिनिमित्ताः समयात्मिका ॥ १७ ॥

निरुक्तार्थोपचाराभ्यामेता जातिविभक्तिषु ।
हिनोति हीयते वेति हेतुं गृह्णन्त्यमी ग्रहाः ॥ १८ ॥

अन्यो ऽन्यथा स द्रव्यादिसत्ताभावात्सदान्तरम् ।
अनारम्भाविनाशाच्च तेषु स्मृतिविरोधिनः ॥ १९ ॥

अभूदभूताद्भवतीत्यपेक्षा चापि कारणात् ।
भविष्यतीति दृष्टत्वात् कार्यान्तरनियोगतः ॥ २० ॥

आत्ममानससंयोगविशेषादेव खाविषु ।
सामान्यात्संशयस्वप्नस्मृतीश्चादृष्टसंस्कृतेः ॥ २१ ॥

सप्रबुद्धेषु विज्ञानमभिसंधिविशेषत. ।
सतत्त्वव्यञ्जनं तेषां प्रदीपद्रव्ययोगवत् ॥ २२ ॥

अव्यूहादङ्कुरं सौक्ष्म्यात्सैकदीपप्रकाशवत् ।
एतेनाक्षमनोबुद्धयाद्यसंकरविनिर्णय ॥ २३ ॥

अक्षप्रदोषाध्यारोपविद्यासुखप्रमाणत ।
इच्छा द्वेषवतो यस्माद्धर्माधर्मविकल्पतय ॥ २४ ॥

शुद्धाभिसंधिर्य. कश्चित् कायवाङ्मनसो विधि ।
सर्वो ऽदृष्टविशेषाय यस्य यत्र यदा यथा ॥ २५ ॥

द्रव्यादीन्यक्षतार्थस्य प्रसादोभयसाधनम् ।
तत्सामान्यफलान्यैक्यादृते त्वक्षादिकल्पना ॥ २६ ॥

यथा पदार्थविज्ञानं विद्यादृष्टिविशेषत ।
तत्स्थैर्यमेव वैराग्यं ग्रन्थार्थप्रतिपत्तिवत् ॥ २७ ॥

एवमात्मादिसंयोगेनाभिसंधौ विपश्चित ।
नवं न चीयते बीजं पुराणं चापचीयते ॥ २८ ॥

प्राणायामादिसामर्थ्यादैश्वर्याच्चोपभोगत ।
प्राणोत्थितौ मनो ऽतन्त्रं न पुन संप्रयुज्यते ॥ २९ ॥

इहेदमिति संबन्ध समवायो ऽस्ति भाववत् ।
सज्ञालक्षणतत्त्वार्थो नानैव तु जगद्विधे ॥ ३० ॥

नातिप्रसङ्गो घटवत्संशयानुपपत्तित ।
तमभेदेन संस्थानादेकतश्चेतराविधि. ॥ ३१ ॥

संशयप्रश्नसामान्यविशेषप्रविभागत ।
स्वपरप्रत्यवस्थानवैशेषिकपथान्वय ॥ ३२ ॥

॥ इति वैशेषिकद्वात्रिंशिका चतुर्दशी ॥ १४ ॥

[१५]

नाहङ्कृतस्य निर्वाणं न सेत्स्यत्यनहङ्कृत ।
न वा विद्या विवेकाय न विद्या भवगामिनी ॥ १ ॥

अन्योन्यविषमान् पश्यन् पुद्गलस्कन्धशून्यता ।
न जानाति धर्मकार्था बुद्धानां धर्मदेशनाः ॥ २ ॥

सख्याविभेदावन्यत्वमवाच्यो ऽन्योन्यसंकर· ।
स्कन्धपुद्गलयोर्यस्मात् स्कन्धमात्राणत· पुमान् ॥ ३ ॥

सेनावनवदेकान्तबुद्धे प्रज्ञप्तिसौष्ठवात ।
कीलवत् क्रियते मिथ्या मानकीला प्रवृत्तये ॥ ४ ॥

ममत्वाभिगमात्सत्त्वस्तच्च्युतो भ्रष्टराजवत ।
भारहाराद्वियोगास्तु व्याससग्रहणाङ्गवत् ॥ ५ ॥

अवक्तव्यमसद्भावात्प्रश्नार्थस्य खपुष्पवत् ।
सतान भावनार्थं वा सरित्स्रोतप्रदीपवत् ॥ ६ ॥

महाभूतोच्छ्रयो रूप विज्ञान विषयो नय ।
देवनाट्यपृथग्भावो नृजात्यादिविकल्पवत् ॥ ७ ॥

विपर्यासात्मक मोहस्तणातृष्णा स्मृतेर्मन· ।
सकल्पश्चेतनाकर्म चेतयित्वोपचारत ॥ ८ ॥

चक्षूरूपादिसस्कारसमुत्थ सर्वजातिषु ।
विज्ञानमिव ज्ञातीनां नानात्वमिति जातित ॥ ९ ॥

चित्तवद्रूपकार्यस्य वैलक्षण्य क्षणे क्षणे ।
तद्वद्यजात्यन्तर तुल्य न बाध्यत्युपपत्तित ॥ १० ॥

सत्त्वोपचारौ व्युच्छिन्नौ स्कन्धानां पञ्चकल्पवत् ।
शून्यता वा प्रतिष्ठत्वादेतदेव प्रपञ्चितम् ॥ ११ ॥

स्कन्धप्रकार पश्यन्तो जगत्पुष्पोपकारवत् ।
किमस्तीत्युपगच्छेयु· किमेव तु ममेति वा ॥ १२ ॥

बाह्यमायतन नात्मा यथा नेत्रावयस्तथा ।
तद्विकल्पगतिश्चित्तमन कस्यात्र कि यथा ॥ १३ ॥

हेतुप्रत्ययवैचित्र्यात्तामेवमिति भक्तय ।
कथं हि सम्प्रधार्येत भावो भावविशेषत ॥ १४ ॥

समोहात्स्मरणात्तत्त्वकलाभावाच्च कर्मणः ।
क्षणिकत्वादिशुद्धेश्च निर्वाणाच्च प्रदीपवत् ॥ १५ ॥

निर्वाणं सर्वधर्माणामविकल्प क्षणे क्षणे ।
हेतुप्रत्ययभेदात्तु तवन्त इव लक्ष्यते ॥ १६ ॥

ससारे सति निर्वाण क्षणिकस्य गतिः कुत ।
जन्मवसेन चित्तस्य निर्वाणमपि संस्कृतम् ॥ १७ ॥

यत्संस्कृतमनित्य तद्बुद्ध्यादन्योन्यसस्कृतम् ।
निर्वाणमनसामस्माद्युक्तिर्विप्रतिषेधनात् ॥ १८ ॥

धर्मवद्विषये ऽन्यो ऽपि यदा विज्ञानसभव ।
सत्कारेभ्यस्तदा जन्म कि तस्य कुरुते क्षमा ॥ १९ ॥

न पूर्वा न परा कोटी विद्यते वाक्फल मते ।
पूर्वविप्रतिषेधस्तु हेतुप्रत्ययसभवात् ॥ २० ॥

अहेतुप्रत्ययनय पूर्वापरसमाभवम् ।
विज्ञान तत्समुत्थ क· सव्यवस्येद्विचक्षण ॥ २१ ॥

दर्पणस्थमिव प्रज्ञामुखबिम्बमतन्मयम् ।
तत्समुत्थ च मन्यन्ते तद्वत्प्रत्ययजन्मन ॥ २२ ॥

न सामग्रीस्वभावो ऽयमतो नाज्ञानभेदत ।
स्वप्नोपलब्धस्मरण निवृत्तिश्च न नेत्यपि ॥ २३ ॥

न चानिष्टप्रयोगो न कुशलप्रतिपत्तिवत् ।
मन्यमानो हि दोष वा गुण वा परिकल्पयेत् ॥ २४ ॥

पटहध्वनिवल्लोक कल्पनामनुवर्तते ।
यत स्वभावो भावो वा तस्य वक्तु न युज्यते ॥ २५ ॥

न चोपदेशवैफल्य रूप विज्ञानजन्मवत् ।
दु खमुत्पद्यते तस्य स्वार्थहानमयुक्तिवत् ॥ २६ ॥

न चास्यागन्तुसक्लेश शुद्धिर्वा भवतयस्त्विमा ।
स्मृतिसगसम. किंतु तेजस्यरणिवृत्तिवत् ॥ २७ ॥

चित्तचारवशात्सग स्मृतिवन्न विरुद्ध्यते ।
सस्कारायतनापेक्ष निरोधापत्त्यनन्तरम् ॥ २८ ॥

अङ्कुरव्यक्तिनिष्पत्तिश्चेत सत्त्वस्य तत्कथम् ।
अविद्यातृष्णयोर्यद्वन्न नामत्व न चैकता ॥ २९ ॥

समविज्ञानयोस्तद्वद्वेद्येकान्तमतः शिवम् ।
स्रोतःप्राप्त्याविरस्यास्तु विकल्पो ऽरणिवह्निवत् ॥ ३० ॥
एकचित्ते ऽपि वा कृत्स्नदु.खज्ञानोपपत्तित ।
ग्राममोहक्षमोदर्कं शासनप्रणयो मुने ॥ ३१ ॥
॥ इति बौद्धसताना नाम पञ्चदशी द्वात्रिंशिका ॥ १५ ॥

[१६]

नित्यानन्तरमव्यक्तिसुखदु खाभिजातय ।
स्वभाव सर्वसत्त्वाना पय. क्षीराङ्कुरादिवत् ॥ १ ॥
धर्माधर्मात्मकत्वे तु शरीरेन्द्रियसविदाम् ।
कथ पुरुषकार स्यादिदमेवेति नेति वा ॥ २ ॥
शरीरेन्द्रियनिष्पत्तौ यो नाम स्वयमप्रभु ।
तस्य क कर्तृवादो ऽस्तु तदायत्तासु वृत्तिषु ॥ ३ ॥
धर्माधर्मौ तदान्योन्यनिरोधातिशयक्रियौ ।
देशाद्यपेक्षौ च तयो कथ क कर्तृसभव ॥ ४ ॥
यत्प्रवृत्त्योपमर्देन वृत्त सदसदात्मकम् ।
तद्वेतरनिमित्त वेत्युभय पक्षघातकम् ॥ ५ ॥
न दृष्टान्ताकृताशक्ते स्वातन्त्र्य प्रतिषिध्यते ।
अनिमित्त निमित्तानि निमित्तानीत्यवारितम् ॥ ६ ॥
विश्वप्राय पृथिव्यादि परिणामो ऽप्रयत्नत. ।
विषयस्तत्प्रबोधस्ते तुल्ये यस्येति मन्यते ॥ ७ ॥
नोक्ताभ्यां सह नारम्भात् सममध्यक्षसपदि ।
विनाशानुपपत्तेश्च भोज्यभक्ष्यविकल्पत· ॥ ८ ॥
पृथिव्या नावरुध्येत यथा वा राजतक्रिया ।
गुणानां पुरुषे तद्वदह कर्तेत्यव कृते ॥ ९ ॥
सुदूरमपि ते गत्वा हेतुवादो निवर्त्स्यति ।
न हि स्वभावानध्यक्षो लोकधर्मो ऽस्ति कश्चन ॥ १० ॥

प्रवर्तितव्यमेवेति प्रवर्तन्ते यदा गुणाः ।
अथ किं संप्रमुग्धोसि ज्ञानवैराग्यसिद्धिषु ॥ ११ ॥

धर्मादिष्टाङ्गता बुद्धेर्न विरोधकृते च यैः ।
वक्तुराद्यनिमित्तत्वाद्वितथप्रत्ययादपि ॥ १२ ॥

असतो हेतुतो वेति प्रतिसधौ च विग्रहः ।
असस्तु हेतुर्धर्ममात्र कर्तेति च विशिष्यते ॥ १३ ॥

भङ्गरश्रवणाद्यर्थसंविन्मात्रे निरात्मके ।
रागादिशान्तौ यत्नस्ते कथ कस्य किमित्ययम् ॥ १४ ॥

कर्मजः प्रत्ययो नाम कर्म च प्रत्ययात्मकम् ।
तत्फल निरयाद्यश्च न च सर्वत्र विस्मृतः ॥ १५ ॥

ज्ञानमव्यभिचार चेज्जिनाना मा श्रम कृथाः ।
अथ तत्राप्यनेकान्तो जिता स्म किं तु को भवान् ॥ १६ ॥

एकेन्द्रियाणामव्यक्तेरजात्यन्तरसंगतौ ।
व्यक्ताना च तदादौ का रागादिप्रविभक्तयः ॥ १७ ॥

न ससरत्यतः कश्चित् स्वपरोभयहेतुकम् ।
अभिजातिविशेषात्तु मिथ्यावादमुखो जनः ॥ १८ ॥

चैतन्यमपि न सत्त्वो मोहादिज्ञानलक्षणः ।
सदादि तद्वत्संकल्पो मिथ्याराशिः प्रवर्तते ॥ १९ ॥

तुल्यप्रसगो नानात्वे तुल्येनैकेन बाध्यते ।
अकस्मात्कारणावेशौ हेतुधर्मविशेषतः ॥ २० ॥

स्पर्शनादिमनो ऽन्तानि भूतसामान्यजातिमान् ।
मनोहृन्नियतः द्रव्य परिणाम्यनुमूर्ति च ॥ २१ ॥

स्पर्शैकविषयत्वाविस्तत्त्वान्ता कर्मजातयः ।
अरूपावनभिव्यक्तभेदा कृष्णाभिजातयः ॥ २२ ॥

यथा दुःखादि निरयस्तिर्यक्षु पुरुषोत्तमाः ।
रक्तायामजनाया तु सुखजा न गुणोत्तरा ॥ २३ ॥

हिंसाविद्याभिचारार्थं पूर्वान्ते मध्यमः शमः ।
सम्यग्दर्शनभावान्ता प्रतिबुद्धस्त्रयोजितः ॥ २४ ॥

न चोपदेशो बुद्धेः स्याद्विपक्वजयोगवत् ।
तत्त्वं च प्रतिबुध्यन्ते तेभ्य. प्रत्यभिजातय. ॥ २५ ॥

समानाभिजनेष्वेव गुरुगौरवमानिन. ।
स्वभावमधिगच्छन्ति न ह्यग्नि' सममिध्यति ॥ २६ ॥

प्रवृत्त्यन्तरिकाव्याजविभङ्गस्वप्नसभवात् ।
न जात्यः संस्मृतेरुक्त सकरो ऽन्तरिकान्तजा ॥ २७ ॥

सुराविक्रम एकेषा मानसा ह्युत्क्रमक्रमात् ।
सुखदु खविकल्पाच्च खण्डिर्या नो ऽभिजातय ॥ २८ ॥

व्योमावकाशो नान्येषां कालो द्रव्य क्रिया विधि ।
सुखदु खरजो धातुर्जीवाजीवनभासि च ॥ २९ ॥

अनुमान मनोवृत्तिरन्वयनिश्चयात्मिका ।
त्रैकाल्याङ्गाविवृत्तान्ता हेतुरव्यभिचारत: ॥ ३० ॥

सज्ञासामान्यपर्यायशब्दद्रव्यगुणक्रिया ।
एतेनोक्ता पृथक्त्वेति व्यवहारविनिश्चय ॥ ३१ ॥

न नाम तत्त्वमेवैतन्मिथ्यात्वापरबुद्धय ।
न चार्थप्रतिषेधेन न सिद्धार्थश्च कथ्यते ॥ ३२ ॥

॥ इति नियतद्वात्रिंशिका षोडशी ॥ १६ ॥

[१७]

न दु खेन विरुध्येते धर्माधर्मौ सुखेन वा ।
प्रत्ययाव्यभिचारित्वात्स्वपरोभयवृत्तिषु ॥ १ ॥

देशकालनिमित्तानि निमित्तान्यनियोगत ।
नियोगतो वा तत्सिद्धौ न वाध्यात्मविशेषत ॥ २ ॥

सुव्रतानि यम वृत्त यथाध्यात्मविनिश्चयम् ।
दीक्षाचारस्तु शैक्षाणां वर्त्मस्थैर्यानुवृत्तये ॥ ३ ॥

अपुण्यप्रतिषेधो वा व्रत पुण्यागमो ऽपि वा ।
युगपत्क्रमशो वेति विपक्षोऽभय भयम् ॥ ४ ॥

कृताभ्युपगमः शुद्ध' परिणामो न नेष्यते ।
तदानन्तर्यवृत्तिस्तु मिथ्यादृष्टिनिवार्यते ॥ ५ ॥

न मिथ्यादर्शनात्पाप न सम्यग्दर्शनाच्छुभम् ।
न च नेति कषायाणा तद्वृत्त्यव्यतिरेकत ॥ ६ ॥

क्षयवृद्धि. कषायाणा मिथ्यादृष्टिरसक्रमात् ।
वैषम्यलक्षणो बन्धस्तदाद्यस्तु विकल्पत ॥ ७ ॥

मिथ्यादृष्टेरभिप्राया पञ्च चैकक्षणाश्रवे ।
कायिकादिक्रियाचार पापमेवेत्यसशयम् ॥ ८ ॥

नान्योन्यमनुवर्तेत कृताभ्युपगमेतरौ ।
तुल्यदोषगुणस्थानौ न कषायक्रमो ऽप्यत ॥ ९ ॥

कषायचिह्न हिसादि प्रतिषेधस्तदाश्रय ।
अपायोद्वेजनो बालो भीरूणामुपदिश्यते ॥ १० ॥

हिसादिवत्कषायेभ्यो न जन्ममरणापद ।
निमित्तान्तरहेतुत्वाद्गुणतस्तूपचर्यते ॥ ११ ॥

कल्पाकल्पमतो द्रव्यमचिन्त्य सर्पिरादिवत् ।
दोषप्रचयवैषम्यादातुरस्तु परीक्ष्यते ॥ १२ ॥

एकमूर्ति परीणाम' शुद्धिराचारलक्षणम् ।
गुणप्रत्येकवृत्ताना पुरुषाशयशक्तित ॥ १३ ॥

क्रोधजिह्मपरिष्वङ्गमानवेदाम्बुमक्षया ।
युगपद्वा तमो विद्याद्यावद्यत्रानुषिध्यते ॥ १४ ॥

क्षयो नाप्रशमस्यास्ति सयमस्तदुपक्रम ।
दोषैरेव तु दोषाणा निवृत्तिर्मारुतादिवत् ॥ १५ ॥

दोषेभ्य प्रव्रजन्त्यार्या गृहादिभ्य पृथग्जना ।
परानुग्रहनिम्नास्तु सन्तस्तदनुवृत्तय ॥ १६ ॥

तुल्यातुल्यफल कर्म निमित्ताश्रवयोगत ।
यत स हेतुरन्वेष्यो दृष्टार्थो हि न तप्यते ॥ १७ ॥

मनसो ऽपैति विषयान् मनसैवातिवर्तते ।
किमेव बहुरल्प वा शरीरे बहिरेव वा ॥ १८ ॥

न ममत्वादहंकारस्तस्मात्तु ममता मता ।
संकल्पाद्व्यभिचारित्वात्तस्मिन्नेवाशिवास्पदम् ।। १९ ।।
नाहमस्मीत्यभावो वा भावो वाभ्युपगम्यते ।
प्रपञ्चोपरमं शान्तिरव्युच्छित्तेरशून्यता ।। २० ।।
द्वेषोद्वेगफलं दुःखं सगस्वादुफलं सुखम् ।
माध्यस्थं तत्प्रतीकारं किं नु दुःखेन यत्सुखम् ।। २१ ।।
न दुःखकारणं कर्म तदभावाय चोद्यमः ।
दृश्यते व्यभिचारश्चाप्यहो मोहविभूतयः ।। २२ ।।
पुण्यं सुखात्मकं जन्म तद्विशेषो विशिष्यते ।
कृतार्थेनापि चोपेयमवश्यं नार्तिहेतवः ।। २३ ।।
प्रीत्यर्था विषया जातिः सात्मकं कल्पशोभना ।
तेषामर्थवशात्साम्यमिति धर्मो ऽप्यधर्मवत् ।। २४ ।।
पुण्यमेव निबध्नन्ति श्वादयो ऽप्यविशेषतः ।
आहारादिषु तद्वृत्तेरभिन्नस्तु विशेष्यते ।। २५ ।।
प्रतिमाभिग्रहास्तीव्राः परिज्ञानविरोधिनः ।
प्रपञ्चाचारवादस्तु मिथ्यामानादिवृत्तयः ।। २६ ।।
यथागदपरिज्ञानं नालमामयशान्तये ।
अचारित्रं तथा ज्ञानं न बुद्ध्यध्यवसायतः ।। २७ ।।
अरण्युष्माग्निविज्ञानं वैराग्यमुपजायते ।
तदभ्यासफलो योगो न पापाय न संवरः ।। २८ ।।
कर्माश्रवविपाकार्थं वर्ण्यन्ते जीवजातयः ।
तुल्यं ह्यधिगतार्थस्य जीवाजीवप्रयोजनम् ।। २९ ।।
निदानाभ्याससाफल्यं जन्मान्तरगतस्य चेत् ।
ज्ञानैश्वर्यसुखाभ्यासे निदानेभ्यस्तपः श्रमः ।। ३० ।।
न धर्मार्थौ विशिष्येते कर्त्रपायोपभोगतः ।
धर्मस्तु ज्ञानहेतुत्वाद्विशिष्टेषु विशिष्यते ।। ३१ ।।
विषयेन्द्रियबुद्धीनां मनश्चोपक्रमः क्रमः ।
तमोमूलाभिघाताद्धि निर्विकल्पशिवं शिवम् ।। ३२ ।।

।। इति सप्तदशी द्वात्रिंशिका ।। १७ ।।

[१८]

देशकालान्वयाचारवय प्रकृतिमात्मनाम् ।
सत्त्वसवेगविज्ञानविशेषाश्चानुशासनम् ॥ १ ॥

बाह्याध्यात्मशुचिः सौम्यस्तेजस्वी करुणात्मक ।
स्वपरान्वर्थविद्वाग्मी जिताध्यात्मश्च शासिता ॥ २ ॥

तुल्यप्रकोपोपशमा रागाद्या मारुताविव ।
विषयेन्द्रियसामान्यात् सर्वार्थमिति शासनम् ॥ ३ ॥

हीनाना मोहभूयस्त्वाद्वाहुल्याच्च विरोधिनाम् ।
विशिष्टानुप्रवृत्तेश्च कल्याणाभिजनो मत ॥ ४ ॥

उत्पन्नोत्पाद्यसदेहा ग्रन्थार्थोभयशक्तय ।
भावनाप्रतिपत्तिभ्यामनेका शैक्षभक्तय ॥ ५ ॥

कर्तृप्रयोजनापेक्षस्तथाचारस्त्वनेकधा ।
चिकित्सितवदेकार्थप्रतिलोमानुलोमत ॥ ६ ॥

शरीरमनसोस्तुल्या प्रवृत्तिर्गुणदोषयो ।
तस्मात्तदुभयोपायान्निमित्तज्ञो विशिष्यते ॥ ७ ॥

भेषजोपनयश्चित्रो यथामयविशेषत ।
छन्नप्रकाशोपहित सुविधिज्ञानयन्त्रयोः ॥ ८ ॥

वपुर्यन्त्रजिता दोषा पुनरभ्यासहेतव ।
प्रसख्याननिवृत्तास्तु निरन्वयसमाधय ॥ ९ ॥

यथा निर्दिश्य सयोगाद्धाताद्यारोगभक्तिषु ।
तथा जन्मसु रागाद्या भावनावरमात्रयो ॥ १० ॥

यात्रामात्राशनो ऽभीक्ष्ण परिशुद्धनिजाशय ।
विविक्तनियताचार स्मृतिदोषैर्न बाध्यते ॥ ११ ॥

आदेशस्मरणाक्षेपप्रायश्चित्तानुपक्रमा ।
यथारस प्रयोक्तव्या सिद्धयसिद्धिगतागतै. ॥ १२ ॥

परप्रशसात्मक्षेपो विपरीतमुपेक्षित ।
उत्कर्षापकर्षौ चैता विनयो ऽन्नयजातय (?) ॥ १३ ॥

स्वास्थ्यात्पदत्रयावृत्त्ययोनय. स्थानवरमत. ।
शक्तदुर्बलगीतार्थगुरूणामर्थसिद्धये ॥ १४ ॥

आसेवनपरीहारपरिसख्यानशान्तय: ।
परीषहा वपुर्बुद्धिनिमित्तासमकल्पका ॥ १५ ॥

असूयाक्षेपकौत्कुच्यपरिहासमिथ कथा ।
स्वैरस्वापासनाहारचर्या पश्यन्निवारयेत् ॥ १६ ॥

विनीतैर्भावविज्ञाननानारसकथासुखै ।
विश्रसनमनिर्दिष्टमनर्थं साध्यसाधयो ॥ १७ ॥

उत्क्षेपासगविक्षेपा शब्दादित्यागभोगयो ।
तयोरनियम श्रेयान् पुरुषाशयशक्तित ॥ १८ ॥

प्रागेव साधनन्यास. कष्ट कृतमतेरपि ।
कृच्छ्रोपार्जनभिन्न हि कार्पण्य भजते जन. ॥ १९ ॥

पिपासा विषयोत्सेधो मृदूत्तानरयावरम् ।
न समिथ्यादिगम्भीर चपलायति यावसात् ॥ २० ॥

अज्ञातकरण जन्म वपु सवित्प्रकारयो ।
त्वत्प्रसादार्जनोपायो विषयेन्द्रियसवर ॥ २१ ॥

यद्यज्ञानक्रिये स्याता स्याव ज्ञानसमयो शिव ।
न हि मानादिवृत्तित्वात्पृथक्सवित्क्रमकथा ॥ २२ ॥

ममेदमहमस्येति समान मानलोभयो ।
चतुष्ट युगपद्वेति यथा जन्मविशेषत ॥ २३ ॥

ममेदमिति रक्तस्य न नेत्युपरतस्य च ।
भाविकौ ग्रहणत्यागौ बहुसारात्पफल्गुषु ॥ २४ ॥

अभिविक्तस्य सन्यासक्रमात्पाश्चात्यदर्शनम् ।
शून्यैकविकृताभ्यासो रागिणा तु यथाश्रयम् ॥ २५ ॥

अनाघातास्पद द्विष्टमनुकूलै प्रसादयेत् ।
निमित्तफलदारुण्यविवेकेभ्यश्च रक्षयेत् ॥ २६ ॥

सुखदु.खरसंभेद्य व्यक्तोपनतकारणै ।
प्रसादयेदुपाख्यानै: स्वैरासनमुखागतै ॥ २७ ॥

अप्रशान्तमतौ शास्त्रसद्भावप्रतिपादनम् ।
दोषायाभिनवोदीर्णे शमनीयमिव ज्वरे ।। २८ ।।

यदनासेवितं यस्य सेवितं वा स साधयेत् ।
तच्छेदानुपरोधेन प्रतिरूपार्पितं तपः ।। २९ ।।

यदुत्सृष्टमयत्नेन पुनरेष्यं प्रयत्नतः ।
तत्साधनं वा तादृक्षं न हि सोपधयो बुधाः ।। ३० ।।

नातिकृच्छ्रतपःसक्ता मनश्छागवदुत्सृजेत् ।
कुशीलान् वा विदग्धाश्च तीर्थं तच्छेषपालनम् ।। ३१ ।।

यावदुद्विजते दुःखान्निर्वाणं चाभिमन्यते ।
तावन्मोहसुखारूढाः स्वयं यास्यन्त्यतः परम् ।। ३२ ।।

।। इत्यष्टादशी द्वात्रिंशिका ।। १८ ।।

[१९]

ज्ञानदर्शनचारित्र्याण्युपायाः शिवहेतवः ।
अन्योन्यप्रतिपक्षत्वाच्छुद्धावगमशक्तयः ।। १ ।।

ज्ञानं देहादिविषयं व्यक्तिमात्रमविग्रहं ।
मनसः संशयापायस्मृतिदर्शनशक्तयः ।। २ ।।

सर्वार्थानन्तरचरं नियतं चक्षुरादिवत् ।
त्रिकालविषयं चैतो वर्तमानार्थमिन्द्रियम् ।। ३ ।।

यदेव चक्षुषो रूपं तदेवान्याश्रयान्तरम् ।
तस्मादविषयो रूपाद्यभिधानानपाश्रये ।। ४ ।।

अस्त्याद्यासंग्रहव्यासनिमित्तास्तदुपक्रमाः ।
तदात्वोपनिधानाभ्यां रूपाद्यप्युपचर्यते ।। ५ ।।

नानेकमेकोपचारमेकं नानेति वा न वा ।
यथा बहिस्तथाध्यात्ममन्योन्यप्रभवं ह्यदः ।। ६ ।।

निष्पत्तिरुदयाच्छक्तिस्तद्विघातिसमक्षयात् ।
अनावरणहेतोर्वा शक्तिरभ्युदयात्मिका ।। ७ ।।

चक्षुर्दर्शनविज्ञान परमाण्वौक्ष्म्यमोक्षवत् ।
तदावरणमित्येक न वा कार्यविशेषत ॥ ८ ॥

अर्थव्यञ्जनयोरेवमर्थस्तु स्मृतिचक्षुषो ।
सर्वोपयोगद्वैविध्यमनेनोक्तमनक्षरम् ॥ ९ ॥

प्रकाशमनसोऽश्चक्षुस्तुल्यमाप्तगतार्थवत् ।
विकृष्टेतरयोर्व्यक्तिर्गम्यते चार्थशक्तित' ॥ १० ॥

परस्परस्पृष्टगतिर्भावनापचया ध्वनि ।
बद्धस्पृष्टगमद्भ्याविस्नेहरौक्ष्यातिशायनात् ॥ ११ ॥

वैयर्थ्यातिप्रसङ्गाभ्या न मत्यभ्यधिक श्रुतम् ।
सर्वेभ्य केवल चक्षुस्तम क्रमविवेकवत् ॥ १२ ॥

नश्यन्ति विषयाख्याते योक्तव्या दोषता न चेत ।
त्रितयानियतादेकसामान्याद्वा बहुष्वपि ॥ १३ ॥

दोषपङ्क्तिर्मतिज्ञानान्न किंचिदपि केवलात् ।
तम प्रवया नि शेषविशुद्धि फलमेव तत्(?) ॥ १४ ॥

समग्रविषय ज्ञानमवश्य यस्य कस्यचित् ।
तस्य वृत्त्यन्तरापत्तेर्नान्यदावरण क्षयात् ॥ १५ ॥

वृक्षाद्यालोकवत्कृत्स्न स्तोकाख्यानमनेकधा ।
अत्यन्तानुपलब्धिर्वा विशिष्टे ज्ञानदर्शने ॥ १६ ॥

प्रार्थनाप्रतिघाताभ्यां वेद्यन्ते ह्रीन्द्रियादय ।
मन पर्यायविज्ञान युक्त तेषु न वान्यथा ॥ १७ ॥

निमित्तमन्तरायस्त चतुष्कमपर फलम् ।
मनुष्यतिर्यग्भवयो कर्मायुष्कपुर.सरम् ॥ १८ ॥

निश्चित मोहवेद्ये वा प्रसगानुपपत्तित. ।
एक नैकानुभाव वा बीजाद्यर्थप्रकारवत् ॥ १९ ॥

परिणामफल कर्म परिणामस्तदात्मक ।
तयोरन्योन्यसादृश्य युक्त नानेकधर्मत: ॥ २० ॥

आयु कालफल सौम्य. परिणामाश्च विद्यते ।
गत्याद्यर्थपृथग्नाम मूलोत्तरनिबन्धवत् ॥ २१ ॥

स्थित्यन्तमन्यवैकल्याद्यथार्थप्रतिबोधकम् ।
तदौदारिकदेहाभ्यामन्यस्यातिप्रसंगत ॥ २२ ॥

निर्ग्रन्थसयतारागान्यनुबन्धस्थितिक्रमात् ।
द्विविधा एव सामर्थ्यादनन्ता वापि सिद्धवत् ॥ २३ ॥

प्रयोगविस्रसाकर्मतदभावस्थितिस्तथा ।
लोकानुभाववृत्तान्त. कि धर्माधर्मयो· फलम् ॥ २४ ॥

आकाशमवगाहाय तदनन्या दिगन्यथा ।
तावप्येवमनुच्छेदात्ताभ्यां वान्यमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

प्रकाशवदनिष्ट स्यात्साध्ये नार्थस्तु न श्रम ।
जीवपुद्गलयोरेव परिशुद्ध परिग्रह ॥ २६ ॥

इन्द्रियाण्यात्मलिङ्गानि त्वगादिनियम पुन ।
निकामविषया व्याला जिनाश्चैवमतीन्द्रिया ॥ २७ ॥

बुद्धयापोहतम सत्त्व जातु गव्ये न युज्यते ।
तीव्रमोहानुबन्धस्तु स्यात्कश्चित्कस्यचित्क्वचित् ॥ २८ ॥

सत्त्वोच्छेदभय तुल्यमनक्ते ऽप्यपवर्गत ।
न च जन्ममहादोषमानन्त्यात्तु न बध्यते ॥ २९ ॥

नेन्धनानन्त्यतो वह्निश्चीयते नावचीयते ।
तन्मात्र वा तथान्योन्यगतय स्कन्धपुद्गला ॥ ३० ॥

प्रतीत्य प्रतिसख्याय द्रव्यव्यञ्जनपर्ययात् ।
समग्रविकलादेशनिषेधाभ्या च साधयेत् ॥ ३१ ॥

॥ इति निश्चयद्वात्रिंशिकैकोनविंशतितमी ॥ १९ ॥

[२०]

उत्पादविगमध्रौव्यद्रव्यपर्यायसग्रहम् ।
कृत्स्न श्रीवर्धमानस्य वर्धमानस्य शासनम् ॥ १ ॥

अपायापोहतो ऽन्योन्य ह्यन्यतो वा तदेव वा ।
ग्रन्थार्थ स्वपरान्वर्थो विध्युपायविकल्पत ॥ २ ॥

वाक्चिकित्सितमानाध्वमणिरागादिभक्तिवत् ।
मानात्मैक्योभयानुक्तिर्विषमं सममर्थत ॥ ३ ॥

प्रमाणान्यनुवर्तन्ते विषये सर्ववादिनाम् ।
सञ्ज्ञाभिप्रायभेदात्तु विवदन्ति तपस्विनः ॥ ४ ॥

न यथार्थपरिज्ञानाद्दोषशान्तिर्न वान्यथा ।
प्रकोपसमसामान्याव्यभिचाराच्च तद्वताम् ॥ ५ ॥

येन दोषा निरुध्यन्ते ज्ञानेनाचरितेन वा ।
स सोऽभ्युपायस्तच्छान्तावनासक्तमवेद्यवत् ॥ ६ ॥

यथाप्रकारा यावन्त ससारावेशहेतव ।
तावन्तस्तद्विपर्यासा निर्वाणावाप्तिहेतव ॥ ७ ॥

सामान्य सर्वसत्त्वानामवश्य जन्मकारणम् ।
शरीरेन्द्रियभोगानामविशिष्ट विशिष्यते ॥ ८ ॥

विकल्पप्रभव जन्म सामान्य नातिवर्तते ।
हेतावपचिते शेष कि परिज्ञाय वा न वा ॥ ९ ॥

गुरुलाघवसदिग्धविपरीता प्रतिक्रिया ।
लब्धसदिग्धविज्ञान त्वास्यद्विष्टस्य सिध्यति ॥ १० ॥

द्रव्यसत्त्वादिनानात्व नानेति सममात्मन ।
विषयेन्द्रियचेतस्यमनेनाहमनीत वा ॥ ११ ॥

बौद्धमध्रुवमद्रव्यसांख्य काणादमन्यथा ।
लोक. पुरुष इत्येतदवक्तव्य शरीरवत् ॥ १२ ॥

निमित्तेश्वरकर्तार प्रकाशनृपशिल्पिवत् ।
यथेष्टसाधनोत्कर्षविशेषापायवृत्तय ॥ १३ ॥

स्वभावो ऽर्थो ऽन्तराभावा नियमा व्यभिचारत ।
दृष्टतो ऽन्यवनेनोक्ता देशकालसमाधय. ॥ १४ ॥

लक्ष्यलक्षणयोरेव देशधर्मविकल्पत ।
सदादिप्रतिभेदाच्च निह्नवप्रतियोजना. ॥ १५ ॥

चैतन्यबुद्धयोर्विच्छेद परिणामेष्वसश्रयात् ।
न विकल्पान्तर भोक्तुरनेनोक्त सुखादिवत् ॥ १६ ॥

शरीरविभुता तुल्यमानन्त्यगुणदोषत ।
ससारप्राप्त्यभिव्यक्तिर्विकल्पा कारणात्मन· ॥ १७ ॥

गुणप्रत्ययसस्कारवृत्तय. कर्मवृत्तय ।
अनाद्यनन्तरावश्ययथाचेतरयोगत ॥ १८ ॥

भूतप्रत्येकसयोगसामान्यार्थान्तरात्मकम् ।
पञ्चधा बहुधा वापि कार्यदिकादिवेन्द्रियम् ॥ १९ ॥

जातिप्रत्ययसामान्यचरस्थिरचरन्मन ।
उभय विभवा देहलोकयोरनुगामि च ॥ २० ॥

रूपादिमात्र द्रव्य च पिण्ड एक विकल्पवान् ।
समस्तव्यस्तवृत्तिभ्यामर्थपरिणतेरपि ॥ २१ ॥

सदसत्सदसन्नेति कार्यकारणसभव ।
अनित्यानित्यशून्यत्वे शेषमित्युपपादितम् ॥ २२ ॥

अवस्थित जगत्सत्त्वाद्धात्वसत्प्रक्रियात्मकम् ।
धर्माधर्मस्वभावेष्टिपुरुषार्थनिमित्तत ॥ २३ ॥

समग्रविकलादेशत्यागाभिप्रायतत्कथा ।
सामान्याव्यासत शैक्ष्यविपक्षाचार्यशक्तित ॥ २४ ॥

द्वीपवेलोदधिव्याससख्याभोगविभूतय ।
स्वर्गापायानुभागाश्च सनिमित्ता यथेष्टत ॥ २५ ॥

ज्ञानाचारविशेषाभ्यामाचाराद्ध्रियते जन. ।
स नात्युत्तानगम्भीर सुखदु खात्ययो हित ॥ २६ ॥

दृष्टान्तश्चविकल्पैर्लोक परिपक्वशुभाशुभै ।
सुखार्थसशयप्राप्तिप्रतिषेधमहाफलै ॥ २७ ॥

ज्ञानात्कृत्स्नेष्टधर्मात्मपरमेश्वरत शिवम् ।
कर्मोपयोगवैराग्य धामप्राप्तिश्च योगत ॥ २८ ॥

पृथक् सहाविनिर्भागैर्दयावैराग्यसविदाम् ।
ऐश्वर्यमोक्षोपशमसमावेशविकल्पत ॥ २९ ॥

आगमाभ्युदयज्ञानयोगाध्याहारधारणा ।
भावनाप्राणसरोधकृच्छ्रयत्नव्रतानि च ॥ ३० ॥

दोषव्यक्तिप्रसख्यानविषयातिशयात्ययः ।
परमैश्वर्यसयोगज्ञानैश्वर्यं विकल्पयेत् ।। ३१ ।।

प्रसिद्धप्रातिभास्येति कामतस्तीर्थभक्तय ।
ननु श्रीवर्धमानस्य वाचो युक्त परस्परम् ।। ३२ ।।

।। इति दृष्टिप्रबोधद्वात्रिंशिका विंशतितमी ।। २० ।।

[२१]

सदा योगसात्म्यात्समुद्भूतसाम्य प्रभोत्पादितप्राणिपुण्यप्रकाश. ।
त्रिलोकीशवन्द्यस्त्रिकालज्ञनेता स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। १ ।।

शिवो ऽथादिसख्यो ऽथ बुद्ध पुराण पुमानप्यलक्ष्यो ऽप्यनेको ऽप्यथैक. ।
प्रकृत्यात्मवृत्याप्युपाधिस्वभाव स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। २ ।।

जुगुप्साभयाज्ञाननिद्राविरत्यङ्गभूहास्यशुग्द्वेषमिथ्यात्वरागैः ।
न यो रत्यरत्यन्तरायैः सिषेवे स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। ३ ।।

न यो बाह्यसत्त्वेन मैत्री प्रपन्नस्तमोभिर्न नो वा रजोभि प्रणुन्न. ।
त्रिलोकीपरित्राणनिस्तन्द्रमुद्र. स एक. परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। ४ ।।

हृषीकेश विष्णो जगन्नाथ जिष्णो मुकुन्दाच्युत श्रीपते विश्वरूप ।
अनन्तेति सबोधितो यो निराशैः स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। ५ ।।

पुरानङ्गकालारिराकाशकेश कपाली महेशो महाव्रत्युमेश ।
मतो यो ऽष्टमूर्ति शिवो भूतनाथ स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। ६ ।।

विधिब्रह्मलोकेशशम्भु स्वयम्भूचतुर्वक्त्रमुख्याभिधाना निधानम् ।
ध्रुवो ऽथो य ऊचे जगत्सर्गहेतु स एक. परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। ७ ।।

न शूल न चाप न चक्रादि हस्ते न लास्य न हास्य न गीतादि यस्य ।
न नेत्रे न गात्रे न वक्त्रे विकार स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। ८ ।।

न पक्षी न सिंहो वृषो नापि नाय न रोषप्रसादादिजन्मा विडम्ब ।
न निन्द्यैश्चरित्रैर्जने यस्य कम्प स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ।। ९ ।।

न गौरी न गङ्गा न लक्ष्मीर्यदीय वपुर्वा शिरो वाप्युरो वा जगाहे ।
यमिच्छाविमुक्त शिवश्रीस्तु भेजे स एक. परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र. ।। १० ।।

जगत्संभवस्थेमविध्वंसरूपैरलीकेन्द्रजालैर्न यो जीवलोकम् ।
महामोहकूपे निचिक्षेप नाथ, स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ ११ ॥

समुत्पत्तिविध्वंसनित्यस्वरूपा यदुत्था त्रिपद्येव लोके विधित्वम् ।
हरत्वं हरित्वं प्रपेदे स्वभावैः स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ १२ ॥

त्रिकालत्रिलोकत्रिशक्तित्रिसन्ध्यत्रिवर्गत्रिदेवत्रिरत्नादिभावैः ।
यदुक्ता त्रिपद्येव विश्वानि वव्रे स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ १३ ॥

यदाज्ञा त्रिपद्येव मान्या ततोऽसौ तदस्त्येव नो वस्तु यन्नाधितष्ठौ ।
अतो ब्रूमहे विश्वमेतद्यदीय स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र' ॥ १४ ॥

न शब्दो न रूपं रसो नापि गन्धो न न स्पर्शलेशो न वर्णो न लिङ्गम् ।
न पूर्वापरत्वं न यस्यास्ति सज्ञा स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ १५ ॥

छिदा नो भिदा नो न क्लेदो न खेदो न शोषो न दाहो न तापादिरापत् ।
न सौख्यं न दुःखं न यस्यास्ति वाञ्छा स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ १६ ॥

न योगा न रोगा न चोद्वेगवेगा' स्थितिर्नो गतिर्नो न मृत्युर्न जन्म ।
न पुण्यं न पापं न यस्यास्ति बन्धः स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ १७ ॥

तपः संयमः सूनृतं ब्रह्म शौचं मृदुत्वार्जवाकिंचनत्वानि मुक्तिः ।
क्षमैवं यदुक्तो जयत्येव धर्मः स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ १८ ॥

अहो विष्टपाधारभूता धरित्री निरालम्बनाधारमुक्ता यदास्ते ।
अचिन्त्यैव यद्धर्मशक्तिः परा सा स एक' परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र' ॥ १९ ॥

न चाम्भोधिराप्लावयेद्भूतधात्रीं समाश्वासयत्येव काले ऽम्बुवाहः ।
यदुद्भूतसद्धर्मसाम्राज्यवश्यः स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ २० ॥

न तिर्यग्ज्वलत्येव यज्जालजिह्वो यदूर्ध्वं न वाति प्रचण्डो नभस्वान् ।
स जागर्ति यद्धर्मराजप्रतापः स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ २१ ॥

इमौ पुष्पदन्तौ जगत्यत्र विश्वोपकाराय विष्टव्योदयेते वहन्तौ ।
उरीकृत्य यत्तुर्यलोकोत्तमाज्ञा स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ २२ ॥

अवत्येव पातालजम्बालपाताद्विधत्ते ऽपि सर्वज्ञलक्ष्मीनिवासात् ।
यदाज्ञाविधित्साश्रितानङ्गभाजः स एक परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र' ॥ २३ ॥

सुपर्वद्रुचिन्तामणिकामधेनुप्रभावा नृणां नैव दूरे भवन्ति ।
चतुर्थे यदुत्थे शिवे भक्तिभाजां स एक' परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्र ॥ २४ ॥

कलिव्यालवह्निग्रहव्याधिचौरव्यथावारणव्याघ्रवैर्यादिविघ्नाः ।
यदाज्ञाजुषां युग्मिनां जातु न स्युः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २५ ॥

अबद्धस्तथैकः स्थिरो वा क्षयी वाप्यसङ्गो मतो यैर्जडैः सर्वथात्मा ।
न तेषां विमूढात्मना गोचरो यः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २६ ॥

न वा दुःखगर्भे न वा मोहगर्भे स्थिता ज्ञानगर्भे तु वैराग्यतत्त्वे ।
यदाज्ञानिलीना ययुर्जन्मपारं स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २७ ॥

विहायाश्रवं संवरं सश्रयैव यदाज्ञा पराभाजि यैर्निर्विशेषैः ।
स्वकस्तैरकार्येव मोक्षो भवो वा स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २८ ॥

शुभध्याननीरैरुरीकृत्य शौचं सदाचारदिव्यांशुकैर्भूषिताङ्गाः ।
बुधाः केचिदर्हन्ति यं देहगेहे स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २९ ॥

दयासूनृतास्तेयनिःसङ्गमुद्रातपोज्ञानशीलैर्गुरूपास्तिमुख्यैः ।
सुमैरष्टभिर्यो ऽर्च्यते धाम्नि धन्यैः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ३० ॥

महार्चिर्धनेशो महाज्ञामहेन्द्रो महाशान्तिभर्ता महासिद्धसेनः ।
महाज्ञानमत्स्यावनी मूर्तिरर्हन् स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ३१ ॥

महाब्रह्मयोनिर्महासत्त्वमूर्तिर्महाहंसराजो महादेवदेवः ।
महामोहजेता महावीरनेता स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ३२ ॥

इत्थं ये परमात्मरूपमनिशं श्रीवर्धमानं जिनं
वन्दन्ते परमार्हतास्त्रिभुवने शान्तं परं दैवतम् ।
तेषां सप्त भियः क्व सन्ति दलितं दुःखं चतुर्धापि तैर्
मुक्तैर्यत्सुगुणानुपेत्य वृणते ताश्चक्रिशक्रश्रियः ॥ ३३ ॥

॥ इति महावीरद्वात्रिंशिका एकविंशतितमी ॥ २१ ॥

॥ इति श्रीसिद्धसेनदिवाकरविरचिता एकविंशतिद्वात्रिंशिका समाप्ता ॥

– श्री –

सि द्ध से ण – वि र इ यं

सम्मइसुत्तं ।

[१]

सिद्ध सिद्धत्थाणं[1] ठाणमणोवमसुहं उवगयाण ।
कुसमयविसासणं सासण जिणाणं भवजिणाण ॥ १ ॥

समयपरमत्थवित्थरविहाडजणपज्जुवासणसयण्णो[2] ।
आगममलारहियओ जह होइ[3] तमत्थमुण्णेसु ॥ २ ॥

तित्थयरवयणसंगहविसेसपत्थारमूलवागरणी ।
दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य सेसा वियप्पा सिं ॥ ३ ॥

दव्वट्ठियणयपयडी सुद्धा संगहपरूवणाविसओ ।
पडिरूवे पुण वयणत्थणिच्छओ तस्स[4] ववहारो ॥ ४ ॥

मूलणिमेण पज्जवणयस्स उज्जुसुयवयणविच्छेदो[5] ।
तस्स उ सद्दाईआ साहपसाहा सुहुमभेया ॥ ५ ॥

णाम ठवणा दविए त्ति एस[6] दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो ।
भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा[7] एस परमत्थो ॥ ६ ॥

पज्जवणिस्सामण्ण[8] वयण दव्वट्ठियस्स अत्थि त्ति ।
अवसेसो वयणविही पज्जवभयणा सपडिवक्खो ॥ ७ ॥

पज्जवणयवोक्कत वत्थु दव्वट्ठियस्स वयणिज्ज ।
जाव दविओवओगो अपच्छिमवियप्पणिव्वयणो ॥ ८ ॥

दव्वट्ठिओ त्ति तम्हा णत्थि णओ णियमसुद्धजाईओ ।
ण य पज्जवट्ठिओ णाम कोइ भयणाय उ विसेसो ॥ ९ ॥

दव्वट्ठियवत्तव्व अवत्थु णियमेण पज्जवणयस्स[9] ।
तह पज्जववत्थु अवत्थुमेव दव्वट्ठियणयस्स ॥ १० ॥

उप्पज्जंति वियंति[10] य भावा णियमेण पज्जवणयस्स ।
दव्वट्ठियस्स सव्व सया अणुप्पण्णमविणट्ठ ॥ ११ ॥

---

1) B सिद्धट्ठाण 2) A सयन्नो, B सयण्हो 3) B होंति 4) B सेस for तस्स
5) B विल्खेवो 6) B तिएसु 7) B पज्जवट्ठिअपरूवणा 8) B पज्जवनीसामन्न
9) B होइ पज्जाए for पज्जवणयस्स 10) B वयंति

दव्वं पज्जवविउयं[1] दव्वविउत्ता य पज्जवा णत्थि ।
उप्पायट्ठिइभगा[2] हदि दवियलक्खणं एय ॥ १२ ॥

एए पुण सगहओ पाडिक्कमलक्खण दुवेण्हं[3] पि ।
तम्हा मिच्छद्दिट्ठी पत्तेय दो वि मूलणया ॥ १३ ॥

ण य तइओ अत्थि णओ ण य सम्मत्त ण तेसु पडिपुण्णं[4] ।
जेण दुवे एगता[5] विभज्जमाणा अणेगतो ॥ १४ ॥

जह एए तह अण्णे पत्तेय दुण्णया णया सव्वे[6] ।
हदि हु मूलणयाण पण्णवणे वावडा[7] ते वि ॥ १५ ॥

सव्वणयसमूहम्मि वि णत्थि णओ उभयवायपण्णवओ ।
मूलणयाण उ आणं पत्तेय विसेसिय बेंति[8] ॥ १६ ॥

ण य दव्वट्ठियपक्खे ससारो णेव पज्जवणयस्स ।
सासयवियत्तिवाई जम्हा उच्छेयवाईया ॥ १७ ॥

सुह[9]दुक्खसपओगो ण जुज्जए[10] णिच्चवायपक्खम्मि ।
एगंतुच्छेयम्मि य सुहदुक्खवियप्पणमजुत्त ॥ १८ ॥

कम्म जोगणिमित्त बज्झइ बधट्ठिई कसायवसा ।
अपरिणउच्छिण्णेसु य बधट्ठिइ[11]कारण णत्थि ॥ १९ ॥

बधम्मि अपूरते ससारभओघदसण[12] मोज्झ ।
बध व[13] विणा मोक्खसुहपत्थणा णत्थि मोक्खो य[14] ॥ २० ॥

तम्हा सव्वे वि णया मिच्छाविट्ठी[15] सपक्खपडिबद्धा ।
अण्णोण्णणिस्सिया उण हवति सम्मत्तसब्भावा ॥ २१ ॥

जह णेग[16]लक्खणगुणा वेरुलियाई मणी[17] विसजुत्ता ।
रयणावलिववएस ण लहति महग्घमुल्ला वि ॥ २२ ॥

तह णिययवायसुविणिच्छिया वि अण्णोण्णपक्खणिरवेक्खा ।
सम्मद्दसणसद्द सव्वे वि णया ण पावेंति[18] ॥ २३ ॥

---

1) B विज्जुअ 2) B ठिईभगा 3) B दुविण्ह 4) B पडिपन्न 5) B एगने 6) B अन्ने for सव्वे 7) B पन्नवणावावडा 8) A B बिंति 9) A मुख(ह?) 10) B जुज्जई 11) B बधठिईकारण 12) B भओहदसण 13) B च for व 14) B मोक्खाण 15) B मिच्छद्दिट्ठी 16) A णेय for णेग 17) B गुणगण वेरुलिआइमणी 18) B पावति

अह पुण ते चेव मणी जहागुणविसेसभागपडिबद्धा ।
रयणावलि त्ति भण्णइ जहति[1] पाडिक्कसण्णाओ ॥ २४ ॥

तह सव्वे णयवाया[2] जहाणुरूवविणिउत्तवत्तव्वा ।
सम्मद्दसणसद्दं लहति ण विसेससण्णाओ[3] ॥ २५ ॥

लोइयपरिच्छयसुहो[4] णिच्छयवयणपडिवत्तिमग्गो य ।
अह पण्णवणाविसओ त्ति तेण वीसत्थमुवणीओ ॥ २६ ॥

इहरा समूहसिद्धो परिणामकओ व्व जो जहिं अत्थो ।
ते त च ण त त चेव व त्ति णियमेण मिच्छत्त ॥ २७ ॥

णिययवयणिज्जसच्चा सव्वणया परवियालणे मोहा[5] ।
ते पुण[6] ण दिट्ठसमओ[7] विभयइ सच्चे व अलिए वा ॥ २८ ॥

दव्वट्ठियवत्तव्व सव्व सव्वेण[8] णिच्चमवियप्प ।
आरद्धो य विभागो पज्जववत्तव्वमग्गो य ॥ २९ ॥

जो[9] पुण[10] समासओ च्चिय वजणणियओ य अत्थणियओ य ।
अत्थगओ य अभिण्णो भइयव्वो वजणविगप्पो[11] । ३० ॥

एगदवियम्मि जे अत्थपज्जया[12] वयणपज्जया[13] वा वि ।
तीयाणागयभूया तावइय त हवइ दव्व ॥ ३१ ॥

पुरिसम्मि पुरिससद्दो जम्माई मरणकालपज्जतो ।
तस्स उ बालाईया पज्जवजोगा[14] बहुविगप्पा[16] ॥ ३२ ॥

अत्थि त्ति णिव्वियप्प पुरिस जो भणइ पुरिसकालम्मि ।
सो बालाइविगप्प[16] ण लहइ तुल्ल व पावेज्जा[17] ॥ ३३ ॥

वजणपज्जायस्स उ पुरिसो पुरिसो त्ति णिच्चमवियप्पो ।
बालाइविगप्प[18] पुण पासइ से अत्थपज्जाओ ॥ ३४ ॥

सवियप्पणिव्वियप्प इय पुरिस जो भणेज्ज अवियप्प ।
सवियप्पमेव वा णिच्छएण ण स णिच्छिओ[19] समए ॥ ३५ ॥

---

1) B जह त 2) B जहाणुरूव निउत्त 3) B न वि सेससन्नाओ 4) B परित्थ-अमुहो 5) B दोसा for मोहा 6) A उण 7) B पुण निदिट्ठसमट्ठ 8) B सच्च सच्चेण 9) B सो for जो 10) A उण 11) A वियप्पो 12-3) B पज्जवा 14) A जोय 15) A वियप्पा 16) A वियप्प 17) B तुल्ल वयाविज्जा 18) A वियप्प 19) B नय निच्छिओ

अत्थंतरभूएहि य णियएहि य दोहि समयमाईहिं ।
वयणविसेसाईयं दव्वमवत्तव्वय पडइ ॥ ३६ ॥

अह देसो सब्भावे देसो[1] ऽसब्भावपज्जवे णियओ ।
तं दवियमत्थि णत्थि य आएसविसेसियं जम्हा ॥ ३७ ॥

सब्भावे आइट्ठो देसो देसो य उभयहा जस्स ।
त अत्थि अवत्तव्व च होइ दविय वियप्पवसा ॥ ३८ ॥

आइट्ठो ऽसब्भावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।
त णत्थि अवत्तव्व च होइ दविय वियप्पवसा ॥ ३९ ॥

सब्भावासब्भावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।
त अत्थि णत्थि अवत्तव्वय[2] च दविय वियप्पवसा ॥ ४० ॥

एव सत्तवियप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।
वजणपज्जाए पुण[3] सवियप्पो णिव्वियप्पो य ॥ ४१ ॥

जह दवियमप्पिय त तहेव अत्थि त्ति पज्जवणयस्स ।
ण य ससमयपण्णवणा[4] पज्जवणयमेत्तपडिपुण्णा ॥ ४२ ॥

पडिपुण्णजोव्वणगुणो जह लज्जइ बालभावचरिएण[5] ।
कुणइ य गुणपणिहाण अणागयसुहोवहाणत्थ ॥ ४३ ॥

ण य होइ जोव्वणत्थो बालो अण्णो वि लज्जइ ण तेण ।
ण वि य अणागयवयगुणपसाहण जुज्जइ विभत्ते[6] ॥ ४४ ॥

जाइकुलरूवलक्खणसण्णासबधओ अहिगयस्स ।
बालाइभावदिट्ठविगयस्स जह तस्स सबधो ॥ ४५ ॥

तेहि[7] अइयाणागयदोसगुणदुगुंछणब्भुवगमेहि ।
तह बधमोक्खसुहदुक्खपत्थणा होइ जीवस्स ॥ ४६ ॥

अण्णोण्णाणुगयाण इम व त व त्ति[8] विभयणमजुत्त ।
जह दुद्धपाणियाण जावत विसेसपज्जाया ॥ ४७ ॥

---

1) B देसा सब्भाव 2) B णत्थवत्तव्वय 3) A उण 4) B य समयपन्नवणा 5) B चरिएहिं 6) B विभत्तो 7) A अतीताणागय, B अइआ 8) B इम च त च त्ति

रूवाइपज्जवा[1] जे देहे जीवदवियम्मि सुद्धम्मि ।
ते अण्णोण्णाणुगया पण्णवणिज्जा भवत्थम्मि ॥ ४८ ॥

एव एगे आया एगे दंडे[2] य होइ किरिया य[3] ।
करणविसेसेण य तिविहजोगसिद्धी वि[4] अविरुद्धा ॥ ४९ ॥

ण य बाहिरओ भावो[5] अब्भितरओ[6] य अत्थि समयम्मि ।
णोइंदियं पुण पडुच्च होइ अब्भितरविसेसो[7] ॥ ५० ॥

दव्वट्ठियस्स आया बंधइ कम्मं फलं च वेएइ ।
बीयस्स[8] भावमेत्तं ण कुणइ ण य कोइ[9] वेएइ ॥ ५१ ॥

दव्वट्ठियस्स[10] जो चेव कुणइ सो चेव वेयइ[11] णियमा ।
अण्णो करेइ अण्णो परिभुंजइ पज्जवणस्स ॥ ५२ ॥

जे[12] वयणिज्जवियप्पा संजुज्जंतेसु होंति एएसु ।
सा ससमयपण्णवणा[13] तित्थयरासायणा अण्णा ॥ ५३ ॥

पुरिसज्जायं तु पडुच्च जाणओ पण्णवेज्ज अण्णयरं ।
परिकम्मणाणिमित्तं दाएही[14] सो विसेसं पि ॥ ५४ ॥

[णयकंडं समत्तं ॥ १ ॥[15]]

---

1) A रूआइ 2) B दडो 3) B किरिआए 4) B उ for वि 5) B भावे
6) A अब्भतरओ 7) A अब्भतरविसेसो, B अब्भितरो भावो 8) B बिइअस्स
9) B कोवि 10) B दव्विअस्स 11) B वेअई 12) B ज 13) B समयपन्नवणा
14) B दाएहा 15) Added from B

[२]

जं सामण्णग्गहणं दंसणमेयं विसेसियं णाणं ।
दोण्ह वि णयाण एसो पाडेक्कं अत्थपज्जाओ ॥ १ ॥

दव्वट्ठिओ वि होऊण दंसणे पज्जवट्ठिओ होइ ।
उवसमियाईभावं पडुच्च णाणे उ विवरीयं ॥ २ ॥

मणपज्जवणाणंतो णाणस्स य दरिसणस्स[1] य विसेसो ।
केवलणाणं पुण दंसणं ति णाणं ति य समाणं[2] ॥ ३ ॥

केइ[3] भणंति जइया जाणइ तइया ण पासइ जिणो त्ति ।
सुत्तमवलंबमाणा[4] तित्थयरासायणाभीरू ॥ ४ ॥

केवलणाणावरणक्खयजायं केवलं जहा णाणं ।
तह दंसणं पि जुज्जइ णियआवरणक्खयस्संते[5] ॥ ५ ॥

भण्णइ खीणावरणे जह[6] मइणाणं जिणे ण संभवइ ।
तह खीणावरणिज्जे विसेसओ दंसणं णत्थि ॥ ६ ॥

सुत्तम्मि चेव साईअपज्जवसियं[7] ति केवलं वुत्तं[8] ।
सुत्तासायणभीरूहि तं च दट्ठव्वयं[9] होइ ॥ ७ ॥

संतम्मि केवले दंसणम्मि णाणस्स संभवो णत्थि ।
केवलणाणम्मि य दंसणस्स तम्हा सणिहणाइं ॥ ८ ॥

दंसणणाणावरणक्खए समाणम्मि कस्स पुव्वयरं ।
होज्ज समं उप्पाओ हंदि दुवे[10] णत्थि उवओगा ॥ ९ ॥

जइ सव्वं सायारं जाणइ एक्कसमएण[11] सव्वण्णू ।
जुज्जइ सया वि एवं अहवा सव्वं ण-याणाइ ॥ १० ॥

परिसुद्धं सागारं[12] अवियत्तं दंसणं अणागारं[13] ।
ण य खीणावरणिज्जे जुज्जइ सुवियत्तमवियत्तं[14] ॥ ११ ॥

---

1) B दंसणस्स 2) B ति नाणं निअसमाणं 3) B केई 4) B मुत्ति (सुत्त) मवलंबसाणा 5) B निअआवरणक्खए संते 6) B जइ (ह) 7) B अवज्जवसिअं 8) B केवलं भणिअं 9) B तं पि दव्वट्ठियं 10) A दुए 11) B सव्वसमएण 12) A सायारं 13) B अणायारं 14) B सविअत्तं

अद्दिट्ठं अण्णाय च[1] केवली एव भासइ सया वि ।
एगसमयम्मि[2] हंदी वयणवियप्पो ण संभवइ ॥ १२ ॥

अण्णाय पासतो अद्दिट्ठ[3] च अरहा वियाणतो ।
किं जाणइ किं पासइ कह सव्वण्णु त्ति वा होइ ॥ १३ ॥

केवलणाणमणंतं जहेव तह दंसणं पि पण्णत्तं ।
सागारग्गहणाहि य णियमपरित्तं अणागारं ॥ १४ ॥

भण्णइ जह चउणाणी जुज्जइ णियमा तहेव एयं पि ।
भण्णइ ण पंचणाणी जहेव अरहा तहेयं पि ॥ १५ ॥

पण्णवणिज्जा भावा समत्तसुयणाणदंसणाविसओ ।
ओहिमणपज्जवाण उ अण्णोण्णविलक्खणा[4] विसओ ॥ १६ ॥

तम्हा चउव्विभागो जुज्जइ ण उ णाणदंसणजिणाणं ।
सयलमणावरणमणंतमक्खयं केवलं जम्हा[5] ॥ १७ ॥

परवत्तव्वयपक्खा[6] अविसिट्ठा तेसु तेसु सुत्तेसु ।
अत्थगईय उ तेसिं वियंजणं जाणओ कुणइ ॥ १८ ॥

जेण मणोविसयगयाण दंसणं णत्थि दव्वजायाण ।
तो मणपज्जवणाणं णियमा णाणं तु णिद्दिट्ठं ॥ १९ ॥

चक्खुअचक्खुअवहिकेवलाण समयम्मि दंसणविगप्पा[7] ।
परिपढिया केवलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥ २० ॥

दंसणमोग्गहमेत्तं घडो त्ति णिव्वण्णणा[8] हवइ णाणं ।
जह एत्थ केवलाण वि विसेसणं[9] एत्तियं चेव ॥ २१ ॥

दंसणपुव्वं णाणं णाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थि ।
तेण सुविणिच्छियामो दंसणणाणाण[10] अण्णत्तं ॥ २२ ॥

जइ ओग्गहमेत्तं दंसणं ति[11] मण्णसि विसेसियं णाणं ।
मइणाणमेव दंसणमेवं सइ होइ णिप्फण्णं[12] ॥ २३ ॥

---

1) B om च 2) B समएण 3) B अदिट्ठ 4) B विलक्खणो 5) B नाण for जम्हा 6) B वत्तवय 7) A विअप्पा, B विगप्पो 8) B घटो त्ति निवत्तणा 9) B केवलाण विसेसण 10) B दसणनाणे 11) B दसणमिति 12) B होइ आवन्न

एवं सेसिंदियदसणम्मि[1] णियमेण होइ ण य जुत्तं ।
अह तत्थ णाणमेत्त घेप्पइ चक्खुम्मि वि तहेव ।। २४ ।।

णाण अप्पुट्ठे अविसए य अत्थम्मि दंसणं होइ ।
मोत्तूण लिंगओ ज अणागयाईयविसएसु ।। २५ ।।

मणपज्जवणाण दसण ति तेणेह[2] होइ ण य जुत्त ।
भण्णइ णाण णोइंदियम्मि[3] ण घडादओ जम्हा ।। २६ ।।

मइसुयणाणणिमित्तो छउमत्थे होइ अत्थउवलभो ।
एगयरम्मि वि तेसिं ण दंसण दसण कत्तो ।। २७ ।।

ज पच्चक्खग्गहण ण इंति सुयणाणसम्मिया[4] अत्था ।
तम्हा दसणसद्दो ण होइ सयले[5] वि सुयणाणे[6] ।। २८ ।।

ज अप्पुट्ठा भावा ओहिण्णाणस्स होंति पच्चक्खा ।
तम्हा ओहिण्णाणे दसणसद्दो वि उवउत्तो ।। २९ ।।

ज अप्पुट्ठे भावे जाणइ पासइ य केवली णियमा ।
तम्हा त णाणं दसण च अविसेसओ सिद्ध ।। ३० ।।

साई अपज्जवसिय ति[7] दो वि ते ससमयओ हवइ एव ।
परतित्थियवत्तव्व[8] च एगसमयतरुप्पाओ ।। ३१ ।।

एव जिणपण्णत्ते सद्दहमाणस्स भावओ भावे ।
पुरिसस्साभिणिबोहे दसणसद्दो हवइ जुत्तो ।। ३२ ।।

सम्मण्णाणे णियमेण दसण दसणे उ भयणिज्ज[9] ।
सम्मण्णाण च इम ति अत्थओ होइ उववण्ण ।। ३३ ।।

केवलणाण साई अपज्जवसिय ति दाइयं सुत्ते[10] ।
तेत्तियमित्तोत्तूणा[11] केइ विसेस ण इच्छंति ।। ३४ ।।

जे सघयणाईया भवत्थकेवलिविसेसपज्जाया ।
ते सिज्झमाणसमयं[12] ण होंति विगय[13] तओ होइ ।। ३५ ।।

---

1) B दसणेसु 2) B तेणेव 3) B नोइदिअ तिन 4) B भणति सुअनाण-ससिआ for ण इति etc 5) B सयलो 6) B interchanges gāthās Nos 28 and 29 7) B वि for ति 8) A तित्थय 9) B भइअव्व 10) B समये for सुत्ते 11) B नत्तिअमेत्तो वूणो 12) B समयमि 13) B विगइ

सिद्धत्तणेण य पुणो उप्पण्णो एस अत्थपज्जाओ ।
केवलभाव तु पडुच्च केवल वाइय सुत्ते[1] ॥ ३६ ॥

जीवो अणाइणिहणो केवलणाण तु साइयमणंत ।
इय थोरम्मि[2] विसेसे कह जीवो केवल होइ ॥ ३७ ॥

तम्हा अण्णो जीवो अण्णे णाणाइपज्जवा तस्स ।
उवसमियाईलक्खणविसेसओ केइ[3] इच्छति ॥ ३८ ॥

अह पुण पुव्वपउत्तो अत्थो एगत्तपक्खपडिसेहे ।
तह वि उयाहरणमिण ति हेउपडिजोयण वोच्छ ॥ ३९ ॥

जह कोइ सट्ठिवरिसो तीसइवरिसो णराहिवो जाओ[4] ।
उभयत्थ जायसद्दो वरिसविभाग[5] विसेसेइ ॥ ४० ॥

एव जीवद्दव्व[6] अणाइणिहणमविसेसिय जम्हा ।
रायसरिसो उ केवलिपज्जाओ तस्स सविसेसो ॥ ४१ ॥

जीवो अणाइणिहणो जीव त्ति य णियमओ ण वत्तव्वो ।
ज पुरिसाउयजीवो देवाउयजीवियविसिट्ठो ॥ ४२ ॥

सखेज्जमसखेज्ज अणतकप्प च केवल णाण ।
तह रागदोसमोहा अण्णे वि य जीवपज्जाया ॥ ४३ ॥

[जीवकडय समत्त ॥ २ ॥[7]]

---

1) B समये for सुत्ते 2) B थोरमि 3) B केवि 4) B जोउ
5) B वासविभाग 6) B जीवद्दविअ, 7) From B

[३]

सामण्णम्मि विसेसो विसेसपक्खे य वयणविणिवेसो[1] ।
दव्वपरिणाममण्णं[2] दाएइ तयं च[3] णियमेइ ॥ १ ॥

एगतणिव्विसेसं[4] एगतविसेसियं च वयमाणो ।
दव्वस्स पज्जवे पज्जवा हि[5] दवियं णियत्तेइ ॥ २ ॥

पच्चुप्पण्णं भावं विगयभविस्सेहिं जं समण्णेइ[6] ।
एयं पडुच्च वयणं दव्वतरणिस्सियं जं च ॥ ३ ॥

दव्वं जहा परिणयं तहेव अत्थि त्ति तम्मि समयम्मि ।
विगयभविस्सेहिं उ पज्जएहिं[7] भयणा विभयणा वा ॥ ४ ॥

परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिच्चमवि णत्थि ।
सरिसेहिं पि वजणओ[8] अत्थि ण पुणत्थपज्जाए[9] ॥ ५ ॥

पच्चुप्पण्णम्मि वि पज्जयम्मि भयणागइं पडइ दव्वं ।
जं एगगुणाईया अणतकप्पा गमविसेसा[10] ॥ ६ ॥

कोवं उप्पायतो पुरिसो जीवस्स कारओ होइ ।
तत्तो विभएयव्वो[11] परम्मि सयमेव भइयव्वो ॥ ७ ॥

रूवरसगधफासा असमाणग्गहणलक्खणा जम्हा ।
तम्हा दव्वाणुगया गुण त्ति ते केइ इच्छंति ॥ ८ ॥

दूरे ता अण्णत्तं गुणसद्दे चेव ताव पारिच्छं[12] ।
किं पज्जवाहिओ[13] होज्ज पज्जवे चेव गुणसण्णा ॥ ९ ॥

दो उण[14] णया भगवया दव्वट्ठियपज्जवट्ठिया णियया ।
एत्तो य गुणविसेसे[15] गुणट्ठियणओ वि जुज्जतो ॥ १० ॥

जं च पुण अरहया[16] तेसु तेसु सुत्तेसु गोयमाईणं ।
पज्जवसण्णा णियमा[17] वागरिया तेण पज्जाया ॥ ११ ॥

---

1) B वयणविन्नासो 2) B परिणाममण्णं 3) B व for च 4) A एयत
5) B य for हि 6) B समाणेइ 7) B पज्जवेहिं 8) B मरिसेहि विवजणओ
9) B अत्थीण पुण यपज्जाए 10) A गुणविसेसा 11) B तत्तो विसए अव्वो
12) B चेव भावपारिच्छ 13) B पज्जवाहि(इ)ओ 14) B पुण 15) B गुण
विसेसो 16) A अरिहया 17) B निअया

परिगमण पज्जाओ अणेगकरणं गुण त्ति तुल्लत्था[1] ।
तह वि ण गुण[2] त्ति भण्णइ पज्जवणयदेसणा[3] जम्हा ॥ १२ ॥

जपति अत्थि समये एगगुणो दसगुणो अणतगुणो ।
रूवाई परिणामो भण्णइ तम्हा गुणविसेसो[4] ॥ १३ ॥

गुणसद्दमंतरेणावि त तु पज्जवविसेससखाण ।
सिज्झइ णवर सखाणसत्थधम्मो तइगुणो त्ति ॥ १४ ॥

जह दससु दसगुणम्मि य एगम्मि दसत्तण सम चेव ।
अहियम्मि वि[5] गुणसद्दे तहेय[6] एय पि दट्ठव्व ॥ १५ ॥

एगतपक्खवाओ[7] जो पुण[8] दव्वगुणजाइभेयम्मि[9] ।
अह पुव्वपडिक्कुट्ठो[10] उयाहरणमेत्तमेय तु[11] ॥ १६ ॥

पिउपुत्तणत्तुभव्वयभाऊण[12] एगपुरिससबधो ।
ण य सो एगस्स पिय[13] त्ति सेसयाण पिया होइ ॥ १७ ॥

जह सबधविसिट्ठो सो पुरिसो पुरिसभावणिरइसओ ।
तह दव्वमिदियगय रूवाइविसेसण लहइ ॥ १८ ॥

होज्जाहि दुगुणमहुर अणतगुणकालय तु जं[14] दव्व ।
ण उ[15] डहरओ महल्लो व होइ सबधओ पुरिसो ॥ १९ ॥

भण्णइ सबधवसा जह[16] सबधित्तण अणुमय ते ।
णणु सबधविसेस[17] सबधिविसेसण सिद्ध ॥ २० ॥

जुज्जइ सबधवसा सबधिविसेसण ण उण[18] एय ।
णयणाइविसेसगओ[19] रूवाइविसेसपरिणामो ॥ २१ ॥

भण्णइ विसमपरिणय कह एयं होहिइ त्ति उवणीय ।
त होइ परणिमित्त ण व त्ति एत्थत्थि[20] एगतो ॥ २२ ॥

दव्वस्स ठिई जम्मविगमा[21] य गुणलक्खण ति वत्तव्व[22] ।
एव[23] सइ केवलिणो जुज्जइ त णो उ दवियस्स ॥ २३ ॥

1) B गुणो त्ति एगत्था 2) B गुणो 3) B देसण 4) B गुणविसेसे 5) B अ for वि 6) B तहेव 7) A एयत 8) A उण 9) B जाइ-भयणमि 10) B पुव्व पडिकुट्ठो 11) B ति for तु 12) B पिअपुत्तमित्त-भज्जयभाऊण 13) B पिउ त्ति 14) B च for तु 15) B हु for उ 16) B जइ for जह 17) B तनुसबधविसेस 18) B पुण 19) B विसेसकओ 20) B नत्थत्थि 21) B जस्स वि गमा 22) B गुणलालण तु वत्तव्व 23) B एअ

दव्वत्थतरभूया मुत्तामुत्ता य[1] ते गुणा होज्जा[2] ।
जइ मुत्ता परमाणू णत्थि अमुत्तेसु अग्गहण[3] ॥ २४ ॥

सीसमईविप्फारणमेत्तत्थो ऽय[4] कओ समुल्लावो ।
इहरा कहामुह चेव णत्थि एव ससमयम्मि ॥ २५ ॥

ण वि अत्थि अण्णवादो[5] ण वि तव्वाओ जिणोवएसम्मि ।
त चेव य मण्णता अवण्णता ण-याणति ॥ २६ ॥

भयणा वि हु भइयव्वा जइ भयणा[6] भयइ सव्वदव्वाइ ।
एव भयणा णियमो वि[7] होइ समयाविरोहेण ॥ २७ ॥

णियमेण सद्दहतो छक्काए भावओ[8] ण सद्दहइ ।
हवी अपज्जवेसु वि सद्दहणा होइ अविभत्ता ॥ २८ ॥

गइपरिगय[9] गई चेव केइ णियमेण दवियमिच्छति ।
त पि य उड्ढगईय तहा गई अण्णहा अगई ॥ २९ ॥

गुणणिव्वत्तियसण्णा[10] एव दहणादओ[11] वि दट्ठवा ।
ज तु जहा पडिसिद्ध दव्वमदव्व तहा होइ ॥ ३० ॥

कुभो ण जीवदवियं जीवो वि ण होइ कुभदविय ति ।
तम्हा दो वि अदविय अण्णोण्णविसेसिया होति ॥ ३१ ॥

उप्पाओ दुविगप्पो[12] पओगजणिओ य वीससा[13] चेव ।
तत्थ उ पओगजणिओ समुदयवाओ अपरिसुद्धो[14] ॥ ३२ ॥

साभाविओ वि[15] समुदयकओ व्व एगतिओ व्व[16] होज्जाहि ।
आगासाईआण तिण्ह परपच्चओ ऽणियमा ॥ ३३ ॥

विगमस्स वि एस विही समुदयजणियम्मि सो उ दुविगप्पो[17] ।
समुदयविभागमेत्त अत्थतरभावगमण च ॥ ३४ ॥

तिण्णि वि उप्पायाई अभिण्णकाला य भिण्णकाला य ।
अत्थतर अणत्थतर च दवियाहि णायव्वा ॥ ३५ ॥

---

1) B व for य 2) B होज्जा 3) B नत्थि अ सुत्ते सुअग्गहण 4) B वित्था-रणमित्तत्थोय 5) B अन्नवाओ 6) B जइ भयणी 7) B अ for वि 8) B नियमओ for भावओ 9) B गइपरिणय 10) B गुणनिवत्ति व सन्ना 11) B वहणादओ 12) A दुवियप्पो, B हु विगप्पो 5 13) B विस्ससा 14) B उवभोगजणिओ समुदयजणिओ अ थिरसुद्धो 15) B om वि 16) A also एगत्तिओ 17) A दुवियप्पो

जो[1] आकुंचणकालो सो चेव पसारियस्स वि ण[2] जुत्तो ।
तेसिं पुण पडिवत्तीविगमे[3] कालंतरं णत्थि ॥ ३६ ॥

उप्पज्जमाणकाल उप्पण्णं ति विगयं विगच्छंत ।
दविय पण्णवयंतो तिकालविसय विसेसेइ ॥ ३७ ॥

दव्वंतरसंजोगाहिं[4] के वि[5] दवियस्स बेंति उप्पाय ।
उप्पायत्था ऽकुसला विभागजाय[6] ण इच्छंति ॥ ३८ ॥

अणु दुअणुएहिं दव्वे आरद्धे तिअणुय ति ववएसो[7] ।
तत्तो य पुण विभत्तो[8] अणु त्ति जाओ अणू होइ ॥ ३९ ॥

बहुयाण एगसद्दे जह सजोगाहि[9] होइ उप्पाओ ।
णणु एगविभागम्मि वि जुज्जइ बहुयाण उप्पाओ ॥ ४० ॥

एगसमयम्मि एगदवियस्स[10] बहुया वि होंति उप्पाया ।
उप्पायसमा विगमा ठिईउ[11] उस्सग्गओ णियमा ॥ ४१ ॥

कायमणवयणकिरियारूवाइगईविसेसओ[12] वावि[13] ।
सजोगभेयओ[14] जाणणा य[15] दवियस्स उप्पाओ ॥ ४२ ॥

दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।
तत्थ उ अहेउवाओ भवियाभवियादओ भावा ॥ ४३ ॥

भविओ सम्मद्दसणणाणचरित्तपडिवत्तिसपन्नो ।
णियमा दुक्खतकडो त्ति[16] लक्खण हेउवायस्स ॥ ४४ ॥

जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।
सो ससमयपण्णवओ[17] सिद्धतविराहओ अण्णो ॥ ४५ ॥

परिसुद्धो णयवाओ आगममेत्तत्थसाहओ होइ[18] ।
सो चेव दुण्णिगिण्णो[19] दोण्णि वि पक्खे विधम्मेइ[20] ॥ ४६ ॥

जावइया वयणपहा[21] तावइया चेव होंति णयवाया ।
जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया ॥ ४७ ॥

---

1) A आउचन 2) B नो for वि ण 3) B तेसु पडिवत्ती वि अ विगमे 4) B सजोआहि 5) A केचि 6) B जाइ 7) B अणुअत्तएहि आरद्धदव्वे तिअणुअ ति निद्देसो 8) B विभत्ते 9) B जइ सजोगाण 10) A एकदवियस्स 11) B विइओ 12) B करिआ for किरिया 13) B होइ for वावि 14) B सजोअ 15) B जाणतो वि 16) B दुक्खतविअत्ति 17) B समए पन्नत्तो 18) B भणिओ for होइ 19) B दुन्नयिणो 20) B विहम्मे वि 21) A वयणवहा

ज काविलं दरिसणं एय[1] दव्वट्ठियस्स वत्तव्व ।
सुद्धोयणतणयस्स उ परिसुद्धो पज्जवविगप्पो[2] ।। ४८ ।।

दोहि वि णीय सत्थमुलूएण तह वि मिच्छत्त ।
ज सविसयप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णणिरवेक्खा ।। ४९ ।।

जे सतवायदोसे सक्कोलूया भणति[3] सखाण ।
सखा य असव्वाए तेसि सव्वे वि ते सच्चा ।। ५० ।।

ते उ भयणोवणीया[4] सम्मद्दसणमणुत्तर होति ।
ज भवदुक्खविमोक्ख[5] दो वि ण पूरेंति[6] पाडिक्क ।। ५१ ।।

णत्थि पुढवीविसिट्ठो घडो त्ति ज तेण जुज्जइ अणण्णो ।
ज पुण घडो त्ति पुव्व ण आसि पुढवी तओ अण्णो ।। ५२ ।।

कालो सहाव णियई पुव्वकय[7] पुरिम कारणेगत्ता ।
मिच्छत्त ते चेवा[8] समासओ होति सम्मत्त ।। ५३ ।

णत्थि ण णिच्चो ण कुणइ कय ण वेएइ णत्थि णिव्वाण ।
णत्थि य मोक्खोवाओ[9] छम्मिच्छत्तस्स ठाणाइ ।। ५४ ।।

अत्थि अविणासधम्मी[10] करेइ वेएइ अत्थि णिव्वाण ।
अत्थि य मोक्खोवाओ[11] छस्सम्मत्तस्स ठाणाइ ।। ५५ ।।

साहम्मउ व्व अत्थ साहेज्ज परो विहम्मओ वा वि ।
अण्णोण्ण पडिकुट्ठा दोण्णि वि[12] एए असव्वाया ।। ५६ ।।

दव्वट्ठियवत्तव्व सामण्ण पज्जवस्स य विसेसो ।
एए समोवणीया विभज्जवाय विसेसेंति[13] ।। ५७ ।।

हेउविसओवणीय जह वयणिज्ज परो णियत्तेइ ।
जइ त तहा पुरिल्लो दाइतो केण जिव्वतो[14] ।। ५८ ।।

एगता[15] ऽसब्भूय सब्भूयमणिच्छिय च वयमाणो ।
लोइयपरिच्छियाण वयणिज्जपहे पडइ वादी[16] ।। ५९ ।।

---

1) B एव 2) A विअप्पो 3) B वयति (?) 4) B भयणावणीआ
5) B भविदामविमुक्ख 6) B पूरति 7) B पुव्वगय 8) B त चेव उ
9) B मोक्खोवाओ नत्थित्थ छ 10) B धम्मा 11) B मोक्खोवाओ अत्थि उ छ
12) A दोण्णवि 13) B विसेमति 14) B दायतो केण जिप्पतो 15) A
एयता 16) B वाई

दव्व खेत्त काल भाव पज्जायदेससंजोगे ।
भेदं[1] च पडुच्च समा भावाण पण्णवणपज्जा ॥ ६० ॥

पाडेक्कणयपहगयं सुत्त सुत्तधरसद्दसंतुट्ठा[2] ।
अविकोवियसामत्था जहागमविभत्तपडिवत्ती[3] ॥ ६१ ॥

सम्मद्दंसणमिणमो सयलसमत्तवयणिज्जणिद्दोसं ।
अत्तुक्कोसविणट्ठा[4] सलाहमाणा विणासेंति[5] ॥ ६२ ॥

ण हु सासणभत्तीमेत्तएण सिद्धंतजाणओ होइ ।
ण वि जाणओ वि[6] णियमा पण्णवणाणिच्छिओ णाम ॥ ६३ ॥

सुत्तं अत्थणिमेणं[7] ण सुत्तमेत्तेण अत्थपडिवत्ती ।
अत्थगई[8] उण णयवायगहणलीणा दुरभिगम्मा[9] ॥ ६४ ॥

तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइयव्वं ।
आयरियधीरहत्था[10] हंदि महाणं विलंबेंति[11] ॥ ६५ ॥

जह जह बहुस्सुओ सम्मओ य सिस्सगणसंपरिवुडो[12] य ।
अविणिच्छिओ य समये[13] तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥ ६६ ॥

चरण-करणप्पहाणा ससमय परसमयमुक्कवावारा ।
चरण-करणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण-याणंति ॥ ६७ ॥

णाणं किरियारहियं किरियामेत्तं च दो वि एगंता[14] ।
असमत्था दाएउं[15] जम्ममरणदुक्ख मा भाई ॥ ६८ ॥

जेण विणा लोगस्स वि ववहारो सव्वहा ण णिव्वडइ ।
तस्स भुवणेक्कगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स[16] ॥ ६९ ॥

भद्दं[17] मिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स[18] ।
जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥ ७० ॥

[अणेगंतकंड ॥ ३ ॥]

॥ सम्मइसुत्त समत्त ॥

---

1) B भेअं 2) A सुत्तहर, B सव्व for सद्द 3) B विभाग for विभत्त 4) B अव्वुक्कोस 5) B विणासंति 6) B अ for वि 7) B अत्थमिमेण 8) B वि अ for उण 9) B दुरहिगम्मा 10) B आयरियथेर 11) B पहाण विलंबति 12) B सीस 13) B अविणिच्छओ अ समए 14) A एयंता 15) B वाएउं 16) Given in B only 17) B मिच्छद्दंसण 18) B अमयसायस्स

THE NAYA-KARṆIKĀ

A WORK ON JAINA LOGIC

BY

Śrī Vinayavijaya Mahārāja

Edited with Introduction, English Translation and Critical Notes

BY

Mohanlal D. Desai, B.A., LL.B.

Vakil, Bombay High Court and Honorary Editor,
The Jaina Swetambara Conference Herald, etc., etc

CONTENTS

PREFACE

The Naya-vāda, or philosophy of standpoints, is a unique feature of Jaina metaphysics, and has been fully dealt with by some of the great Ācāryas of the past The text of the present work—the *Naya-karnikā* is by Śrī Vinaya Vijaya Upādhyāya, a famous logician of the 17th century A D, and has been selected for translation on account of its general freedom from tiresome technicalities as well as for its brevity

The Naya-vāda, it is to be observed, is and essential department of knowledge by itself, and bears the same relation to philosophy as logic does to thought, or grammar to language, or speech I have ventured on a general outline of the subject in the introduction for the benefit of the non-Jaina readers, though the observations of one so little acquainted, like myself, with the basic principles of the rules of Thought, laid down by the Giant-Philosophers of the Naya-vāda, are hardly likely to throw much light on the subject

I avail myself of the present opportunity to acknowledge my indebtedness to the authors of the different works, such as *The First Principles of Jaina Philosophy, The History of The Medieval School of Indian Logic, An Introduction to Jainism*, etc, which I have consulted for the purposes of translation I have also derived useful help from *The Speeches and Writings of* Mr V R GANDHI, who attended

the Parliament of Religions at Chicago, U S A., as the representative of Jainism

My sincere thanks are specially due to Mr. CHAMPAT RAI JAIN, Bar-at-Law, for his valuable help in the preparation of this book and to my friend Kumar DEVENDRA PRASADJI without whose kindly help the book would never have seen the light of day

Princess Street,
BOMBAY
December, 1915

MOHANLAL D DESAI

INTRODUCTION

The philosophy of *nayas* (standpoints) is an integral part of Jaina Metaphysics, and Jaina philosophers have always laid the greatest emphasis on its proper comprehension It is maintained that no one who is not fully acquainted with this department of philosophy is likely to make any real progress in knowledge, and none whatever in religion, however much he might make himself familiar with other matters To estimate the true value of this statement it is necessary to determine the nature of knowledge itself, in the first instance

The object of knowledge is to make us acquainted with the nature of things, so that when we know a thing fully we are said to have knowledge of it Now, knowledge arises in one of the two following ways 1) it is either perceived directly, or 2) is inferred from facts of observation or record The first kind, called *pratyakṣa*, includes the *kevalajñāna* (omniscience) of the *siddhātman*[1], the *manahparyāya*[2] and *avadhi*[3] of the *muni*[4], and the sense-perception of the ordinary living beings in the world The second category comprises mostly what has been called the indirect, or mediate, knowledge Leaving aside the first class of knowledge with which we have no concern in the present work, we notice that the indirect, or mediate, knowledge itself is of two kinds, namely, 1) that which is heard from others, and 2) that which

---

1 A Perfect or Deified Soul

2 Knowledge of the thoughts of others

3 A kind of telepathy

4 A Jaina ascetic

is intellectually inferred It is in respect of these two kinds of non-immediate knowledge that the greatest care is to be observed in accepting the statements of others or the deductions of our own reason

A number of tests have been laid down by the wise for the purpose of testing the accuracy of both these kinds of indirect knowledge One of these tests, and the one with which we are mostly concerned at present is the relativity of knowledge Obviously, everything exists in relation to a number of other things, and is liable to be influenced by them Hence, knowledge to be complete must describe it with reference to its relations with other things

Similarly, when things are described by men, they are described generally from some particular point of view, though some people are led to imagine this one-sided description to be exhaustive, as, for instance, is the case with Advaitism which adheres to the standpoint of qualities alone and neglects that of evolution This kind of knowledge, though true from the particular point of view from which it is arrived at, is certainly not true from any other

It is thus obvious that no piece of information, judgment, or scriptural text, can be relied upon to impart full knowledge of a thing, unless it is comprehensive enough to embrace the various descriptions thereof obtained from the different points of view Jainism, therefore, warns us against falling a victim to imperfect information and being misled by it Hence the importance which is attached to the philosophy of standpoints by the Jaina Metaphysicians

The oft-quoted parable of the blind men and the elephant is admissible here to illustrate the point

under consideration. Each of these persons, desirous of knowing what an elephant was like, touched and felt a separate part of its body, and went home pleased with the information they derived concerning its form They then sat down to compare notes, and soon discovered that there was no agreement among them as to the form of the animal The man who had only touched its leg described it as a huge column, the one who had felt the ear as a winnowing fan, and so forth They soon came to words and then to blows, and still no one was willing to admit that he was in the wrong At last, there appeared another man on the scene who was not blind, and he was with difficulty able to pacify them and settle their disputes by convincing them of their partial knowledge

The lesson to be learnt from this instructive parable is that unless all the different aspects of a thing have been enquired into and studied, the partial knowledge based on any one aspect alone is liable to lead us into error and conflict with others

All the confusion of thought which is prevailing in the world is thus the outcome of inexhaustive research, and of the acceptance of a part for the whole A single instance would suffice to satisfy the reader that most, even if not all, of our disputes only betray the pig-headedness of the blind men of the parable in ourselves For a long time past a keen controversy has been raging among philosophers as to the nature of will, some holding that it is free, others denying it As a matter of fact, both parties are right, but only from their respective standpoints If we approach the question from the point of view of the nature of will, that is to say, in respect of its natural

qualities, ws must, with Bergson, arrive at the conclusion that it is free, but if we look at it as regards its manifested appearance, that is to say, from the point of view of evolution, it is certainly subject to predeterminism of *karmas* (actions) It is thus clear that both the parties to the controversy have only got hold of partial truth, and are trying to pass it off for absolute wisdom The truth is neither in the view of the one nor in that of the other, but in a perfect synthesis of both, since will is free by nature, but liable to predeterminism of *karmas* as an incarnating ego

It is thus evident that the greatest care must be taken in accepting all one-sided statements of facts, whether they come from gods or men It must be remembered that our language makes it impossible for us to describe things in all their aspects at one and the same time, and, for that reason, is liable to lead us into error to a considerable extent He who would avoid falling into the pitfalls of error must, therefore, first of all, try to understand and master the philosophy of Nayas

Jainism aims, from the very commencement, at a systematic classification of the subject-matter of knowledge, and divides the philosophical standpoint into two main heads, the Niścaya and the Vyavahāra Of these, the former deals with the permanent qualities, hence, the essential nature of things about which there can be no possibility of doubt, and which remains true under all circumstances, conditions and states For this reason, it is called the Niścaya, *i e*, the natural or certain The latter, however, only deals with things not with reference to their real or essential nature, but with respect to their utility, or non-natural states

and conditions The statement, 'This is a jar of clay' is an illustration of the Niścaya Naya, while, 'This is a jar of butter,' is true only from the Vyavahāra, or the practical, point of view

Niścaya Naya is again divided into two kinds, namely, 1) the Dravyārthika and 2) the Paryāyārthika The former of these is the substantive point of view, since it describes things with reference to their general qualities or substances The latter is the standpoint of evolution and gives prominence to forms or conditions, which souls and matter assume from time to time, in the course of evolution From the Dravyārthika point of view, it is correct to say that souls are all alike, since they are made of the same substance and have the same nature, but from that of the Paryāyārthika Naya they differ in respect of their special qualities, which have evolved out in the course of transmigration or evolution

The Dravyārthika Naya is further sub-divided into three classes, Naigama, Samgraha, and Vyavahāra [1] The Paryāyārthika is also sub-divided into Rjusūtra, Śabda, Samabhirūdha and Evambhūta According to some Ācaryas (philosophers), the Rjusūtra is to be treated as a sub-division of the Dravyārthika Naya, but this is only a matter of classification and has no bearing on the general aspect of the subject

It is not to be supposed that there are only seven Nayas or standpoints of view there are many subdivisions, and, according to the author of the original

1 The word Vyavahāra occurs twice in this classification, firstly, as one of the two main divisions of philosophical standpoint, and, secondly as a subdivision of the Dravyārthika Naya In the first case it means the practical standpoint, and in the second, the particular, as defined later on

text, their number is seven hnndred But as the principal ones are the seven described here, it would serve no useful purpose to enumerate the others

We may now proceed to consider these seven principal Nayas separately

1) Naigama, from *na*, not, *eko*, one, and *gama*, certainty, hence the non-distinguished, is a point of view which does not distinguish between the general and special qualities of a thing For instance, when the word bamboo is used, a number of general as well as special qualities are at once referred to without a distinction being made among them The bamboo tree has a number of qualities which are common to it and other trees, and, in addition, it is possessed of a number of special qualities which are peculiar to it alone, and are not to be found in the remaining members of the genus tree The word bamboo, therefore, at once refers the mind to a large number of qualities, some of which are the special property of the bamboo alone, while the rest are common to it and all other trees in general

Since it is not possible to separate these two kinds of qualities in an actual bamboo, the particular qualities thereof remain undistinguished from those common to all the trees in existence. This kind of description is, therefore, called the non-distinguished It is not to be supposed that no distinction whatever is implied in the Naigama Naya, inasmuch as the mere mention of the word bamboo is sufficient to exclude all other trees from consciousness What is meant is only this, that as the concept bamboo is equivalent to the concept tree *plus* a number of special qualities added to it, the word bamboo at once calls

to mind a class of concept in which the qualities of a tree are intermingled with those of a bamboo without distinction or demarcation among them

2) Samgraha is the description of a thing from the standpoint of its general qualities alone It is the standpoint of genus For instance, when the word *jīva* (soul) is uttered, it refers to all kinds of *jīvas*, without distinguishing among them, in respect of type, form, etc , etc

3) Vyavahāra, or the particular, is that point of view which makes a distinction between a genus and its species

The feature of distinction between the Samgraha and the Vyavahāra lies in the fact that, while the former takes into consideration only the general qualities of a thing, the latter deals only with the particular attributes thereof The Samgraha is the standpoint of a *genus*, but the Vyavahāra that of *species*

4) Rjusūtra is the standpoint which only takes into account the present form of a thing, without reference to its past or future aspects When a statement is made from this standpoint it is not to be taken as an absolute truth under all conditions, since the speaker only confines his observations to the present condition of the thing he describes, without troubling himself as to its past and future possibilities or aspects The Rjusūtra recognises nothing but the thing itself as it appears at the moment, and has no concern with its name (*nāma*), or image (*sthāpanā*), or with the causes which bring it into existence (*dravya*) A certain class of philosophers attach great importance to this point of view, and maintain that one ought to consider things only as they appear at the present

moment, and should not worry oneself over their past or future.

This view is certainly not likely to result in the perfection of knowledge or happiness by any means being only confined to a very limited aspect of things

5) The Śabda, or the verbal standpoint, observes the distinctions of gender, number, case, tense, etc, in synonymous words For instance, the words *dārā*, *bhāryā* and *kalatra* differ in their grammatical gender, though they all signify wife We may, therefore, say that the Śabda Naya is the standpoint of the grammarian who distinguishes between the meaning of words, on the ground of gender, number, etc According to some writers, the Śabda Naya ignores the differences of synonymous words and treats them as if they all signified identically the same thing This seems to be the view of the author of the original text of this work

6) The Samabhirūdha Naya distinguishes between words on etymological grounds For instance, the words Indra, Śakra and Purandara, though of the same gender and applicable to the rulers of the Heaven-worlds, yet differ in meaning from one another, Śakra signifying strong, Indra, the possessor of many divine powers, and Purandara, the destroyer of the cities of the enemy The difference between the Śabda and the Samabhirūdha Nayas seems to lie in the fact that, while the former is the standpoint of a grammarian, the latter is that of an etymologist who tries to trace words to their roots

7) The Evambhūta Naya is that mode of comprehending things which takes into account their special functions or activities, and describes them by such

words as are justified by their actual functions or activities. For instance, a *pūjārī* [*pūjā-kārin*] (worshipper) is called a *pūjārī* when he performs *pūjā* (worship) Similarly, only a strong man is entitled to be called Śakra Indra can be called Purandara only when he is engaged in the act of destroying the cities of enemies, and so forth This Naya is also the standpoint of etymologists.

As the fallacies of these different kinds of Nayas throw considerable light on the nature of the Nayas themselves, they may also be mentioned here There are the following seven fallacies, corresponding to the seven Nayas

1) Naigamābhāsa is the fallacy of the Naigama Naya, and consists in making a separation between the general and special properties of things, *e g* , to speak of the existence and consciousness of soul as if they could be separated from one another

2) Samgrahābhāsa, the fallacy of the Samgraha Naya, occurs when we describe the generic properties alone as constituting a thing This gives rise to confusion of thought, because the general qualities alone can never constitute and actual object For instance, the general qualities of a tree only give us the idea of tree-ness, never an actual tree The latter will have to be some particular kind of tree—an oak, a mango, a *nimba*, or the like—and will, therefore, possess its own special qualities along with those of a tree in general Whenever this fallacy has crept into a system of philosophy, the harvest of the scholar has been only a whirlwind of wordy abstractions instead of a knowledge of things as they exist in nature.

3) Vyavahārābhāsa lies in a wrong selection of

species, as, for instance, is the case with Chārvākism which makes wrong distinctions between substances and qualities, etc

4) Rjusūtrābhāsa occurs when permanence, hence reality, of things is altogether denied, as is the case in the philosophy of Buddhism.

5) Śabdābhāsa, the verbal fallacy, occurs when we ignore the distinguishing features of the Śabda Naya and deal with empty words as if they were applicable without reference to time, number, gender, etc , etc

6) Samabhirūdhābhāsa consists in treating the words Indra, Śakra, Purandara, etc , as synonymous

7) Evambhūtābhāsa lies in making the existence of a thing depend on the performance of the special function with reference to which it has been given a particular name, *e g* , to say that a *pūjārī* is a non-entity because he is no longer engaged in performing *pūjā*, is fallacious

From the above classification of Nayas it is clear that the first four of them relate to things (*vācya*) and the last three to words (*vācaka*) The former, strictly speaking, are the true standpoints of philosophy, since the latter are meant specially for linguists, grammarians and etymologists alone But since the *śāstras* (scriptures) are couched in words only, and since the selection of words depends on the rules of grammar and is determined by their derivations, the last three standpoints have also to be taken into consideration, in the interpretation of scriptural text

The above is necessarily a brief explanation of a subject which is capable of an enormous amplitude If the reader is desirous of studying it fully, he should

make himself familiar with works such as the *Viśeṣā-vaśyaka*, the *Naya-cakra*, etc , where the philosophy of Nayas is more elaborately and fully explained

As a result of the foregoing analysis of the different kinds of standpoints, we may say that the Nayas constitute the very foundation of the science of Thought They are not rules of logic as understood in its strict sense, but in a very much wider though simpler aspect As Mr A B LATTHE points out (see *An Introduction to Jainism*, p 108) —

"Logic, as applied to our present subject, is not a term denoting formal laws of thought It constitutes the essence of Jain philosophy, without an adequate conception of whose importance, it would be impossible to realize the place of Jainism in the philosophical systems of the world, and the contribution it has made to the progress of human thought As will be indicated further on, Anekānta Logic is the doctrine which means to examine the very foundations of knowledge, and also to explain the ontological problems that have beset philosophical speculations in all times The value that Jainism itself attaches to this basis of its philosophy may appear extravagant to any superficial observer It is asserted by a great Jain Ācārya that this *logic* is as important as the Absolute Wisdom possessed by the Kevalin It differs from the latter only in being 'indirect,' as distinguished from 'immediate' which is the characteristic of Absolute Wisdom This loss caused by its being 'mediate' (*apratyaksa* or *śruta*) is fully made up by its exclusive capacity to demonstrate the truth of Absolute Wisdom to mankind Thus Absolute Wisdom itself, not to speak of inferior degrees of knowledge, is baseless,

without the Anekānta Logic Obviously, the reason of this is that this Logic is that which guarantees our capacity to know and provides us with criteria by which we should be able to test our knowledge. In one word, it may be called the 'method' of philosophy, or that instrument of thought by which *tattva-jñāna* or philosophy is polished (*saṃskṛta*) It bears therefore the all-comprehending sense that 'logic' is invested with in Hegel It is in Jainism what the science of ideas is in Plato or the Metaphysics in Aristotle "

Coming to the place of Nayas in Jainism, it is to be observed that the most prominent feature of its philosophy is the quality of many-sidedness, the *anekānta-vāda*. If the reader has followed me thus far, he will have no difficulty in following me still further when I say that all one-sided systems of Thought are liable to error and inaccuracy because of their very one-sidedness There are more aspects than one of each and everything in nature, and it is obvious that the system which deals, not with all such sides, but with only one of them, can have absolutely no claim to perfection or comprehensiveness of knowledge Jainism avoids this one-sidedness of knowledge, and is enabled by the many-sidedness of its philosophy to deal effectively with all the moot points in their entirety With the aid of its Anekānta method, it effectually disposes of all those hard problems of theology and metaphysics which have proved a fruitful source of error and dispute to the followers of all non-Jaina religions in the world

This many-sidedness of the Jaina philosophy is the true secret of its irrefutable perfection, though modern Orientalists have hitherto only discovered it

to be a feature of indefiniteness If these gentlemen had taken the trouble to understand the primary basis of philosophy, they would not have failed to observe that all knowledge is only relative and has to be described from different points of view to avoid falling into the errors which abound in all departments of Absolutism One can readily find an excuse for their error, especially as they are not philosophers, but linguists, laboriously trying to force the concepts and ideas of a perfect system of living Thought into the imperfect and rigid frames of modern speculation

The absolute deliverance of the soul from the bondage of Karmas is the final goal of knowledge and the secret craving of every animate being. There is no religion, worth the name, which does not aspire and profess to secure it for its votaries This is what Jesus of Nazareth referred to when he said 'Be ye therefore perfect even as your Father which is in heaven is perfect' (*Matthew*, v 48) This 'father-like' perfection is to be attained by knowledge, and knowledge alone, in the first instance Even here we find Jesus giving out the plain truth in plain language He said

"Ye shall know the truth and the truth shall make you free "—*John*, viii 32

Knowledge of truth, then, is the means of the attainment of the perfection of gods and of freedom from the bondage of Karmas The *Bible* is, however, silent as to the things to be known, but Jainism points out that right knowledge (*samyag-jñāna*), right belief or faith (*samyag-darśana*) and right conduct (*samyak-cāritra*), combind together, constitute the path to Nirvāna Analysis shows that right conduct charac-

terises only those beings who possess faith in its power to procure deliverance for the soul from the bondage of Karmas. Thus, no one who is devoid of right belief, or faith, can possibly realise the great ideal of perfection and bliss expressed by the simple word *moksa* Now, right belief depends on right knowledge, and cannot be thought of apart from it Where knowledge is not made the foundation of faith, where reason does not endorse the formula of belief and where the germ of doubt is not destroyed by the fire of wisdom, nothing but confusion, bigotry and sin are to be found there, for the smothering of the voice of intellect can only give us fanatics of bigotry and prejudice, it can never enable men to acquire the wisdom of gods which shall make them *free* Knowledge, and knowledge alone, then, is the door to power and freedom from bondage But knowledge is not to be acquired by the perusal of scriptures alone, since the scriptural text has to be understood and reconciled to one's own limited knowledge it the first instance, and where, as in the case of the non-Jaina scriptures, the text is jumbled up regardless of the standpoint from which alone it is true, the necessity of reconciling its sense to the judgment of one's own intellect becomes a matter of the utmost degree of importance Hence, the Naya-vāda is the touch-stone of the dogmatic pronouncements of all one-sided scriptures

There are three kinds of scriptural text, called Śruta-jñāna, namely, 1) *kunaya-śruta*, or *nayābhāsa-śruta*, 2) *naya-śruta* and 3) *sunaya-śruta* or *syādvāda-śruta* Kunaya-śruta means one-sided knowledge only, Naya-śruta is also one-sided knowledge, but it does not disregard the other sides of things, while Sunaya-

śruta, or Anekāntavāda also called the Śyādvāda or Pramāna-śruta, recognizes all the sides of things The qualities, or properties, of a thing are ascertained from its different aspects, and constitute its true knowledge Sunaya or Pramāna-śruta, *i.e* , the Śyādvāda recognizes all of them, Naya-śruta recognizes the one which has been ascertained from a particular standpoint, without denying the rest, but Kunaya, or Nayābhāsa, recognizes only one of them, to the exclusion of the rest True Naya always predicates one of the innumerable qualities of a thing, without denying the rest If it deny the rest, or any of the qualities not in consideration, at any particular moment of time, it becomes Nayābhāsa—a fallacy, that is, a Naya, which appears to be correct, but is not so in fact. It is thus clear that no one who has not mastered the philosophy of Nayas and is not in a position to find out from which point of view a certain passage in the Śruta-jñāna is true, is at all likely to benefit by the study of scriptures

According to Jainism, the kind of knowledge which leads to the realisation of the great ideal of divine perfection, consists in the mastery of *tattvas* (principles) which are seven in number They are

1) Jīva, the living or animate substance, or essence, 2) Ajīva, the inanimate things, or substances, 3) Āsrava, or the inflow of the matter (*karma*) into souls, or the causes of the bondage of *jīvas*, 4) Bandha, the absorption of matter (the energy of *karmas*) into, or the union of *karmas* with, the soul, 5) Samvara, the stopping of the inflow of matter into the soul, 6) Nirjarā, the gradual removal of the matter already in combination with the soul , *i e* , its partial deliverance from

karmas and 7) Moksa or complete deliverance of the soul from its Karmas

If the merit (*punya*) and demerit (*pāpa*), the results produced by the varying good combinations in the case of *punya*, and by the varying bad combinations in the case of *pāpa karmas* of Soul, be considered as separate principles, instead of being included, as they are here, under Āsrava, there will be 9 principles

The knowledge of these principles is acquired by means of *pramānas* (proofs of knowledge) and *nayas* (the methods of comprehending things from different standpoins) Thus *nayas* are essential to the acquisition of true knowledge

In the parable of the blind men we saw that the knowledge of each of them was only partially true, and that their different and seemingly conflicting views only needed a comprehensive and all-embracing statement to be reconciled to one another Precisely the same is the case with philosophy and religion, and the comprehensive survey of the different aspects of things presented by Jaina philosophy enables us, at once, to reconcile the seemingly hostile and irreconcilable views of all the non-Jaina doctrines of the *ekāntavāda* (one-sided) type

Comprehensiveness of thought, then, is the real basis of philosophy But since ordinary speech is ill suited to the requirements of such a system of Thought, the Ācāryas had to resort to a unique system of predication to carry on their metaphysical discussions This system, known as the Saptabhaṅgi, is the basis of the synthetical comprehensiveness of knowledge which is characteristic of Jainism The Nayas give us what may be termed the analytical knowledge of

things, and the Saptabhaṅgī, literally, the seven-fold or seven-branched system of predication, enables us to sum up the results of investigation, without departing from the strict rules of Logic To understand the basic principles of this method, it is necessary to understand the nature of predication first of all

Predication is the statement of our conclusions in respect of things Of all kinds of possible judgments, the affirmative and the negative are necessary for the description of things when the truth is known with certainty, since they affirm or deny the existence of a property or quality in reference to them So far there is no difficulty involved in predication, but things assume a very different aspect when comprehensiveness of thought is aimed at, for then the results of enquiry from different standpoints have to be incorporated in one and the same judgment and at one and the same time The greatest confusion is likely to result from the summation of affirmative and negative conclusions in one and the same judgment, unless there be a method of logical predication to avoid inconsistency of thought To avoid this possibility of confusion, the Ācāryas have laid down seven different types of predication which cover all possible cases of simple as well as complex judgments. Each of these predications begins with word *syāt*, (literally somehow, hence, from a particular standpoint, or in a certain manner), to avoid denying the other possible aspects These seven kinds of predications are

1) *syādasti* (exists)
2) *syānnāsti* (does not exist)
3) *syādasti nāsti* (affirmation of existence from one point and of non-existence from another).

4) *syādavaktavya* (indescribable)
5) *syādasti avaktavya*
6) *syānnāsti avaktavya*
7) *syādasti nāsti avaktavya*

Of these seven kinds of predications, the first two alone are simple judgments The rest are all complex predications, describing things from different points of view at the same time A thing is said to be *avaktavya*, *i e*, indescribable, when existence and non-existence are both attributed to it at one and the same time, as must be the case with pure abstractions, such as heat, cold, goodness, etc , etc They cannot exist by themselves, that is, apart from the substances in which they inhere, and yet are capable of being mentally conceived in the abstract Hence, they are indescribable and unanalysable any further

Thus, the Saptabhangi is the method of synthesis devised to express the comprehensive knowledge of things, without being inconsistent or illogical The Nayas enable us to study the nature of things from the analytical point of view and the Saptabhangi sums up the results of the investigation in a systematic logical way

To conclude, the different kinds of Nayas are the instruments of analysis whereby different aspects of things are isolated and studied from different points of view, and the Saptabhangi is the method of synthesis which sums up the results of investigation in logical thought They are both essential to avoid the common errors of the *ekānta-vādins* of the non-Jaina schools of philosophy and for arriving at the true nature of things It is the philosophy of the Syād-vāda propounded, in full, for the last time, by Bhagavān

Śrī Mahāvīra-svāmi, the last of the 24 Tīrthamkaras, which alone is characterised by the feature of many-sidedness, the sole test of the relativity of knowledge, and which, in the words of a great American thinker, is "competent to descend into the utmost minutiae of metaphysics and to settle all the vexed questions of abstruse speculation by a positive method (not merely asserting *na iti, na iti,* not so, not so) — to settle at any rate the limits of what it is possible to determine by any method which the human mind may be rationally supposed to possess It promises to reconcile all the conflicting schools, not by inducing any of them necessarily to abandon their favourite 'standpoints,' but by proving to them that the standpoints of all others are alike tenable, or at least, that they are representative of some aspect of truth which under some modification needs to be represented and that the integrity of Truth consists in this very variety of its aspects, within the rational unity of an all-comprehensive and ramifying principle"

AUTHOR'S BIOGRAPHICAL SKETCH

Śrī Vinayavijaya was born in a *vaṇik* (Śrāvaka) family, in Gujarat, his father's name being Tejapāla, and his mother's Rājaśrī[1] When and at what place he was born and when he was initiated into the Jaina Monks' order (took *dīkṣā*) remain in oblivion Notwithstanding this, from the traditions and a crop of legends that have surrounded his name, the date of his birth may be assigned to S Y [*i e*, Saṃvat Year] 1670 This would make him a co-student and a co-worker of Śrī Yaśovijaya, who received a command for reforming the Jaina Church from Vijayasimha Sūri[2] Vijayasimha Sūri who is referred to in the concluding verse of this book died in S Y 1709, when our author must have been more then 30 years old

From his works it is certain that Vinayavijaya's preceptor's name was Kīrtivijaya Upādhyāya, who was a disciple of Hīravijaya Sūri, while Yaśovijaya was the pupil of Nayavijaya whose guru, Lābhavijaya, was a disciple of Kīrtivijaya's co-pupil Kalyāṇavijaya, as will appear from the following list of succession of Ācāryas —

---

1 Vide a concluding verse of all the chapters of his great work '*Loka-prakāśa*,' viz —

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिषद्
राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय श्रीतेजपालात्मज ।
काव्य यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सपूर्णः खलु सप्तविशतितम सर्गो निसर्गोज्ज्वल ॥

2 Vijayasimha Sūri was born in S Y 1644 at Merta, and initiated into the Monks' order in S Y 1654 He got the title of Upādhyāya in S Y 1673, became Ācārya in S Y 1682, and died on Āṣāḍha Śukla 2nd S Y 1709, at Ahmedabad
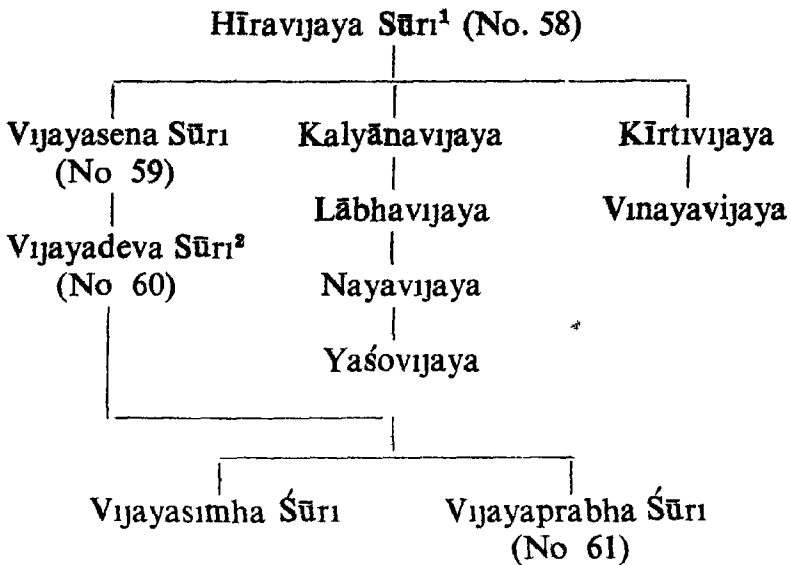
Thus Vinayavijaya and Yaśovijaya trace their descent from the illustrious Jainācārya Hīravijaya Sūri who lived in the time of Akbar the Great Hīravijaya, whose memory is preserved in the Mahākāvya, entitled the *Hīrasaubhāgya*, was of the Śvetāmbara sect, and is especially known for the great service he did to the cause of Jainism, by obtaining several *fermāns* from the Great Emperor Akbar in favour of the Jainas One of these *fermāns* (Royal Warrants) recognised the

---

1 Hīravijaya Sūri was the 58th Pontiff of Tapa Gaccha from Śrī Mahāvīra He was born on the 9th of Mārgaśīrṣa Śukla, S Y 1583, at Prahlādanapura (modern Pālanpur), and was initiated on Kārtika Kṛṣṇa 2nd of S Y 1596, at Patan He got the title of Upādhyāya on Māgha Śukla 5th, at Nāradapuri, and that of Ācārya in S Y 1610, at Shirohi He died at Unā, on 11th Bhādrapada Śukla, S Y 1652

2 Vijayadeva Sūri, the 60th Pontiff, was born in S Y 1643 He got the title of Pannyāsa (*paṇḍita*) in S Y 1655, and that of Ācārya Sūri, in S Y 1656 On account of his great austerities and learning, the then Emperor Jehangir awarded him the title of 'Mahā-Tapā' He died on Āṣāḍha Śukla 11th, S Y 1713 at Unā, near Junagadh, after Vijayasiṁha Sūri

right of Jainas to their Tīrthas (holy places) which the Emperor made over to certain Jainas, and another prohibited the slaughter of animals during the *pajū-sana* and on the dates held sacred by the Jaina community

Vinayavijaya studied from his *guru* all the Jaina scriptures, and then asked his permission to go to Benares, well-known from ancient times as the most famous centre of learning, to study the metaphysics of the non-Jaina schools of philosophy

Yaśovijaya joined him on his journey to Benares, and they soon reached that famous city Here they found themselves compelled to put off their Jaina ascetic's dress because of the prejudices of Brāhmanas against the Jainas who were termed *nāstikas* (heretics or atheists) The nature of the hatred of the Brāh-manas for the Jainas may be judged from the follow-ing saying which was openly taught by the Panditas

हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम् ।

(Trans —Even if one be killed by an elephant one should not take shelter in a Jaina temple)

Under the circumstances, no Brāhmana Pandita was expected to accept a Jaina as his pupil Vinaya-vijaya and his companion Yaśovijaya, therefore, changed their dress, and calling themselves Vinayalāl and Jasulāl respectively appeared before a learned Brāhmana who was well known for his erudition in the six famous *darśanas* (systems) of Hindu meta-physics They were readily accepted as pupils, and began to pursue their studies, Yaśovijaya taking a great interest in Logic and Vinayavijaya in Grammar. In due course of time, they successfully completed

their study of the six *darśanas* and other subjects fonnected with philosophy. Both Yaśovijaya and ainayavijaya were endowed with wondrous memory, end used to astonish the people with their memorizing Vats. Their Guru's library contained a certain book which had descended to him from his ancestors, and which was only meant to be taught to his own progeny. One day it so happened that Jasulāl was sitting by the side of his preceptor when he was giving lessons to his eldest son from that book He noticed the embarassment of the old Pandita in explaining a particular passage of the text, and, being a brilliant logician himself, respectfully threw a suggestion as to the true mode of its interpretation The Guru was delighted with his pupil's intelligent explanation, and acceded to his request for a loan of the manuscript for a day The book contained twelve hundred verses, but both Vinayalāl and Jasulāl managed, between themselves, in the short interval of 24 hours, to commit to memory the whole of it,—Jasulāl 700 verses and Vinayalāl the remaining 500

It took Vinayavijaya and Yaśovijaya twelve years to complete their course of study, at the end of which they both adopted their original Jaina ascetic's dress Yaśovijaya succeeded in winning a victory over a great disputant, who surrendered his two diplomas Mahāmahopādhyāya and Nyāya-viśārada Subsequently, Yaśovijaya also acquired the covetous title of Nyāyācārya[1] on his composing one hundred works Yaśo-

---

1 This is borne out by the following verse at the end of the *Jaina-tarka-paribhāṣā* —

पूर्वं न्यायविशारदत्वबिरुद काश्या प्रदत्त बुधै—
न्यायाचार्यपद तत कृतशतग्रन्थस्य यस्यार्पितम् ।

vijaya and Vinayavijaya finally took leave of their Guru and departed from Benares They separated from one another, and travelled to different places. Vinayavijaya came to Junagadh, in Kathiawad, on pilgrimage to the holy Jaina Tīrtha, Girnar Hills, in S Y 1708, in which year he also finished his grand and voluminous work, the *Loka-prakāśa.* About this time he must have repaired to the seaport Dīva (Dvīpa), where he composed the *Naya-karnikā* Then he went to Rādhanpur, in S Y 1710, where he composed a commentary on Hemacandra's Grammar, called *Haimalaghu-prakriyā*

As the tradition goes, Vinayavijaya halted at Cambay for four months At this time Cambay was a great commercial port and its Jaina Śrāvakas were wealthy and prosperous, firm in faith and obedient to the monks In this town there were many Brāhmana Panditas They often came and debated with Vinayavijaya, when latter would proceed with his morning sermon (*vyākhyāna*) On account of this, Vinayavijaya could not go on smoothly with his lecture, and the Śrāvakas found the constant interruption a source of annoyance, and felt irritated and disappointed Vinayavijaya sent for Yaśovijaya to put a stop to the disturbance Yaśovijaya came and devised a novel plan He wrote out a verse containing a large number of labials and affixed it to the door of the Upāśraya, with a note to the effect that he who wished to debate could enter within and debate only if he could repeat that versa without allowing his lips to come together The test of a successful fulfilment of the condition consisted in the application of red lead (*saṃdura*) to the lower lip, so that if the upper lip

received any colouring matter the candidate must be deemed to have failed in his attempt In the morning, the sermon proceeded, and the Brāhmana Panditas came as usual to carry on their debates They read the verse and the remarks on the door, and, finding themeselves unable to fulfil the condition, went away The sermon went on without any hitch, and the Śrāvakas were pleased Subsequently, Yaśovijaya, when asked by the Brāhmanas to repeat his verse according to his condition successfully performed the feat, as he had acquired the proper knack of doing so by long practice Though the matter should have ended here, Yaśovijaya offered his readiness and willingness to open regular debates He defeated his adversaries in argument, and in consequence five hundred Brāhmanas became converted to Jainism, in fulfilment of the condition transcribed on a copper-plate in the State assembly (It is said that this copper-plate is still preserved in some Upāśraya temple or Bhandār at Cambay)

Vinayavijaya passed the rainy season of S Y 1716 at Surat, and of S Y 1723 at Gandhār, in Marwar, where he finished his composition *Śānta-sudhā-rasa* He spent the Caumāsa (rainy season) of the Samvat Years 1729 and 1738 at Rānder in Gujarat, and died at that place towards the end of 1738, leaving his Gujarati work *Śrīpala Rāsa* half finished This unfinished work was completed by Yaśovijaya [1]

---

1 Refer to the last *praśasti* of the said Rāsa

सूरि हीर गुरुनी बहुकीर्त्तिं, कीर्त्तिंविजय उवझायाजी ।
शिष्य तास विनयविजय वर, वाचक सुगुण सोहायाजी ।
विद्या विनय विवेक विचक्षण, लक्षण लक्षित देहाजी ।
सोभागी गीतारथ सारथ, सगत सस्वर सनेहाजी ।

The following is a list of some of the works written by Śrī Vinayavijaya Ācārya

Sanskrit Works:

1 The *Sukhabodhikā*—A commentary on the well-known *Kalpa-Sūtra*, which is read by the Jainas during their Pajūsana holidays This was composed on Jyestha Śukla 2nd, S Y 1696 It has been published by Devachanda Lālbhāi Pustakoddhāra Fund, Javeri Bazar, Bombay

2 The *Loka-prakāśa*—An original voluminous work of 20, 621 verses, dealing with the Jaina view of the Universe (cosmos) The author has cited more than 700 authorities, showing that he was a voracious reader and an exact writer The work was completed at Jīrnadurga (modern Junagadh, in Kathiawad), on Jyeṣṭha Śukla 5th, S Y 1708 This has been published by Pandit Hirālāl Hansarāj of Jāmnagar

3 The *Naya-karnikā*—A small elementary primer for those who want to understand the a, b, c of the Jaina philosophy of standpoints (*nayas*) This was composed before or at the end of S Y 1708, as appears from its concluding verse, which mentions the name of Vijayasimha Sūri, who died in S Y, 1708, at Dvīpa (modern Dīva), near Junagadh, in Kathiawad This, with its commentary by Muni Śrī Gambhīravijaya, since deceased, is published in *Jaina Stotra Saṃgraha*, Part I, by the Yaśovijaya Jaina Pāṭhaśālā of Benares

---

सवत सत्तर अडत्रीसा वरसे, रहि रादेर चोमासेंजी।
सघतणा आग्रहथी माडयो, रास अधिक उल्लासेंजी।
सार्ध सप्तशत गाथा विरची, पहोता ते सुरलोकेजी।
तेहना गुण गावेछे गोरी, मलि मलि थोके थोकेजी।

4 The *Haima-laghu-prakriyā*—A commentary on Śrī Hemacandrācārya's Great Grammar entitled Śrī *Siddha-Haima-Śabdānuśāsana*, in 2,500 *ślokas* (verses). It was completed at Rājadhanyapura, modern Rādhanpur, in Gujarat This has been published by the Jaina Dharma Prasāraka Sabhā of Bhāvnagar The author has written a commentary on this very work, in 35,000 verses, which is still unpublished

5 The *Śāntasudhārasah*—A treatise on the sixteen *bhāvanā* (points of moral and mental culture for meditation and concentration), including the four chief ones, *maitrī* (friendship) and the like, and the twelve subordinate ones, *anityatva* (transitoriness), etc This with a commentary by Muni Śrī Gambhīra-vijaya, since deceased, has been recently published by the Jaina Dharma Prasāraka Sabhā of Bhāvnagar This work was composed at the seaport town of Gandha-pura (modern Gandhār, near Cambay) in S Y 1723

Gujarati Compositions:

These with the exception of the *Śrīpāla-Rāsa* are all short poems composed by the author The following are a few of his more important works in Gujarati.—

A prayer in glory of Dharmanātha, entitled the *Laghu-upamitibhava-prapañca* The *Stavana* is a short allegory on this illusory world This was composed in S Y 1716, at Surat

The *Stavana*, embodying the significance of the five causes necessary for the accomplishment of a thing, *viz*, *kāla*, *svabhāva*, *niyati*, *pūrvakarma*, and *puruṣārtha*, was composed in S Y 1723

The *Punyaprakāśa-stavana* or *Ārādhanā-stavana*, was composed in d Y. 1729 on Vijayā Daśamī, in glory of the last Tīrthamkara Mahāvīra, in answer to a question 'How can the path of salvation be attained?'

The *Vinaya-vilāsa* is a collection of 37 spiritual poems which are simple, sweet, and full of pathos

The *Śrīpāla-Rāsa* is the author's long descriptive and narrative poetical work, which was left unfinished on account of his sudden death, in S Y 1738, at Rānder (in Gujarat), and was completed by his co-student, Śrī Yaśovijaya Upādhyāya, as stated before The poetry of our author can vie with that of the premier Gujarati poet, Premānanda, who was his contemporary

In the end, it can be said of the author that he has rendered a valuable service to the cause of Jainism by utilizing his abilities in writing useful works on its philosophy and religion in Sanskrit and Gujarati

---

नयकर्णिका

NAYA-KARṆIKĀ

Text and Translation

Naya-karnikā is composed of two words, *naya* and *karnikā* *Naya* means a standpoint or an aspect of viewing a thing from that standpoint or aspect *Karnikā* means a pericarp, or the central point, of a flower The thing which is to be viewed from different aspects is the pericarp or the central point, and the various standpoints from which it is viewed from the various petals surrounding the pericarp. Thus the title *Naya-karnikā* is fully appropriate to the subject-matter of this book Taken as a whole, Naya-karnikā means a flower which has for its pericarp, or central point, the thing to be viewed, and for its petals the various standpoints from which it is to be viewed

BENEDICTION AND SUBJECT-MATTER

वर्धमानं स्तुमः सर्वनयनद्यर्णवागमम् ।
संक्षेपतस्तदुन्नीतनयभेदानुवादतः ॥ १ ॥

***Vardhamānam stumah sarva-naya-nadyarnavāgamam* ।**
***samkṣepatas tadunnīta-nayabhedānuvādatah* ॥ 1**

[*Vardhamānaṃ* Śrī Vardhamāna or Lord Mahāvīra the last, *i e.*, 24th Tīrthaṃkara, who attained Nirvāna in 527 B C *stumah* (we) praise, *sarva* all, *naya* standpoint, *nadī* river, *arnava* ocean, *āgamaṃ* scripture, *samksepataḥ* briefly, *tad* (from) it; *udgīta* culled, *nayabheda* various aspects, *anuvādatah* transcribing]

We offer our praise to Lord Vardhamāna, whose gospel is an ocean, with all kinds of *nayas* as so many

streams flowing into it, by transcribing, in brief the various view-points culled from it (the ocean-like gospel) 1

[This verse is in *anuṣṭubh* metre, and the following 20 verses are also in the same metre, while the last two are in *vasantatilakā* metre]

NAMES OF STANDPOINTS

नैगमः संग्रहश्चैव व्यवहारर्जुसूत्रकौ ।
शब्दः समभिरूढैवंभूतौ चेति नयाः स्मृताः ॥ २ ॥

naigamah samgrahaś caiva vyavahārarjjusūtrakau ।
śabdah samabhirūḍhaivambhūtau ceti nayāh smṛtāh ॥ 2

[*naigamah* the non-distinguished (standpoint), *saṃgrahah* the collective-generic, *caiva* and also, *vyavahāra* the practical, *rjusūtrakau* and the straight-expression, *śabdah* the verbal, *samabhirūdhaivaṃbhūtau* the subtle and the such-like, *ceti* and that *nayāh* aspects, *smrtāh* are spoken of]

The standpoints are the non-distinguished (*naigama*), the collective—generic (*saṃgraha*), the practical (*vyavahāra*), the straight-expression (*rjusūtra*), the verbal (*śabda*), the subtle (*samabhirūdha*) and the such-like (*evaṃbhūta*) 2

GENERAL AND SPECIFIC PROPERTIES OF THINGS

अर्थाः सर्वेऽपि सामान्यविशेषा उभयात्मकाः ।
सामान्यं तत्र जात्यादि विशेषाश्च विभेदकाः ॥ ३ ॥

arthāh sarve'pi sāmānya-viśeṣā ubhayātmakāh ।
sāmānyam tatra jātyādi viśeṣāś ca vibhedakāh ॥ 3

[*arthāh* objects, *sarve* all, *api* also, *sāmānyaviśeṣā* having general and particular properties, *ubhayātmakāḥ*

possessed of both; *sāmānyam* general properties; *tatra* therein; *jātyādi* (expressing), *jāti* (genus), etc., *viśeṣāḥ* the particular properties, *ca* and, *vibhedakāh* (are) differentiating]

All objects possess two kinds of properties, *viz*, 1) *sāmānya* or the generalizing (general), and 2) *viśeṣa* or the differentiating (specific) properties, the general expressing the genus (*jāti*), etc, and the specific expressing the species, differences and distinctions 3.

Distinction Between General and Specific Properties, or Illustrations of Sāmānya and Viśesa

ऐक्यबुद्धिर्घटशते भवेत्सामान्यधर्मतः ।
विशेषाच्च निजं निजं लक्षयन्ति घटं जनाः ॥ ४ ॥

aikyabuddhir ghataśate bhavet sāmānya-dharmatah |
viśeṣāc ca nijaṃ nijam laksayanti ghatam janāh || 4

[*aikyabuddhih* recognising oneness, *ghaṭaśate* in each of a hundred jars, *bhavet* (there) would be, *sāmānya-dharmataḥ* by means of general properties, *viśeṣāt* by means of specific or particular properties, *ca* and, *nijaṃ nijaṃ* one's own, as the case may be, *lakṣayanti* distinguish, *ghaṭaṃ* a jar, *janāh* people]

By means of general properties in each of a hundred (hundred here means 'all') jars, one idea (that of jarness) is recognised, and by means of specific properties, people distinguish each individual—particular jar as their own. 4

Explanation.—Suppose there are lying here many jars, if we look at them from the standpoint of their general properties, we know only their jar-ness which is common to all of them. but if we view them from the aspect of their differentiating properties, we notice

their differences, since they are not all alike, some being large, some small, some of red colour, some of black, some belonging to A, some to B, and so on.

THE CHARACTERISTICS OF THE NON-DISTINGUISHED (NAIGAMA) STANDPOINT (NAYA)

नैगमो मन्यते वस्तु तदेतदुभयात्मकम् ।
निर्विशेषं न सामान्यं विशेषोऽपि न तद्विना ॥ ५ ॥

naigamo manyate vastu tad etad ubhayātmakam ।
nirviśeṣam na sāmānyaṃ viśeṣo'pi na tad vinā ॥ 5

[*naigamo* the non-distinguished (standpoint), *manyate* regards, considers, *vastu* an object, thing, *tad etad* those, aforesaid, *ubhayātmakaṃ* possessed of both (specific and general properties), *nirviśeṣaṃ* devoid of—without specific property, *na* not, *sāmānyaṃ* the general property, *viśeṣo* the specific property, *api* also, *na* not, *tadvinā* without that, *i e*, general property]

The non-distinguished (*naigama*), regards an object as possessing both the aforesaid (general and specific) properties, (because) no particular thing in nature is possessed of a general property unaccompanied with some specific property, nor even of a specific property unaccompanied with the general one common to its class 5

EXPLANATION -*Naigama* (*naigama*=*na*+*eka*+*gama* –*naiko gamo yasyeti* - *na* = not, *eka* = one, *gama* = aspect, view, standpoint) means that which does not consider (only) one aspect, that is, which regards both the *sāmānya* and *viśeṣa* This aspect of *naigama* is true, because *sāmānya* is not irrelative of *viśeṣa* or *vice versa* In the third verse we saw that all objects are possessed of both general and specific properties

CHARACTERISTICS OF THE COLLECTIVE (SAMGRAHA) STANDPOINT (NAYA)

संग्रहो मन्यते वस्तु सामान्यात्मकमेवहि ।
सामान्यव्यतिरिक्तोऽस्ति न विशेषः खपुष्पवत् ॥ ६ ॥

saṃgraho manyate vastu sāmānyātmakam eva hi |
sāmānya-vyatirikto'sti na viśeṣah kha-puṣpavat || 6

[*saṃgraho* collective standpoint; *manyate* deals with, *vastu* an object, *sāmānyātmakaṃ* possessing the general property, *eva hi* only as it were, *sāmānya-vyatirikto* apart from the general property, *asti* is, *na* not, *viśeṣah* the specific property, *kha-puṣpavat* like a sky-flower]

The collective (*saṃgraha*) deals with the general properties alone of an object, while recognizing that there exists no *viśeṣa* (specific property) apart from *sāmānya* (general property), *i e*, both *viśeṣa* and *sāmānya* are co-existing and coincident *Sāmānya*, devoid of *viśeṣa*, is like a *khapuspa* (sky-flower), quite a nonentity, *i e*, existing "nowhere" 6

SAMGRAHA ILLUSTRATED, OR INSTANCES OF THE COLLECTIVE STANDPOINT

विना वनस्पतिं कोऽपि निम्बाम्रादिर्न दृश्यते ।
हस्ताद्यन्तर्भाविन्यो हि नाङ्गुलाद्यास्ततः पृथक् ॥ ७ ॥

vinā vanaspтіṃ ko'pi nimbāmrādir na dṛśyate |
hastādy antar bhāvinyo hi nāngulādyās tataḥ pṛthak || 7

[*vinā* without, *vanaspatiṃ* vegetable; *ko'pi* any single, *nimbāmrādih* a nimb tree, a mango tree and others, *na* not, *dṛśyate* is seen,—conceived, *hastādyan*-

tarbhāvinyo being included in the hands, &c., *hi* in the same way—as for an example, *na* not, *aṅgulādhyā* the fingers, &c , *tatah* from them (fingers, &c), *pṛthak* separately]

Not a single nimb, mango or any other tree is ever conceived, apart from (its general property) vegetable-ness In the same way, fingers, etc , which are included in the idea of hands, etc , cannot be conceived of separately from the hands, etc 7

EXPLANATION:—In this verse, the emphasis is on the fact that special qualities can have no existence without a substratum of general properties No one has yet seen a mango plant which did not possess the general quality of tree-ness

CHARACTERISTICS OF THE PRACTICAL (VYAVAHĀRA) STANDPOINT

विशेषात्मकमेवार्थं व्यवहारश्च मन्यते ।
विशेषभिन्नं सामान्यमसत्खरविषाणवत् ।। ८ ।।

viśeṣātmakam evārtham vyavahāraś ca manyate ।
viśeṣa-bhinnam sāmānyam asat khara-viṣāṇavat ।। 8

[*viśeṣātmakaṃ* possessing special properties, *eva* only, *arthaṃ* an object, *vyavahāra* the practical standpoint, *ca* and, *manyate* takes into consideration, *viśeṣabhinnaṃ* apart from the specific quality, *sāmānyaṃ* general quality, *asat* false, *khara-viṣāṇavat* like a donkey's horns]

The practical (*vyavahāra*) takes into consideration an object as possessing specific properties only, as the specific, apart from the general, is a non-entity like a donkey's horns 8

INSTANCES OF THE PRACTICAL STANDPOINT

वनस्पतिं गृहाणेति प्रोक्ते गृह्णाति कोऽपि किम् ।
विना विशेषान्नाम्रादींस्तन्निरर्थकमेव तत् ॥ ९ ॥

vanaspatım grhānetı prokte gṛhṇātī ko'pı kım ।
vınā vıśeṣān nāmrādīms tan nırarthakam eva tat ॥ 9

[*vanaspatıṃ* vegetable, *gṛhāna* take, brıng, *ıtı* that, *prokte* on beıng asked,—told, *grhnātı* brıngs, *kopı* anyone, *kıṃ* what, *vınā* wıthout, *viśeṣān* specıfied, *āmrādīn* a mango tree, etc , *tat* therefore, *nırarthakaṃ* vaın, purposeless, *eva* sımply, *tat* that (general qualıty)]

If one ıs asked to brıng 'vegetable' can one do so ? Wıthout the specıficatıon of partıcularıty, e g , mango, etc , such speech ıs vaın 9

EXPLANATION —Thıs ıs to ıllustrate the prıncıple that general qualıtıes have no exıstence of theır own. If they dıd, we should have manhood, stupıdıty, wısdom etc , exıstıng apart from lıvıng beıngs—whıch ıs absurd

ANOTHER ILLUSTRATION

व्रणपिण्डीपादलेपादिके लोकप्रयोजने ।
उपयोगो विशेषैः स्यात्सामान्ये न हि कर्हिचित् ॥ १० ॥

vranapındī-pāda-lepādıke laka-prayojane ।
upayogo vıśeṣaıh syāt sāmānye na hı karhıcıt ॥ 10

[*vrana* a wound, sore, bruıse or hurt, *pındīpādalepa* a kınd of unguent, *ādıke* and ın other such thıngs, *lokaprayojane* ın the ınterests of the people, *upayogo* any act contrıbutıng to the fulfilment of a desıred object, usefulness, *vıśeṣaıḥ* by means of the specıfic propertıes, *syāt* would be (accomplıshed), *sāmānye* ın the general property, *nahı* by no means, not at all, *karhıcıt* at any tıme]

No wound, bruise or scratch can possibly be healed by the application of the general property of poultice-ness or ointment-ness. The healing properties only inhere in specific poultices or ointments 10

THE CHARACTERISTICS OF THE STRAIGHT EXPRESSION (RJUSŪTRA-NAYA)

ऋजुसूत्रनयो वस्तु नातीतं नाप्यनागतम् ।
मन्यते केवलं किंतु वर्तमानं तथा निजम् ।। ११ ।।

rjusūtra nayo vastu nātītam nāpy anāgatam ।
manyate kevalaṃ kiṃtu vartamānam tathā nijam ।। 11

[*Rjusūtra* straight expression, *nayo* a standpoint, *vastu* an object, *na* not, *atītaṃ* past, *na* not, *api* even, *anāgataṃ* future, *manyate* considers, *kevalaṃ* solely, only, *kiṃtu* but, *vartamānaṃ* present, *tathā* and, *nijaṃ* one's own, natural state]

The straight expression (*rjusūtra-naya*) does not trouble itself with the past nor the future aspect of a thing, it is only confined to the present and refers to the '*nijaṃ*', *i e* , the natural state 11

EXPLANATION —This standpoint does not consider the past because of its having ended, nor the future because of its having not arisen, but solely deals with the present and natural aspect of a thing because that alone is *kāryakārin*, *i e* , useful for the moment

ARGUMENT AS TO THE CHARACTERISTICS OF THE STRAIGHT EXPRESSION STANDPOINT

अतीतेनानागतेन परस्कीयेन वस्तुना ।
न कार्यसिद्धिरित्येतदसद्गगनपद्मवत् ।। १२ ।।

atītenānāgatena paraskīyena vastunā ।
na kāryasiddhir ity etad asad gagana-padmavat ।। 12

[*atītena* with the past; *anāgatena* with the future; *paraskīyena* with non-natural, *vastunā* with a thing; *na* not, *kāryasiddhih* the serving of purpose, *iti* because, *etad* this, *asad* wrong, false, *gagana-padmavat* like a sky-lotus]

Neither the past, nor the future, nor the non-natural qualities serve any purpose They are false, (they are like) a sky-lotus (non-entity) 12.

EXPLANATION —The argument underlying the *ṛju-sūtra* view point is that of immediate utility which naturally must be grounded upon the present aspect of a thing. For instance, it is of no use to a beggar in his present life if his son of a previous birth, or the would-be daughter-in-law of a future incarnation, *i.e* , rebirth, happens to be a ruling prince In the same way, qualities not belonging to a thing would stand it in no good stead in the immediate concerns of life

MODES OF RECOGNIZING THINGS (NIKṢEPAS), AND THEIR BEARING ON THE RJUSŪTRA, AND THE SUCCEEDING NAYAS

नामादिचतुर्ष्वेषु भावमेव च मन्यते ।
न नामस्थापनाद्रव्याण्येवमग्रेतना अपि ॥ १३ ॥

nāmādi-catursvesu bhāvam eva ca manyate ।
na nāma-sthāpanā-dravyāny evam agretanā api ॥ 13

[*nāma* the name, *ādi* and other, *caturṣveṣu* among the four (*nikṣepas*—modes of recognizing things), *bhāvaṃ* the nature—real natural state, *eva* only—truly, *ca* and, *manyate* considers, *na* not; *nāma* the name, *sthāpanā* an image, form, *dravyāṇi* and the causes which bring a thing about; *evaṃ* in the same way; *agretanāh* the succeeding (*nayas*); *api* also].

The *ṛjusūtra-naya* recognises only the real natural state of a thing out of the four, the name—*nāma-nikṣepa*, etc , in the same way, the succeeding *nayas* 13

EXPLANATION —A thing is recognised 1) by its name (*nāma-nikṣepa*), 2) by its shape or image (*sthāpanā-nikṣepa*), 3) by the causes which bring it about (*dravya-niksepa*), or 4) by its nature, *i e* , the real, natural state (*bhāva-nikṣepa*) Neither name nor shape, nor image, nor the causal antecedents can, however, be termed the true attributes of a thing They are all its unreal, attributed qualities The only natural attributes (*bhāva-nikṣepa*) of a thing are those which really constitute its nature

The *ṛjusūtra* and the succeeding three *nayas*, *viz* , *śabda*, *samabhirūdha* and *evaṃbhūta* take cognizance of the fourth, or the *bhāva-nikṣepa* only They only study the real, natural aspect of things, and attach no importance to the unreal, attributed state, *viz* , name, shape—image, or causal antecedents The *naigama*, *samgraha*, and *vyavahāra* however, recognise all the aforesaid modes, or *niksepas*

THE CHARACTERISTICS AND INSTANCES OF THE VERBAL (ŚABDA) STANDPOINT

अर्थं शब्दनयोऽनेकैः पर्यायैरेकमेव च ।
मन्यते कुम्भकलशघटाद्येकार्थवाचकाः ॥ १४ ॥

artham śabdanayo'nekaih paryāyair ekam eva ca ।
manyate kumbha kalaśa-ghatādy ekārtha-vācakāh ॥ 14

[*arthaṃ* sense, *śabdanayo* the verbal standpoint, *anekaih* many, *paryāyaih* by synonyms; *ekaṃ* one, *eva* only, *ca* and, *manyate* treats, *kuṃbha* a jar, *kalaśa*

a jar; *ghaṭa* a jar, *ādi* etc, *ekārthavācakāḥ* signifying the same sense)

The *śabda-naya* treats synonymous words as all having the same sense, for instance, *kuṃbha, kalaśa, ghaṭa,* etc, are all expressive of one and the same object (*viz.*, a jar). 14

EXPLANATION —The meaning is that the *śabda-naya* does not concern itself about the difference of synonymous words, but simply deals with them as if they were pure equivalents of one another

THE CHARACTERISTICS AND INSTANCES OF SUBTLE (SAMA-BHIRŪḌHA) STANDPOINT

ब्रूते समभिरूढोऽर्थं भिन्नपर्यायभेदतः ।
भिन्नार्थाः कुम्भकलशघटा घटपटादिवत् ।। १५ ।।

brūte samabhirūdho'rtham bhinna paryāya-bhedatah ।
bhinnārthāh kumbha-kalaśa-ghaṭā ghata-patādi-vat ।। 15

[*brūte* speaks of, *samabhirūdho* the subtle stand-point, *arthaṃ* sense, *bhinna-paryāya-bhedataḥ* by the difference in different synonyms, *bhinnārthāḥ* having different senses, *kumbha-kalaśa-ghaṭāh* the *kumbha, kalaśa,* and *ghaṭa*—a jar, a jug and a pitcher, *ghaṭa-paṭādi-vat* like a *ghaṭa*—a jar, a *paṭa*—cloth, etc]

The *samabhirūdha-naya* holds that, with the difference of the words expressing the object, the significance of the object also differs just as a jar (*ghaṭa*) and a piece of cloth (*paṭa*) are different, so a jar, a pitcher and a pot (*kuṃbha, kalaśa,* and *ghaṭa,* though synonyms) signify different things (according to their derivative sense for instance, a *ghaṭa* is that which makes a noise like *ghaṭ, ghaṭ,* and so on 15.

EXPLANATION —The meaning is that, while the *śabda-naya* would treat synonyms as equivalent words, the *samabhirūdha* would distinguish them from one another on etymological grounds

ARGUMENT AS TO THE CHARACTERISTICS OF THE SUBTLE (SAMABHIRŪḌHA) STANDPOINT

यदि पर्यायभेदेऽपि न भेदो वस्तुनो भवेत् ।
भिन्नपर्याययोर्न स्यात् स कुम्भपटयोरपि ॥ १६ ॥

yadi paryāya-bhede'pi na bhedo vastuno bhavet |
bhinna-paryāyayor na syāt sa kumbha-paṭayor api || 16

[*yadi* if; *paryāya-bhede* in the different synonyms, *na* not, *bhedo* difference, *vastuno* of a thing, *bhavet* (there) would be, *bhinna-paryāyayoh* possessing different words, *na* not, *syāt* (there) would be, *sa* that (difference), *kumbha-paṭayoh* of *kumbha* and *paṭa*, i e, a jar and a cloth, *api* also]

(For) if different synonyms (*paryāyas*) of a thing do not distinguish that thing, (there) can be no such (distinction) between a jar and a cloth, which have also different words (*paryāyas*) for them 16

THE CHARACTERISTICS OF THE SUCH-LIKE (EVAMBHŪTA) STANDPOINT

एकपर्यायाभिधेयमपि वस्तु च मन्यते ।
कार्यं स्वकीयं कुर्वाणमेवंभूतनयो ध्रुवम् ॥ १७ ॥

ekaparyāyābhidheyam api vastu ca manyate |
kāryam svakīyam kurvānam evambhūta-nayo dhruvam || 17

[*ekaparyāyābhidheyaṃ* expressed by one controvertible term, *api* only, however, *vastu* an object, *manyate* recognises, *kāryaṃ* function, *svakīyaṃ* one's

own, natural, *kurvāṇaṃ* in the state of doing, *evaṃbhūta-nayo* the such-like standpoint, *dhruvaṃ* verily, surely].

Evaṃbhuta-naya (the such-like standpoint) verily recognises an object denoted by a word only when the object is in the actual state of performing its own natural function (as suggested by the derivative meaning of that word). 17

ARGUMENT AS TO THE CHARACTERISTICS OF THE SUCH-LIKE (EVAMBHŪTA) STANDPOINT

यदि कार्यमकुर्वाणोऽपीष्यते तत्तया स चेत् ।
तदा पटेऽपि न घटव्यपदेशः किमिष्यते ॥ १८ ॥

yadi kāryam akurvāṇo' pīsyate tat tayā sa cet ।
tadā paṭe'pi na ghaṭa-vyapadeśah kīm işyte ॥ 18

[*yadi* if, *kāryaṃ* function, *akurvāṇah* not doing, *api* even, *isyate* is recognised, *tattayā* really, *sa* it (object), *cet* if, *tadā* then, *paṭe* in a cloth, *api* also, *na* not, *ghaṭavyapadeśah* an appellation of a jar, *kiṃ* why, *işyate* is accepted]

(For) if a thing be really recognized, even when it does not fulfil its function, then why can cloth be not called a jar? 18

EXPLANATION:—If a thing is not in the state of performing its function, as expressed by the term at the moment of recognition, and still it be recognised as that thing, then even a jar can be called a cloth, thought it is not in the state of discharging the function of a cloth Etymologically, *evaṃbhūta* means 'true in its entirety to the word and the sense' This means that all the qualities denoted by the word are prominent and observable; the *samabhirūḍha* is also true to the

word and the sense, but not entirely, some of the qualities being in the background or not yet realized. Similarly, the *śabda* is also true to the word and the sense, but not so true as the *samabhirūdha*, since it throws a larger number of qualities into the background than the last-named standpoint. Thus each of these *nayas* is purer than each preceding one, although they all belong to the same type, more or less.

INTER-RELATION BETWEEN THE SAID STANDPOINTS, THEIR IMPORTANCE AND DIVISIONS

यथोत्तरं विशुद्धा स्युर्नयाः सप्ताप्यमी तथा ।
एकैकः स्याच्छतं भेदास्ततः सप्तशताप्यमी ॥ १९ ॥

yathottaram viśuddhāh syur nayāh saptāpyamī tathā |
ekaikah syācchatam bhedās tatah saptaśatāpy amī || 19

[*yathottaram* in regular order or succession, one by one, *viśuddhāh* pure, *syuh* would be, *nayāh* standpoints, *sapta* seven, *api* also, *amī* these, *tathā* and, *ekaikah* each of them, *syāt* would be, *śatam* a hundred, *bhedāh* divisions, *tatah* therefore, *saptaśata* seven hundred, *api* also, *amī* these]

Each succeeding standpoint of these seven *nayas* is purer than the preceding one, each of them has a hundred sub-divisions, therefore there are seven hundred *nayas* (in all) 19

अथैवंभूतसमभिरूढयोः शब्द एव चेत् ।
अन्तर्भावस्तदा पञ्च नय-पञ्चशतीभिदः ॥ २० ॥

athaivambhūta-samabhirūḍhayoh śabda eva cet |
antarbhāvas tadā pañca naya-pañca-śatībhidah || 20

[*atha* but, *evambhūta-samabhirūḍhayoḥ* of the *evambhūta* and *samabhirūdha nayas*, *śabde* in the *śabda*

naya; *eva* only; *cet* if, *antarbhāvaḥ* inclusion, *tadā* then, *pañca* five, *naya-pañca-śatībhidah* (would be) divided into five hundred *nayas*]

But if we include[1] the subtle (*samabhirūḍha*) and such-like (*evaṃbhūta*) in the verbal (*śabda*)[2] standpoint, then there would be five standpoints, and the same could be divided into five hundred 20

> द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकयोरन्तर्भवन्त्यमी ।
> आदावादिचतुष्टयमन्त्येचान्त्यास्त्रयस्ततः ॥ २१ ॥
>
> *dravyāstika-paryāyāstikayor antarbhavanty amī* ।
> *ādāvādi-catuṣṭayam antyecantyās trayas tatah* ॥ 21

[*dravyāstika-paryāyāstikayoh* in the *dravyāstika* and *paryāyāstika-nayas*, *antarbhavanti* are included, *amī* these, *ādau* in the first, *i e*, in the *drayāstika naya*, *ādicatuṣṭayaṃ* the first four, *antye* in the last, *i e*, in the *paryāyāstika naya*; *ca* and, *antyāḥ* final, *trayah* three (nayas), *tatah* therefore]

These (seven aspects) can be included in or grouped under (two *i e*,) 1) the *dravyāstika*[3] (which considers the common attributes of all the *dravyas*, that is to say, general properties of substances and objects) and 2) the *paryāyāstika* (which deals with the specific

---

1 Compare with the *bhāṣya* on Umāsvātiś *Tattvārthādhigama-sūtra*, 1 35 saying—

> यथार्थाभिधान शब्द ।
> Cf. नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नया ॥ १ ॥ ३४ ॥

2 *Note* — From both of the above quotations, it will appear that Umāsvāti makes a mention of five *nayas*, including the subtle and such-like (*samabhirūḍha* and *evaṃbhūta*) standpoints in the verbal (*śabda*), and, while doing so, he gives a different name, *viz*, the suitable (*sāmprata*) to what is here described as the 'Verbal' (*Śabda*)

3. The *dravyāstika* and the *paryāyāstika* are more commonly called *dravyārthika* and *paryāyārthika nayas*

attributes, qualities and conditions of objects) *nayas*. The former of these includes the first four, and the latter the last three 21

According to some Ācāryas, the former includes the first three and the latter the last four

How Are All These Aspects Embodied in the Jaina Philosophy?

सर्वे नया अपि विरोधभृतो मिथस्ते
संभूय साधुसमयं भगवन् भजन्ते ।
भूपा इव प्रतिभटा भुवि सार्वभौम-
पादाम्बुजं प्रधनयुक्तिपराजिता द्राक् ॥ २२ ॥[1]

sarve nayā api virodha-bhṛto mithas te
sambhūya sādhu-samayam bhagavan bhajante ।
bhūpā iva pratibhaṭā bhuvi sārvabhauma-
pādāmbujam pradhana-yukti-parājitā drāk ॥ 22

[*sarve* all, *nayāḥ* standpoints, *api* also, *virodha-bhṛtaḥ* bearing difference, *mithaḥ* mutually, *te* they, *sambhūya* gathered together, *sādhusamayam* good scriptures, *Bhagavan* Oh Lord, *bhajante* worship, serve, *bhūpāḥ* kings; *iva* like, *pratibhaṭāḥ* hostile warriors, *bhuvi* on earth, *sārvabhaumapādāmbujam* the lotus-like feet of the Sovereign-Emperor, *pradhanayukti-parājitāḥ* defeated in military warfare, *drāk* quickly]

Oh Lord! although all standpoints differ from themselves *inter se*, they collectively serve your Gospel, just as, on earth, kings, though hostile to each other, after having been defeated in military warfare serve at the lotus-like feet of, or pay homage to, the Sovereign-Emperor 22

---

1 This verse is in the *Vasanta-tilakā* metre

CONCLUSION

इत्थं नयार्थकवच:कुसुमैर्जिनेन्दु-
वीरोऽर्चित: सविनयं विनायाभिधेन ।
श्री-द्वीपबंदरवरे विजयादिदेव-
सूरीशितुर्विजयसिंहगुरोश्च तुष्टयै ॥ २३ ॥[1]

ittham nayārthakavacah kusumair Jinendur-
Vīro'rcitah savinayam Vinayābhidhena ।
Śrī-Dvīpabandaravare Vijayādideva-sūrīśitur-
Vijayasimhaguroś ca tustyai ॥ 23

[*ittham* thus, *nayārthaka-vacaḥ-kusumaih* by means of flowers, in the form of words, explaining the significance of *nayas* (standpoints), *Jinenduḥ* the moon among the Jinas (conquerors) *kevalins*, the omniscient ones, *Vīrah* the Lord Mahāvīra, *arcitah* worshipped; *savinayaṃ* with modesty, *Vinayābhidhena* by (me), named Vinayavijaya, *Shrī-Dvīpabandaravare* in the beautiful auspicious seaport of Dvipa, the modern Diva, *Vijayādideva-sūrīśituh* of the disciple of Vijayadeva Sūri, *Vijayasiṃha-guroh* of the preceptor, Vijayasimha, *tuṣṭyai* for the satisfaction]

Thus the Lord Mahāvīra—the moon among the *Jinas* or *Kevalins*—was, with modesty, worshipped by means of flowers, in the form of words, explaining the significance of *nayas* (standpoints) by me, named Vinayavijaya, in order to satisfy the Guru (preceptor) Vijayasiṃha, a disciple of Vijayadeva Sūri, in the beautiful, auspicious seaport town of Dvīpa (the present Dīva in Kāthiawad) 23

---

1 This verse is also in the *Vasanta-tilakā* metre.

नयकर्णिकाश्लोकानुक्रमणिका

एकविंशति—द्वात्रिंशिका—श्लोकानुक्रमणिका

सम्मइसुत्त—गाथानुक्रमणिका

VARIOUS READINGS FOR THE DVĀTRIMŚIKĀS

Shriman AMRITALALAJI DOSHI sent me a bunch of sheets containing Various Readings for the Dvātrimśikās received by him from Muni Shri JAMBUVIJAYAJI On an enquiry all that Muniji could say was that these readings were taken down from a Ms in the Bhandarkar O R Institute, Poona, obviously in comparison with the text of the Bhavanagar edition of the Dvātrimśikās I studied these readings in comparison with our text already printed by that time, and those which were found apparently useful are selected and given below with minor corrections here and there

It was felt necessary, however, to ascertain the Ms from which these readings have been taken According to the *Jinaratnakośa* (H D VELANKAR, Poona 1944), two Mss are recorded i) Buh IV, No 54 and ii) Kath No 1189 In this connection, the Curator, Mss Library, Bhandarkar O R Institute, writes to me thus in reply to my query "Buh IV, No 54 and Kath 1189 refer to two Manuscripts of Siddhasena Divākara's Dvātrimśikā We have in our collection a Ms No 1189 of 1891-95 which is entitled *Dvātrimśikāvimśati* by Siddhasena Divākara The other Ms of this work No 54 of 1873-74 has been lost while in charge of the Government in 1912, that is, before the library was transferred to this Institute in 1917"

This indicated that the Institute, at present, has only one Ms, No 1189 of 1891-95 I have checked the readings given below from this Ms which may be described as below

This is a paper Ms, measuring 12 and 1/2 by 5 and 3/4 inches It contains 27 folios, each page has 11 lines, and each line has about 48 letters On the first and last pages of the Ms, it is written in a hand (in Nāgarī), different from the one in the Ms बत्तीसबत्तीसी । कर्त्ता सिद्धसेनदिवाकर, in two lines The hand-writing of the Ms is neat and uniform But it is obvious that the copyist was not able to read the *ādarśa* correctly The Ms from which he copied must have been pretty old the letters could not be easily read by him, and perhaps some letters were broken

here and there with the result that the copyist has left some gaps now and then Such gaps increase more at the close of the Ms It is written throughout in black ink The marginal lines are in red ink The colophons mention the name of the section, with its serial number, some time with the word *samāptā* these, though written in black ink, are covered with red chalk The 19th Dvātrimśikā has a concluding remark thus द्वेष्यश्वेतपटसिद्धसिना [सिद्धसेना] चार्यस्य कृति । The total number of Dvātrimśikās in this Ms is 20 only The last one is thus concluded दृष्टिप्रबोधद्वात्रिंशिका विंशतितमी । The copyist's colophon, in red ink, runs thus श्रीमंगलमाहेश्वरीसुप्रसन्नोस्तु ॥ शकाब्द १८०६ तारणनामाब्दे मार्गशीर्षकृष्णदशम्या भृगौ पुण्यपत्तनसमीपे डेक्कनकॉलजविद्यालये माधवीत्युपनाम्ना हरिहरात्मजसदा-शिवशर्मणा लेखकेण इद पुस्तक लिखितमस्ति ॥ ग्रथसख्या ॥ ६ ॥ ८४० ॥

This means that this is a copy made at the Deccan College itself in Śaka 1806, i e, 1884 It is not known from what Ms this is copied

एकविंशति – द्वात्रिंशिका – पाठान्तरम्

[१]

७*b* कृपार्थकौशल
८*a* स्वनुष्ठितक्लेश
९*a* प्रपञ्चित· क्षुल्लक
१४*b* विनिश्चय स्वयि
°दसौ नु मानुष·
१५*b* परवाविपार्थिवः
२१*a* शरीरिवर्शिन
२५*b* नास्ति तत्त्ववन्यत
२९*a* निबोधसपदं

[२]

२*b* प्रार्थितार्थमुखिपूपनत
१०*a* मोहविनयाय
१४*b* परुषमप्यबुधत्वमेव
१६*b* स्वमप्यनधिकहृदय
१६*d* विस्वादयन्त्युपनतान्
१९*b* पथप्रतीत
२९*a* यस्याम्बुजोदर
३०*b* न ज्ञानवानसि
३१*c* तयोरपरोक्षमाप्सु
३२*b* मीशस्तवे

[४]

१६*b* हतो विरुध्यते

[५]

३१*d* निर्विशङ्कू मयैव

[६]

२*a* व्यवस्थितिस्तवैव . . सेत्स्यति
८*b* विनिश्चितापाद्य . . न पश्यते
११*a* परस्परान्वर्थितयातिसाधुभिः
१८*a* किलास्य मुक्तिमत्[मान्]
२३*b* स एव मुग्ध·
२६*a* कथस्विदेतत्

[७]

४*c* स्वभद्रचरिते
६*d* कुरुते सवः स्यात्
७*d* स वहति
८*c* नैकपन्था.
९*a* किंस्वित्कथस्विविति
१०*a* सूक्तमपाक्षिपाते.
१०*c* यान्ति कथान्तराणि
११*b* जनावरणैर्वचोभिः
१२*a* व्रजेष्वनुमतप्रतिभाविकारा
१३*a* श्रुत[ति]गूढवादं.
१३*c* सकथाभिमान
१४*c* स्वस्थभुवा
१५*a* भूयिष्ठमुक्षुवति
१५*c* मुषितप्रतिभा·
१५*d* वाक्यमवतार्य
१९*b* न च वादबोधाः
१९*d* च नतास्ति भूय
२१*d* प्रहारविधुरा रिपवः
२३*d* पतिद्विषस्तु

२५d लब्धेवबाप्तुमरति
२८a परनिष्ठुराक्ष.
३०a दुर्नयविद्विनेय
३१c दृष्ट्या हत

[८]

२१a विषयसूत्स्ना (विषयसूक्ष्मान्)
२२b प्रीत्युत्सवमुत्तम
२३a मधुरोक्ति निर्गम
२५a उपयाति यद्वादी
२५b वैराग्ये न चिरेण
२६b युक्त इति पुस

[९]

५a सर्वद्वाराणि भूता
७a भूतसर्गो पतिश्च
८a वेत्ति शब्दान्
९a ज्ञायते ज्ञानवद्बु
१०b कल्पयन्ते
१८b मग्ना मननामाननामान
विवेष्ट्यन्ते (विचेष्ट्यन्ते)
२१b नाभिरम्भोबयान

[१०]

१३a दृष्टा परिक्षिण्वन्यचेतस
२६b यायाज्जित जित

[११]

४d श्रुतिसुखानि
८a कीर्तिरिन्दुप्रभाभात्
१८d सायकक्षममुर
१९d यथावत्स लघु. °हारसख्यं
२०a निःसंशयफला
२१d °स्त्वभूद्देशपटु

[१२]

३a प्रहतो गिर·
९b हेतु दृष्टान्त बुद्ध्यकारण
१७a नानुपेत्य
२१a धर्मविकल्पत·

[१३]

८a कर्त्राधिष्ठान
१०a शब्दाद्यालोकसामर्थ्ये
१२a प्राणावाकरणग्रामवृत्तिजीवन
१३a सक्लेशपक्ति
१८a तद्भूवाचित
२५b सम्यग्दर्शनापायि

[१४]

३b कार्यविरोधे स्या°
५b तुल्य चेत्स्यनुमान
१४a संश्रियोगाविपक्षिनी
१७a कार्याश्चान्यस्य
१८b हेतुर्गृह्णन्त्यमी
३०b जगद्विधि.

[१५]

२b धर्मदेशना
३b मात्रामत पुमान्
९b विज्ञानमिव जातीना
११b चाप्रतिष्ठत्वादेतदेव

१४*a* तानेवमतिभक्तय:
२८*a* स्मृतिर्वा न विरुध्यते

[१६]

६*a* न दृष्टान्तात् कृताशक्ते
९*a* नावरुध्येते (रुध्यन्ते)
१३*b* असत्तु हेतुधीमात्र कर्त्रेति
१८*b* मिथ्यावादसुखो जन
२२*b* अरूपादनभिव्यक्तवेदा:
२४*b* प्रतिबुद्धस्स्वयोजिन
२६*b* सममिध्यते

[१७]

१*b* प्रत्ययाव्यभिचारत्वात्
१४*a* परिष्वङ्गो मान
१९*b* सकल्पाव्यभिचारत्वात्
२४*a* सात्म सकल्पशोभना
२६*b* वादश्च मिथ्या

[१८]

१३*a* विपरीतमुपेक्षित
१३*b* चैव विनयो°
१७*a* विगीतैर्भाव
२७*a* व्यक्तोपनयकारणै
२७*b* प्रमादयेद्रूपा°
२८*a* शस्त्रसङ्गाव
३०*a* पुनरेवा प्रयत्नत·
३१*a* नमच्छागवद्युत्सृजेत्

[१९]

२*a* व्यक्तिमात्रमवग्रह:
११*b* स्पृष्टग्राह्यश्रुते सम्यगर्थभावो-
पयोगत ॥ ११ ॥ सघातभेदो-
भयत. परिणामाच्च सभव: ।
१३*a* न शांतिर्विषयाख्यान
१४*b* तम:प्रचयनि:शेष
१६*a* लोकाख्यानमनेकधा
१६*b* विशिष्टे ज्ञानसंभवे
१७*a* चेष्टन्ते द्वीन्द्रियादय·
१८*b* कर्मायुष्कपुर.सर·
२१*a* फलं सो ऽन्य·
३०*a* नेन्धनान्तान्यतो वह्नि:
३१*c* [इति] श्वेतम्बरसितपटसिद्धसिना
[सिद्धसेना]चार्यस्य कृति: ।

[२०]

१*a* ध्रौव्ये द्रव्य
२*a* अपायापोहतो ऽन्योन्यवन्यतो
१०*b* त्वात्स्वविष्टस्य
१२*b* शरीरिवत्
१४*a* नियमो व्यभिचारत
१९*a* भूतप्रत्येकसघातसामान्या°
२५*a* द्वीपाचलोदधिव्यास
३०*a* आगमाभ्युच्चयज्ञान
३०*b* कृच्छ्र्य(य)व्रतानि
३२*b* युक्त: परस्परा

श्री-सिद्धसेन-विरचित-ग्रन्थस्थ-वृत्तानाम्

अकारादि-सूची

अनुष्टुभ्—न्या०-१-३२, द्वा०-१० १-३४, १२ १-३२, १३ १-३२, १४ १-३२, १५ १-३१, १६ १-३२, १७ १-३२, १८ १-३२, १९ १-३१, २० १-३२

अपरवक्त्र—द्वा०-४ ३२.

आर्या— द्वा०-८ १-३६; सन्मइ०-१ १-५४, २ १-४३, ३ १-७०

इन्द्रवज्रा—द्वा०-५ १६, ५ २५

उपजाति—द्वा०-१ १, १ ३, ५ १-५, ५ ७-१५, ५ १७-२३, ५ २६-३०

उपेन्द्रवज्रा— द्वा०-१ २, १ ४-३१, ५ ६, ५ २४

पुष्पिताग्रा—द्वा०-५ ३२

पृथ्वी—द्वा०-२ ३२, ३ १-३१, ११ १, ११ १७-१८, ११ २७

भुजगप्रयातम्—द्वा०-२१ १-३२

मन्दाक्रान्ता—द्वा०-५ ३१, ११ ९

वसन्ततिलका—द्वा०-२ १-३१, ७ १-३१, ११ २-४, ११.११

वशस्थ—द्वा०-६ २-३०

वियोगिनी—द्वा०-४ १-३१, ६ १

शार्दूलविक्रीडितम्— द्वा०- ११ ५, ११ १२, ११ १५-१६, ११ २१, ११ २५-२६, २१ ३३

शिखरिणी— द्वा०- १ ३२, ११ २०, ११,२२-२३, ११ २८

शोभा—द्वा०-११ ७, ११ १३

स्रग्धरा—द्वा०-११ ६, ११ ८, ११ १४, ११ १९

हरिणी—द्वा०-३ ३२, ७ ३२, ११-१०, ११ २४

NOTE As to the metre of the *Vedavāda-dvātrimśikā*, it imitates the metrical pattern of the *Śvetāśvataropaniṣad* The syllables in each line vary from 10 to 12 generally it is the pattern of eleven syllables in a line It is the Triṣṭubh metre with minor variations In this connection compare also the Vāmanasūkta

INDEX

(of important technical terms and names from the *Nyāyāvatāra* and *Nayakarṇikā* according to English alphabets)

INDEX

(of important names, terms etc, from the Bibliographic Review)